

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

10
גיליון העשור

מאמרים	חנה הרצוג	דורות מזה ומזה: הצעה למבט דורי על השיח הסוציולוגי
	אסף דר	פלסטינים ויהודים בעבודה: על הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה בישראל ועל תרומתה להבנת הקונפליקט
	ברברה ס' אוקן ועמליה ל' אוליבר	עבודה בשכר ומבנה המשפחה: מחקר לאורך זמן בקרב נשים יהודיות בישראל
	רבקה רייכמן	הגירה לישראל: מיפוי מגמות ומחקרים אמפיריים 1990-2006
	אבי שושנה	ביוגרפיות אלטרנטיביות וההשגחה על מבט הצופה בקולנוע הישראלי
	אורי בן-אליעזר	סכסוך ישן, מלחמה חדשה: השתנות ההקשר המוסדי של הפעלת הכוח במלחמות ישראל
סימפוזיון לזכר ברוך קימרלינג	אורי בן-אליעזר	פתח דבר: ברוך קימרלינג והסוציולוגיה הציבורית
	סמי סמוחה	סוציולוגיה ישראלית אקדמית וציבורית
	שרה הלמן	על האפשרות של סוציולוגיה ציבורית בעידן ניאוליברלי
	גדי אלגזי	כמה הערות על סוציולוגיה ציבורית

דברים לזכרה של
גלית סעדה-אופיר

ביקורות ספרים

תשס"ט 2009

π

פרדס הוצאה לאור

כרך י, מס' 2

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי האגודה הסוציולוגית הישראלית
המכון למחקר חברתי (ע"ר), נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב)
המכון לחקר החברה והכלכלה על-שם דוד הורוביץ

עורך: חיים חזן

עורכי מדור ספרים:
מיכל פגיס ושלמה פישר

חברי המערכת:
עמליה אוליבר-לומרמן, סיגל אלון, אבישי ארליך, יובל יונאי,
סמי סמוחה, אדריאנה קמפ, דן רבינוביץ', גיורא רהב, יוסי שביט

רכזי המערכת:
ליאור קדיש וגיא שני

כתובת המערכת:
סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל אביב, טל' 03-6408964, פקס' 03-6409215
אתר סוציולוגיה ישראלית: www.socis.tau.ac.il
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

כתב העת מופץ לחברי האגודה הסוציולוגית הישראלית

ניתן לרכוש את כתב העת ולהירשם כמנוי בפרדס הוצאה לאור,
ת"ד 45855, חיפה 31458, טל' 04-8641939
www.pardes.co.il

הפקה: פרדס הוצאה לאור
עריכת לשון: כנרת יפרח
© כל הזכויות שמורות
פרדס הוצאה לאור, 2009

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כרך י

חוברת מס' 2

תשס"ט – 2009

π

פרדס הוצאה לאור

סוציולוגיה ישראלית

סוציולוגיה ישראלית הוא כתב עת דו־שנתי, אשר נוסד בשנת 1998 ככתב עת המוקדש כולו למאמרים סוציולוגיים בשפה העברית. מטרתו היא להוות במה למחקרים המנהלים שיה עם עבודות מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, תוך הפניית מבט לישראל ולחומרים מקומיים. כתב העת מעניק מקום למאמרים מדעיים ממוגוון מתודולוגיות וגישות תיאורטיות, המשקפות את רבגוניותה של הסוציולוגיה. כמו כן, מציע כתב העת מסות ודיונים העוסקים בנושאים מרכזיים העומדים על סדר היום הסוציולוגי והשמים דגש על המציאות בישראל. בנוסף, מתפרסמות תגובות על מאמרים אשר הופיעו בחוברות קודמות. בכתב העת מדור ספרים, המציע לקוראים מגוון חיבורים ביקורתיים על ספרים שזה עתה ראו אור ויש בידם לתרום להבנת החברתי בישראל. המערכת תשקול לפרסם רק מאמרים שטרם פורסמו בעברית או בכל שפה אחרת. מאמרים שיתקבלו במערכת כתב העת יעברו שיפוט אקדמי־אנונימי על־ידי קוראים מומחים.

הנחיות למחברים:

- יש להגיש את המאמר בפורמט word באמצעות האי־מייל, לכתובת: socis@post.tau.ac.il
- היקף מאמר לא יעלה על 9,000 מילה. המאמר יכלול הערות שוליים, רשימת מקורות מלאה ותקציר בן כ־100-120 מילים בעברית ובאנגלית. טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה, כולל סימון בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר (ללא שם המחבר/ת) ילווה בעמוד שער ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שם המחבר/ת, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי/מקצועי של הכותב/ת.
- הצגת ההפניות הביבליוגרפיות והרשימה הביבליוגרפית תיעשה על־פי כללי ה־APA.
- כתב־היד חייב להיות בעברית. כתב־היד באנגלית יישקלו רק במקרים יוצאי־דופן. אם כתב־היד יאושר לפרסום, יהיה על המחבר/ת לדאוג לגרסה בעברית.
- טיוטת דפוס תועבר להגהה למחברים לפני הפרסום.

תוכן העניינים

255	עם או בלי מירכאות: על מקומה ומקומיותה של סוציולוגיה ישראלית	דבר העורך
-----	---	-----------

מאמרים

259	דורות מזה ומזה: הצעה למבט דורי על השיח הסוציולוגי	חנה הרצוג
287	פלסטינים ויהודים בעבודה: על הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה בישראל ועל תרומתה להבנת הקונפליקט	אסף דר
307	עבודה בשכר ומבנה המשפחה: מחקר לאורך זמן בקרב נשים יהודיות בישראל	ברברה ס' אוקן ועמליה ל' אוליבר
339	הגירה לישראל: מיפוי מגמות ומחקרים אמפיריים 2006-1990	רבקה רייכמן
381	ביוגרפיות אלטרנטיביות וההשגחה על מבט הצופה בקולנוע הישראלי	אבי שושנה
403	סכסוך ישן, מלחמה חדשה: השתנות ההקשר המוסדי של הפעלת הכוח במלחמות ישראל	אורי בן-אליעזר

סימפוזיון לזכר ברוך קימרלינג

437	פתח דבר: ברוך קימרלינג והסוציולוגיה הציבורית	אורי בן-אליעזר
440	סוציולוגיה ישראלית אקדמית וציבורית	סמי סמוחה
445	על האפשרות של סוציולוגיה ציבורית בעידן ניאוליברלי	שרה הלמן
449	כמה הערות על סוציולוגיה ציבורית	גדי אלגזי

דברים לזכרה של גלית סעדה-אופיר

- 457 מירב אהרון מכל העולמות: דברים לגלית סעדה-אופיר
- 459 מוטי רגב דברים על עבודתה של ד"ר גלית סעדה-אופיר
- 461 אלי ברקת זה לא נגמר הסיפור: דברים לד"ר גלית סעדה-אופיר

ביקורות ספרים

פאנל בכתב

אורנה ששון-לוי, עדנה לומסקי-פדר ואייל בן-ארי על:
מצבא העם לצבא הפריפריות
יגיל לוי

463

מגיב: יגיל לוי

470

גיא בן-פורת על:

שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל
בשנים 1992-2006
לב גרינברג

473

דניאל ממן על:

אליטות חדשות בישראל
אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים)

477

שלמה פישר על:

ישראל והמודרניות – למשה ליסק ביובלו
אורי כהן, אבי בראלי, אפרים יער ואליעזר בן-רפאל (עורכים)

480

דן סואן על:

קירבה ומריבה – שסעים בחברה הישראלית
יוחנן פרס ואליעזר בן-רפאל

484

תמר הורוביץ על:

Ex-Soviets in Israel: From Personal Narratives to a Group Portrait

487

Larisa Fialkova and Maria N. Yelenevskaya

- נעמי וינר-לוי על:
אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית
רבאח חלבי
- 490
- טובה גמליאל על:
משפט, צדק וזיקנה
ישראל דורון
- 494
- עזיז חיידר על:
צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים –
השנים המעצבות: 1968-1958
יאיר בוימל
- 499
- תמר גוז'נסקי על:
עיצוב מדיניות חברתית בישראל: מגמות וסוגיות
אורי אבירם, ג'וני גל ויוסף קטן (עורכים)
- 502
- יותם חותם על:
נעורים והקוד הבלתי פורמלי: תנועות נוער במאה העשרים ומקורות
הנעורים הפוסט־מודרניים
ראובן כהנא
- 506
- אביעד רז על:
**A Life (un)Worthy of Living:
Reproductive Genetics in Israel and Germany**
Yael Hashiloni-Dolev
- 510
- אורי רם על:
פוקו וההומניזם
אילנה ארבל
- 514

עם או בלי מירכאות: על מקומה ומקומיותה של סוציולוגיה ישראלית

במוסף סופשבוע של מעריב מ־21 בנובמבר 2008 הקדיש האמן חנוך פיבן את מדורו ואת מכחולו לדיקון מאויר ולפתחון פה כתוב למשנתו של חברנו יוסי יונה. הסוציולוגיה הישראלית אכן הופכת לציבורית, וקולותיה ודמויותיה נוכחות בתקשורת, מופיעות על במות מבצרי האח הגדול הרדיפוני-טלוויזיוני ומקבלות נתח הגון הולך וגדל מן הפובליציסטיקה של העיתונות המודפסת. מנקודת תצפית זו ניבט הנוף הסוציולוגי כחלק מן המרחב הציבורי ההברמסי, ונראה שאין לנו על מי ועל מה להלין. התקשורת ושלוחיה הפוליטיים משחרים לפתחנו, מבקשים את הסברינו וחותמנו ומניחים לנו להשמיע ביקורת "חתרנית" כחפצנו. מה שעשוי היה להיחשב תחושה של כוח לשינוי, קריאה להעצמה והזדמנות להשפעה ולקביעת סדר יום אינו אלא מקסם שווא של מעורבות והתערבות. ההבלחה ממגדל השן הופכת הרפתקה ששכרה אינו בצדה. היא מותירה אחריה שובל של אחריות, שלא לומר אשמה, למדווי החברה, המוטלת על כתפי נשאיה הסוציולוגים, ללא קורטוב של סמכות לחולל תמורה כלשהי או לתת השראה להיתכנותה. "רוח הזמן" הניאו־ליברלית המנשבת במחוזותינו מנכסת גם אותנו, בטובתנו או שלא בטובתנו, לצרכיה ולצרכנותה, כאשר אנו משמשים לה עלה תאנה לכיסוי ערוות משטרי ההצדקה המקובלים עליה ולהתבסמות עצמית בתרפיה קולקטיבית של מירוק תוך פירוק, לכאורה כמובן. כמו האנתרופולוגים משרתי הקולוניאליזם, שסיפקו ניתוחים ותיאוריות שנתנו בידי מעסיקיהם כלי שליטה יעילים, כך גם אלה מאתנו הששים אלי מיקרופון ומצלמה מעמידים את אפס קצהו של השכלתנו וניסיונו לשירות זמן הקליפי ולריצוי התפיסה הבידורית המזינה ומעצימה את ברונת התקשורת.

דא עקא שהמתרחש באקדמיה בשנים האחרונות כופה עלינו להתפכח מאשליה זו של כוח ושותפות הגזולת את זהותנו ואת ייחודנו האקדמיים. הולך ופוחת דור המשחרים לפתחנו, ואלה המבקשים להסתופף במחלקות לסוציולוגיה (ואנתרופולוגיה) מתמעטים בכמות ובאיכות. לעומת זאת, מעמדנו הולך ומתחזק דווקא בקרב אותם מקצועות שסיפחו חלקים מאתנו אליהם ושעושים בהם שימוש מושכל או מרושל לצורכיהם הם. אנו מוצאים עצמנו מרימים תרומה לפרנסתנו ולפרנסתם של תחומים כמנהל עסקים, התנהגות ארגונית, אימונולוגיה (מלשון אימון), לימודי עבודה, תקשורת, לימודי תרבות, חינוך, תיאטרון, מקצועות תרפיה למיניהם, כולל רפואה, ועוד ועוד, כיד התארים והדיפלומות הטובה על יזמי ההשכלה הגבוהה ומפריטיה. אנו חיים וקיימים, בועטים ומפרפרים בזכותם ובחיקם של מקצועות ותחומים אחרים המכפיפים ומעבדים את הידע הסוציולוגי לתבניות הדעת והפרקטיקה שלהם. זאת ועוד, אם עד לפני זמן לא רב התמסר שדה פרשנות ההתנהגות בזירה הציבורית לרשותה הכמעט בלעדית של הפסיכולוגיה וענפיה, הרי שלעת הזאת התרחבו פאותיו, והוא מתפשט אל עבר הביולוגיה והפסיכיאטריה בגבולו האחד ואל הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה בגבולו האחר. כך שהסוציולוגיה הישראלית הופכת משותף

סמוי לכינונו של סדר חברתי לשחקן יוזם, פעיל ומבוקש בשיח הביקורתי על המצוי והרצוי בו ואף על ערעורו. אלא שלא רק הטמעתה של הסוציולוגיה בתחומים אחרים שוחקת את עצמאותה ואת צביונה האקדמיים. תקשורת ההמונים רוויה במשקעים סוציולוגיים שטפטפו, חלחלו ונספגו בה דרך מבטם הסוציולוגי של כותבים שנחשפו לשפה ולדעת שרכשו על ספסל הלימודים האקדמי שחבשו, או מתוך השתכשכות במימיה הקולנועיים והספרותיים של הבריקה התרבותית הגלובלית-אינטלקטואלית. אפשר אולי לומר שבמובנים ידועים הופקעה הסוציולוגיה, שלא בטובתה, מידי העושים במלאכתה האקדמית למען הנכחתה במרחב הציבורי על ידי שוליות הקוסם שלה, שמעולם לא למדו את ההשבעות והסימאות הנחוצות לעצירת שיטפון המלל הפסאודו-סוציולוגי.

הפסד אקדמי זה יוצא בשכרה החברתי של הסוציולוגיה, שהפכה רלוונטית, נשמעת ומהדהדת בין קולות פרשניים רבים המציפים את התקשורת לשעה קלה ומתפוגגים בה חדשים לבקרים בלא שיותירו עקבות. ייחודה כתחום דעת המתגדר בהיסטוריה, מסורת, שפה, תובנות ותיאוריות נשחק ומתמוסס ועושה את דובריה המתוקשרים לסוציולוגים לכל עת. רבים בינינו יברכו על ההכרה ברוח הסוציולוגית ההופכת כך לשיח מקובל, אך פתיחות פומבית זו של גבולות פרוצים בין אקדמיה לציבור מעצם טבעה היא דו סטרית, וסופה שתשפיע על הסגנון, על האחריות ועל חירות המחשבה של חוקרים. אין הכוונה לקביעת סדר יום אקדמי, או אף להבעת עמדה ערכית אידיאולוגית המשוקעת במחקר. הוויכוח הזה במחוזות השיח שלנו, ככל שהוא טעון וחשוב, הוא ממוחזר לעייפה ונדוש עד דק, ולא כאן המקום לחזור ולהעלותו; מה עוד ש"הסוציולוגיה הציבורית" כבשה לעצמה זה מכבר מקום של כבוד על קו התפר ההולך ומיטשטש ומתפשט בין החברתי לאקדמי. מבחינה זו כתב עת סוציולוגי שאינו מתכחש לרוח הזמן חייב לתת לה ביטוי ראוי. הסכנה האורבת לדיסציפלינה מאזורי הספר שבהם משמשים הדעת והמעשה בערבוביה היא היעלמותה של הדיסציפלינה, קרי התרופפות המחויבות לאדני השיח התיאורטיים והמתודולוגיים שעליהם היא מושתתת; ומעל לכל, המרת הסקרנות, הספק והביקורת העצמית בשכנוע הטרומי ובאופנות חולפות הקובעות טעם אינטלקטואלי, העדפות אסתטיות ודוגמות אתיות. ברור שאין ולא ייתכן מחקר חף לחלוטין מהנחות אלה, אך הקפדה על מראית עין של ניקיון אקדמי וטקסיות דיסציפלינרית עשויה לשמר את חזות מגדל השן שבתוכו מתבצרת הסוציולוגיה. כך אני רואה, בין היתר, את תפקידו של עורך כתב עת כסוציולוגיה ישראלית: נטירת החומות המדומות של מגדל השן שממנו הוא בא ובזכותו הוא מתקיים.

נכון, האקדמיה כולה מתגוננת כנגד התקפות, הצולחות עד עתה לקעקע את אושיותיה המחקריות והממסדיות. אך נראה שמגדלי השן באגפי מדעי הטבע והחיים עמידים ויציבים יותר מאלה הניצבים רעועים ונידפים באגפי הרוח והחברה, כך שההבלחות, הנעשות תכופות יותר ויותר, ממגדלי השן שמדעיותם אינה טעונה הוכחה או אישוש (ראו למשל את שגשוגו של המדע הפופולרי), אינן מסכנות את דייריהם המוגנים בין כה וכה. לעומת זאת, חשיפתם של מקצועות ההומניסטיקה לכיכר השוק הפוסט-מודרנית, שכנגד כל משטר אמת מציבה אחרים, לא פחות תקפים, לא רק שאינה מחזקת את מעמדם כמדע, אלא תורמת לערעורו; וראו את גורלן הציבורי של הפסיכולוגיה, הכלכלה, תורת הספרות ועוד, שהילת המסתורין האופפת את מגדל השן שממנו הגיחו התפוגגה מעליהן, וכך גם אמינותן כמופקדות בלעדיות על שפת הפענוח של מושאי עניינן. בזירה פרוצה זו אין עוד תועלת ונפקות בהתחככות במדעי הטבע

כדי לעורר אמון ולקבל צידוק אקדמי, כפי שקורה לפרקים באוניברסיטה. להפך, ההתהדרות בתבניות חשיבה והסקה מבית מדרשם של מדעים אלה פותחת פתח להתגוששויות בזירת שיח אחת על פי כללי משחק של זירת שיח אחרת, כאשר הציבור, הגם שאינו בקיא אף לא באחת מהן, צופה במחזה וסופק או מוחא כפיים, אגב שהוא מעודד שחקנים נוספים, שמקומם לא יכירם באקדמיה, להצטרף לקרבות השעשועים ולהשתתף בהכרעתם. כאן הכל הולך והכל כשר, החל במומחים לעת מצוא ולכל נושא, בעלי דבר כפוליטיקאים ועסקנים, בעלי עניין בעיתונאים, "אנשי רוח" ו"האיש ברחוב", וכלה ביידעונים למיניהם החוסים תחת כנפי השכינה, ההארה, האיציטגנינות או הידוענות גרידא. ההשלכות של פריצות דעת זו, בצירוף הגישה הכלכלית תועלתנית המשמשת אמת מידה כמעט מוחלטת לערך ולנחיצות, עלולות רק להחמיר את דלדולן של ההכרה והתמיכה במגדל השן שלנו, שחוסנו לא יעמוד לו לשמש אפילו עיר מקלט עד יעבור זעם.

סוציולוגיה ישראלית ודאי אינו זהה לסוציולוגיה הישראלית על כל מופעיה ושלוחותיה, אך הוא בבחינת חלק חשוב בממסד הדעת שלה, על פני האיננס שלו הפונים בעת ובעונה אחת כלפי האקדמיה וכלפי החברה. כמי שמופקד על עריכתו אני מבקש לשמור על רמתו ותרומתו לכלל הפנים הנה, אך מתוך הטיה ברורה ומודעת לביצור מקומו של כתב העת כאחת מאבני הבניין של מגדל השן, גם אם זה אינו אלא, כמו רבים מן המושגים והסברות שבהם אנו נתלים במחקרינו, בחזקת מראית עין בלבד. גיליון העשור, שאת חלקו השני אנו אווזים, מציין כבר מורשת, התמד וכוח חיות מוכח, שכובד משקלם הוא בבחינת אמירה משמעותית בסוציולוגיה הישראלית. אשתדל שאמירה זו תתחזק בשלושה מהיבטיה: מאמרים, דיונים וסקירת ספרות, הנדרשים לסוגיות מפתח בתיאוריה ובמתודולוגיה, מתוך הכרה בערך המחקרי הפדגוגי של עיונים כאלה; בהמשך לכך, קידום גיליונות נושא שייסובו סביב צירי עניין משותפים לתחומיהן של הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה (הגיליון המוקדש לגוף בעריכתה של חברתנו דלילה אמיר העומד להופיע בקרוב הוא דוגמה למגמה זו שהחלו בה קודמיי); עידוד הקהילה לשיח משותף על שאלות הנוגעות למקומיותה של הסוציולוגיה הישראלית, מקומיות המתעצבת בכוח השפה, האתוסים המשותפים והמחלוקות עליהם, השיח הפוליטי והרב תרבותי, והעיבוד של מושגים, תופעות ושיטות מארגז הכלים ומהרפרטואר העולמי של הסוציולוגיה ללשון דעת המקום ועל דעתו. בכך אנו סוגרים מעגל ושבים למרחב הציבורי, אך מתוך ניכוסו למארג הסוציולוגי והטבעתו בתוכו. תקוותי היא שבסיועכם ובתמיכתכם יזכה מהלך זה למימוש.

חיים חזן, עורך

דורות מזה ומזה: הצעה למבט דורי על השיח הסוציולוגי

חנה הרצוג*

תקציר. המאמר מפתח דיון תיאורטי ומתודולוגי ביחידות דוריות כדרך לניתוח חברה ושינויים חברתיים ומציע את מושג הדור גם ככלי לסוציו-אנליזה של שיח אקדמי. ניתוח דורי, טוען המאמר, מאפשר להצביע על המורכבות, על הריבוי ועל הברזומניות המתקיימים בחברה. הוא מאפשר לספר את הסיפור הדומיננטי, אך יותר מכך הוא מחייב לחלץ בניתוח הסוציולוגי-היסטורי גם את קולן ואת עשייתן של קבוצות שהסמנטיקה הדורית שלהן נדחקה לשוליים, הושתקה או הועלמה. המבט הדורי מציע הסבר לעוצמה הרגשית המלווה את הדיונים על הסוציולוגיה ובתוכה. המאמר מדגים שני ממדים שבאמצעותם אפשר לפתח פרספקטיבה לניתוח יחידות דוריות בשיח הסוציולוגי בישראל: יחידת הניתוח והסדרי הזמן שהחוקרים בוחרים כבסיס למחקרם.

הדיון בסוציולוגיה של הסוציולוגיה של החברה בישראל הוא אחד הדיונים הערים ביותר בשיח הסוציולוגי המקומי, אך שותפים לו גם חוקרים מחוץ לישראל שחוקרים את ישראל (ראו למשל Silberstein, 1999). בדיונים רבים בימי עיון, בכנסים סוציולוגיים, בספרים ובמאמרים מוצגים מגוון מיונים של השיח אודות הסוציולוגיה של החברה בישראל. דיונים אלה חושפים מחלוקות תיאורטיות בצד מחלוקות על הקשר שבין השיח האקדמי לשיח הציבורי. החוקרים מציעים כמה וכמה ממדים לבחינה ולהבנה של השינויים בשיח הסוציולוגי. כך למשל ממפה אורי רם (רם, 2006; Ram, 1995) את השיח ואת גלגולו דרך השינויים התיאורטיים ומבחין בין גישות ממסדיות-מערכתיות שמבוססות על הדגשת הקונצנזוס ובין גישות ביקורתיות, ובתוכן הוא מציע מיונים שסובבים סביב גישות תיאורטיות כלליות שמאומצות על ידי השיח המקומי. הוא קושר את התרחבות השיח לירידת ההגמוניה של האסכולה הירושלמית ולצמיחתן של אוניברסיטאות חדשות בתל אביב, בחיפה ובבאר שבע, אך עיקר טיעונו מבוסס על הקשר שבין השיח האקדמי לציבורי. לטענתו, "קיומן של גישות סוציולוגיות ביקורתיות התאפשר רק משעה שחל שבר באידיאולוגיה ההגמונית בישראל ומשעה שקבוצות חברתיות שונות הצליחו להתגבש ולהיאבק על הכרה בזהותן ובענייניהן" (רם, 1993, עמ' 17). לעומת הקישור החזק שמציע רם בין מצב פוליטי ותפיסות פוליטיות ובין הידע הסוציולוגי הצומח בישראל והפרדיגמות המאומצות לניתוח החברה

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

אני מודה לקוראים האנונימיים, לאייל בר חיים, לליאור קדיש ולריבי גיליס על הערותיהם המועילות.

בישראל, נחמן בן יהודה (Ben-Yehuda, 1997) טוען למצב הפוך דווקא: החשש שמדע בארץ קטנה יהיה פרובינציאלי ובינוני, שעליו התריע בן דוד (1964), יצר מבנה של אקדמיה עם הפנים החוצה, אקדמיה שמעדיפה את הקהילה הבינלאומית על פני המקומית. השילוב בין החצנה ובין אקדמיה שמוגבלת על ידי פוליטיקה, פרספקטיבות גבריות דומיננטיות ואתנוצנטריות (אקדמיה יהודית) מנע, לדעת בן יהודה, צמיחה של קהילה מקומית ופיתוח מתודולוגיות ופרדיגמות חדשניות שמשקפות את ייחודה של החברה בישראל! עמדה דומה מציע יהודה שנהב (2000) בטענתו שהסוציולוגים בישראל הפכו "לקבלני משנה של פרדיגמות אמריקאיות" ללא כל נקודת מבט מקומית ומתוך שעבוד לציווי הלאומי ולהטיה הקולוניאליסטית של השיח האוניברסלי (שם, עמ' 678). גם אלק אפשטיין (2003), שמבכה את השנים האבודות של הסוציולוגיה בת זמננו בישראל, סבור שהמחקר אינו עוסק בנושאים ייחודיים ובלעדיים לחברה בישראל, אלא במה שאוהבים לקרוא בהרווארד או באוקספורד. ישראל מוצגת לטענתו במחקרים של העשורים האחרונים כמקרה פרטי של תיאוריות של אי שוויון או של צורות דיכוי שרווחות בשיח העולמי. גישה זו שונה לדעתו ממה שהיה מקובל בעבר בסוציולוגיה בישראל, שכן דור המייסדים קנה לעצמו מוניטין ממחקרים חלוציים בנושאים ישראליים ייחודיים על בינוי אומה, קיבוץ גלויות וכדומה,² אלא שבשונה משנהב הוא מבקש סוציולוגיה מקומית שמייצגת את התהליכים ואת הכוחות הדומיננטיים. במאמרי על סוציולוגיה וזהות (Herzog, 2000) קשרתי בין שינויים בתפיסות תיאורטיות ובין שינויים בהגדרות של גבולות המדינה וגבולות חברתיים ובכך ביקשתי לגשר בין המבט המופנה לשיח האקדמי של הקהילייה הסוציולוגית בעולם ובין סוגיות של זהות ומהות שמעסיקות את הקולקטיב המקומי והשינויים שחלים בתפיסות זהות אלה. סיפרים (נרטיבים) אלה ואחרים חלוקים ביניהם בדבר ההסבר לשינויים בשיח הסוציולוגי ומעניקים לשינויים אלה משמעות שונה. עיון במחלוקות מגלה שלא אחת משתרבבות אליהן טענות על הבדלים דוריים, הגם שברוב המקרים אין החוקרים נדרשים לסוגיה זו לעומקה.

מאמר זה מציע להשתמש בניתוח יחידות דוריות, הנשאות של השיח הסוציולוגי, כדרך לבחון את השיח ואת השינויים החלים בו. טענתי היא שניתוח יחידות דוריות מאפשר לבחון בו בזמן גם את השיח הסוציולוגי שנעשה דומיננטי בזמן מסוים וגם את השיח המאתגר והמשנה שיחים מתמסדים. יתרה מכך, הוא יכול להצביע על הקשרים הרב ממדיים והמורכבים המתקיימים בין השיח הציבורי לשיח האקדמי ובין אקדמיה גלובלית למקומית.

למאמר שלושה חלקים עיקריים: החלק הראשון מציע את המבט הדורי כהסבר אפשרי לאופיו של המאבק הדורי ובעיקר לעוצמה הרגשית המלווה את הדיונים על הסוציולוגיה ובתוכה. החלק השני מציג את העקרונות התיאורטיים של ניתוח יחידות דוריות ככלי אנליטי

1 גיליון (2) של סוציולוגיה ישראלית, שנערך על ידי יובל יונאי והוקדש לסוציולוגיה של הכיבוש הצומחת בישראל, מערער הכללה זו. אפשר להצביע על צמיחתה של פרדיגמה מקומית, אם כי בנסיבות מצערות, שמתייחסת למציאות הישראלית ולאופנים שבהם הכיבוש נעשה גורם מעצב של תהליכים פנימיים בישראל.

2 קשה להתעלם מאי הדיוק בקביעתו של אפשטיין, שכן האסכולה הירושלמית הייתה מבוססת על חקר ישראל כדוגמה אחת מני רבות לתהליכי מודרניזציה, שיש בה מן הייחוד אך גם צדדים רבים שאפשר להשוותם לחברות אחרות, וראו דיון בהמשך.

לבחינת השיח הסוציולוגי. בחלק השלישי מוצעים כמה ממדים מתודולוגיים ושאלות מחקר אפשריות לניתוח מפרספקטיבה דורית. בשל היקפו המוגבל של המאמר אין הוא מתיימר להציע מיפוי סדור של דורות ויחידות דוריות בסוציולוגיה הישראלית. עיקר מטרתו לנסח עקרונות תיאורטיים שמונחים ביסוד ניתוח דורי ולהצביע על התובנות של ניתוח דורי ככלי תיאורטי ואנליטי.

זהויות דוריות במאבק

המאבקים התיאורטיים בשיח הסוציולוגי מתקיימים לא אחת בלהט רב, להט שמתערבבים בו ביקורות נוקבות, כעס, תיוגים ודה-לגיטימציה שבאים לידי ביטוי הן בכתיבה המדעית והן בכתיבה הציבורית. מהו מקור העוצמה הרגשית המלווה את השיח האקדמי סביב הסוציולוגיה של ישראל? אני מבקשת לעגן את ההסבר לגודש הרגשי בתשובה לשתי שאלות: האחת היא מהי המשמעות הסוציולוגית של מאבקים פרדיגמטיים, והשנייה, שאינה כלתי תלויה, היא מיהם הנשאים של מאבקים אלה, ומה מניע אותם.

כבר בשנות השבעים טען אנדרו אפרת (Effrat, 1973), סוציולוג של הפוליטיקה שאימץ את הגישה הקוניאנית למהפכות מדעיות, שהאופן שבו מדבר תומאס קון על מהפכות אלה הוא רציונלי מדי, נינוח מדי ו"ללא שפיכות דמים". לטענתו, אסכולות מדעיות דומות יותר לתנועות אידיאולוגיות, והקונפליקט המדעי הוא צורה של מלחמה אידיאולוגית. אמירה זו אינה חולקת על קון, שכן אף קון (2008) משווה מהפכות מדעיות למהפכות פוליטיות ומתייחס למאבק בין אלה שרוצים להגן על ההיערכות המוסדית הישנה ובין אלה שמבקשים לכוונן סדר אחר. יתר על כן, גם קון מדגיש שמהפכות הן שינויים בהשקפת עולם וקושר במפורש את השינויים הפרדיגמטיים עם המאבק במסגרת הקהילה המדעית, ואף הוא משתמש במטפורה של קרבות בשאלתו מהם סוגי הטיעון "המתגלים כיעילים במיוחד בקרבות על שינוי הפרדיגמה" (שם, עמ' 233). עם זאת, רוב חיבורו מדגיש את האופנים שבהם נבנית קהילה פרדיגמטית, ובייחוד רשתות תקשורת, הסכמה וערכים משותפים. מה שמדגיש אפרת, ואותו אני מבקשת להבין, הוא דווקא הקונפליקט והעוצמות הרגשיות הנלוות למאבקים הבין פרדיגמטיים.

מושג התיאוריה כפי שהבין אותו אריסטו מניח את היסוד להבנת הקונפליקט. תיאוריה, לפי תפיסה זו, היא פעילות שכלית שמוציאה אותנו מכאוס ומהיעדר משמעות, אך בד בבד כובלת אותנו לעולם המושגים שלה. המילה היוונית theorem, שהיא בשורש המילה תיאוריה, משמעותה להסתכל, להביט אל. לפי גישה זו, התיאורטיקנים, כל אחד בדרכו, מנסחים מחדש את תפיסת החברה, והמתודה שלהם היא תהליך שבו הם מצביעים על המבנה שבמסגרתו יש לעולם החברתי משמעות עבורם, או במילותיו של אלן בלום (Blum, 1974), הם משרטטים את "החברה האפשרית". במונחים פנומנולוגיים אפשר לומר שניסוח מחודש של הידע אודות חברה הוא ניסוח מחודש של העצמי (Ibid., P. 313). במונחים פוסט-מודרניים, אין זו פעולה של יחידים שעומדים מול העולם ומנסים להבינו או להגדיר את זהותם, אלא פעילות תרבותית – כולל מדעית – שמתווכת על ידי השפה, כללי השיח ודפוסי הפעולה (פרקטיקות) השליטים במערכת תרבותית מוגדרת וממוסדת שיוצרת משטרי

אמת אודות החברה, ובו בזמן מכוננת דפוסי חשיבה והתנהגות של פרטים ושל מוסדות (Foucault, 1977).

לא בכדי קיימת בעברית קרבה לשונית בין משמעת (בהוראת קבלת מרות, חובת ציות לסדר ולנוהג קבועים), ובין משמעות (מילה המכוונת אל הוראה, מובן, כוונת המילה או המושג) ומשמוע (במובן כפול: מתן משמעות אך גם השלטת משמעות ומשמעת). מרחב סמנטי דומה מתקיים במושג הלועזי דיסציפלינה שבמקורו הלטיני מתייחס ללימוד והוראה ובמשמעותו האנגלית כולל גם הסדרה ופיקוח וגם אימון והדרכה. המושג דיסציפלינה, המתייחס לתחום עיון, תיאוריה ומקצוע, מכיל מרחב סמנטי זה של לימוד, מרות וקבלה של המשטור שקובעים כללי התחום. המאבק על משמעות ומשמוע, לימוד, הדרכה ופיקוח מתרחש גם בשדה הדיסציפלינרי האקדמי. במונחיו של פייר בורדייה (2005) זהו מאבק על עמדה בתוך שדה של כוח מדעי. בורדייה אמנם התמקד במושגי הון תרבותי וסימבולי בשדה ייצור תרבותי מסוים (למשל מדע) ובאופנים שבהם ההון התרבותי עובר אובייקטיביזציה ומוצג כאוטונומי, אך בתשובה לשאלה אם האינטלקטואלים מחוץ למשחק הוא טוען ש"המאבק על המיונים החברתיים הוא ממד מכריע של מאבק המעמדות, באופן כזה מעורב הייצור הסמלי במאבק הפוליטי" (שם, עמ' 68). נובע מכך שתהא זו טעות לנתק את המאבק בתוך השדה מהמאבק החברתי הרחב המתקיים על הגבולות, המהות והזהות של הקולקטיב. החוקרים השותפים לשיח על מהות השינויים בחברה בישראל מציגים אופנים שונים של "חברה אפשרית" ונאבקים, מדעת או שלא מדעת, על זהות קולקטיבית ואישית (רם, 2006; Herzog, 2000).

במילים אחרות, המחקר המדעי אמנם נוהג לפי כללי השדה המדעי, אך כללים אלה אינם נקבעים במנותק משאלות קיומיות שמעסיקות את החוקרים, מהתנסויות חברתיות ומדימויים חברתיים ואישיים שהם מביאים עמם לשדה. לכן, אם לשאול מבורדייה (2005, 2007) את המושג שהשתמש בו למיקום הסוציולוגיה שלו עצמו, נדרשת סוציולוגיה של השחקנים בשדה האקדמי. ניתוח זה, בין שהוא נעשה אישית על ידי החוקרים, ובין שהוא נעשה על ידי אחרים שמנתחים את עולמם החברתי של סוציולוגים או מתבחר מתוך הטקסטים של החוקרים, חושף את ההיסטוריה החברתית של תחום מדעי, שהיא לדעתו של בורדייה (2005) הלא מודע של דיסציפלינה: "הלא מודע הוא תנאי הייצור החברתיים שהוסתרו, נשכחו" (שם, עמ' 86). מטרתו של ניתוח זה "להבין מה גורם לכך שאנשים אלה [החוקרים – ח"ה] לא יכלו להבין דברים מסוימים, להעלות בעיות מסוימות" (שם, עמ' 88). טענתי היא שבתוך סוציולוגיה זו יש למדד הדורי חשיבות רבה, שכן הוא ממקם את נשאי השינויים והמחלוקות הפרדיגמטיות בהקשרים של תנאים חברתיים היסטוריים ושל מאבקים בין דוריים. יעידו על כך טענות חוזרות בשיח האקדמי: "עבר זמננו" או "הקדים את זמנו".

מאבקים בין דוריים, כמו מאבקים פרדיגמטיים, מלווים בעוצמות רגשיות רבות. על הנחה זו מבוססת התיאוריה הפרוידיאנית המדגישה את הדחפים ההרסניים של ילדים כלפי הוריהם, אך גם התיאוריה של מתנגדיה, למשל ליאון שלף (Sheleff, 1981), שמספרו החלוצי *Generations apart* שאלתי את שם המאמר. שלף עוסק בגנאלוגיה של עוינות בגירים כלפי ילדים ובני נוער, אך ספרו אינו עוסק רק ביחסי הורים וילדים ביולוגיים, שכן בעיניו זו רק מטפורה. מה שמעניין אותו כסוציולוג הוא שאלה שמתקשרת לסוציולוגיה של דורות: מהו טיב המפגש בין שני דורות שמתקיימים ביניהם יחסי כוח אסימטריים משתנים

ושלרשות כל אחד מהם עומדים משאבים מסוגים שונים? או בלשונו, כיצד נפגשים בהווה שני דורות עם עבר ועתיד אי-סימטריים? כיצד הם חולקים מרחבי חיים משותפים? הוא מזכיר לנו שבמפגש הבין דורי מהדהדות הבעיות הקיומיות העומדות בפני כל דור: הצעירים מתמודדים עם שאלות של זהות, חיפוש אחר אוטונומיה ופילוס מקום משלהם במרחבים הפרטיים והציבוריים, ואילו המבוגרים מתמודדים עם הצורך להעביר את השרביט לדור הבא, התמודדות שדורשת התחלקות בכוח, במשאבים וביוקרה, והיא מלווה בקנאה, בחשש מפני אובדן שליטה וסמכות ובפחד מפני המוות, החידלון העומד בפתח, שאינו מוות פיזי דווקא, אלא חברתי – הפחד מאובדן הקול, מכך שהעתיד שייך לצעירים.

שלף מסמן דורות כקטגוריה מבנית חברתית, מהותנית, מרכזית לניתוח חברתי. לשיטתו, גם אם ייעלמו הבדלים מעמדיים, אתניים ומגדריים, יישאר תמיד המתח הבין דורי (P. 316). איני שותפה לקביעה החלטית זו, משום שלתפיסתי קטגוריות חברתיות, כולל הגדרה של דור והיבחנות דוריות, הן תוצר של הבניה חברתית, אך אני מקבלת את התובנה שדור הוא קטגוריה מרכזית בהבניית חברות רבות. גם אם שלף אינו עוסק בסוציולוגיה של הסוציולוגיה, דינו ביחסי דורות מציע הסבר לעוצמת הרגשות המלווה את המאבקים הפרדיגמטיים הבין דוריים, ולא אחת גם את המאבקים התוך דוריים בתחרות על עמדות בשדה.

ניתוח דורי ככלי אנליטי

טענתי הכללית היא שניתוח דורי הוא כלי אנליטי חשוב לניתוח חברה. לכן בטרם אגש להצעה לסדר יום מחקרי בסוגיה של דורות בסוציולוגיה, אני מבקשת להתייחס בקצרה למושג הדור והשימוש הסוציולוגי שנעשה בו, וכן לאופן שבו אני מציעה להשתמש בו.

היה זה קרל מנהיים (Mannheim, [1927] 1952) שהציע את מושג הדור לניתוח סוציולוגי. סקירה של הספרות שאימצה מושג זה מגלה את אופיו הפוליסמי, למשל לציון שרשרת משפחתית (גנאלוגיה), דמיון דמוגרפי של קבוצות גיל, שלבים במחזור החיים ותקופות היסטוריות (לסקירת ספרות ראו למשל Kertzer, 1983; Pilcher, 1994). הסוגיות של קונפליקט בין דורי והמשכיות בין דורית העסיקו את הסוציולוגיה של שלהי שנות השישים ובעיקר של שנות השבעים של המאה העשרים. הניתוח הדורי שימש לאיתור ולניתוח של המגנטונים היוצרים המשכיות חברתית (Eisenstadt, 1956), אך בעיקר ככלי למחקר ולמדידה של שינויים חברתיים באמצעות מדדים כמותיים. מובן אחרון זה ממשיך להתקיים עד היום בעיקר במחקרי ריבוד, ניעות (מוביליות) חברתית ומחקרי עמדות ודעת קהל. בניתוחים אלה המושג דור פירושו חֶבֶר (cohort), היינו קבוצה חברתית שאפשר לאפיין באמצעות תכונות חברתיות מדידות כגון גיל, רמת השכלה, תעסוקה ומצב משפחתי (Burnett, 2003).

משנות התשעים של המאה העשרים זוכה מושג הדור לעיון מחודש. תורמים לכך תהליכים אחדים שחברו יחד, בהם השינויים המתרחשים במודרניות המאוחרת, במושגי אולריך בק (Beck, 1994). לטענתו, בעקבות האינדיבידואליזציה, הקטגוריות הישנות של מעמד, מוצא וכו' אינן מעניקות הסבר מספק לזהויות הקולקטיביות ולזהויות של תנועות חברתיות שהתפתחו במאה העשרים. לדבריו, האופן שבו בעיות חברתיות מוגדרות הופך ללב התהליך. זהויות מוכללות

כמעמד וכאתניות מתפצלות לפוליטיקות משנה, וההון התרבותי הופך למשאב ההיבחנות והריבוד. כך רון איירמן ובריאן טרנר (Eyerman & Turner, 1998) טוענים שקונפליקטים בין דוריים על סגנון חיים ועל סמלים תרבותיים של היבחנות החליפו במאה העשרים את המאבק המעמדי של מאות קודמות. תהליכי גלובליזציה שמאתגרים הסדרים והגדרות מסורתיות של מדינה, חברה ואזרחות; השיח הפוסט-מודרני שערער על סיפרי העל ובישר את קץ האידיאולוגיה ואת קץ ההיסטוריה; השיחים הביקורתיים, כמו הפמיניזם והפוסט-קולוניאליזם, שערערו על קטגוריות היסוד של השיח האקדמי והציבורי וייצרו שיח ביקורתי המבוסס על ריבוי ועל שונות – כל אלה הפנו מבט אל האחר והציעו תפיסות חלופיות של החברה שמקורן גם בשוליים, ממקומה של מי שהוגדרה כאחרת או של זה שקולו הושקע.

כמעט כל הספרות העוסקת בניתוח דורי חוזרת ומתייחסת לעבודתו של קרל מנהיים (Mannheim, [1927] 1952), אך במקרים רבים שואלים ממנהיים רק מקצת מהמרכיבים שבאמצעותם הוא מאפיין את התופעה הדורית. יש לזכור שמנהיים ביקש לפתח באמצעות הדיון ב"בעיית הדורות" תיאוריה של סוציולוגיה של הדעת שתאפשר להתמודד עם שאלות של ביקורת ושינוי חברתי. הוא ביקש להיאחז במושג הדור כדי להימלט (אם כי לא לבטל) מהטעון המרקסיסטי הדטרמיניסטי שנשאו של שינוי חברתי הם המעמדות, ולאפשר דיון בקטגוריות ביניים, שבמקרה שלו היו האינטלקטואלים. הוא ביקש להצביע על מקומם של יצרני הידע ונשאו כשחקנים אוטונומיים יחסית. לטענתו, מיקומם החברתי של האינטלקטואלים מאפשר להם להשתחרר מהאידיאולוגיה הכוזבת ולהציע השקפות עולם חדשות. עמדה זו אפשרה למנהיים להציע הסבר אחר מההסבר המרקסיסטי של שינוי חברתי, הסבר שקרוב ברוחו לתפיסה הווריאנית הרואה בקבוצות כריזמטיות נשאות של אופני חשיבה חדשים שמוכילים לשינוי חברתי. בהקשר הנוכחי אני מבקשת להיתלות בתובנה של מנהיים באשר לדורות כיחידות חברתיות שהן נשאות של ידע ומשמעויות, ולא להיכנס לשאלה אם המיקום של האינטלקטואלים מאפשר להם להגיע להבנה "אמיתית" יותר של החברה.³

בתפיסתו של מנהיים את מושג הדור קיימים שלושה רכיבים בסיסיים: הראשון הוא האתר הדורי, שהוא מבנה ההזדמנויות שבתוכו ממוקמים פרטים. אתר זה הוא סך התנאים החברתיים-היסטוריים שמגדירים את ההתנסות החברתית ואת מרחב האפשרויות הקיימות. הרכיב השני הוא המשמוע הדורי, הדרך שבה הניסיון הדורי מתפרש ונחווה. הרכיב השלישי הוא המימוש הדורי (generation as actuality), כלומר הדרכים שפיתחו קבוצות כדי להגיב לבעיות הדוריות ולפעול מולן כיחידות דוריות. לעומת חוקרים שמאמצים או מדגישים רק אחד מהממדים האלה, אני סבורה שתרומתו של המושג היא דווקא במפגש שבין שלושת הרכיבים. המושג מגשר בין הרפלקסיביות ואופן ההיווצרות של עולם הדעת ומקומה של הדעת בהבניית החברה לפי שיטתו של בק (Beck, 1994), בין התפיסה שרפלקסיביות מתווכת על ידי מבנה ופועלות (agency) כפי שסבור אנתוני גידנס (Giddens, 1994), ובין עמדתו של סקוט לש (Lash, 1994) שרפלקסיביות, מבנה ופועלות מתווכים באמצעות קהילה תרבותית.

3 סוגיה זו קשורה לדיון באידיאולוגיה ובמה שקליפורד גירץ (1990) כינה "הפרדוקס של מנהיים" בהתייחסו לאפשרות קיומו של ניתוח סוציולוגי אובייקטיבי (שם, עמ' 184).

להבדיל ממושג התְּבָרָה, שמדגיש פרופיל חברתי דומה של חברי הקבוצה, ובשונה ממושג המילייה (milieu) שמדגיש את החברות של קבוצת גיל ואת דפוסי הפרשנות של המרחב ההיסטורי והביוגרפי שהייתה חשופה להם, המושג דור – המעוגן במסורת המנהיגית ובפיתוחה על ידי מילס (Mills, 1963), דנט (Dant, 1991), איירמן וטרנר (Eyerman & Turner, 1998) וקורסטן (Corsten, 1999) – אינו רק המשגה סוציולוגית, אלא גם תוצר של הבניה חברתית ושל הגדרה תרבותית. במילים אחרות, בני הדור אינם מוגדרים רק על ידי מאפיינים ודפוסי התנהגות שמאותרים ומוכללים על ידי סוציולוגים, אלא שותפים לאותה סמנטיקה דורית שמובילה אותם למעשה. יש להם הנחות משותפות בדבר הפרשנות של ניסיון חייהם, הבנת עולמם במרחב הזמן והזיכרון הקולקטיבי המשותף להם, ובאשר לדיבור על אודות חוויות אלו.

באנגלית המושג generation מכיל את השורש gen, שבשפות אינדו-אירופיות מציין התהוות, קיום (to come into existence) (Nash, 1978). בתיאוריות דוריות מוקדמות הודגש ההיבט הכרונולוגי, ועמו עובדת היותה של היחידה הדורית קבוצת גיל (Jansen, 1975). כדי לרכך את הטיעון הגילי טוענות תיאוריות אלו שיחידות דוריות יכולות לאמץ להן כמורי דרך הוגים ואנשי רוח שאינם בהכרח מבני דורם, אך הגותם מתורגמת ומיושמת לסמנטיקה הדורית המאומצת על ידי בני היחידה הדורית (שפירא, 1984, עמ' 56-57). בלי להתעלם לחלוטין מהממד הגילי-כרונולוגי אני מבקשת לאמץ את המושג gen במובן של to come into existence ולטעון שיחידות דוריות באות לכדי קיום, כלומר מכוננות, על ידי ידע וזהות, לנוכח תנאים היסטוריים ובתוכם. בהשאלה מרון איירמן ומאנדרו ג'מיסון (Eyerman & Jamison, 1991), שעסקו בתנועות חברתיות, תפיסה זו מדגישה יחידות דוריות כפרקטיקות קוגניטיביות, ובמושגי אליסון אסיטר (Assiter, 1996) אלו הן יחידות אפיסטמיות. אפשר לראות ביחידות הדוריות מרחבי שיח שממומשים בפרקטיקות יומיומיות או בהתארגנויות לסוגיהן (ראו גם Delanty, 1999, pp. 67–70), וכן בזיהוי עצמי או בזיהוי על ידי האחרים.

בעוד שרוב הדיון התיאורטי עוסק בדור כתופעה שחוצה גבולות מעמדיים ומשותפת לחלקים נרחבים של החברה (Eyerman & Turner, 1998), אני מבקשת לטעון בעקבות מנהיים ש"לא כל האנשים החיים באותה תקופת זמן שותפים לאותה היסטוריה" (מצוטט אצל Pilcher, 1994, p. 486, תרגום שלי – ח"ה), ויתרה מכך, שאותה חוויה מעצבת יכולה להתפרש באופנים שונים על ידי תת קבוצות או יחידות דוריות. כלומר לא כל החיים באותה תקופה היסטורית ולא כל בני הדור הכרונולוגי חווים ומפרשים את החוויות הקיומיות באותם האופנים, ומכאן פניה המרובים של התופעה הדורית. הדיבור על חוויות דוריות כמושגים מכליליים (כמו דור מלחמת השחרור, דור שנות השישים) נוטה לזהות את הפרשנות לחוויות קיומיות דרך עיניהן של הקבוצות הדומיננטיות, ולכן הוא עצמו הופך למנגנון שמשעתק שיח דומיננטי. לכן הצעתי היא שלא לדבר במושגים של דורות אלא במושגים של יחידות דוריות. לבני היחידות הדוריות יש ביוגרפיה קיבוצית משותפת, וההגדרה הדורית העצמית שלהם, ושל האחרים אותם, מתרחשת בתוך תהליך היסטורי ואל מול אירועים היסטוריים ובאופן שבו אלה נחווים ומתפרשים על ידם ותוך כדי משא ומתן עם האחרים. פרשנויות אלה באות לידי ביטוי בשיח ובפרקטיקות שהופכים את היחידה הדורית לשחקנית חברתית שמגיבה מתוך ניסיון החיים, אל הניסיון ונגדו. במובן זה, דור אינו יחידת זמן חיצונית בין שני

תאריכים (שנה, עשור וכדומה) אלא יחידה של זמן בהיסטוריה, כפי שהיא מסומנת, נחוות ומפורשת על ידי אנשים בויכרון הקולקטיבי שלהם, בבחירה של יחידות הזמן לניתוח. הדור ככלי אנליטי, במובן שאני מבקשת לפתחו, מדגיש תהליכי התהוות וקיום של יחידות דוריות, שכן, כפי שכבר צוין, הדיבור המכליל על דור עשוי להביא לחיפוש אחר המשותף והמאחד, וכך הוא מכוון – בכוונה או שלא בכוונה – לאיתור הקבוצות החזקות או הדומיננטיות. איתורן של יחידות דוריות, לעומת זאת, מאפשר להצביע על מורכבות ועל ריבוי, על בו זמניות. הוא מחייב לחלץ בניתוח הסוציולוגי-היסטורי גם את הזמן ההיסטורי של קבוצות שהסמנטיקה הדורית שלהן או עשייתן נדחקה לשוליים, הושתקה או הועלמה. ההתחקות אחר יחידות דוריות, שמפרשות את ניסיון חייהן בדרכים שונות ופועלות מולו באופנים שונים, מגלה מבנה פוליפוני של חברה שבה מתקיימים זה בצד זה במתח, ביחסי גומלין, בהשלמה ובתחרות דמיונים חלופיים של חברה וגבולות. מושג הדור – הממקם קהילות קוגניטיביות (תרבותיות, בעלות סמנטיקה דומה) בתהליכים חברתיים ובהקשרים היסטוריים – מאפשר להצביע על תקופות היסטוריות שבהן יש גיבוש דורי רחב יותר, פעיל והגמוני, ועל תקופות שבהן המיסוד רופף, נוזל ומקוטע; על תקופות היסטוריות שבהן קיימת השתקה של יחידות דוריות על ידי יחידה דומיננטית, ועל אחרות שבהן מתקיימת תחרות בין יחידות דוריות. הביטויים הארגוניים והמוסדיים משתנים אף הם בהקשרים היסטוריים וחברתיים שונים, ולכן חייבים להיות חלק מהניתוח הסוציולוגי. מה שעניין את מנהיגים היה אותן יחידות דוריות שמתממשות בעשייה שמאגרת את הקיים ובשינוי של משטרי הדעת הרווחים, שכן היחידות הדוריות הן הנשאיות של מְפָנִים באופני חשיבה ועשייה חברתית. גישה זו מבקשת לנתח שינויים עמוקים, אפיסטמיים. אני מבקשת להציע ניתוח של גם וגם: גם שינויים עמוקים וגם שינויים ליניאריים וסטיכיים. במכלול זה יחסי הגומלין בין המשמרים למשנים, המשא ומתן והמאבקים להמשכיות או חדשנות הם לב הניתוח הסוציולוגי, שכן חברה היא מארג סבוך וגדוש סתירות של מצרפי מיקומים, זהויות ודמיונים חלופיים של חברה. במארג סבוך זה מתקיימים בעת ובעונה אחת תהליכים נמשכים של סימון וקיבוע גבולות של קטגוריות חברתיות ובתוכן, אך גם חצייה מתמדת, מיסוס גבולות, הרחבה, צמצום והגדרה מחודשת שלהם. אני מניחה שהמשאים ומתנים ברשת צפופה זו של מגעי גומלין אינם מתקיימים בתנאי שוויון. מדובר במפגש כוחני, שבו קבוצות נאבקות על עמדות כוח בשדות שונים, ועל אופני שליטה מגוונים – תרבותיים, כלכליים ופוליטיים. חברה היא תהליך דיאלקטי מתמיד של ניסוח והתנסחות מחודשים, שעליהם צריך להצביע המחקר.⁴ המחקר האמפירי המתבקש אפוא מגישה זו הוא התחקות אחר התגבשותן של יחידות דוריות ואחר השיח שהן מנהלות עם דורות קודמים ובינן לבין עצמן. שיח זה כולל גם

4 גישה זו קרובה ברוחה לתפיסתו של גיאורג זימל את הסדר החברתי, וכן לגישתו של עמנואל מרקס (Marx, 1980), שמציע מתודולוגיה של חקר החברה הישראלית כרשתות חברתיות שבונות את העולם החברתי. בגישה זו החוקר מתמקד ביחיד או בקבוצות של יחידים ומתחקה אחר רשת היחסים שהם נתונים בה, ללא הכפפה לקטגוריות ממיינות של פנים וחוץ, מודרניות ומסורתיות, כפר ועיר וכדומה. העולם החברתי מתגבש במציאות חברתית מקוטעת נעדרת ישויות חברתיות נתונות ויציבות. בתפיסתו זו הקדים מרקס את השיח על המודרניות המאוחרת, שאף הוא ממקד את המבט ברישות החברתי ובקיטוע של הסדר החברתי.

את ההתמודדות עם תפיסות שנעשו הגמוניות ונתפסות כמובנות מאליהן. יחידות דוריות צומחות לעתים בו בזמן ולעתים בזמנים ובתנאים שונים, וראוי להזכיר שהן עצמן אינן קטגוריות מהותניות אלא מוגדרות חברתית, כך שחלק מהניתוח צריך לכלול גם את אופני סימון הגבולות והמאבקים על גבולות בין יחידות דוריות. ניתוח דורי מאפשר לחשוף את הריבוי המתקיים בחברה ואפילו בתוך האדם המדבר או הפועל. יחידות דוריות הן חוליות מעבר מתיאוריה לפרקטיקה וחוזר חלילה. המבט הדורי אינו מייצר סיפור מלוכד ואחיד. להפך, הוא מאפשר להסתכל בה בעת על מרחבי שיחים שממשיכים להתקיים ברוח שיח של דורות קודמים, אך גם על מרחבים חדשים שיש בהם מן החידוש, האתגור וההתרסה. דורות ניתנים להבנה רק כתופעות קונטינגנטיות, ולכן כאמור אין כאן סיפור על של חברה, אלא כלי אנליטי שמציע מבט לבחינת מרחבי שיח מתחרים בהקשרים חברתיים מרובי פנים.

בסוציולוגיה בישראל נעשה שימוש בהיבטים שונים של דיון דורי. הרוב המכריע משתמש במושג דור כקבוצת גיל שאפשר לאפיין במאפיינים סוציולוגיים ולהתחקות אחר שינויים שמתרחשים בה לאורך זמן. לא מעט מחקרים מאמצים את תפיסת המילייה, היינו הסביבה והרגע החברתי שבהם פועלות קבוצות אוכלוסייה, למשל דורות של גלי עלייה/הגירה, מלחמות, שואה, או אלה שבאו אחריהם, כשהדגש הוא על מושג הדור במונח הכרונולוגי שלו, מתוך רצון לבחון המשכיות ושינויים בדפוסי חיים, בעמדות ובדפוסי פרשנות של חוויה היסטורית-חברתית. כך למשל משה שוקד ושלמה דשן (1999) עוסקים בשינויים דוריים בקרב עולי שנות החמישים מארצות ערב, ודן רבינוביץ וחי'אולה אבו בקר (2002) מתייחסים לשינויים דוריים בחברה הערבית-פלסטינית בישראל. מחקרים מעטים ממשיכים את מושג הדור במסורת המנהימית, בייחוד בחקר הפוליטיקה והמפלגות בישראל (ביילין, 1980; עזריאלי, 1990; שפירא, 1984, 1989). בולטת עבודתו של אורי בן-אליעזר (1995), שטוען שאפשר להבין את צמיחת המיליטריזם בישראל באמצעות ניתוח היחסים בין דור המייסדים הפוליטיים ובין דור ילידי הארץ, שבמסגרתם נדחקו ילידי הארץ מהפוליטיקה אל העשייה הצבאית. עשייה זו הפכה לחוויה מעצבת של דור לוחמים וכוננה סמנטיקה דורית שראתה בפתרונות צבאיים דרך לניהול הקונפליקט הערבי-ישראלי. עם חילופי הדורות הביאו אנשי הצבא את התפיסה הזאת גם לפוליטיקה. בעבר הצעתי ניתוח דורי ככלי אנליטי לניתוח החברה בישראל (הרצוג, 2007; Herzog, 2003) והצבעתי על ניסיון חיים שעומד בבסיס החוויה המעצבת של הדור, חוויה שמשמשת תשתית למרחב שיח קוגניטיבי משותף ולפרקטיקות שמייחדות את היחידות הדוריות המנותחות. בניתוחי הדגשתי את קשרי הגומלין בין התנאים החברתיים המגדירים את מרחב ההזדמנויות, בין המשמוע הדורי ובין המימוש של יחידות דוריות.

אפשר לאמץ ניתוח דורי של חברה בכלל, אך גם כדרך לנתח דורות של חוקרים ומחקר בתחומי דעת שונים. במחקר בישראל מקובל מאוד לשרטט דורות בחקר הספרות, האמנות והתרבות הפופולרית (ראו למשל גוברין, 2002; גרץ, 1985; טרכטנברג, 2006, עמ' 3-4). כמעט כל הכותבים שכתבו על הסוציולוגיה בישראל ועל השינויים שחלו בה דיברו במושגים של שינויים דוריים, גם אם לא נצמדו לתיאוריה של דורות. כך למשל מוצע תיאור של דורות בשיח על מזרחיות בחברה בישראל שעיקרו בשינויים פרדיגמטיים (חבר, שנהב ומוצפי-האלר, 2002). גד יאיר ונעה אפלווג (2005) במחקרם על הסוציולוגיה הירושלמית מציעים ניתוח דורי של המחלקה, וכך גם שוקד (2002) בהערות והארות על התפתחות הסוציולוגיה

בתל אביב, ומשה ליסק (2006) בבקרת הנזקים שהוא עורך למחקר ולעיון הסוציולוגי בישראל. זאת בעוד שיוחנן פרס (2008) מאיר את היחסים בין בני דורו במחלקה בתל אביב בצבעים של בשר ודם, או בלשונו "קרבה ומריבה" (שם, עמ' 141). האם אפשר לאפיין את התפתחותה של הסוציולוגיה כסיפור מנהימי של מאבקים ושינויים דוריים? האם הניתוח של יחידות דוריות מאיר היבטים חדשים? אם כן, מהם היבטים אלה?

יחידות דוריות בסוציולוגיה – הצעות לסדר יום מחקרי

כיצד מתנהל השיח בין דורות ובתוך דורות של חוקרי סוציולוגיה ובמה הוא עוסק? אני מבקשת להציע שני ממדים שבאמצעותם אפשר לפתח פרספקטיבה לניתוח יחידות דוריות בשיח הסוציולוגי: יחידת הניתוח והסדרי הזמן. הממדים המוצעים הם חלקיים, וגם ההפרדה המוצעת ביניהם היא לצורך אנליטי בלבד, משום שמעצם התפיסה הדורית קיים קשר הדוק בין מרכיבים אלה. כאמור, מטרתי היא בעיקר להדגים את אופן החשיבה המוצע, ולא להציג גנאלוגיה דורית סדורה של הסוציולוגיה בישראל, וגם לא דיון מקיף באף אחת מהיחידות הדוריות או השקנים בדורות אלה.

יחידת הניתוח: תפיסות דוריות של חברה וגבולות

הניתוח המנהימי של דורות מדגיש את החוויות הקיומיות ואת התנאים החברתיים שבהם מתעצבת סמנטיקה דורית, שיחד הם מהווים אתר למחקר דורי. אני מציעה לבחון את יחידת הניתוח שבחרו לחקור הסוציולוגים לדורותיהם – הקולקטיב, גבולותיו וזהותו – כאחד הממדים המרכזיים לניתוח דורי. הטענה שלי היא שההגדרה הגלויה או הסמויה של היחידה החברתית הנחקרת וגבולותיה חושפת את האופן שבו העולם הופך למשמעותי בעיני החוקר. הגדרות אלה משותפות במידה רבה לדורו או ליחידות דוריות שאליהן הוא משויך על ידי אחרים או משייך את עצמו. מנקודת מוצא תיאורטית שרואה את החברה ואת גבולותיה כנתונים במשא ומתן הרי שהשיח האקדמי הוא חלק בלתי נפרד מהמאבק על גבולות וזהות. בהמשך אדגים במשיכת מכחול גסה את השיח הדורי והבין דורי סביב ממד זה. מטבע הדברים הדורות הראשונים מתועדים יותר, ולכן קל יותר להדגים באמצעותם את המתודולוגיה המוצעת, אך אציע גם כמה תובנות אפשריות באשר ליחידות הדוריות העכשוויות.

הראשונים שעסקו במחקר סוציולוגי בישראל במסגרת האוניברסיטה העברית, שהייתה האוניברסיטה הראשונה, היו ארתור רופין (1876-1943), מרטין בוכר (1878-1965) ואריה טרטקובר (1897-1982), דור ראשון של מהגרים אקדמאים שהגיעו מאירופה, חניכי מיטב האוניברסיטאות של אותה העת, שהביאו עמם את הידע האקדמי ואת ההתנסות האישית שלהם מארצות מוצאם. רופין ובובר היו מבוגרים בכעשרים שנה מטרטקובר, שלושתם הגיעו לאוניברסיטה בזמנים שונים, ודרכם אל האקדמיה עברה במסלולים שונים, אך לכולם היה באמתחתם חינוך יהודי בצד חינוך כללי אקדמי, ושלושתם היו מעורבים בפעילות ציונית בארצות מוצאם. יחידת הניתוח הסוציולוגית, הקולקטיב, הייתה עבורם העם היהודי. ואף שהם מסיטים את מוקד הניתוח שלהם בהדרגה אל החברה בארץ ישראל של תקופתם, הם רואים בקהילה המתהווה חלק בלתי נפרד מהעם היהודי. תפיסה זו אינה מנותקת מסמנטיקה

רחבה יותר שהייתה משותפת לתפיסת עולמם של מייסדי האוניברסיטה העברית, שהגדירו אותה כמרכז רוחני של העם היהודי המשלב בין יהדות לאנושות. הם ראו באוניברסיטה מוסד יהודי שמשותף ליהדות התפוצות, אוטונומי ובלתי תלוי במרכז הפוליטי של היישוב המתפתח (כהן, 2006). ואכן, ביתם האקדמי הראשון של שלושת הסוציולוגים הראשונים היה המכון ללימודי היהדות, לימים הפקולטה למדעי הרוח (בשנים שבהן הם הצטרפו לשורות האוניברסיטה היא עדיין לא מיסדה הבחנה ארגונית-מוסדית בין מדעי היהדות למדעי החברה).

ארתור רופין, כלכלן וסוציולוג, למד באוניברסיטת ברלין וכתב את הדוקטורט שלו על דרוויניזם ומדעי החברה. הוא הצטרף לסגל ההוראה כבר בשנת 1926, לאחר שניהל מכון לסטטיסטיקה ודמוגרפיה בברלין, פרסם את מחקרו הסוציולוגי על "היהודים בימינו" והיה פעיל בהסתדרות הציונית ובתכנון העלייה וההתיישבות. הוא היה ממייסדי "ברית שלום" ובראשית דרכו בארץ דגל במדינה דו לאומית. דעה זו חלקו עמו כמה מבני דורו מראשוני האוניברסיטה העברית, כמו יהודה מאגנס, שהיה המייסד והנשיא הראשון של האוניברסיטה, עקיבא ארנסט סימון, שמואל הוגו ברמן, חיים מרגלית קלוורסקי וסלי הירש. אך בשונה מהם, הוא שינה את עמדתו לאחר הטבח בחברון והמאורעות ב-1929. בתודעה הקולקטיבית הוא נודע כאבי ההתיישבות ואבי הסוציולוגיה היהודית.⁵ רופין אמנם השתלב בסגל האקדמי של האוניברסיטה העברית אך בד בבד המשיך את פעילותו הענפה במוסדות היישוב כסוציולוג של החברה היהודית. הגדרת הקולקטיב היהודי וכינונו של היישוב היהודי בארץ ישראל הם הבסיס להגדרת זהותו האישית והקולקטיבית של רופין, והם מגדירים גם את שדה מחקרו האקדמי-ציבורי. התפיסה שהנחתה אותו בתכנון ההתיישבות הייתה שיש לייסד בארץ יישוב יהודי נפרד, במידת האפשר, מהיישוב הערבי. מטרתו הייתה לא רק ליצור אמצעי קיום לעם היהודי (ההיבט הדרוויניסטי של תפיסתו), אלא לבנות מרכז רוחני שתפרח בו היהדות (ההיבט אחר-העמי) (רופין, 1968; שילה, 2007). לרעיון זה היו שותפים כמה מבני דורו באוניברסיטה, גם כשהם חלקו זה על זה בעמדותיהם המקצועיות והפוליטיות. איתן בלום (Blum, 2007) טוען שתפיסתו האאווגנית של רופין, שהייתה משוקעת בהשקפת העולם הגרמנית של אותה העת, השפיעה השפעה עמוקה על עבודתו האקדמית ועל מפעלו הציוני, כולל עמדתו כלפי התימנים, שאינם יהודים טהורי גזע אלא "טיפוסים מיוחדים". בלום טוען שרופין אולי לא נכנס לקאנון הסוציולוגי, אך עמדותיו, ולא פחות מכך מעשיו, חלחלו לשיח האקדמי והציבורי והשפיעו על תפיסות מפלות בין יהודים ללא יהודים ועל הבחנות היררכיות בין קבוצות יהודיות. ניתוח דורי ילמד שקטגוריית הגזע הייתה חלק מובן מאליו מהשיח המדעי והלאומי, ועד לעליית הנאציזם היא כמעט לא עוררה מחלוקות. מחקר מדוקדק יותר יחשוף את המשמעויות שבני אותו הדור העניקו לקשר שבין גזע ללאומיות (ראו למשל שומסקי, 2008).

בובר, בן גילו של רופין, סוציולוג של התרבות ופילוסוף, רכש את השכלתו בפילוסופיה ובתולדות האמנות באוניברסיטאות בווינה, ברלין, לייפציג וציריך. בצד פעילותו המחקרית היה פעיל בתנועה הציונית ועמד בקשר הדוק למדי עם הרצל. את משאלתו לעלות לישראל

5 ראו למשל באתר הסוכנות היהודית:

ולהקים מכון למדע הדתות הביע כבר ב־1927 בהתכתבות עם מאגנס (גרוס, 2005), אך בסופו של דבר עלה ארצה ב־1938 בצל המדיניות הגזענית בגרמניה, כשהוא בשיא הקריירה שלו. הוא הצטרף לסגל האוניברסיטה כראש התכנית לסוציולוגיה של התרבות, שהייתה אז חלק מהפקולטה למדעי הרוח, ומשהוקמה המחלקה לסוציולוגיה ב־1949 מונה לעמוד בראשה, עד פרישתו פחות משנה לאחר מכן.

תהיה זו יומרה מצדי לנסות לסכם הגות, עשייה ויצירה של שישים שנה, שכן על חייו ופועלו של בובר נכתבו ספרים ומאמרים רבים, והוא עצמו השתמש בביטוי "גן הרוחות שלי" בהתייחסו ליצירתו ולניסיון חייו (שפירא, 1994, עמ' 13). נסיבות חייו הובילו אותו להתמודד עם סביבות תרבותיות שונות שהמאפיין המרכזי שלהן הוא מתח בין ניגודים: ניגודים בתוככי העולם היהודי, בינו ובין תרבויות הסביבה הלא יהודיות, בין היהדות ובין האנושות, בין מזרח למערב, בין משיכה לאסתטיזם מיסטי ומעורבות פעילה בתנועה הציונית. קוטביות זו הייתה חוויה קיומית שממנה נגזרה תפיסת עולמו (שם). מכתביו אנו למדים שכבני דורו גם הוא ראה בהגדרת הקולקטיב היהודי בסיס להגדרת זהותו, וזו נבחרה להיות גם יחידת המחקר שלו. אך גם הוא, כחלק ממייסדי האוניברסיטה, ביקש לשמור על הקשרים הקוסמופוליטיים עם מה שהוא קרא "האנושות". כמו בני דורו האחרים, שתפסו עמדות בכירות באוניברסיטה העברית בשנותיה הראשונות, הוא היה חבר "האיחוד", גלגולה המאוחר של "ברית שלום", תנועות שדגלו בכוונות לאומיות כפתרון למפגש בין יהודים לפלסטינים בארץ ישראל-פלשתינה. הוא היה פעיל בדיונים על בעיית היהודים בארץ ישראל ועל שאלת הערבים, אך בד בבד עסק בתרגום התנ"ך, בפילוסופיה ובחסידות. עמדה זו לא צמחה מתוך ויתור על יהדות אלא מתוך תפיסה תרבותית של היהדות ומתוך הצורך למצוא פתרונות עוקפי קונפליקט, דיאלוגיים (שם, עמ' 59). הסוציולוגיה שלו, בלשונו של רם (1993, עמ' 10), הייתה שונה מאוד מזו של חבריו למחלקה, אך הוא חלק עם את הגדרת הקולקטיב וגבולותיו. יתרה מכך, למרות תפיסתו התיאורטית שהדגישה מתחים קוטביים, מושא כיסופיו היה אחדות, זו שמתממשת רק לעתים נדירות בין אישיות ובין מפעל חייה. רופין, שאותו זיהה כחלק מהקבוצה הדורית שלו, שימש לו מופת, כפי שעולה מדבריו שאמר לזכרו (בובר, תש"ג).

השלישי מבין ראשוני הסוציולוגים שאני מבקשת להזכיר כאן היה הסוציולוג ההיסטוריון אריה טרטקובר. הוא הגיע אל האוניברסיטה העברית לאחר קריירה ארוכה בפעילות יהודית ציונית באירופה ואחר כך בארצות הברית, וכמו רופין, גם הוא היה מצוי בלב הממסד היהודי-ציוני. הוא התמנה לפרופסור באוניברסיטה ב־1944, לאחר פטירתו של רופין, אם כי לימד קורסים על הסוציולוגיה והדמוגרפיה של היהודים עוד בטרם קיבל משרה קבועה. ב־1946 נמנה טרטקובר עם מורי החוג המשני שהוקם – הסוציולוגיה והדמוגרפיה של היהודים – בצדו של רוברט בקי, מי שהקים לימים את הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (גרוס, 2005). כתיבתו המרובה על הסוציאליזם היהודי, הגירה יהודית והלאומיות היהודית מעידה שהוא, כמו האבות המייסדים של האוניברסיטה והמחלקה, תפס את הקהילה היהודית כמגדירת הקולקטיב. עבורו מחקר הקהילה היהודית בישראל היה חלק מהסוציולוגיה של היהודים.⁶ בקרב דור ראשון זה היישוב היהודי בארץ ישראל נבחן כקהילה יהודית אחת מבין קהילות

6 כך למשל טוען טרטקובר (תשי"ט) שהיישוב בארץ ישראל הוא המשך מפעל ההתיישבות היהודית בגולה.

רבות אחרות בעולם. רוב המחקרים בסוף שנות הארבעים של המאה העשרים פורסמו בכתב העת *Jewish Journal of Sociology*, שקהל היעד שלו היה בעיקר סוציולוגים יהודים (יאיר ואפלוויג, 2005). ככל שגדל היישוב בארץ ישראל וביסס קהילה מקומית, כך גברה ההתמקדות בו (טרטקובר, תשי"ט, 1965).

הצטרפותו של יעקב כ"ץ (1904-1998) – היסטוריון וסוציולוג של החברה היהודית שקרוב בגילו לטרטקובר – לסגל ההוראה של החוג ב-1950 לא עמדה בניגוד לתפיסה התרבותית הדומיננטית של המייסדים,⁷ והוא המשיך לחקור במשך כל חייו את ההיסטוריה החברתית של היהודים בימי הביניים ובעת החדשה. תלמידו המובהק, מנחם פרידמן, שהמשיך את מפעלו במחקר של הסוציולוגיה של קהילות יהודיות, הפנה את מבטו לקהילות דתיות בישראל (פרידמן, 1978). פרידמן היה מראשוני החוקרים של החברה החרדית, ובמידה רבה "הקדים את זמנו", שכן המחקר הסוציולוגי של החברה הדתית בכלל והחברה החרדית בפרט בישראל החל להתפתח בייחוד בשנות התשעים כחלק משיח דורי שאפיין את החברה בישראל כרב תרבותית, אם כי יחידות דוריות בו חלקו על המשמעות של רב תרבותיות זו.

העמדה שראתה באוניברסיטה מרכזי רוחני של העם היהודי ושנישאה במידה רבה על ידי ראשוני המייסדים הייתה נתונה לביקורת מתמדת של אינטלקטואלים ופעילים פוליטיים כבר מראשית הקמתה. ביקורת זו באה הן מחוגי ימין, כולל זאב ז'בוטינסקי, שביקרו את החריגה של הסגל האקדמי מהקריטריונים הלאומיים המתאימים (כהן, 2006, עמ' 23), והן מחוגי שמאל, שנושא דברם העיקרי היה ברל כצנלסון. אלה קבלו על כך שהאוניברסיטה לא מילאה את התפקיד של "אוניברסיטה ארץ ישראלית" "המתאימה עצמה בשלמות לצורכי היישוב". העמדה העצמאית והבדלנית של ראשי האוניברסיטה סומנה כזרות בין "ההר" – הר הצופים, ובין "העמק" – עמק יזרעאל (שנהב, 2000, עמ' 675). כצנלסון הגדיר את דור המייסדים של האוניברסיטה "דור המדבר" וציפה שעם הסתלקותם "יקומו מלומדים צעירים, פרי יצירה ארץ ישראלית" שינחו את המגמה הקוסמופוליטית וישרתו את הציבור (כהן, 2006, עמ' 30-31).

ואכן, תלמידיהם של המורים הראשונים במחלקה היו דור ראשון של חניכי הארץ וילדיה, והם אימצו יותר ויותר את הארץ ישראלית בדפוסיה הדומיננטיים כבסיס להגדרת הקולקטיב וזהותו. ש"נ אייזנשטדט ויונינה גרבר-טלמון, שהיו מתלמידי הבולטים של בובר, השתתפו בסמינר למחקר של המבנה החברתי של היישוב שהוא יזם ב-1946. היה זה בובר שעודד את הצעירים לחקור את ההתיישבות הכפרית החדשה בישראל (אייזנשטדט, 1967; גרוס, 2005), וכמוהו ביקשו גם תלמידי להבין את תהליכי בניוי האומה. במונח זה הייתה לבובר תרומה בהדרכת דור ילידי הארץ להתמקד במקומי ובמעשה הציוני. אלא שבועוד שאצל בובר התקיימה הדואליות שבין התרבות היהודית לזו הארץ ישראלית, תלמידי אימצו סימון ברור יותר של הקולקטיב שנבנה על החוויה הציונית-המקומית, על שלילת הגלות, על ניתוק

7 יעקב כ"ץ, יליד הונגריה שסיים את הדוקטורט שלו בפרנקפורט, עלה לארץ ב-1936 ושימש כמורה ומנהל בית ספר. את הקריירה האוניברסיטאית החל כמורה וזטר במחלקה לחינוך ב-1949, ורק כעבור זמן קיבל מינוי משותף בחוג לסוציולוגיה והיסטוריה. לימים היה דיקן הפקולטה למדעי החברה וכיהן גם כרקטור האוניברסיטה (www.jacobkatz.co.il). אני מציינת תפקידים אלה דווקא לנוכח השוליות של תחום מחקר במחלקה שהתגבשה.

מתרבויות יהודיות גלותיות, ועל ההבחנות בין יישוב ישן לחדש, בין יהודי מודרני ליהודי מסורתי, בין החלוץ האידיאולוגי הבונה חברה חדשה ובין עולה המצוקה המחפש מפלט. אייזנשטדט, בעקבות מורו מרטין בובר, אמנם ראה את החברה בישראל כחלק מהציביליזציה היהודית, אך היה זה הוא שקבע את מיקומו של הסיפור הישראלי כמקרה מבחן ייחודי שמעניין במיוחד לבחינה משווה של תהליכים פרטיקולריים ואוניברסליים ובהקשר לוקלי וגלובלי (אייזנשטדט, 1967, עמ' 4-1). הדיון בקהילות יהודיות מחוץ לישראל נעלם בדורות של הסוציולוגים ילידי הארץ וחניכיה שלאחר קום המדינה, ממש כמו שלא הייתה כמעט נגיעה בסוציולוגיה של השואה עד לשלהי המאה העשרים.

ראוי לציין שהסוציולוגיה שמבסס אייזנשטדט כמנהיג הבלתי מעורער של הסוציולוגיה בישראל מאז מונה לראש המחלקה בשנת 1950 ועד לאמצע שנות השישים יצרה את ההביטוס הדומיננטי של הסוציולוגיה בישראל הרווח עדיין גם בעשור הראשון של המאה ה-21, שלפיו ניסוח שאלות המחקר נעשה במושגים אוניברסליים, והמקרה של ישראל משמש שדה אמפירי. עמדה זו מאפשרת להשתתף בקהילה הסוציולוגית הבינלאומית, בעיקר האמריקאית, אך גם להתייחס לחברה הישראלית כקטגוריית מחקר. מיקום החברה הישראלית בהקשרים השוואתיים חזר ושעתק את הגדרת גבולות הקולקטיב שעם הקמת המדינה חפף את גבולות המדינה. בדברי ההספד של יוסף בן דוד על יונינה גרבר-טלמון, שנפטרה בראשית דרכה האקדמית, אפשר לעמוד על המגמה של יחידה דורית זו (בן דוד, 1966). בן דוד, שהיה תלמידו של אייזנשטדט,⁸ מצר על כך שיונינה, במידה רבה בהשפעת המחלקה, פנתה למיקרו-סוציולוגיה ולחקר הקיבוץ "כנציגה הישראלית באסכולה המיקרו-סוציולוגית העוסקת במבנה העדין של קבוצות וארגונים חברתיים" (שם, עמ' 17), מה שלא אפשר לה, לטענתו, לפתח את עניינה בסוציולוגיה של הדת ובתנועות לא ישראליות. הוא תולה זאת בפרובינציאליות ובצרות האופק המדעי של חברי החוג. בראשית דרכו האקדמית הוא עצמו אמנם היה שותף למחקר החברה המקומית והתמקד בפרופסיות ובייחוד במעמד המורה, אך במרוצת השנים ניתק עצמו מסוגיות אלה, התמסר לסוציולוגיה של המדע, ואף ביטא עמדה זו בכך שקיבל משרה מקבילה בשיקגו.

אייזנשטדט היה המנהיג של הקבוצה הדורית שלו ושל תלמידיו שאימצו את האתוס הלאומי. הסמנטיקה הדורית הלאומית מומשה בסוציולוגיה שחוקרת את החברה הישראלית ותורמת מידע לאנשי המעשה. בהנהגתו נתנה המחלקה לסוציולוגיה ייעוץ ותמיכה פרופסיונלית לסוכנויות מדינתיות ולאומיות (כמו הסוכנות היהודית, מחלקת ההתיישבות והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה), הוא הוציא עם חבריו בחוג סדרה של אנתולוגיות שעוסקות בהיבטים של החברה הישראלית (רוב המאמרים היו בעברית), יזם תרגום של ספרי סוציולוגיה בסיסיים לעברית, וכן ייסד את כתב העת המדעי בעברית מגמות (Ram, 1995).⁹ תלמידיו,

8 בן דוד (1920-1986), מבוגר בשלוש שנים מאייזנשטדט, עלה מהונגריה ב-1940, כתב את הדוקטורט שלו בהדרכתו של אייזנשטדט שהתקדם במהירות רבה בקריירה שלו. מ-1968 הייתה לו משרה בשיקגו בדבר עם חברותו בסגל האוניברסיטה העברית (Freudenthal & Heilbron, 1989).

9 חשוב לציין שזו הייתה עמדתו ביחס לחקר החברה הישראלית, אך הוא עצמו המשיך לקיים בד בבד מחקרים על חברות אחרות (ראו ציוני דרך ביוגרפיים שלו אצל הרצוג, כוכבי וצלניקר [עורכים],

שחלקם היו קרובים לו מאוד בגילם הכרונולוגי, היו נשאייה הבולטים של סמנטיקה דורית זו. כך למשל לסיק (2006א), בשרטוט קווים אוטוביוגרפיים, מציין את החוויות המעצבות של דרכו האקדמית: בית אבא, תנועת הנוער, החברות בפלמ"ח, היחסים בין מורים לתלמידים בחוג הקטן שמנה 23 איש ו"העובדה שבאוניברסיטה כולה היו רוב הסטודנטים בני אותו הגיל, למעט הסטודנטים משארית הפליטה, והכל חלקו חוויות דומות ממלחמת העצמאות, סייעה מאד בגיבוש הפנימי של הקהילה החדשה... תחושת הספר", וגם העבודה המשותפת בסמינר המחקר המיתולוגי של המחלקה תרמה לאותו גיבוש דורי (שם, עמ' 662). העשייה האקדמית הייתה חלק בלתי נפרד מחוויית בניו חברה-אומה-מדינה.¹⁰

במשך שנים זוהה חקר החברה הישראלית כחקר החברה היהודית במדינת ישראל. החפיפה בין מדינה, לאום וחברה שלטה בכיפה. אף יונתן שפירא (1929-1997), שנחשב מורד בשיח המבני-תפקודי הירושלמי, לא חרג מתפיסה זו של הקולקטיב, וזו הייתה יחידת המחקר שלו ומוקד זהותו החברתית והאישית גם כשאתגר את הסיפר הדומיננטי. פלד ושפיר (2000) מפנים את תשומת לבנו לכך שברוך קימרלינג (שם, עמ' 517, הערה 1) סימן את שפירא כאחד מחברי המסד הירושלמי משום שעסק כמותם באליטה שהייתה יהודית, אשכנזית וגברית, ואילו רם (1993) סימן אותו כסוציולוג הראשון שהציב אתגר חזיתי בפני הגישה האיזושתדטית. ניתוח דורי יאיר את העמדות הסותרות לכאורה האלה: שפירא שייך לאותה סמנטיקה דורית רחבה של דור ראשון של חוקרים ילידי הארץ ושל אנשים שעלו לארץ בגיל צעיר ובגרו בה, שנולדו בסוף שנות העשרים ובשנות השלושים, שהחוויות המעצבות שלהם היו נעורים בחברה ציונית מתהווה, חברות בתנועות נוער, השתתפות באחת המסגרות הצבאיות של טרום המדינה, וחוויות ממלחמת השחרור ומהקמת המדינה. חוקרים אלה קיבלו את הגדרת הקולקטיב החופף את גבולות המדינה ואת גבולות החברה היהודית כמובנת מאליה, וכך גם את הצורך להסביר את תהליך בניו האומה. עם זאת, שפירא לא למד סוציולוגיה בארץ כמו רוב בני דורו הביולוגי, ואלה שגייס לחוג בתל אביב למדו לפחות את התארים הראשונים באוניברסיטה העברית (למשל רינה שפירא, עמנואל מרקס, שלמה דשן, משה שוקד ואפרים יער). מיקומו כמי שבא מחוץ לסוציולוגיה הירושלמית, וכן מחוץ למשפחות האליטה (משפחתו הייתה זעיר בורגנית, אביו היה גזבר ויצ"ו במשך שנים רבות), הוביל אותו לפתח עמדה ביקורתית כלפי השיח הדומיננטי. ועל-אף שעסק במרכז החברתי והתעלם ממגזרים חברתיים אחרים, גישתו אפשרה לפתח חשיבה ביקורתית שרבים מתלמידיו הישירים – כמו שפיר, פלד ואנוכי, ומאוחר יותר גם גרינברג, בן-אליעזר וקמפ – אימצו, הרחיבו ובעיקר לקחו אותה למחוזות אחרים. דיונים ביקורתיים אלה הרחיבו את יחידת המחקר ממחקר החברה היהודית בלבד לחקר קבוצות אחרות שחיות בישראל. שינוי זה משקף במידה רבה את החברה האפשרית עבורן ומציע קיום זהויות חברתיות אלטרנטיביות. בעבודתו הביקורתית מחבר שפירא בין סמנטיקות דוריות שונות. הוא בא בחשבון נוקב עם בני דורו, בני דור המייסדים, שלדבריו היו דור כנוע. ביקורת זו הופנתה אל החברה הרחבה,

10 למשל, מאמצע שנות השישים תפס את סמינר המחקר של החברה בישראל – שבו היו מעורבים רבים מתלמידי איזושתדט – פרויקט מחקר בהנהגתו של איזושתדט על גורמי מודרניזציה ומכשוליה במה שכונה אז ארצות מתפתחות (קימרלינג, 2007, עמ' 136-139).

אך גם כלפי בני דורו הסוציולוגים, בעיקר דן הורוביץ ומשה ליסק, ובמידה רבה, אם כי לא במישרין, גם כלפי רוב חבריו הבכירים במחלקה בתל אביב.

בני דורו של שפירא מכנים את דור הסוציולוגים וההיסטוריונים הביקורתיים והאנטי-ממסדיים "פוסט-ציונים", ומכלילים בהגדרה גם את שפירא כמי שהיה אחד האבות של דור זה. אך תלמידיו של שפירא מעידים שהוא לא אהב כלל את הזהות הקולקטיבית הפוסט-ציונית. הוא ראה עצמו כציוני ואת עבודתו הביקורתית כביטוי לציוניותו, שאינה צודקת פחות מזו של ליסק והורוביץ. הלהט שליווה ויכוח זה, שהתנהל בין היתר בכתב העת מזרינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, מעיד עד כמה סמנטיקה דורית זו הייתה מרכזית לו בזהותו האישית ובכתבתו. הוא האמין שהביקורת חיונית לדמוקרטיה הישראלית וליכולתה לעצב מדיניות חדשה שתחלץ אותה משגיאותיו של דור המייסדים (הרצוג, קמפ וגרינברג, 1999), וזה מה שדחף אותו גם להיות בין מקימי מפלגת שינוי בשנת 1974.

מאמצע שנות השישים החלה להתבהר ירידת ההגמוניה הפוליטית והתרבותית, שהייתה מלווה בשינויים פרדיגמטיים מתמשכים, כפי שמיטיב לתאר רם (רם, 1993, 2006; Ram, 1995). מאפיין מרכזי של השיח הסוציולוגי של שנות השבעים והשמונים הוא הקיום הבזמני של יחידות דוריות מקבילות שמאמצות פרדיגמות תיאורטיות שונות ומפנות את המבט אל סוגיות שונות שמרחיבות את הגדרת הקולקטיב וגבולותיו. בעוד שהסוציולוגיה של שנות החמישים והשישים שיקפה בעיקר את החוויה הדורית של הקבוצות הדומיננטיות, ההיסטוריה החברתית שהחלה להיכתב מחדש בשנות השבעים והשמונים הובנתה במושגים של קונפליקטים ויחסי כוח והעלטה לסדר היום את הקבוצות המוחלשות. אין זה מקרה שהתיאוריות הביקורתיות לא צמחו באקדמיה הירושלמית אלא באוניברסיטאות הצעירות יותר כמו תל אביב וחיפה, שכן הן נישאו על ידי חוקרים שנולדו בארץ, בגרו בה או עלו אליה לאחר קום המדינה, ורובם חיו וגדלו בגבולות ישראל שלפני הכיבוש. הם היו חניכי מיתוס השוויון שלא צמחו בממסד ולא ראו עצמם מחויבים לו. נושאי המחקר הסוציולוגי הלכו והתרחבו וכללו יותר קבוצות, בהן מעמד העובדים, ערבים, מזרחים ונשים. חלק מנשאייהם של מחקרים אלה הגיעו משורותיהן של הקבוצות שאותן חקרו (ראו ניתוח מפורט בעבודותיו של רם). ברוב הכתיבה של בני יחידות דוריות אלה המדינה התקבלה כנתונה, ומה שנחקר היה הקבוצות שבזירה המדינית.

בצד הגישות הביקורתיות שהתפתחו בשנות השמונים התגבשה יחידה דורית, תל אביבית בעיקרה, שנדרשה אף היא לסוגיית אי השוויון, אך מתוך גישות פוזיטיביסטיות של תיאוריות ריבוד ואי שוויון. יחידה דורית זו לא אתגרה בתפיסותיה את הסדר הדומיננטי החברתי והאקדמי, ולכן לא זכתה לעיון סוציולוגי, שוודאי מתבקש, שכן היא נעשתה אחד ממוקדי הכוח של הסוציולוגיה בישראל.

יוצא דופן באקדמיה הירושלמית של שנות השבעים והשמונים היה ברוך קימרלינג (1939-2007), תלמידו של ליסק, שהגדיר עצמו כשולי במרכז (קימרלינג, 2007). הוא היה מהגר פליט – כהגדרתו העצמית – ששאף להיות צבר, ובדיעבד אימץ את עמדת הלא-יליד, המתיישב, כפרספקטיבה תיאורטית לחקר החברה בישראל (שם, עמ' 53-55). הוא היה בין הראשונים שהניחו יסודות להבנה שאין לנתח את התהליכים בתוך החברה בישראל במנותק מהקונפליקט הישראלי-פלסטיני. אייזנשטדט סירב להנחותו בכתבת דוקטורט שיעסוק בנושא זה בהגדרו אותו "נושא פוליטי ולא סוציולוגי" (שם, עמ' 140). לאחר חיפוש ארוך

אחר מנחה, שהוא סיפור שכשלעצמו חושף פרקטיקה וסמנטיקה דורית לאומית, נאות ליסק להנחותו בתמיכה בלתי פורמלית של דן הורוביץ (שם, עמ' 140-147). אך היחסים בין המורים לתלמיד הלכו והחריפו, בייחוד כשהתלמיד פילס לו דרך עצמאית וביקורתית, גם כלפי מוריו. עוינותם של המורים כלפי תלמידם מתועדת בספרו (שם, עמ' 156-161) והיא בבחינת דוגמה מובהקת, אם כי לא יחידה בסוציולוגיה בישראל, לעוצמת הרגשות הנלוות למאבקים פרדיגמטיים שהם גם מאבקים דוריים.

ככל שנוקפות השנים כך מתגבשות עוד ועוד יחידות דוריות של ילידי המקום שהחוויות המעצבות את עולמם הן הפרקטיקות שייצרה המדינה ושלתוכה נולדו: ההגינות הכלכליים שהמדינה מכוננת, ועמם הגיונות האזרחות, הזהות האתנית, הלאומית והמגדרית, וכן המלחמות והכיבוש. אלו הן החוויות המעצבות את סיכויי חייהם של ילידי הארץ שבגרו למדינה ללא גבולות ולנרמול של מלחמה ושל כיבוש (הרצוג, 2007; לומסקי-פדר, 1998), ואלו הן החוויות שעיצבו את מנעד האפשרויות החברתיות והתרבותיות הפתוחות והסגורות בפניהם, כשהחוקרים הם חלק בלתי נפרד מהתנסויות אלה ואליהן הם מגיבים במחקרם ובכתיבתם. הסוציולוגיה בישראל מתגוננת מאוד, גם במושאייה וגם בנושאייה. רם מכנה תקופה זו זמן של פוסט ומציג מיפוי רחב, גם אם לא ממצה, של השיח של עידן זה (רם, 2006). המיפוי מדגיש את העושר הרב של הסוציולוגיה שזכתה לכינויים פוסט-מודרנית ופוסט-ציונית, וגם ניאור-מודרנית וניאו-ציונית. מיפוי זה מנוגד לקינה על העשור האבוד (אפשטיין, 2003; ליסק, 2006). רם (2006) מציע לקשור את הקינה לזיכרון האידיאולוגי המתקיים בשיח הציבורי והאקדמי על זהות הקולקטיב, אך גם על זהותה המדעית של הסוציולוגיה. אני מציעה ניתוח דורי שינסה לברר מיהן היחידות הדוריות הנשאות של מאבקים אלה.

הסדרי זמן והשיח הדורי

מהי נקודת הזמן שבה מתחיל הסוציולוג את ניתוחה של החברה בישראל? מהן יחידות הזמן המסומנות כמשמעותיות? או במילים אחרות, מה אפשר ללמוד מנקודת האפס המתודולוגית וההיסטורית שהחוקרים בוחרים להתחיל בה את מחקרם, ומסימון יחידות הזמן והאירועים הרלוונטיים לציון נקודות מפנה או התפתחות? הסדר הזמן הנבחר הוא ממד נוסף שאני מציעה לבחינת שיח דורי ובין דורי. טענתי היא שהמאבק על הסדרי הזמן וחלוקת העידנים הוא חלק מהמאבק החברתי בין קבוצות ובתוך קבוצות על זהות ועל הגדרת הקולקטיב ומהותו. ההתחקות אחר השינויים בתיקוף ובבחירת האירועים הנתפסים כמכריעים בכינון תהליכים חברתיים ובעיצובה של חברה מלמדת על שינויים בהגדרת הזהות של קבוצות, או בלשון הפנומנולוגיה – שינויים בדמיון החברה האפשרית. התחקות זו מצביעה על שינויים דוריים שחלים בהרכב של השותפים לתהליך הגדרת הזהות (הרצוג, 2000). בחירות שעושים הסוציולוגים באשר לנקודת האפס המתודולוגית, וכן באשר לחלוקה ליחידות זמן, הן חלק בלתי נפרד מדמיון החברה האפשרית והסמנטיקה הדורית. דיון בהסדרי הזמן מאפשר לבחון גם המשכיות בין דורית וגם אתגורים דוריים. הוא מאפשר להצביע על מגוון קולות ואפשרויות שהיו בשדה, וכך גם להימנע מתפיסה דטרמיניסטית של ההיסטוריה מצד אחד (שנהב, 2000,

עמ' 675) ומתפיסה פוזיטיביסטית של התפתחות המדע והסוציולוגיה מצד שני.

חשוב בהקשר זה לחזור ולהדגיש שדור בתפיסה התיאורטית שאני מציעה, הנשענת על התפיסה המנהימית של המושג, אינו קשור רק בהבדלי גיל ביולוגיים, ולא רק בניסיון חיים

אחר ובחוויות נבדלות, אלא נדרשת גם צמיחה של סמנטיקה דורית חדשה. פירוש הדבר שבני גילים שונים יכולים לדבוק בעולמות פרשנות ובסמנטיקה של דורות קודמים, ולא כל דור גילי או דור שחווה חוויות משותפות הופך לדור שמכונן סמנטיקות דוריות חדשות. צמיחתה של סמנטיקה דורית חדשה אינה מבטלת בהכרח את קודמותיה. יתרה מכך, לעתים נוצרות הכלאות בין ישן לחדש, וגם אם חלים שינויים בדורות כרונולוגיים אפשר למצוא בו זמניות של תפיסות בשיח הסוציולוגי.

הסדר הזמן הרווח ביותר בסוציולוגיה הישראלית הוא זמן העליות, שמאמץ את השיח הציבורי עצמו עוד בתקופת טרום המדינה. זהו שיח של יחידות דוריות שזוהו וזיהו את עצמן ככונות האומה. השיח שכוננו הפריד בין היהודים בארץ ישראל ובין היהודים בתפוצות, בין היישוב הישן לחדש, ובין עליות מאז העלייה הראשונה ועד לעליות הגדולות ממדינות חבר העמים ומאתיופיה בשלהי המאה העשרים. שיח זה אומץ גם על ידי סוציולוגים רבים. אייזנשטדט (1967), שיותר מכל חוקר הניח את היסודות לניתוח זמן העליות, מסביר ש"תכליתנו להדגיש אותם קווי אופי בכל גל עלייה, החשובים ביותר להתפתחות המוסדית של היישוב ולהבנת התכונות העיקריות של החברה הישראלית ובעיותיה" (שם, עמ' 6). הסדר הזמן קשור אפוא למשמוע הדורי וליחידת המחקר הנבחרת.

השיח הסוציולוגי הישראלי הדומיננטי הוכפף במשך שנים רבות להסדר זמן העליות, ורצף העליות בנה את סיפר בניו האומה. לכן השאלות התיאורטיות שנשאלו, וכן המחקר האמפירי שנגזר ממנו, נגעו לתהליכי עלייה ובניין אומה. השאלות המרכזיות שהעסיקו את חוקריה הראשונים של החברה בישראל – ובמידה רבה גם את החוקרים בני זמננו – הן כיצד השתלבו, נקלטו והוטמעו גלי המהגרים במפעל הציוני של בניו האומה, או הוכפפו למפעל, או הודרו ממנו (אייזנשטדט, 1967; הורוביץ וליסקי, 1990; פרס ובן רפאל, 2006; שפירא, 1989; Smooha, 1978). שנות החמישים בסיפר ההגמוני הזה נתפסות כשבר ברצף וככישלון בסאגה המספרת על בניין חברה חדשה, שכן עולי שנות החמישים – פליטי השואה ויוצאי ארצות ערב – אינם משתבצים בו "יפה". על פי תפיסה זו, השבר בסאגה של השיבה נעוץ בכך שעד 1948 עמדו במוקד ההוויה השסעים הפוליטיים-אידיאולוגיים, ואילו מאז הקמת המדינה התחדדו השסעים החברתיים-תרבותיים שעמדו לרועץ בתהליך האינטגרציה. קו כרונולוגי זה מכתוב במידה רבה גם את הדיון בשאלת מקומם של המהגרים-עולים ממדינות חבר העמים בחברה הישראלית כנקלטים, כמערערים או כמאתגרים של הסדר הקיים. הדמיון של בניית אומה יהודית בתהליך של קיבוץ ומיזוג גלויות כונן את שיח השסעים והפך לציר מרכזי בניתוח החברה בישראל ובמשמוע של תופעות ותהליכים חברתיים. זמן העליות שימש דורות שונים של חוקרים.

למול הסדרי זמן העליות מתפתחים תיקופים נוספים שקשורים בסמנטיקות של יחידות דוריות. כאן אני מבקשת בעיקר להצביע על התופעה, וללא ספק נדרש מחקר נוסף כדי לתארה ולנתחה במלואה. בין הסדרי הזמן שזכו לעיון ראשוני הוא הסדר זמן המלחמות, שרואה במלחמות ציוני דרך בהיסטוריה החברתית של ישראל. הסדר זמן זה רווח מאוד בשיח הציבורי, וגם לא מעט חוקרים משתמשים במלחמות כייחידות זמן לניתוח סוציולוגי ולניתוח סמנטיקות דוריות. יואב פלד ויגיל לוי (1993), שמבקרים לכאורה את הסדר זמן המלחמות, טוענים שהחוקרים המאמצים חלוקת זמן זו שותפים לתפיסת החברה כמערכת סטרוקטורלית-פונקציונלית, שיש בה קבלה מובנת מאליה של החפיפה בין מדינה לחברה

וזיהוי של גבולות הקולקטיב הדומיננטי עם המדינה. ואולם, הם עצמם דבקים בהסדר זמן זה, ורק מציעים לו קריאה ביקורתית של המדינה ותפקודה. לטענתם, בינוי המדינה מבוסס על שימוש באיום קיומי, היינו איום על הביטחון הלאומי. המדינה, שבידה מופקד המונופולין על השימוש הלגיטימי באלימות, משתמשת בו לקביעת סמכותה, גבולות הקולקטיב ואף זהותו, כך שהאיום הביטחוני והשימוש במלחמות כאסטרטגיית שליטה הוא מרכיב בסיסי בבינוי המדינה. ניתוח זמן המלחמות מאפשר להם להציג לא רק את בינוי המדינה אלא גם את תקווקה. מלחמת ששת הימים היא לטענת פלד ולוי ביטוי "של אסטרטגיה שנועדה להתמודד עם חולשתה המשברית של המדינה" (שם, עמ' 124). חוקרים אחרים משתמשים בזמן המלחמות כדי לנתח צמיחה של תפיסות צבאיות ואנטי צבאיות (אלחאג' ובן-אליעזר, 2003; בן-אליעזר, 1995; לומסקי-פדר, 1998) וזיכרון קולקטיבי (מאלי, 2001; Lomsky-Feder & Ben Ze'ev, Unpublished). רוזנהק, ממן ובן-ארי (2003) במאמרם על הסוציולוגיה של חקר צבא, צבאיות ומלחמה בישראל סוקרים את המסורת המחקרית המצביעה על הקשר שבין צבא ומלחמה ובין תהליכי בניית מדינה, הגדרת אזרחות, קביעת מדיניות וריבוד חברתי. סקירתם מאירה גם את הממד הדורי שבשיח זה (ראו גם שלו, 1996). העובדה שזמן המלחמות זוכה לפרשנויות שונות מלמדת על השיח הבין דורי שבו אמנם יש קבלה של הסדרי זמן רווחים, אך בו בזמן גם היפוך משמעויות שמוביל לאתגור השיח הדומיננטי.

באופן דומה אפשר להסתכל על התפיסה של זמן העליות. תפיסה זו אומצה גם על ידי חוקרים מדורות מאוחרים ומאתגרים כמו ברוך קימרלינג (2004) וגרשון שפיר (Shafir, 1989), אלא שהם חולקים על השיח הדומיננטי במשמעות התהליכים, למשל בהחליפם את מושג העלייה בהגירה ואת תיאוריות המודרניזציה בתיאוריות של קולוניאליזם לסוגיו. חוקרים אלה ואחרים אמנם חולקים ביניהם בבחירת המפנים ההיסטוריים ובפרשנות של תפקידם ההיסטורי של דורות המהגרים, אך המשותף לכולם הוא שינוי ביחידת הניתוח: לא עוד זיהוי גבולות השיח בגבולות החברה היהודית וראיית הסכסוך הישראלי-פלסטיני כחיצוני לחברה. השינוי בסמנטיקה הדורית מהפך את זמן העליות לזמן הקולוניאליזם, לזמן הסכסוך הישראלי (יהודי?)-פלסטיני או לזמן הכיבוש.

עיקר הביקורת על הסוציולוגיה ההיסטורית השלטת הוא שהיא נכתבה מנקודת ראותן של הקבוצות הדומיננטיות והעליות. ככזאת היא מדגישה הסתכלות מהמרכז, מלמעלה למטה (ברנשטיין, 1999). מסוף שנות השמונים, ובעיקר בשנות התשעים, החלו להיות מוצעים תיקופים אחרים של ההיסטוריה החברתית של ישראל, שנישאים על ידי יחידות דוריות שמבקשות להכליל בשיח קבוצות שהודרו במשך זמן רב מהמחקר או שנחקרו מנקודת ראותן של הקבוצות הדומיננטיות. כך למשל זמן נשים בוחן את ההיסטוריוגרפיה מנקודת ראותן של נשים (ברנשטיין, 2001; Herzog, 2002; Bernstein, 1992) ומציע תיקופים שנובעים משינויים פרדיגמטיים בתפיסת יחסי מגדר ומקומן של נשים בחברה. זמן מזרחי מציע בחינה מחודשת של הסדרי הזמן מנקודת ראותן של הקבוצות המזרחיות של דור הפוסט (חבר, שנהב ומוצפי-האלר 2002; שנהב, 2003), וכך גם זמן מעמד העובדים (Bernstein, 2000). בחינה של החוקרים השותפים לשיחים אלה תגלה שיש הבדלים בין דוריים שראויים לתשומת לב. כך למשל, לא הרי דור ראשון של סוציולוגים מזרחים כסמוחה כהרי דור שני כשנהב או מוצפי-האלר, הן בחוויות הדוריות שלהם והן בבחירת הפרשנויות הסוציולוגיות והבמות לביטויין, והדבר נכון גם לדורות של חוקרים פלסטינים מזרחי ישראל, וכן לחוקרות

נשים. תיקופים חלופיים אלה אין מטרתם רק לספר את סיפורן של הקבוצות המודרות אלא לטעון שבהכללת זווית הראייה של ה"אחרים" משתנה ההבנה של החברה כולה. למול הצעות אלה קיימת גם עמדה פוסט־מודרניסטית שיש בה ניסיון לטשטש הסדרי זמן שמכוננים היררכיה או גבולות בין קולקטיבים ובין שדות מחקר אקדמיים. ביטוי לעמדה זו מצוי בגיליון המורחב המיוחד של תיאוריה וביקורת בעשור החמישי למדינת ישראל, שבו חברו לכתובה אחרת יותר מחמישים חוקרים (אופיר, 1999). הקובץ הוא אוסף של מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל שמצהיר שאין כוונתו לכונן "קאנון חדש של נושאים אלטרנטיביים", אחרים, אלא "יצירת ריבוי קולות, תמונות ונקודות מבט, שכולם שייכים לכאן בזכות, ולמרות זאת אי אפשר ללכדם למכלול קוהרנטי אחד" (שם, עמ' 10). גם זה דימוי של חברה אפשרית ששותפה לו יחידה דורית ביקורתית שעדיין מצפה למחקר.

האתר הדורי וסמנטיקות דוריות: סיכום שהוא גם פתיחה של סדר יום מחקרי

בשנות טרום המדינה ובימייה הראשונים ציינו הכותרות "המבנה החברתי של היישוב/ישראל" את מושא המחקר. בספרו החברה הישראלית (1967) זנח אייזנשטדט בעצמו את המושג והתחבר לשיח דורי רחב שדיבר על החברה הישראלית כקטגוריה מובנת מאליה. הביקורת על המושג כמייצג את השיח הדומיננטי וכמניח את קיומה של זהות אחת מאחידה הביאה לשיח את המושג "החברה בישראל" כדי לאפשר מבט על החברה מנקודת ראות של הקבוצות שהיו שוליות ושקולן הושחק. בשנת 2006, כשקיבל על עצמו יהודה שנהב ללמד את הקורס המסורתי "החברה הישראלית" בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב, הוא שינה את שמו ל"החברה בישראל", וב־2007 שינה כתב העת שעל במתו מתפרסם מאמר זה את תת הכותרת של שמו מ"כתב עת לחקר החברה הישראלית" ל"כתב עת לחקר החברה בישראל". מאחורי השינוי מסתתרים ויכוחים עמוקים על מהות החברה ועל מהות מחקר החברה. האם הסוציולוגיה צריכה לייצר שיח ביקורתי מקומי שמתמודד עם הייחודיות של המקום, או לחלופין שיח אוניברסלי? מה ומי מסתתרים מאחורי שיחים סוציולוגיים אוניברסליים לעומת מקומיים?

ממגוון הקטגוריות המצויות בארגז הכלים של הסוציולוגיה חילץ מאמר זה את מושג הדור, הרחיב את הדיון בו ליחידות דוריות והציע להשתמש בו ככלי לניתוח השיח הסוציולוגי בישראל על ישראל. במובן זה הוא מבקש להוסיף את השחקן־הסוכן האנושי לניתוח צמיחתן של קטגוריות ידע שמארגנות את המחקר המדעי ולניתוח השינויים החלים בשיח. הידע שלנו אודות החברה אינו צומח בחלל ריק. לשון אחר, קטגוריות הידע שבאמצעותן אנו מבקשים לתאר את החברה אף הן חלק מהעולם החברתי (לסיכום תמציתי של הוויכוח סביב הסוציולוגיה של הידע ראו רם, 2006, עמ' 127-151). נקודת המוצא של מאמר זה הייתה שהידע האנושי מעוגן בתנאים חברתיים, במבנה הזדמנויות ובתנאים קיומיים שמגדירים את ההתנסות החברתית, ושאתם מבקשים נשים, אנשים וקבוצות להתמודד ולפרש ולהעניק משמעות. הדרך המוצעת לאיתור נשאי ידע אנושי זה היא ניתוח של יחידות דוריות ממשיות ומחדשות. הצעה זו לסדר יום מחקרי נאמנה לתפיסה התיאורטית שחברה היא מרקם מורכב

של קבוצות מגוונות שנאבקות על הגדרת הסדר החברתי שבתוכו יש מקום מרכזי לקולקטיב, לגבולותיו ולמשמעותו, כלומר לחברה האפשרית. זוהי גישה שמאפשרת לראות את הבו זמניות המתקיימת בחברה, וכן את יחסי הכוח המעצבים בו זמניות זו. התביעה לנתח לא רק סמנטיקות וקטגוריות ידע שהפכו לדומיננטיות, מטרתה להציג תיאור אמין יותר של מה שהיה, אך בעיקר ליצור תרבות אקדמית פתוחה וקשובה יותר, גם למי ולמה שנחשבים שוליים, שאינם הולכים בתלם, שמגיעים ממחוזות וממיקומים "אחרים". אף שעל פניה מטרה זו מצויה בלב ההגדרה של מדע, במקרים רבים היא אינה מתממשת בתרבות הפוליטית הדומיננטית בכלל והאקדמית בפרט.

רם בעבודותיו הניח יסודות חשובים לניתוח ולהבנה של הסוציולוגיה של הידע הסוציולוגי בישראל. ההצעה לנתח יחידות דוריות תאפשר לחזק טענות סמויות או גלויות שעולות בעבודותיו, ואולי גם תשחרר חלק מהניתוחים שלו מסכמטיות יתר שנובעת, במידה רבה של צדק, מהצורך להציע סיפר נהיר ובהיר. בה בעת הוא משקף אסטרטגיות שבאמצעותן מכוון השדה המדעי, כאשר כפי שמציין בורדייה (2005), החוקרים "נוצרים את ההבדל" (שם, עמ' 37) ומנהלים "מאבק על מונופול ההיבדלות" (שם, עמ' 187) ומעדיפים להדגיש את השונה והמבדיל בין הוגים ותיאוריות. בכך הם חלק בלתי נפרד מהאופן שבו שדה הסוציולוגיה התמסד. לדעתו של בורדייה, מה שמונע תקשורת, שילוב ודיאלוג בין מושגים, שיטות או טכניקות מדעיות אינו לוגי אלא סוציולוגי. לטענתי, הסיפר המקוטלג מסתכן באיבוד הממד שאותו אני מבקשת להדגיש: הסוציולוגיה כחלק מהבניית העולם של אנשים ונשים שחיים, חווים, מפרשים, מגיבים, נאבקים, וגם מעוצבים, מושפעים, מושתקים ופועלים תחת הסדרים הגמוניים מובנים מאליהם. דורות שונים במרחבי השיח מגיבים לפרשנויות של דורות קודמים ולדפוסים הממוסדים שכוננו. ההתמודדות עם מצבים קיומיים אלו היא הבסיס לצמיחת מרחבי שיח חדשים. כל אלה צריכים להיבחן בתוך שדה פרופסיונלי גלובלי משתנה שהוא חלק בלתי נפרד מהבנת השיח. כיצד מטפלים הדורות הסוציולוגיים השונים בסוגיות אלה ואחרות? כיצד מתמודדים הדורות השונים עם שיח ממוסד של מורים או דורות קודמים? כיצד מתרחש השיח הבין דורי? השיח הסוציולוגי מתעצב בתוך הדיאלקטיקה המורכבת של כוחות אלה.

הבאתי הצעה גולמית לנתח שאלות אלה באמצעות שני צירי ניתוח: יחידת המחקר שבחורים החוקרים והסדרי הזמן. ואולם, קיימים ממדים חשובים לא פחות, כגון האופן שבו תופסים בני דורות שונים את גבולות הדיסציפלינה ואת מיקומה במערכת המדעית. הסוציולוגיה התחילה את דרכה כחלק ממדעי היהדות, ובראשיתה לא הייתה הבחנה בין הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה, ואילו בעשור הפוסטי מתמוססים הגבולות גם בין מדעי החברה והרוח ומתהווה שיח בינתחומי. מיהם נשאייהם של שינויים אלה? היכן ועל אילו במות הם מקיימים את השיח שלהם ועם מי? מה זה אומר עליהם ועל עולמם החברתי?

נושא אחר לניתוח דורי הוא האופן שבו תופסים בני הדורות השונים את מקומו של השיח האקדמי ביחס לשיח הציבורי. האם המדע חייב להיות מנותק מהשיח הציבורי? מהו התפקיד של הסוציולוג/ית הציבורי/ת, אם בכלל? מתי מתעורר ויכוח סביב סוגיה זו ועל ידי מי? ממד אחר הוא האופן שבו מספרים סוציולוגים על השדה: מיהם המספרים? את מי ואת מה הם מחלצים מהסיפר המושקף (ראו למשל שמיר ואבנון, 1999; Herzog, 2005; Motzafi-Haller, 2001)? כך גם מתבקש מעקב אחר הזמנים שבהם נכנסות לשיח קטגוריות

ניתוח כמו מגדר, דת, מזרחים ופלסטינים, ובאילו משמעויות ועל ידי מי. למשל, אפשר לשאול מהי החוויה המעצבת של הנרי רוזנפלד (רוזנפלד, 1973) שהקדים את דורו בדיון על הערבים אזרחי ישראל והשתמש בגישה מעמדית להסבר, וכיצד הוא מתחבר לשיח המעמדי הצומח בקבוצה החיפאית בסוף שנות השבעים. שאלה לא פחות מרתקת היא מדוע מושג המעמד במובנו המרקסיסטי לא הצליח לחלחל לסוציולוגיה כקטגוריית ניתוח דומיננטית. האם זה משום שתנועת העבודה ניכסה את המושג, ודורות של סוציולוגים אימצו סמנטיקה זו? האם זה משום שהסמנטיקה שהשתלטה על הניתוח הסוציולוגי הייתה של שבר ברעיון מיזוג הגלויות – או בשפה הסוציולוגית שסעים חברתיים – שתוארו בעיקר במושגים של תפיסות תרבותיות? האם זה משום שגם ההבדלים המעמדיים תוארו בהכפפה למידת האימוץ של המודרניזציה והישראליוציה? האם תרמה לכך המסורת של מחקרי הריבוד שנשענה בו בזמן על תפיסות ריבודיות מריטוקרטיות ועל שיח השסעים? מיהם הנשאים הדוריים של שיחים אלה? מאין נובע השוני בין נשאיהן של תפיסות שונות? האם אלה משתלבים בתפיסות חברתיות רחבות בעלות תהודות תרבותיות? זאת ועוד, באילו קטגוריות השתמשו בשיח הסוציולוגי כדי לתאר את מה שהיום מכנים מזרחים, קטגוריה שללא ספק טבעה יחידה דורית שהתקבצה סביב הקשת המזרחית כארגון חברתי-פוליטי ובו בזמן סביב הפורום ללימודי חברה ותרבות במכון ון ליר? כיצד ועל מה מתנהל הדיון סביב קטגוריה זו, ושוב, מהו ההיבט הדורי של שיח זה ומה הוא מלמד אותנו על תנאי הייצור המשותקים או המאותגרים של השיח הסוציולוגי? גלגולה של הקטגוריה ערבים ישראלים לפלסטינים אזרחי ישראל היא לא פחות מרתקת מבחינה דורית וחושפת מאבקים על גבולות וזהות (ראו רבינוביץ, 1993). מהם המנגנונים שבאמצעותם מיוצרת תודעה דורית של חוקרים?

תשובות לשאלות אלה ורבות אחרות דרך דיון דורי יאירו את ריבוי פניו של השדה הסוציולוגי, את ההמשכיות, אך לא פחות מכך את המתחים, את הקונפליקטים ואת ציוני הדרך של שינוי ואתגור. הן יאירו את מבנה האקדמיה ויתרמו עוד ממד חשוב להבנת יחסי הגומלין שבין אקדמיה לחברה בשיח המתמשך על חברה, גבולות וזהות.

מקורות

- אופיר, עדי (עורך) (1999). 50 ל-48 – חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל [גיליון מיוחד]. תיאוריה וביקורת, 12-13. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- אייזנשטדט, שמואל נח (1967). החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות. ירושלים: מאגנס.
- אלחאג', מאג'ד ובן-אליעזר, אורי (עורכים) (2003). בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה. חיפה: אוניברסיטת חיפה, פרדס.
- אפשטיין, אלק'ד' (2003). שקיעת הסוציולוגיה הישראלית. תכלת, 15. 89-117.
- בובר, מרטיין (תש"ג). לזכרו של ארתור רופין. הרצאה בשלושים לפטירתו, ב' באדר א'. בורדייה, פייר (2005). שאלות בסוציולוגיה. תל אביב: רסלינג.
- (2007). סקיצה לאנליזה עצמית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- ביילין, יוסי (1980). חיכוכים בין דוריים בשלוש מפלגות בישראל. תל אביב: חמו"ל.
 בן-אליעזר, אורי (1995). דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריון הישראלי 1936-1956. תל אביב: דביר.
- בן דוד, יוסף (1964). מדע בארץ קטנה. האוניברסיטה, 10, 12-14.
- (1966). יונינה. בתוך על פרופסור יונינה גרבר-טלמון ז"ל, דברים שנאמרו לזכרה על ידי יהושע אריאלי, יעקב כ"ץ, אריק כהן ויוסף בן דוד (עמ' 19-16). ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית בירושלים.
- ברנשטיין, דבורה (1999). מה שרואים משם לא רואים מכאן: היבטים ותוכנות בהיסטוריוגרפיה הישראלית. סוציולוגיה ישראלית, (1), 23-50.
- (2001). חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותוכנות שבדרך. בתוך מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר (עמ' 7-25). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גוברין, נורית (2002). קריאת הדורות – ספרות עברית במעגליה, כרכים א-ב. תל אביב: גוונים.
- גירץ, קליפורד (1990). פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.
- גרוס, נחום (2005). מדעי החברה באוניברסיטה העברית עד השנים 1948/9 – תכניות והתחלות. בתוך חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, חלק א (עמ' 503-541). ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית בירושלים.
- גרץ, נורית (1985). חירבת חיזעה והבוקר שלמחרת. תל אביב: הקיבוץ המאוחד והמכון הישראלי לפואטיקה.
- הורוביץ, דן וליסק, משה (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר. תל אביב: עם עובד.
- הרצוג, חנה (2000). כל שנה יכולה להיחשב כשנה הראשונה: הסדרי זמן וזהות בוויכוח על שנות החמישים. תיאוריה וביקורת, 17, 209-216.
- (2007). "דור לדור יביע אומר": הדיאלקטיקה של יחסי דורות חברתיים ופוליטיים בישראל. בתוך חנה הרצוג, טל כוכבי ושמרון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל (עמ' 21-43). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- הרצוג, חנה, כוכבי, טל וצלניקר, שמרון (2007). פתח דבר. בתוך חנה הרצוג, טל כוכבי ושמרון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל (עמ' 7-10). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- הרצוג, חנה, קמפ, אדריאנה וגרינברג, לב לואיס (1999). דברי העורכים. סוציולוגיה ישראלית, (1), 7-10.
- חבר, חנן, שנהב, יהודה ומוצפי-האלר, פנינה (עורכים) (2002). מורחים בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- טרטקובר, אריה (תש"ט). ההתיישבות היהודית בגולה. תל אביב: מ' נוימן.
- (1965). החברה היהודית. תל אביב וירושלים: מסדה.
- טרטקובר, גרסאלה (2006). בין לאומיות לאמנות: כינון שדה האמנות בתקופת היישוב ובראשית שנות המדינה. ירושלים: מאגנס.

- יאיר, גד ואפלויג, נעה (2005). הסוציולוגיה בירושלים – צלה של הרוח ההיסטורית. סוציולוגיה ישראלית, ז(1), 95-122.
- כהן, אורי (2006). ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה. תל אביב: עם עובד.
- לומסקי-פדר, עדנה (1998). כאילו לא הייתה מלחמה: סיפורי חיים של גברים ישראלים. ירושלים: מאגנס.
- ליסק, משה (2006א). משה ליסק: שרטוטים אוטוביוגרפיים. בתוך אורי כהן, אליעזר בן-רפאל, אבי בראלי ואפרים יער (עורכים), ישראל והמודרניות – למשה ליסק ביובלו (עמ' 659-666). באר שבע, תל אביב וירושלים: מכון בן גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, יד יצחק בן-צבי, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן, אוניברסיטת תל אביב, מרכז צ'ריק לתולדות הציונות, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (2006ב). העיון הסוציולוגי והדינמיקה החברתית בישראל: סיפור הצלחה או החמצה? בתוך חנה הרצוג, טל כוכבי ושמרון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל (עמ' 105-121). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- מאלי, יוסי (2001). מלחמות, מהפכות וזהות דורית. תל אביב: עם עובד.
- עזריאלי, יהודה (1990). דור הכיפות הסרוגות – המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל. ירושלים: אביבים.
- פלד, יואב ולוי, יגיל (1993). השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים. תיאוריה וביקורת, 3, 115-128.
- פלד, יואב ושפיר, גרשון (2000). משיח של חלוציות לשיח של זכויות: זהות ואזרחות בישראל. בתוך חנה הרצוג (עורכת), חברה במראה (עמ' 515-537). תל אביב: רמות.
- פרידמן, מנחם (1978). חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל, תרע"ח-תרצ"ו 1918-1936. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- פרס, יוחנן (2008). אם זכרוני אינו מטעה... אוטוביוגרפיה. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.
- פרס, יוחנן ובן-רפאל, אליעזר (2006). קירבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית. תל אביב: עם עובד.
- קון, תומאס (2008). המבנה של מהפכות מדעיות. תל אביב: ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
- קימרלינג, ברוך (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים. תל אביב: עלמא, עם עובד.
- (2007). שולי במרכז. תל אביב: הכבשה השחורה, הקיבוץ המאוחד.
- רבינוביץ, דן (1993). נוסטלגיה מזרחית: כיצד הפכו הפלסטינים לערביי ישראל. תיאוריה וביקורת, 4, 141-151.
- רבינוביץ, דן ואבו בקר, ח'אולה (2002). הדור הזקוף. תל אביב: כתר.
- רוזנהק, זאב, ממן, דניאל ובן-ארי, אייל (2003). הסוציולוגיה של חקר צבא, צבאות ומלחמה בישראל. בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 185-214). חיפה: אוניברסיטת חיפה, פרדס.

- רוזנפלד, הנרי (1973). הם היו פלחים; עיונים בהתפתחות החברתית של הכפר הערבי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רופין, ארתור (1968). פרקי חיי. תל אביב: עם עובד.
- רם, אורי (עורך) (1993). החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל אביב: ברירות.
- (2006). הזמן של ה"פוסט" לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל. תל אביב: רסלינג.
- שומסקי, דימיטרי (2008). ציונות וחשיבה גזעית באימפריות רב-לאומיות בראשית המאה ה-20: המקרים של ולדימיר ז'בוטיסקי ומקס ברוד. בתוך יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל (עמ' 201-217). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- שוקד, משה (2002). מסע ישראלי: תל-אביב, ניו יורק ומה שביניהן. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- שוקד, משה ודשן, שלמה (1999). דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- שילה, מרגלית (2007). אבי ההתיישבות הציונית: המנהיג והאדם. קתדרה, 124, 184-190.
- שלו, מיכאל (1996). עת לתאוריה. תיאוריה וביקורת, 8, 225-237.
- שמיר, רונן ואבנון, דן (1999). מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית. 50 ל-48 – חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל [גיליון מיוחד], תיאוריה וביקורת, 12-13, 47-52.
- שנהב, יהודה (2000). האם קיימת סוציולוגיה ישראלית? סוציולוגיה ישראלית, ב(2), 675-681.
- (2003). היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל אביב: עם עובד.
- שפירא, אברהם (1994). הרוח במציאות: מגמות העיצוב בהגותו של מרטין בובר. ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל אביב.
- שפירא, יונתן (1984). עילית ללא ממשיכים. תל אביב: ספרית פועלים.
- (1989). לשלטון בחרתנו. תל אביב: עם עובד.
- Assiter, Alison (1996). Feminist epistemology and value. *Feminist Theory*, 1, 329-345.
- Beck, Ulrich (1994). The reinvention of politics: Towards a theory of reflexive modernization. In Ulrich Beck, Anthony Giddens & Scott Lash (Eds.), *Reflexive modernization* (pp. 1-55). Stanford: Stanford University Press.
- Ben-Yehuda, Nachman (1997). The dominance of the external: Israeli sociology. *Contemporary Sociology*, 26, 271-275.
- Bernstein, Deborah S. (1992). *Pioneers and homemakers: Jewish women in prestate Israeli society*. Albany: State University of New York.
- (2000). *Constructing boundaries—Jewish and Arab workers in Mandatory Palestine*. Albany: State University of New York.
- Blum, Alan F. (1974). Theorizing. In Jack D. Douglas (Ed.), *Understanding everyday life*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Blum, Etan (2007). What "The Father" had in mind? Arthur Ruppin (1876–1943), cultural identity, weltanschauung and action. *History of European Ideas*, 33, 330–349.
- Burnett, Judith (2003). Let me entertain you: Researching the "Thirtysomething" generation. *Sociological Research Online*, 8, 4. Retrieved November 5, 2008, from www.socresonline.org.uk/8/4/burnett.html.
- Corsten, Michael (1999). The time of generation. *Time and Society*, 8, 249–272.
- Dant, Tim (1991). *Knowledge, ideology and discourse: A sociological perspective*. London: Routledge.
- Delanty, Gerard (1999). *Social theory in a changing world*. Cambridge: Polity Press.
- Effrat, Andrew (1973). *Perspectives in political sociology*. Indianapolis: Bobbs-Merrill Co.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1956). *From generation to generation*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Eyerman, Ron & Jamison, Andrew (1991). *Social movements: A cognitive approach*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Eyerman, Ron & Turner, Bryan S. (1998). Outline of a theory of generations. *European Journal of Social Theory*, 1, 91–106.
- Foucault, Michel (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Pantheon Books.
- Freudenthal, Gad & Heilbron, Isis J. L. (1989). Eloge: Joseph Ben-David, 19 August 1920–12 January 1986. *The History of Science Society*, 80, 659–663.
- Giddens, Anthony (1994). *Beyond left and right: The future of radical politics*. Cambridge: Polity Press.
- Herzog, Hanna (2000). Sociology and identity: Trends in the development of sociology in Israel. *Soziologie*, 2, 517.
- (2002). Redefining political spaces: A gender perspective on the Yishuv historiography. *The Journal of Israeli History*, 21, 1–25.
- (2003). Postzionist discourse and the return of the social actor: Sub-politics, fragmented identities and generational analysis. *Israel Studies Forum: An Interdisciplinary Journal*, 19, 104–114.
- (2005). From gender to genders: Feminists read women's locations in Israeli society. *Israel Studies Forum: An Interdisciplinary Journal*, 20, 69–94.
- Jansen, Nerina (1975). *Generation theory*. Johannesburg: McGraw-Hill.
- Kertzer, David I. (1983). Generation as a sociological problem. *Annual Review of Sociology*, 9, 125–149.

- Lash, Scott (1994). Reflexivity and its doubles: Structure, aesthetics, community. In Ulrich Beck, Anthony Giddens & Scott Lash (Eds.), *Reflexive modernization* (pp. 110–173). Cambridge: Polity Press.
- Lomsky-Feder, Edna & Ben-Ze'ev, Efrat (Unpublished). *The canonical generation, memories of war and intergenerational relations*.
- Mannheim, Karl ([1927] 1952). The problem of generations. In Paul Kecskemeti (Ed.), *Essays on the sociology of knowledge* (pp. 276–320). London: Routledge and Kegan Paul.
- Marx, Emanuel (1980). On the anthropological study of nations. In Emanuel Marx (Ed.), *A composite portrait of Israel* (pp. 15–28). London: Academic Press.
- Mills, Charles Wright (1963). *Power, politics and people: The collected essays of C. Wright Mills*. New York: Oxford University Press.
- Motzafi-Haller, Pnina (2001). Scholarship, identity and power: Mizrahi women in Israel. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 26, 697–734.
- Nash, Laura L. (1978). Concepts of existence: Greek origins of generational thought. *Daedalus*, 107, 1–21.
- Pilcher, Jane (1994). Mannheim's sociology of generations: An undervalued legacy. *British Journal of Sociology*, 45, 481–495.
- Ram, Uri (1995). *The changing agenda of Israeli sociology: Theory, ideology and identity*. New York: State University of New York.
- Shafir, Gershon (1989). *Land, labor and the origin of Israeli-Palestinian conflict, 1882–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sheleff, Leon Shaskolsky (1981). *Generations apart: Adult hostility to youth*. New York: McGraw-Hill.
- Silberstein, Laurence J. (1999). *Postzionism debates: Knowledge and power in Israeli culture*. New York and London: Routledge.
- Smootha, Sammy (1978). *Israel: Pluralism and conflict*. London and Heleny: Routledge and Kegan Paul.

פלסטינים ויהודים בעבודה: על הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה בישראל ועל תרומתה להבנת הקונפליקט

אסף דר*

תקציר. מציאות העבודה בישראל מפגישה דרך שגרה יהודים ופלסטינים אורחי ישראל בארגוני עבודה. אף שמפגשים חברתיים אלה הם מרכיב חשוב בתשתית הדינמית של הסכסוך האתני-לאומי-דתי, הרי מרחב זה נותר עלום מבחינה מחקרית. מאמר זה מציע תכנית מחקר שיטתית של יחסי יהודים ופלסטינים בעבודה בישראל. התכנית נטועה במסורות של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, שפיתחה כלים תיאורטיים ומתודולוגיים שמתאימים במיוחד למשימה. סקירת ספרות מת-דיסציפלינות סמוכות כמו סוציולוגיה היסטורית ופוליטית מגלה את הפוטנציאל החשוב של הגשמת תכנית המחקר המוצעת. המאמר מציג כמה מערכי מחקר אפשריים ושורה של שאלות מחקר שחשובות הן להבנת מורכבות הסכסוך והן לניסוח מחודש של יסודותיו החברתיים.

מבוא

בשנת 1932, מיד עם תום עונת יצוא ההדרים העמוסה, פרצה שביתה בנמל חיפה בהשתתפות יהודים ופלסטינים (Bernstein, 2000, pp. 162–163). את השביתה פתחו ימאים פלסטינים שעבדו עבור קבלנים פלסטינים בנמל, על רקע מעבר מתשלום שכר על בסיס חודשי לתשלום על בסיס יומי. הימאים הפלסטינים, שתפקידם היה להשיט סירות קטנות עמוסות ארגזים אל האוניות העוגנות במים העמוקים ובחזרה, עזבו את הנמל במחאה על הצעד החד צדדי של מעסיקהם וישבו בבית קפה בעיר התחתית. שישה ימאים יהודים, כולם בני קיבוצים שעבדו עם הימאים הפלסטינים, שמעו על השביתה והצטרפו לשובתים בבית הקפה. הימאים הפלסטינים, שהופתעו מגילוי הסולידריות של עמיתיהם היהודים, הרימו אותם על כתפיהם והובילו אותם אחר כבוד דרך שוק הירקות לאות הוקרה. דבורה ברנשטיין (ibid.) – שמדגישה ומדגימה בספרה דווקא את יצירת החיץ העיסוקי בין יהודים לפלסטינים ברמה המוסדית – מספרת שהשביתה לא הצליחה לפתור את סוגיית השכר, אך ברמת השטח היא הביאה לשיתוף פעולה בין ימאים פלסטינים ליהודים ולהקמת איגוד מקצועי מאוחד. עם

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה
תודה ליובל יונאי ולשני הקוראים האנונימיים על הערותיהם המועילות.

זאת, היוזמה שצמחה מהשטח ומתוך חוויית העבודה המשותפת נכשלה בעקבות התערבותם של נושאי תפקידים רשמיים, שהעדיפו מודל מוכר של יחידות מקצועיות נפרדות ליהודים ולפלסטינים בתוך איגוד מקצועי משותף על פני איחוד מלא. ברנשטיין מדווחת שבשעה שיחסי הידידות והקרבה בין ימאים יהודים לפלסטינים נמשכו לאחור השביתה, הרי שברמה המוסדית הוסדרה סגרגציה עיסוקית, והאיגוד נכשל לבסוף.

תיאור מקרה זה, המבוסס על עבודת ארכיון יסודית, חושף מציאות עבודה שבה יהודים ופלסטינים מוצאים עצמם עובדים בצוותא תחת שלטון מנדטורי ומפתחים תודעה מעמדית משותפת ואינטרסים דומים שגוברים לעתים על השסע האתני-לאומי-דתי. ההפרדה המבנית בין עובדים יהודים לפלסטינים, ששורשיה נעוצים בתחילת המאה העשרים, אמנם מתקיימת עדיין בסקטורים רבים, אך גם היום נפגשים יהודים ופלסטינים אזרחי ישראל בארגוני עבודה: בכתי חולים ובתי מרקחת, במערכות ציבוריות, בבתי חרושת ומפעלי טקסטיל, במסעדות ובמפעלי היי-טק. מאמר זה נכתב כדי לגבש ולהציג תכנית מחקר מפורטת לבחינת מפגשים כאלה, שחשיבותם לחשיפת המרקם הדינמי של הסכסוך היהודי-פלסטיני היא רבה.

במאמר זה יוצגו שתי טענות שמשלימות זו את זו: הטענה העיקרית, שהיא הבסיס לפיתוח תכנית המחקר, היא שגוף הידע של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה הוא בעל תשתית תיאורית שיכולה להעמיק את הבנת הסכסוך היהודי-פלסטיני על ידי חשיפת מרקם היחסים המגוונים בין יהודים לפלסטינים אזרחי ישראל בארגוני עבודה. הטענה השנייה, שהיא משנית בחשיבותה, היא שההתמודדות עם המורכבות של הסכסוך היהודי-פלסטיני בארגוני עבודה יכולה לתרום ליכולת של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה עצמה להתמודד ביתר הצלחה וביתר עומק עם שסעים לאומיים, דתיים ואתניים. טיפול זה, שהוא פוליטי במהותו ומתייחס לשסעים נוספים מלבד השסע המעמדי, חסר מאוד בגוף הידע הקיים בנושא.

לנוכח מרכזיותו של הסכסוך היהודי-פלסטיני בספרה הפוליטית בישראל ולנוכח הייצוג הענף שלו בתחומי התמחות סוציולוגיים כמו ריבוד ואי שוויון (Semyonov, 1988; Semyonov & Yuchtman-Yaar, 1992; Yonay & Kraus, 2001) והיסטורית (Bernstein, 1998, 2000; De Vries, 1994; Lockman, 1993; Shalev, 1992), וחקר שוק העבודה (Lewin-Epstein & Semyonov, 1994), מפתיעה ההזנחה של חקר סכסוך אתני, לאומי ודתי זה במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה. ישראל, שאזרחים יהודים ופלסטינים נפגשים בה תדיר בארגוני עבודה, היא בגדר אתר מחקר מרתק ליחסי גומלין מורכבים בין הפרקסיס הכלכלי והזהות העיסוקית ובין שסעים חברתיים מעמיקים, כמו השסע האתני-לאומי-דתי. השאיפה לביטחון כלכלי, תודעה מעמדית, שאיפות קריירה, קשרים חברתיים וזהות עיסוקית שנוצרים בהקשר של שגרת העבודה מעצבים תמונה של הסכסוך שהיא מורכבת ושונה מזו שמצטיירת בספרה הפוליטית ובמחקרים בתחומי ההתמחות הסוציולוגיים השונים, הנוטים להדגיש את ההפרדה המבנית בין הסקטורים, המתגלה בעיקר ברמה המוסדית ובמחקרים אגרגטיביים של שוק העבודה. יתרה מזו, מחקר שמתמקד במפגשים בין אזרחים ישראלים יהודים ופלסטינים בעבודה מסוגל להעמיד לבחינה אמפירית שאלות שאינן נשאלות כיום ולתת תשובות שונות באופן מהותי לשאלות הנדונות כיום בספרות הסוציולוגית.

הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מתאימה במיוחד לבחינת מרקם היחסים בין יהודים לפלסטינים אזרחי ישראל בעבודה משום שהיא מתמקדת בחקר העבודה לא כאידיאה או

כאקט תכנוני שמטרתו ייעול, אלא כפי שהיא מבוצעת בפועל במסגרת ארגונים וקהילות עיסוקיות. בניגוד למחקרי זמן-תנועה שמעמידים במרכז את תכנון היעילות הכלכלית, הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מתמקדת בבחינה ביקורתית של יחסי הגומלין בין ארגון העבודה וביצועה ובין מערכות המשמעות המיוצרות ומשועתקות על ידי עובדים ומנהלים כדי לפרש את מציאות העבודה שלהם. כלי המחקר האופייניים במסגרת גישה זו הם תצפיות וראיונות, ואלה כמובן מתאימים לבחינת היחסים הדינמיים בין פלסטינים ליהודים בעבודה. אבל חשוב מכך, מתוך התבוננות ישירה בעולם העבודה הצמיחה הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה כלים אנליטיים שמבנים את שדה המחקר ומסוגלים להאיר באור תיאורטי מעניין את המפגשים בין יהודים לפלסטינים. כלים אלה כוללים בין היתר את מושג חלוקת העבודה, הקהילה העיסוקית ומערכי שליטה והתנגדות על רצפת הייצור.

למושג חלוקת העבודה יש כמובן מסורת ארוכת ימים בסוציולוגיה האירופית, אלא שהסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מנתחת את המושג ברמת ניתוח ובדגשים אחרים מאלה של דורקהיים למשל. מושג חלוקת העבודה מתייחס כאן לארגון הפרקטי של הכישורים, המטלות והעובדים עצמם לאורך תהליך הייצור וכולל את יחסי הכוחות שמבנים חלוקת עבודה בארגון מסוים ושנוצרים בין קבוצות שנמצאות במיקומים מובחנים בתהליך. המציאות הכלכלית ופרקטיקות הייצור שבתוכה מכוננות וממסדות גבולות של חלוקת עבודה בין עובדים יהודים לפלסטינים, והסגרציה בחלוקת העבודה מביאה לשעתוק של גבולות תרבותיים, דתיים ופוליטיים שקיימים בחברה כולה. כך סביר למשל שאליטות תרבותיות או חברי קבוצת הרוב היהודי בישראל ימצאו דרכים לשמר ולחזק את עליונותם הפוליטית והתרבותית דרך שליטה בספרה הכלכלית ובמוקדי כוח בארגוני עבודה, והשליטה תיצור חלוקת עבודה שתשעתק את מבני הכוח החברתיים והתרבותיים. על מגמה זו יעידו מחקרים ברמת המקרו המצביעים על סגרציה תעסוקתית עמוקה ועל קיומה של כלכלה אתנית בישראל (Yonay & Kraus, 2001). הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה יכולה להוסיף לגוף ידע זה בשרטטה את המורכבות של הסכסוך היהודי-פלסטיני בישראל ובמתן מענה לשאלות הבאות: כיצד מובנית ומוצדקת סגרציה עיסוקית בחיי העבודה היומיומיים? מהי הדינמיקה של מנגנונים מדירים או מפלים בארגוני עבודה? אילו מנגנוני התמודדות והתנגדות מפתחים עובדים פלסטינים למול פרקטיקות מדירות ומפלות של הרוב היהודי במסגרת ארגוני עבודה? האם מתקיימים גילויי גזענות באינטראקציות בין עובדים יהודים לפלסטינים, ואם כן – אילו גילויים? כיצד מוטמעות גישות גזעניות לתוך חלוקת העבודה ולתוך מבנים בירוקרטיים לגאליים?

מושג הקהילה העיסוקית (Van Maanen & Barley, 1984) הוא כלי אנליטי חשוב נוסף שפותח במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, ומטרתו למיין ולארגן את הממד הרוחבי בעולם העבודה, זה שנשלט על ידי עיסוקים ומקצועות ולא על ידי ארגונים ומערכים בירוקרטיים. גם מושג הקהילה העיסוקית מרכזי להבנת הדינמיקה של היחסים בין פלסטינים ליהודים בעבודה. חברים בקהילה עיסוקית שותפים לבעלות על סט כישורים וגופי ידע תיאורטיים וחולקים ביניהם ערכים מקצועיים, כללי אתיקה ותפיסות משותפות של מומחיות. בסיס הסמכות בקהילות עיסוקיות הוא רמת המומחיות שהחברים בקהילה משייכים לפרט (Freidson, 1970). חברים בקהילה עיסוקית עוברים חברות (סוציאליזציה) כחלק מתהליך ההכשרה, ובמקצת מהמקרים, כמו בפרופסיות, תהליך זה ארוך ומורכב מאוד.

הזהות והערכים העיסוקיים נמצאים לעתים במתח מובנה מול אלה הארגוניים, ועובדים נדרשים לא אחת לנווט בין הזהויות ולפתור דילמות מקצועיות ואתיות שנובעות מהמתח הארגוני-עיסוקי. מושג הקהילה העיסוקית הוא משתנה מתערב חשוב בבחינת היחסים בין יהודים לפלטטינים בעבודה. כך למשל אפשר לצפות שבקרב קהילות עיסוקיות חזקות כדוגמת הפרופסיות יהיה אופי היחסים בין פלטטינים ליהודים שונה במידה ניכרת וקולגיאלי יותר מאופי היחסים בקרב קהילות בעלות מבנה חלש ודיפווי. עם זאת, מעניין לשאול אם גם קהילות פרופסיונליות, כמו אלה של רופאים או עורכי דין, מפעילות פרקטיקות מבדלות כלפי עמיתים פלטטינים, ואם אלה מובחנות מהפרקטיקות המבדלות בארגוני עבודה בירוקרטיים. כמו כן, בהתבסס על מושג הקהילה העיסוקית, אפשר לשאול אם קיימת זהות פרופסיונלית מובחנת של רופא פלטטיני לעומת הזהות של עמיתו היהודי אם שניהם עובדים בבית חולים אחד.

כלי אנליטי שלישי שפותח במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה ורלוונטי לנו הוא מושג השליטה וההתנגדות לשליטה. כך למשל יוצא בורואי (Burawoy, 1979) לבחון מדוע לא התרחשה המהפכה הפרולטרית בארצות הברית. אתגורף תעשייתי זה, שבדרך מקרה ביצע את מחקריו באותו מפעל לעיבוד מתכת שחקר דונלד רוי (Roy, 1952) כמה עשורים לפניו, חושף מערכת מורכבת של אמצעי שליטה, פיתוי ושכנוע כלכליים שמפעילה ההנהלה כדי להשיג את הסכמת העובדים להמשיך בייצור הקפיטליסטי. אמצעים אלה כוללים מערך של נורמות ופרמיות עבודה שנתמך על ידי פיקוח צמוד של מהנדסי תעשייה וניהול שמנסים למקסם את התועלת עבור ההנהלה. העובדים מצדם מתנגדים למערכי השליטה הניהוליים, מזהים נקודות תורפה במערך זה ומנצלים אותן כדי למקסם את הכנסותיהם. בהשראת ממצאים אלה אפשר לשאול למשל אם למעסיקים יש דרך שונה לפתות פועלים יהודים ולקנות את הסכמתם להמשיך בייצור הקפיטליסטי לעומת פועלים פלטטינים, ואם לעובדים פלטטינים יש דרכים מובחנות להתנגד לניסיונות שליטה מצד ההנהלה בהשוואה לעובדים יהודים.

פרקטיקות הייצור וחלוקת העבודה אינן משקפות ומשעתקות יחסים חברתיים קיימים בלבד, אלא גם מייצרות בסיס לעיצוב מחדש של יחסים ולשינוי חברתי. כך, תלות וחליפין כלכלי מתמשך שנוצרים במקום העבודה מחייבים לעתים קרבה, אינטראקציה ואמון בסיסי בין פלטטינים ליהודים ויוצרים תשתית להזמת סטריאוטיפים, לשיתוף פעולה וליצירת תודעה משותפת וקשרים חברתיים שגולשים לפעמים גם לשעות הפנאי. יחסי קרבה חדשים בין יהודים לפלטטינים בעבודה עשויים להתפתח גם בעקבות תופעות רחבות כמו גלובליזציה ודיגיטליזציה גוברת של חיינו, לדוגמה בעקבות מפגש של חברות ישראליות עם תרבות עסקית רב לאומית שמעודדת שוויון הזדמנויות וטיפול זהה בכל העובדים. כאן יכולה הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה לסייע במתן תשובות אמפיריות לשאלות כגון האם מודעות לאינטרסים משותפים של עובדים יהודים ופלטטינים מול הנהלות (תודעה מעמדית) יכולה לגבור על השסע האתני-לאומי-דתי ולהביא לשיתוף פעולה אמיתי ומתמשך בין יהודים לפלטטינים בארגוני עבודה? האם קיימים קשרים חברתיים בין עובדים יהודים לפלטטינים בעבודה ומה טיבם? האם תעשיית ההיי-טק הגלובלית מעניקה לפלטטינים וליהודים בבתי תוכנה הזדמנות לעצב מחדש את היחסים ביניהם על בסיס שוויוני?

הכלים האנליטיים-תיאורטיים שפותחו במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מאפשרים הבניה של שאלות חשובות באשר לביטוייו של הסכסוך היהודי-פלסטיני במקומות עבודה. אך בטרם ארחיב על התועלת במתן תשובות לשאלות אלה אנסה להגדיר פורמלית מהי בדיוק הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, ומאלו מסורות תיאורטיות היא שואבת את הנחות היסוד שלה.

הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה

מבחינת עולם התוכן, הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה שואבת מחשבה תיאורטית מהסוציולוגיה של העיסוקים והמקצועות והסוציולוגיה של ארגונים ועבודה, שני תחומים שחופפים חלקית. מתוקף נושאי העניין המשותפים הסוציולוגים של פרקטיקות עבודה נוטים להיעזר במחקרים אתנוגרפיים בתוספת ראיונות עומק כדי ליצור תיאור גדוש (גריץ, 1973) של מושא מחקרם וכדי לתאר את הדינמיקות היומיומיות בעולם העבודה. תיאור גדוש זה הוא ביקורתי במובן שהוא מנגיד בין תפיסות וקטגוריות תיאורטיות, תפיסות תרבותיות רווחות ואידיאולוגיות ניהוליות ובין המציאות היומיומית בארגון העבודה ופרשנותה בעיני שחקנים חברתיים כמו העובדים עצמם.

אפשר להגדיר את הגבולות של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה באמצעות הבהרת היחסים בינה ובין התמחויות מחקריות סמוכות. כך למשל הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה נעזרת בסוציולוגיה היסטורית – בפרט זו המתארת ארגוני עבודה או מציאות עבודה על סמך ניתוח של מסמכים ארכיוניים – כדי להבין את הרקע של ארגונים ותהליכים שהיא חוקרת בהווה. עם זאת, בניגוד לסוציולוגיה ההיסטורית, הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה היא סינכרונית ולא דיאכרונית מטבעה, ומחייבת לטעמי תצפיות וראיונות עומק בזמן הווה מתוך התמקדות בטבע העבודה. גם מחקרי אי שוויון בשוק העבודה – שמצביעים על סגרגציה תעסוקתית של פלסטינים ויהודים ברמת המקרו, אפליה כלפי עובדים פלסטינים וקיומה האפשרי של כלכלה אתנית – הם בגדר רקע והצדקה חשובים למחקרים במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה. גישות מקרו אלה מלמדות על מגמות רחבות, אך אינן מסוגלות לתאר דינמיקות יומיומיות שיוצרות ומשעתקות את מציאות העבודה של יהודים ופלסטינים בישראל. כאן יכולה לסייע הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה בתיעוד ובניתוח של אינטראקציות שגרתיות בין פלסטינים ליהודים בעבודה, שמובנות ומבנות תהליכים רחבים יותר.

אבחון הגבולות בין הגישות הוא אנליטי בבסיסו, ומובן שהסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מקיימת יחסי גומלין פוריים עם התמחויות סמוכות. כמו כן, יש חפיפה מסיימת בין הגישות, כמו במקרה של סוציולוגיה היסטורית. בראש ובראשונה יש להזכיר את המפגש הפורה בין האנתרופולוגיה לסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, המתרחש הן בתוכן המחקרים והן באימוץ של שיטות מחקר אנתרופולוגיות. אנתרופולוגים חוקרים זה זמן רב יחסים כלכליים בין יהודים לפלסטינים (Rosenfeld, 1978), ובייחוד מפגשים בין הקבוצות בעולם העבודה (לדוגמה גורנוסטייב, 2005). מחקרים אלה תרמו להגברת העניין בנושא גם בדיסציפלינה הסוציולוגית. מלבד זאת, הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה יכולה לסייע

להתמחויות הסוציולוגיות האחרות במתן הסבר דינמי לממצאים של מחקרים ברמת המקרו (מחקרי שוק עבודה או מבנה תעסוקתי).

לסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה יש תפקיד מרכזי בהידוק הקשר בין קטגוריות סטטיסטיות שמשמשות למיון וניתוח המבנה העיסוקי ברמת המקרו ומחקרי אי שוויון, ובין מציאות העבודה הנמצאת בשינוי מתמיד. קטגוריות עיסוקיות פורמליות שמשמשות את הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מעניקות כותרת לאוסף של פרקטיקות עבודה ולחבילות של כישורים כמו "עובדי ייצור" או "עובדי שירות" וכדומה. כותרות עיסוקיות אלה הופכות במרוצת הזמן לנכס צאן ברזל תרבותי, כשאוסף של אפיוני סטטוס וסטריאוטיפים למיניהם דבק בהן. כך למשל נהנות הפרופסיות מסטטוס תרבותי גבוה לעומת מקצוע המכירות שהוא בעל סטטוס תרבותי נמוך. אלא ששינויים טכנולוגיים, גלובליזציה ותהליכים רחבים אחרים גורמים לשינוי מתמיד בתוכן העבודה המתבצע תחת כותרות עיסוקיות מסורתיות. במצבים כאלה יש מקום לבחינה ביקורתית של מידת ההתאמה בין הקטגוריות הסטטיסטיות המקובלות לעומת טבע העבודה המשתנה. הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, המתרכזת מטבעה במה שאנשים עושים ולא בכינוייהם, יכולה להתריע על אי הלימה גובר בין הכותרת העיסוקית ובין תוכן העבודה ולהבטיח עדכון מתמיד של קטגוריות סטטיסטיות. בכך מבטיחה גישה זו גם את איכותם האמפירית של מחקרים אנרגטיביים. דוגמה מובהקת היא רצף המחקרים במסגרת פרקטיקות עבודה המעמיד בשאלה את הדיכוטומיות המקובלות במיון סוגי עבודה ועובדים כמו צווארון כחול וצווארון לבן (Barley, 1996), וכן עבודת שירות לעומת עבודת ידע (Darr, 2006).

לסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה יש תפקיד חשוב גם בחשיפה אמפירית ובהמשגה של סוגי עבודה וכישורים שלא זכו עדיין לפורמליזציה ואינם נמדדים עדיין בסקרים סטטיסטיים. כך למשל הקדימו מחקרים של עובדי תוכנה למיניהם ושל עובדים במרכזי שירות טלפוניים את הקטגוריזציה הסטטיסטית של עיסוקים אלה. עצם המיקוד המחקרי בעיסוקים מעין אלה דחף לפורמליזציה סטטיסטית ותרם לייצוג טוב יותר של עולם העבודה המשתנה גם במחקרים ברמת המקרו המתבססים על קטגוריות קיימות.

חשוב לציין שהסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה נכשלה בטיפול שלה בשסעים לאומיים, אתניים ודתיים. מחקר על פלסטינים ויהודים בעבודה יכול לתרום לתיקון ליקויים מהותיים אלה.¹ ההתרכזות בשסע המעמדי במסגרת גישת תהליך העבודה האירופית (להלן), ומנגד הטבע הלא פוליטי של רבות מהעבודות בתחום בארצות הברית, מחייבים שינוי פנימי בסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, שיכלול יישום של קו פוליטי ברור יותר שרואה בלאומיות, באתניות ובדת משתנים חשובים. גישות פוליטיות אלה כבר קיימות במסגרת מחקרים של שוק העבודה וכלכלה אתנית, ומן הראוי להיעזר בהם. מעניין לציין שהסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה השכילה להתמודד עם ניתוחים של דינמיקות בין גברים לנשים בעבודה (Collinson & Collinson, 1996; Martin, 2003) במגוון נושאים כמו הטרדה מינית במקצועות ייצור, ניהול של מכירת ביטוח, דינמיקות של הדרה עיסוקית ועוד. ייתכן שהתמודדות זו יכולה לשמש מודל מוצלח לחיקוי בחקר שסעים אחרים.

הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה אינה עשויה מקשה אחת, ואפשר להבחין בתוכה לפחות בשני זרמים מובחנים. הראשון הוא המסורת האירופית המגולמת בגישת תהליך

1 דוגמה למחקר יוצא דופן שכן מתמקד באינטראקציה בין גזע למעמד חברתי ראו בורואי (Burawoy, 1972).

העבודה (labour process). אף ששורשי מסורת זו ניטעו על ידי הארי ברוורמן (Braverman, 1974), סוציאליסט אמריקאי, היא התפתחה בעיקר בבריטניה. זרם זה הוא ניאורמרקסיסטי מובהק ואנטי קפיטליסטי. גישת תהליך העבודה נוקטת בעיקר במחקרים אמפיריים שעניינם פרקטיקות שליטה שבעלי ההון ושלוחיהם המנהלים מפעילים על העובדים, באמצעות שינוי טכנולוגי ותהליך הדרגתי של הטמעת כישורים אנושיים במכונות והורדת רמת הכישורים (De-skilling) של כוח העבודה, כדי להקטין את כוח המיקוח שלו. גישת תהליך העבודה מתעדת ומנתחת גם את האבולוציה של אמצעי השליטה בארגוני עבודה, החל בשליטה ישירה, דרך שליטה טכנולוגית ובירוקרטיה, וכלה בשליטה נורמטיבית שמתפתחת בעשורים האחרונים, בעיקר, אך לא רק, בסקטורים שבהם מצפים מהעובדים לעבודה יצירתית, כמו בתעשיית ההיי־טק. בעקבות עבודתו החלוצית של ריצ'ארד אדוורדס (Edwards, 1979), המתארת את רצפת הייצור כשדה מאבק בין עובדים למעבידים, החלה גישת תהליך העבודה לעסוק גם בדפוסים של התנגדות עובדים אל מול אמצעי השליטה המתקדמים של בעלי ההון. ההנחה היא שחווה עבודה אינו יכול להגדיר במדויק את כל פרטיה של חלוקת העבודה, את האופן והקצב של ביצוע המטלות ואת המאמץ הנדרש על ידי העובדים, ונושאים אלה הופכים למושא של משא ומתן פרקטי שמתנהל על רצפת הייצור. המחקרים במסגרת גישת תהליך העבודה נושאים כאמור גוון אמפירי ברור, בניגוד לגישות ניאורמרקסיסטיות אחרות, בעיקר בצרפת, הנוהות אחר מסורת של כתיבה תיאורטית ללא כל בחינה אמפירית.

אחת הביקורות השגורות המוטחות בגישת תהליך העבודה היא שלמרות ההטיה האמפירית המבורכת, החוקרים מחפשים את המטבע מתחת לפנס, קרי מתרכזים בתעשיות ותיקות כמו ענף הרכב, עיבוד המתכת והדפוס, ולא בתעשיות חדשות. הטענה היא שלאורך המאה העשרים השכילו המעסיקים לחקור וללמוד את תהליכי הייצור בתעשיות הוותיקות ויישמו תהליכי סטנדרטיזציה שכללו הטמעה גוברת של כישורים אנושיים במכונות והטמעת מנגנוני שליטה טכנולוגיים ובירוקרטיים. לפיכך, ממשיכה הביקורת, אין פלא שניכר בתעשיות אלה תהליך הדה־סקילינג. ואולם, לפי הביקורת, תהליכים אלא אינם מתרחשים עוד בתעשיות החדשות המתבססות על טכנולוגיות מחשב. כאן תהליך הירידה ברמת הכישורים אינו מתקיים, והעובדים ועבודתם היצירתית, ולא המכונות, הם לב לבה של התעשייה. ואכן, במחצית השנייה של שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים חלה סטנציה בזרם תהליך העבודה, והעניין של קהילת המחקר בו פחת.

בעשור האחרון חלה תחייה מחודשת של גישה זו, והיא מתבטאת בגל מרשים של מחקרים אמפיריים שמתרכזים בתעשיות לא מסורתיות כמו ארגוני מענה טלפוני (Bain & Taylor, 2000) ותעשיית התוכנה (Barrett, 2001), וכן מחקרים שבוחנים במבט ביקורתי תהליכי הטמעה של מערכות מידע ניהוליות (Dery, Hall & Wailes, 2006). חלק מהמחקרים אף נערכים מנקודת מבט גלובלית ועם היבט אתני מסוים, כמו המחקר על מרכזי שירות טלפוני בהודו, שהעבודה בהם כוללת הבניה מחדש של האני, לבישת זהות מערבית בדויה והצגתה שוב ושוב בפני לקוחות ממדינות המערב (Taylor & Bain, 2005). במחקרים אלה מצביעים החוקרים על המשך המאמץ מצד בעלי ההון ושלוחיהם המנהלים להבטיח את שליטתם בתהליך העבודה גם כשמדובר בכוח עבודה גלובלי, בעבודה יצירתית ובעבודת שירות מתווכת מחשב. המחקרים מתארים גם כיצד אמצעי ההתנגדות של עובדים עברו טרנספורמציה עם המעבר לכלכלת מידע גלובלית.

לבסוף, חשוב להבחין שגם בארצות הברית קיים זרם מצומצם אבל בעל השפעה של גישת תהליך העבודה השואב ממסורות מרקסיסטיות (Burawoy, 1979; Noble, 1977). בורוואי למשל (Burawoy, 1985, pp. 226–227) מבחין בין שני מבני כוח, או משטרי ייצור בשפתו, שמופעלים על עובדים. הראשון, המאפיין את בריטניה של המאה ה-19, מבוסס על התלות הכלכלית המוחלטת של הפועלים – שנתרו ללא מקורות פרנסה חלופיים כמו חקלאות – בבעלי ההון. תלות זו מומרת לכוח כלכלי בשוק העבודה, שמבטיח את הסכמת העובדים להמשיך לעבוד ולסייע להמשך הצבר ההון הקפיטליסטי. משטר ייצור שני, שמתקיים למשל בין מנהלים לבנים לעובדי מכרות שחורים בדרום אפריקה, מבוסס על עיקרון אחר שבורוואי מכנה רודנות קולוניאלית (colonial despotism). כאן אין נסמכים על הסכמת העובדים אלא על כפייה כוחנית ואלימה. משטר ייצור קולוניאלי כוחני זה היה מבוסס על השליטה המלאה של השלטון הקולוניאלי הלבן בכל היבטי החיים של הילידים השחורים. עבודתו של בורוואי פותחת פתח לשאלה אם עובדים יהודים ופלסטינים אזרחי ישראל חווים משטרי ייצור דומים או שונים בישראל, ואם אפשר לאפיין את משטר הייצור המכוון לפועלים פלסטינים כמשטר שקרוב למשטר כפייה יותר מאשר למשטר ייצור המבוסס על כוח כלכלי.

הזרם השני במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, זרם מחקר שמרכזו בארצות הברית, הוא ביקורתי, פרשני, ובניגוד לגישת תהליך העבודה, שואב תיאורטית ממסורות ובריאניות ולא מרקסיסטיות. זרם זה צמח מתוך הסוציולוגיה הארגונית וחקר ההתנהגות הארגונית ומושפע ממסורות אנתרופולוגיות. במסגרתו מודגש העימות הביקורתי בין תיאוריות ארגוניות וקטגוריות סטטיסטיות ובין טבע העבודה המשתנה בעידן הברז-תעשייתי. זרם המחקרים הזה מצביע על חוסר התאמה גובר בין מבנים ארגוניים, קטגוריות עיסוקיות למיון כוח העבודה וסטריאוטיפים תרבותיים שהלכו והתרחקו מעולם פרקטיקות העבודה ובין מציאות העבודה. כך למשל, מחקרים במסגרת הזרם האמריקאי של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה חושפים אי התאמה גדל והולך בין מבנים בירוקרטיים פורמליים ובין עבודה שנשענת על משאבי ידע וכישורים שנמצאים בבעלות של קהילות עיסוקיות ולא של הארגון המעסיק (Van Maanen & Barley, 1984). מציאות זו מחייבת ארגוני עבודה ליצור גבולות דיפוזיים יותר ולחזק באופן פעיל את הקשר בין העובדים לקהילות העיסוקיות שלהם (Oliver & Liebeskind, 1998). מחקרים אחרים במסגרת הזרם האמריקאי פרשני מלמדים על צמיחת מקצועות היברידיים כדוגמת טכנאים למיניהם ומהנדסי מכירות, שמשלבים מסורות של צווארון כחול עם צווארון לבן ועבודת ידע עם עבודת שירותים (Barley, 1996). (Darr, 2006). המסורות השונות של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מניחות תשתית תיאורטית לשאלות אמפיריות רלוונטיות להבנת הסכסוך היהודי-פלסטיני והתגליותיו בארגוני עבודה. בראש הפרק הבא אסקור שאלות אלה.

כיצד יכולות שאלות שמעלה הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה לתרום להבנת הסכסוך?

מחקרים עדכניים, שמתארים את מנגנוני השליטה המפותחים (הכוללים מערכים משולבים של שליטה ישירה, טכנולוגית, בירוקרטית ונורמטיבית) ואת דרכי ההתנגדות היצרניות של עובדים במרכזי שירות טלפוני (Bain & Taylor, 2000), יכולים להעניק בסיס לשאלות נוספות באשר להתמודדות משותפת של עובדים יהודים ופלסטינים עם מנגנוני שליטה פולשניים כל כך. התמודדות כזו יכולה לרזו היווצרות של תודעה מעמדית משותפת וגילויי סולידריות שחוצים את השסע האתני-לאומי-דתי. בפועל קיימת במקרים רבים הפרדה מבנית, שבמסגרתה פועלים מוקדי שירות נפרדים לאוכלוסייה היהודית והפלסטינית. בהקשר מחקרי זה מעניין לבדוק אם במוקדי שירות נפרדים אלה מופעלות גם צורות שליטה ייחודיות ומתגלות דרכי התנגדות נבדלות לעובדי שירות פלסטינים ויהודים.

סוג אחר של שאלות שמעלה הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, שיכולות להיות מיושמות ביחס ליחסי פלסטינים-יהודים בעבודה, עוסק בקשר שבין תוכן העבודה ובין הזהות הארגונית והעיסוקית שמפתחים עובדים. במסגרת זו מתמקדים החוקרים בפער בין הדימוי התרבותי של העיסוק ובין מערכות המשמעות המקומיות שיוצרים העובדים. תיאורו של אבולפיה (Abolafia, 1996) את העובדים במקדש הקפיטליזם המודרני, וול סטריט, שונה מאוד מהדימוי הרציני והתועלתני הנפוץ של מוסד זה. אבולפיה מתאר את עבודת הברוקרים כעמסה ביצרים ודחפים רגשיים ומנוהלת בתוך המתח השורר על רצפת המסחר בין הפחד מהפסד כספי ובין תאוות בצע לא מרוסנת. הכותב מדגיש את החשיבות הרבה של אמון בין הסוחרים שנרכש לאורך זמן באמצעות אינטראקציה חברתית חוזרת ונשנית. במסגרת קו מחקרי זה, שקושר בין טבע העבודה לזהות העיסוקית, אפשר לשאול האם למשתנים אתניות, לאומיות ודת יש תפקיד ביצירת מערכות זהות ומשמעות מקומיות במקום העבודה? האם אפשר לדבר על זהות עיסוקית או ארגונית מובחנת של יהודים ופלסטינים בתפקידים דומים באותו ארגון עבודה? ואם אכן קיימת זהות ארגונית או עיסוקית מובחנת ליהודים ופלסטינים בתחומי עבודה זהים, כיצד היא משפיעה על הדינמיקה היומיומית בין החברים בקבוצות אלה?

מחקרים אחרים עוסקים בהשלכות של הטמעת טכנולוגיות מידע ניהוליות על חלוקת העבודה ועל מבנה הכוח בארגונים, וגם בהם מוזנה מאוד השסע האתני-לאומי-דתי. התייחסות לשסע זה תוכל לתרום כמובן להעשרת הניתוח במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, ולטענתי, מחקרים בהקשר הישראלי של פלסטינים ויהודים שמתמודדים יחד עם השלכות הדיגיטיזציה הגוברת של עולם העבודה יכולים לתרום גם להבנת גורמים שמלבים את הסכסוך היהודי-פלסטיני. אחת השאלות הבסיסיות ביותר היא האם פלסטינים ויהודים חווים באופן דומה או שונה תהליך זהה של שינוי טכנולוגי, או במילים אחרות, האם השסע האתני-לאומי-דתי מעצב דפוסים דיפרנציאליים של התמודדות עם הטמעה של טכנולוגיות חדשות. ראשית, מחקרים שמתמקדים בשסע המעמדי, ולא האתני, חושפים את החשש המובנה של עובדים מהטמעת טכנולוגיות חדשות במקום העבודה. חשש זה נובע בחלקו מההכרה שקבוצת האליטה, קרי בעלי ההון והמנהלים, עלולה לנצל הטמעה זו כדי להגביר את השליטה בעובדים וכדי להגביל את האוטונומיה העיסוקית שלהם. באופן דומה

אפשר לטעון שחברי קבוצות מיעוט, כמו פלסטינים אזרחי ישראל, יחששו יותר מחברי קבוצת הרוב באותו המקצוע מפני הטמעת טכנולוגיה חדשה, משום שניסיונם מלמד שתוצאת הטמעה כזאת היא הרחבת הפערים בינם ובין הקבוצה הדומיננטית, במקרה זה – העובדים היהודים.

מחקרים בתחום הפסיכולוגיה החברתית טוענים שקבוצות אתניות ודתיות שונות נוקטות מידה שונה של שמרנות. שוורץ (Schwartz, 1994) למשל חושף סדר יורד של מידת שמרנות בין דרוזים, פלסטינים נוצרים, פלסטינים מוסלמים ויהודים. הבדלים תרבותיים אלה יכולים להסביר חלק מתופעת הפער הדיגיטלי, כלומר הנגישות הדיפרנציאלית של ערבים ויהודים לאינטרנט ולמדיה דיגיטלית בכלל. חלק אחר מההסבר קשור כמובן ליכולת כלכלית ולחוסר בתשתיות מספקות ביישובים הערביים. הפער הדיגיטלי מונע לעתים דיאלוג שוויוני בין פלסטינים ליהודים במרחב הדיגיטלי ומגביר את חוסר ההיכרות ואת החשדנות ההדדית. ברמת ארגון העבודה, הבנה של ההבדלים בין יהודים לפלסטינים בגישתם להטמעת טכנולוגיות חדשות יכולה לסייע לדינמיקה חדשה וחיובית יותר בארגוני עבודה בין יהודים לפלסטינים שחווים יחדיו, גם אם מתוך הטיות ודגשים שונים, תהליכי שינוי טכנולוגי מואצים.

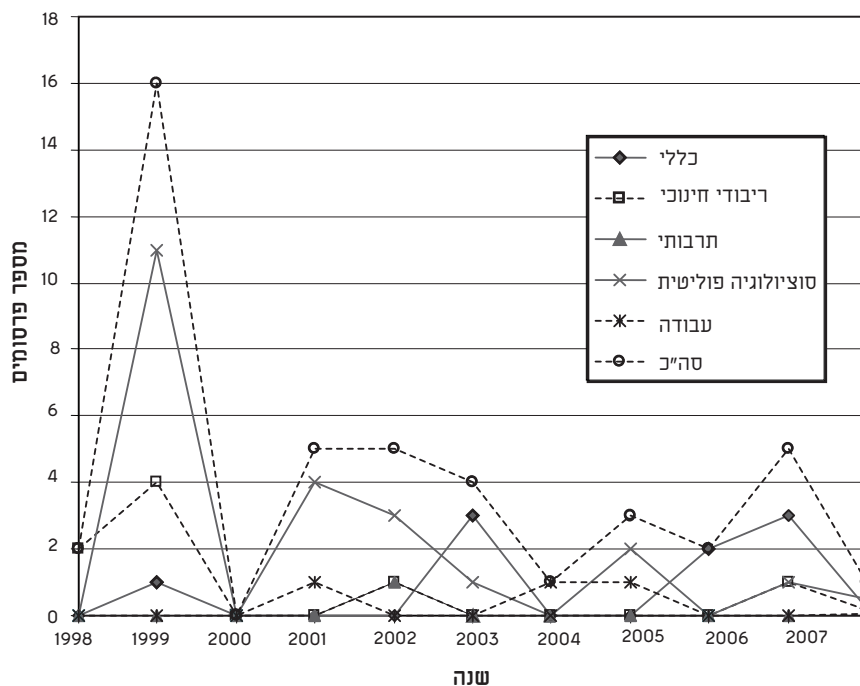
לפני שאסקור את הכתיבה הקיימת על פלסטינים ויהודים בעבודה, ברצוני לבחון חלקית את הכיסוי האקדמי של הסכסוך היהודי-פלסטיני בישראל, ובמסגרת העשור לקיום כתב העת סוציולוגיה ישראלית, להתרכז במאמרים שפורסמו בכתב עת זה. מובן שאין כוונתי לטעון שמיון וסיווג המאמרים בכתב העת סוציולוגיה ישראלית מייצג את כיסוי הנושא בספרות העולמית, מכיוון שחלק הארי מהכתיבה האקדמית בנושא מפורסם בכתבי עת בלועזית. מטרת הסקירה המוצעת כאן צנועה הרבה יותר: לפרוש לעיני הקורא את הכיסוי של הסכסוך היהודי-פלסטיני בעשור קיומו של כתב העת סוציולוגיה ישראלית.

ייצוג היבטיו של הסכסוך היהודי-פלסטיני במאמרים שהופיעו בכתב העת סוציולוגיה ישראלית בעשור קיומו

בתחילת המאמר טענתי שהזנחה נקודת המבט התיאורטית של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה בחקר הסכסוך היהודי-פלסטיני. האם הזנחה זו משתקפת גם בכיסוי הנושא בכתב העת סוציולוגיה ישראלית? החיפוש והמיון כללו מאמרים רגילים ומאמרי רוויו.² בשלב ראשון זוהו כל המאמרים העוסקים בדרך כלשהי ביהודים ובפלסטינים. לאחר מכן סווגו מאמרים אלה לפי שייכותם לתת דיסציפלינות סוציולוגיות מוכרות כמו סוציולוגיה פוליטית וריבוד ואי שוויון. תוצאות המיון מוצגות בתרשים 1:

2 החיפוש נעשה על בסיס תקצירי המאמרים בסוציולוגיה ישראלית בכל שנות קיומו ועיון כללי בתוכם. במקרים מסוימים התבצעה גם קריאה מעמיקה. אני מודה לשרון קולסקי-רונטל על עזרתה באיסוף ובניתוח של דפוסי הפרסום בסוציולוגיה ישראלית.

תרשים 1. תוצאות חיפוש של כל המאמרים על יהודים ופלסטינים בכתב העת סוציולוגיה ישראלית בשנים 1998-2007

ממצאי החיפוש העלו שבסך הכל פורסמו בכתב העת סוציולוגיה ישראלית בעשר שנות קיומו 335 מאמרים ומאמרי רווי. מתוכם 43 מאמרים (13%) עוסקים ביחסי יהודים ופלסטינים (בישראל ובשטחים). התמקדנו בנתח זה, ולשם סיווג מאמרים אלה השתמשנו בקטגוריות מקובלות למיון תת התמחויות סוציולוגיות: 51% מהמאמרים הם בתחום הסוציולוגיה הפוליטית, 21% עוסקים במגדר וזהות, 19% בריבוד וחינוך, ולבסוף רק 7% עוסקים בעבודה, יחסי עבודה וארגונים. אף לא אחד מהמאמרים העוסקים בארגונים ועבודה יכול להשתייך לסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה. לאחר שהדגמנו את ההזנחה של התחום בכתב העת, ננסה לבחון מה תורמת הספרות הקיימת העוסקת בפלסטינים ויהודים בעולם העבודה לניתוח והבנה של הסכסוך היהודי-פלסטיני.

פלסטינים ויהודים בעולם העבודה

מפגשים בין פלסטינים ליהודים במקומות העבודה זכו לתשומת לב מחקרית מוגבלת הן בתוך הדיסציפלינה הסוציולוגית והן מחוצה לה. בהמשך הדברים אני מבקש להצביע על כמה נתיבי מחקר בנושא ולהציג את סוג השאלות שבהן עוסקים החוקרים. מובן מכאן שלא אסקור את הספרות החשובה העוסקת ברמות ניתוח רחבות, כמו המבנה התעסוקתי או דפוסים של אי שוויון כלכלי בין יהודים לפלסטינים בישראל, בעיקר מכיוון שספרות זו

אינה עוסקת במפגשי יהודים ופלסטינים בעבודה, היא מפותחת מאוד ודינמית, וודאי שאינה זקוקה לעידוד חיצוני בהיותה מונעת מכוח עצמה.

מה ידוע לנו על תפקידם של איגודי עובדים בעיצוב היחסים בין פועלים פלסטינים ליהודים? סוציולוגיה היסטורית שעוסקת במוסדות וארגוני עבודה פותחת צוהר חשוב אל מפגשי יהודים ופלסטינים בעולם העבודה בכלל ובהקשר של איגודים מקצועיים בפרט. כך למשל חושפת שרה אוסקי-לזר (2000) את ההתמודדות המורכבת של הנהגת ההסתדרות עם קבלת הפועלים הפלסטינים לתוך הארגון במעמד שווה ובמסגרת זהה לעובדים יהודים. הכותבת חוקרת את המתח המובנה בין ערכים מרקסיסטיים אוניברסליים ובין הרעיון של עבודה עברית.

כיצד נוצרה ההפרדה המבנית בין יהודים לפלסטינים על רצפת הייצור והאם אפשר להצביע על דפוסים מסוימים של שיתוף פעולה ביניהם למרות ההפרדה המבנית? מחקרים היסטוריים אחדים מסתמכים על חומר ארכיוני ובכך מעשירים וממקדים את נקודת המבט על יהודים ופלסטינים ככוח העבודה בכלל ובנמל, בבתי הזיקוק ובמפעל נשר – כולם בחיפה – בפרט (Bernstein, 1998, 2000; De Vries, 1994; Shalev, 1992). עבודה סוציולוגית היסטורית חשובה עוסקת במפגשים בין פועלים יהודים לערבים במפעל נשר בחיפה, שבנייתו החלה בשנת 1923, ובו עסקו פועלים יהודים בעבודות זהות לאלה של כמה מעמיתיהם הערבים (ברנשטיין, 1995; דה פריס, 1993). חשוב להדגיש שמחקרים אלה מצביעים גם הם על ההפרדה המבנית שנוצרה בין הסקטור היהודי לערבי. עם זאת, ברמת רצפת הייצור חושפים המחקרים ההיסטוריים מידה מסוימת של שיתוף פעולה בין פועלים יהודים לערבים. כך למשל מתארת ברנשטיין שיתוף פעולה מעניין בין פועלים יהודים, פועלים פלסטינים וקבוצת פועלים מצרים מיוזמים שהחברה הבלגית שייצרה את המכונות למפעל המלט החדש הביאה להרכבת המכונות. בתחילה התעוררה התנגדות חזקה מצד העובדים היהודים ליבוא העובדים המצרים בשל חשיבותה של עבודה עברית. אלא שעד מהרה גברו האינטרסים המעמדיים על השסע האתני והדתי, ואף על זה הלאומי, ובשנת 1925 פרצה שביתה משותפת לשלוש הקבוצות. מעניין לציין שהפועלים המיוזמים המצרים הכירו היטב את פעילותו של איגוד מקצועי במצרים ולא נפלו בתודעה המעמדית וביכולת הארגון שלהם מעמיתיהם היהודים. זכריה לוקמן (Lockman, 1993) מתאר גם הוא שיתוף פעולה מוגבל בין האיגוד היהודי לאיגוד הפלסטיני של עובדי הרכבת תחת שלטון המנדט. שיתוף פעולה זה נבע מחולשת האיגודים אל מול המעסיק רב הכוח, השלטון הבריטי הקולוניאלי. לוקמן מציג דוגמאות שמלמדות על יחסי ידידות אישיים הן בין הפועלים היהודים והפלסטינים שעבדו יחד והן בין מנהיגי האיגודים הנפרדים. גילויי ידידות אלה כללו למשל השתתפות הדדית בהלוויות של פועלים שנפטרו והתרגעות משותפת של מנהיגי איגוד יהודים ופלסטינים על חוף ימה של תל אביב לאחר פגישה עם ההנהלה המנדטורית של הרכבת. ממצאים מוגבלים אך חשובים אלה מאששים את חשיבותו של מחקר אודות מרקם החיים המשותף בין פלסטינים ליהודים במקום העבודה, לא רק ברמה המוסדית אלא גם ברמת האינטרסים המשותפים של פועלים ויחסי הידידות הנרקמים ביניהם תוך כדי עבודה. חשוב להבחין שבספרות המחקרית יש הבלטה מסוימת של שיתוף פעולה וסולידריות בין פועלים יהודים לפלסטינים, מכיוון שממצאים אלה עומדים בסתירה למצופה, בהינתן הסכסוך הפוליטי המר. אך מובן שאין בכוונת החוקרים לטעון ששיתוף פעולה ממצה או מגדיר את אופי היחסים, ומצויה התייחסות גם לאנטגוניזם בין קבוצות.

האם קיים עיסוק ביחסים בין עובדים יהודים לפלסטינים במסגרת הכתיבה של יועצים ארגוניים ועובדים סוציאליים? סוציולוגיה היסטורית אינה הדיסציפלינה היחידה כמוכן העוסקת בטבע היחסים בין פלסטינים ליהודים במקומות עבודה. בשנים האחרונות אכן מתפתח זרם כתיבה מעניין שנובע מניסיון העבודה בתחומי עבודה סוציאלית וייעוץ ארגוני. קבוצת יועצים יהודית-פלסטינית מטעם ארגוני המגזר השלישי ומכוני פיתוח וייעוץ ארגוני מצביעים בכתיבתם על חשיבות המפגשים בין פלסטינים ליהודים בארגונים ובעסקים ומנסים לשפר את הדיאלוג בין הקבוצות כאמצעי לשיפור איכות היחסים ביניהן בארגוני עבודה ובחברה בכלל (כ"ץ ואחרים, 2005). המטרות שמציבה קבוצת היועצים היהודית-פלסטינית חשובות, לדוגמה: "לברר איך הקיום וההדרה של יהודים ופלסטינים במרחב משותף משפיעים על משימת הארגון, תרבותו ופעולתו" (שם, עמ' 48). עם זאת, ומתוך תחום העניין המקצועי, רוב התוצאות מומשגות במונחים של הגברת היעילות של ארגוני העבודה, ולא כדרך להבנה מעמיקה של הסכסוך היהודי-פלסטיני. בכך מכפיף עצמו הדיון המעניין למסגרת השיח הניהולי-קפיטליסטי ומאבד לדעתי את החדות הביקורתית.

כחלק מזרם כתיבה ייעוצי זה מתארת יעל דובר (2004) את ההתמודדות של ארגון שירותי ישראלי המעסיק יהודים ופלסטינים בעיצומה של האינתיפאדה השנייה עם הסכנות המוחשיות שבפניהן עמדו העובדים בצאתם לשטח לתת שירותים ללקוחות. הכותבת עומדת על המתח שנוצר בין ההיכרות הקרובה והחיובית ברובה בין עובדים יהודים לפלסטינים ובין היחס החשדני של הרוב היהודי כלפי ההופעה החיצונית של מיעוט מהעובדים הפלסטינים, שבעיני חלק מהיהודים "...נראים כמו חמסניקים" (שם, עמ' 82). חשיבות עבודתה של דובר היא במבט מהחוץ אל הפנים. בצד חשיפה של שיתוף פעולה יומיומי בין עובדים פלסטינים ליהודים בארגון עומדת הכותבת על האתגרים הקשים שמציב המאבק הלאומי, משום שהמציאות האלימה בתקופת הפיגועים הקשה מחלחלת לתוך הארגון ופוגעת במרקם היחסים העדין בין העובדים היהודים לפלסטינים. הכותבת קוראת לחשוף את הקשר בין הספרה הפוליטית למציאות בארגוני עבודה כדי לאפשר התמודדות אמיצה וישירה עם בעיות תפקודיות בין יהודים לפלסטינים בתוך ארגוני עבודה.

עד כמה קיים כבר עיסוק ביחסי פלסטינים ויהודים מנקודת מבט של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה? בשנים האחרונות נובטים ניצני מחקרים כאלה, וממצאיהם אכן חושפים רבדים לא מוכרים של הסכסוך, שלעתיים אף עומדים בסתירה לאמונות רווחות. לדוגמה, ספרו של ישראל דרורי (Drovi, 2000) מעניק מבט אתנוגרפי אל ההווי היומיומי בחברת טקסטיל ישראלית שמפעילה מפעלים בצפון הארץ ומעסיקה עובדות פלסטיניות ודרוזיות. הספר מדגיש את היחסים המורכבים בין המנהלים הגברים היהודים ובין העובדות הפלסטיניות והדרוזיות. דרורי מתרכז בהשפעה של תרבות מקומית, במקרה זה תרבות פלסטינית ודרוזית, על ארגון העבודה ועל מבני הכוח בתוך מפעלי הטקסטיל. חשובה במיוחד כאן היא האינטראקציה המעורבת מבחינת לאום, דת ומגדר, היוצרת מרקם מורכב של יחסי גומלין בין המנהלים הגברים, מנהלות הקו והעובדות. מעניינת בעבודתו של דרורי היא הגמישות הרבה שמפגינה האידיאולוגיה הניהולית, המנכסת בהצלחה ערכים פטריארכליים וערכי משפחה מהתרבות המקומית הפלסטינית והדרוזית כדי לחזק את סמכות השליטה של המנהלים היהודים בעובדות שלהם.

האם לגלובליזציה, או ליתר דיוק לתרבות העסקית הגלובלית שמייבאות לישראל חברות רב לאומיות, יש פוטנציאל לשנות את מרקם היחסים בין פולסטינים ליהודים בעבודה? למיטב ידיעתי, מחקר יחיד מסוגו (Ailon & Kunda, 2007) עוסק ביחסי גומלין בין תרבות ארגונית על-לאומית בחברה עסקית גלובלית ובין לאומיות, במקרה זה בהתייחסות של מנהלים מערב אירופאים לעובדיהם היהודים והפולסטינים. מחקר זה מתרכז בחברה אירופית רב לאומית גדולה מאוד שמעניקה שירותים בתחום תקשורת המחשבים. החברה מעסיקה מהנדסים ואנשי תמיכה טכנית במרכז שירות גדול בתל אביב, וכן בסניף קטן בהרבה ברמאללה. מובן שכאן קיימת הפרדה גיאוגרפית של ממש בין מקום העבודה של העובדים היהודים והפולסטינים, ואלה נפגשים פנים אל פנים לעתים רחוקות בלבד, אך לעובדים הטכניים היהודים והפולסטינים יש מנהלים משותפים ממערב אירופה שיושבים במטה בתל אביב. השאלה התיאורטית המרכזית שמעלה המאמר היא האם חברות רב לאומיות יוצרות משטר תודעתי של קהילה מדומיינת (אנדרסון, 1983) של עובדים, שמתחרה בתכניה ובעוצמתה בקהילה המדומיינת של המדינה שבה פועלת החברה הרב לאומית. שאלה זו אינה קשורה ישירות לנושא מאמר זה, אך המאמר כולל תוכנות שנוגעות לטבע היחסים במקום עבודה מעורב. בהקשר של ענייננו מראים הכותבים כיצד המוצא הלאומי והאתני של העובד נעשה משאב ניהולי שמודחק או מודגש לפי הצורך, וזאת בחברה שפועלת במדינות רבות ומקדמת ערכים של שוויוניות גלובלית. למשל, במסיבת משותפת לכבוד חנוכה וחג המולד במטה בתל אביב, שבה התארחו משלחת של מנהלים תורכים, מוצא עצמו המנהל הפולסטיני היחיד בתפקיד פסיבי, וזהותו הלאומית אינה זוכה להכרה פומבית, בניגוד מוחלט לזהות הלאומית של העובדים היהודים והאזרחים התורכים. כמו כן, למרות האידיאולוגיה הניהולית המדגישה מדיניות של "חברה אחת" לכל העובדים, הרי בנושאי שכר דווקא כלכלה ושוקי עבודה מקומיים הם הקובעים את רמת השכר בחברה הגלובלית. כך זוכים העובדים הפולסטינים לשכר נמוך במידה ניכרת מזה של חבריהם היהודים.

כיצד לבנות מערך מחקר ובאילו שיטות מחקר לבחור?

מגוון השאלות האמפיריות וזירות המחקר הפוטנציאליות הנוגעות ליחסי יהודים ופולסטינים בעבודה הוא עצום, ואין כוונתי להציע מערך מחקר שיקיף את כל הנושאים האפשריים. במקום זאת אתאר כאן מערך מחקר אפשרי אחד שמתמקד בתשתית התיאורטית שהצגתי בתחילת המאמר. מערך המחקר מבוסס על מטריצה בעלת שני ממדים: האחד עיסוקי והשני אנליטי-תיאורטי. מושאי המחקר המוצע הם יהודים ופולסטינים אזרחי ישראל, שלפחות פורמלית הם בעלי זכויות וחובות אזרחיות שוות. מערך המחקר המוצע משתמש במושגים האנליטיים שפותחו במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה והווכרו לעיל: חלוקת עבודה, קהילות עיסוקיות ושליטה והתנגדות של עובדים. הגילויים האמפיריים של מושגים אלה ייבחנו לאורך רצף תעסוקות אפשריות, החל בעיסוקים רגילים (נהגי מוניות), דרך סמי פרופסיות (רוקחים), וכלה בפרופסיות (רופאים). בחרתי במקצועות אלה משום שאפשר למצוא בהם ייצוג נכבד של עובדים יהודים ופולסטינים וקל למצוא גם אתרי מחקר מתאימים. באמצעות מערך מחקר זה נוכל לבחון למשל אם קיימת חלוקת עבודה (פורמלית או לא

פורמלית) שמבוססת על אתניות, דת ולאום גם בקרב עובדים מאותו דרג היררכי שהם בעלי מקצוע זהה, ואם חלוקת העבודה הזאת משתנה לאורך הציר עיסוקי-סמי פרופסיה-פרופסיה. כך אפשר לבחון גם עד כמה מתקיימת קהילה עיסוקית אחידה לאורך ציר התעסוקות, או לחלופין אם קיימות קהילות מקצועיות נפרדות ליהודים ופלסטינים בקרב העיסוקים, הסמי פרופסיות או הפרופסיות. כמו כן, אפשר לברר אם לטבע העיסוק שבו יתמקד המחקר ולעומתה של הזהות ושל תהליכי החברות העיסוקי יש חשיבות בעיצוב היחסים בין עובדים יהודים לפלסטינים. אפשר לשער למשל שטיב היחסים בין פלסטינים ליהודים שעובדים יחד כנהגי מוניות, בעיסוק בעל רמה מינימלית של זהות וחברות עיסוקי, יהיה שונה תכלית השינוי מטיב היחסים בין רופאים יהודים ופלסטינים שעובדים באותה המחלקה. כאן תהיה הנחת המחקר שבמקצוע הרפואה, מסלול ההכשרה והחברות העיסוקי הארוכים מקנים תשתית נוחה לסולידריות ולשיתוף פעולה בין פלסטינים ליהודים, יותר מאשר במקרה של נהגי המוניות או הרוקחים. לבסוף, ההתמקדות במושג השליטה והתנגדות העובדים מאפשרת לבחון אם קיימים הבדלים בין מערכות שליטה ניהוליות ועיסוקיות (שיטור פנים עיסוקי), וכן דפוסי התנגדות מובחנים בקרב עובדים יהודים ופלסטינים לאורך הרצף העיסוקי המוצע.

חשוב להבחין שזירות המחקר המוזנחות כיום מבחינה מחקרית הן רבות וכוללות למשל גם יהודים ופלסטינים שנפגשים בעולם העבודה כלקוחות וכנותני שירות. למרות החשיבות של מפגשים אלה, הראויים לתשומת לב מחקרית בזכות עצמם, איני כולל אותם במסגרת מערך המחקר המוצע רק משום שברצוני להתמקד ולשלוט במשתנים במחקר. עוד חשוב לשים לב שעובדים פלסטינים ויהודים יכולים למצוא עצמם מופרדים באופן מבני בחלוקת עבודה מסוימת שמונעת מהם מפגשים חברתיים בפועל. כך ייתכן מצב שבמפעל או במתפרה יהיו כל עובדי הייצור פלסטינים, ורק שכבת ההנהלה תהיה יהודית. ייתכן גם מצב שבו ההפרדה המבנית ברורה עוד יותר, למשל אם קיימים מרכזי שירות טלפוני נפרדים לאוכלוסייה ערבית ויהודית, כשכל העובדים וכל המנהלים בארגון כזה הם בני קבוצה אתנית, לאומית או דתית אחת. למרות חשיבותם של מקרים אלה, לא אכלול אותם במסגרת מערך המחקר המוצע, משום שאני מעוניין להתרכז במפגשים יומיומיים בין עובדים באותו עיסוק ומאותה פוזיציה ארגונית, וכשקיימת הפרדה מבנית לא מתקיימים מפגשים משמעותיים מבחינת מספר או תוכן. סיבה שנייה לכך היא שאני מעוניין לשלוט במשתנה ההיררכי במסגרת המוצעת ולהתרכז בחלוקת העבודה הרוחבית או העיסוקית.

מובן שאפשר להרחיב את תכנית המחקר ולהתרכז דווקא בהיבט ההיררכי ובהפרדה המבנית בין יהודים לפלסטינים בעבודה. במצב כזה מחלקת העובדים יכולה להיות משותפת לפלסטינים ויהודים או נפרדת, וכן מונהגת על ידי מנהל יהודי או ערבי. יש להפריד בין המקרים ולדגום כל אחד מהם בנפרד, מתוך מחשבה שהיחסים בין העובדים יושפעו בוודאי מרמת ההפרדה ביניהם ומהזהות של המנהלים ומיכולתם להשליט את סמכותם הפורמלית.

מהן זירות רלוונטיות ומעניינות נוספות למחקר שמתבונן ביחסי יהודים ופלסטינים מפרספקטיבה של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה? מלבד סקטור המוניות, הרוקחות והרפואה יש ייצוג נכבד של שתי הקבוצות גם במקצועות הבנייה, התובלה היבשתית, המסעדנות, סקטור השירותים הצומח, וגם במקצועות התמיכה הטלפונית. בתחום הסמי פרופסיות נזכיר את העבודה הסוציאלית ואת מקצועות הסיעוד והפיזיותרפיה, ובתחום

הפרופסיות זירות מחקר רלוונטיות הן ראיית החשבון ועריכת הדין, ובמידה פחותה תחום ההנדסה, שבו יש חסמים רבים לכניסת פלסטינים.

בממד הארגוני קיימות זירות מגוונות ומורכבות. אם נתייחס לדוגמה לסקטור עריכת הדין החיפאי נוכל לעמוד על מורכבות ממד זה: יש עורכי דין יהודים ופלסטינים שעובדים במשרד בגפם, יש פירמות קטנות ובינוניות שמעסיקות עורכי דין יהודים בלבד או פלסטינים בלבד, וכמובן משרדים מעורבים. אך מורכבות הזירה הארגונית גדולה עוד יותר: המגזר הציבורי, בעיקר הפרקליטות והסנגוריה הציבורית, הוא בגדר זירת מחקר מרתקת, משום שארגונים ציבוריים גדולים מעסיקים מספר רב יחסית של עורכי דין פלסטינים ומהווים מעבדה מעניינת למחקר סוגיית היחסים בין הקבוצות. כל מחקר שמתמקד בזווית ההיררכית ביחסי יהודים ופלסטינים בעבודה חייב להבטיח ייצוג של הזירות הארגוניות המגוונות האלה.

גם לגיאוגרפיה, לדמוגרפיה ולרקע החברתי-כלכלי יש תפקיד חשוב בעיצוב היחסים בין עובדים יהודים ופלסטינים. חלק מהאזורים בארץ מאופיינים בדומיננטיות יהודית או פלסטינית כמעט מוחלטת, ובאחרים יש אוכלוסיה מעורבת. בחלק מהערים המעורבות, למשל במקרה של תל אביב-יפו, קיים פער חברתי-כלכלי עצום בין פלסטינים ליהודים. גם בחיפה קיימים פערים חברתיים-כלכליים כמובן, אלא שקיים בה מעמד בינוני פלסטיני רחב יותר מאשר בתל אביב-יפו. מפגשים חברתיים בין פלסטינים ליהודים בעלי רקע חברתי-כלכלי דומה בחיי היומיום סביר שישפיעו גם על מפגשים במקום העבודה. מכאן שיש מקום לדגום ארגוני עבודה למחקר מאזורים שונים בארץ.

לבסוף, סקירת הספרות מכוונת בבירור לכך ששיטת המחקר המתאימה ביותר למתן תשובות לשאלות המחקר המוצגות במאמר זה היא ראיונות עומק ותצפיות במקומות עבודה. זירות המחקר העיסוקיות והארגוניות שתוארתי מציבות קשיים ייחודיים למחקר. ראשית, יש לקבל הסכמה כפולה, הן מצד הארגון העסקי והן מצד העובדים עצמם לעריכת מחקר מסוג זה, הסכמה שכמובן אינה מובטחת. חברת החשמל וחברות הייטק, שבהן ייצוג דל של מהנדסים פלסטינים שטוענים לאפליה משיקולי ביטחון לכאורה, לא ישתפו פעולה, וייתכן שאף יקשו על עריכת מחקר שמתרכז בנושא זה. רגישות הנושא יכולה למנוע גם סיוע מארגונים פרופסיונליים כדוגמת לשכת עורכי הדין. נושאים כמו אפליה או התנגדות עובדים הם רגישים מעצם טבעם ומחייבים לא רק מיומנות גבוהה של המראיינים אלא גם בילוי זמן רב באתרי המחקר לביצוע התצפיות. עובדים יהודים ופלסטינים עשויים לחוש מאוימים ממחקר שכולל תצפיות ממושכות וראיונות עומק פולשניים ועלולים לתפוס את החוקרים כשליחי ההנהלה. כמו כן, מחקר של פלסטינים ויהודים בעבודה ראוי שיתבצע בצוותים מעורבים של חוקרים (יהודים ופלסטינים). להצעה זו רציונל כפול שנובע מכך שהשסע האתני-לאומי-דתי מעצב גם את תפיסות העולם של החוקרים, ולא רק את אלה של העובדים: ראשית, חשוב לראיין עובדים בשפתם כדי להבטיח יכולת ביטוי עשירה והבנה מעמיקה של משמעות דבריהם, וכן כדי להבטיח אווירה פחות מאיימת בזמן הראיון. שנית, מתוך גישה רפלקסיבית, חשוב להשוות את הבנתו של חוקר יהודי שצופה במפגש בין עובד יהודי לפלסטיני עם תובנותיו של חוקר פלסטיני שצופה באותה ההתרחשות.

מסקנות

בעוד שהספרה הפוליטית שבה מתנהל הסכסוך היהודי-פלסטיני וביטויי הסכסוך בשוק העבודה זכו לתשומת לב מחקרית רבה, מפתיעה ההזנחה המחקרית של מפגשים בין פלסטינים ליהודים בעבודה. מאמר זה מעלה שורה ארוכה של שאלות מחקר שצומחות מתוך הספרות התיאורטית והאמפירית של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה. שאלות המחקר מעוגנות בשלושה מושגי יסוד תיאורטיים בתחום זה של הסוציולוגיה: חלוקת עבודה, קהילה עיסוקית ושליטה והתנגדות עובדים. מחקרים שיעסקו בשאלות אלה יוכלו להעשיר את תמונת הסכסוך ולהצביע על מציאות שבה ארוגים יחדיו אינטרסים מעמדיים, עיסוקיים, לאומיות, דת ומוצא אתני. המרחב שבו מתרחשים מפגשים יומיומיים בין עובדים יהודים לפלסטינים הוא שיקוף דינמי ומורכב של הסכסוך, וחשיפת המתרחש בו עשויה להיות חשובה הן להבנת מבנה העומק של הסכסוך והן כבסיס לשינוי חברתי.

מחקרים סוציולוגיים-היסטוריים שסקרתי כאן חושפים צד לא מוכר ולפעמים מפתיע ביחסים בין יהודים לפלסטינים במקומות עבודה בזמן המנדט הבריטי. התיאור החי והמרגש של השביתה המשותפת של ימאים פלסטינים ויהודים שמביאה ברנשטיין (Bernstein, 2000) או התיאור הציורי שמביא לוקמן (Lockman, 1993) של מנהיגי איגודים יהודים ופלסטינים שמתרגעים בחוף ימה של תל אביב מלמדים על מורכבות היחסים הנוצרים בהקשר של עבודה משותפת. תיאורים אלה, על אף מוגבלותם וריחוקם ההיסטורי, מתחילים לשרטט תמונה מורכבת מזו הדיכוטומית הניכרת מתיאורי הסכסוך במסגרת הסוציולוגיה הפוליטית וממחקרי שוק העבודה, שמדגישים סגרגציה עיסוקית, כלכלה אתנית, ובאופן כללי העמדת קבוצה אחת מול רעותה במצב של קונפליקט מתמשך. התיאורים ההיסטוריים, כמו ניצני המחקרים על יהודים ופלסטינים מנקודת ראות של סוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, חושפים נקודות מעניינות ומורכבות של שיתוף פעולה וטשטוש הגבולות בין הקבוצות ומחזקים את הצורך בתכנית מחקר שיטתית בנושא.

מאמר זה נכתב לכבוד חגיגות העשור של כתב העת סוציולוגיה ישראלית. בנייתו דפוסי המאמרים שהתפרסמו בכתב עת זה בעשור הראשון לקיומו משתקפים דפוסי המחקר הכלליים המזניחים את ניתוח היחסים בין פלסטינים ליהודים בארגוני עבודה. לא נותר לי אלא להביע תקווה שתכנית המחקר על יהודים ופלסטינים בעבודה המוצגת כאן תעודד מחקר ותביא תיעוד עשיר ושלם יותר של הסכסוך היהודי-פלסטיני בעשור הבא לקיום כתב העת, תיעוד שיכלול גם את המציאות היומיומית של עובדים יהודים ופלסטינים במדינת ישראל.

מקורות

אוסצקי-לזור, ש' (2000). מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית: השתלבותם של ערבים בארגון 1948-1966. עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 10, 381-419.

אנדרסון, ב' (1983). קהילות מדומיינות. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
ברנשטיין, ד' (1995). יהודים וערבים במפעל נשר. קתדרה, 78, 82-107.

- גורנוסטייב, ס' (2005). ערכי המשפחה בכלכלת דיג זעיר בעכו. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה.
- גירץ, ק' (1973). פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.
- דה פריס, ד' (1991). תנועת הפועלים בחיפה 1919-1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ ישראל המנדטורית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- (1993). מאבקי עבודה וסמכות בקרב פועלי התעשייה בארץ ישראל: פועלי בית החרושת "נשר" בשנות העשרים. יהדות זמננו – שנתון לעיון ולמחקר, 8, 177-217.
- דובר, י' (2004). השיח הארגוני בעת הזו. אנליזה ארגונית, 7, 74-84.
- כ"ץ, י', שטיגליץ, ק', עסאקלה, ג', רוזן, ר', פיורקו, י', חלבי, מ' ואחרים (2005). על הדיאלוג בין פלטטינים ליהודים בתוך ארגונים בישראל: דיאלוג בין יהודים לערבים במקומות עבודה – למי זה כדאי ולמה חשוב לעשות זאת? משאבי אנוש, אפריל-מאי 2005, 46-51.
- Abolafia, M. (1996). *Making markets: Opportunism and restraint on Wall Street*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ailon, G. & Kunda, G. (2007). *The one company approach: Ethnography of transnationalism in an Israeli-Palestinian subsidiary of an MNC*. Working paper.
- Bain, P. & Taylor, P. (2000). Entrapped by the "electronic panopticon"? Worker resistance in the call centre. *New Technology, Work and Employment*, 15(1), 2-18.
- Barley, S. R. (1996). Technicians in the workplace: Ethnographic evidence for bringing work into organization studies. *Administrative Science Quarterly*, 41, 404-441.
- Barrett, R. (2001) Labouring under an illusion? The labour process of software development in the Australian information industry. *New Technology, Work and Employment*, 16(1), 18-34.
- Bernstein, D. S. (1998). Strategies of equalization, a neglected aspect of the split labour market theory: Jews and Arabs in the split labour market of Mandatory Palestine. *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 449-475.
- (2000). *Constructing boundaries: Jewish and Arab workers in Mandatory Palestine*. Albany: SUNY Press.
- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. New York: Monthly Review Press.
- Burawoy, M. (1972). *The color of class on the copper mines*. Manchester: Manchester University Press.
- (1979). *Manufacturing consent: Changes in the labor process under monopoly capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- (1985). *The Politics of production: Factory regimes under capitalism and socialism*. London: Verso.

- Collinson, M. & Collinson, D. (1996). "It's only dick": The sexual harassment of women managers in insurance sales. *Work, Employment and Society*, 10(1), 29–56.
- Darr, A. (2006). *Selling technology: The changing shape of sales in an information economy*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Dery, K., Hall R. & Wailes, N. (2006). ERP as "technologies-in-practice": Social construction, materiality and the role of organizational factors. *New Technology, Work and Employment*, 21(3), 229–241.
- De Vries, D. (1994). Proletarianization and national segregation: Haifa in the 1920s. *Middle Eastern Studies*, 30(4), 860–882.
- Drori, I. (2000). *The seam line: Arab workers and Jewish managers in the Israeli textile industry*. Stanford: Stanford University Press.
- Edwards, R. (1979). *Contested terrain*. London: Heinemann.
- Freidson, E. (1970). *Profession of medicine: A study of the sociology of applied knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewin-Epstein, N. & Semyonov, M. (1994). Sheltered labor markets, Public Sector Employment and Socioeconomic returns to Education of Arabs in Israel. *American journal of sociology*, 100(3), 622–651.
- Lockman, Z. (1993). Railway workers and the relational history: Arabs and Jews in British-ruled Palestine. *Comparative studies in society and history*, 35(3), 601–627.
- Martin, P. Y. (2003). "Said and done" versus "saying and doing": Gendering practices, practicing gender at work. *Gender and Society*, 17(3), 342–366.
- Noble, D. F. (1977). *America by design: Science, technology, and the rise of corporate capitalism*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Oliver, L. O. & Liebeskind, P. J. (1998). Three levels of networking for sourcing intellectual capital in bio-technology. *International Studies of Management and Organization*, 27(4), 76–103.
- Rosenfeld, H. (1978). The class situation of the Arab national minority in Israel. *Comparative Studies in Society and History*, 20(3), 374–407.
- Roy, D. (1952). Selections from quota restriction and goldbricking in a machine shop. *American Journal of Sociology*, 57(2), 427–442.
- Schwartz, S. H. (1994). Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values. In U. Kim, H. C. Triandis, K. Cigdem, S. Choi & G. Yoon (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method, and application* (pp. 85–122). Thousand Oaks, California: Sage.
- Semyonov, M. (1988). Bi-ethnic labor markets, mono-ethnic labor markets, and socioeconomic inequality. *American Sociological Review*, 53(2), 256–266.

- Semyonov, M. & Lewin-Epstein, N. (1985). *Hewers of wood and drawers of water: Noncitizen Arabs in the Israeli labor market*. Ithaca and London: ILR Press.
- Semyonov, M. & Yuchtman-Yaar, E. (1992). Ethnicity, education, and occupational inequality: Jews and Arabs in Israel. *International Perspectives on Education and Society*, 2, 215–224.
- Shalev, M. (1992). *Labour and the political economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, P. & Bain, P. (2005). India calling to the far away towns: The call centre labour process and globalization. *Work, Employment and Society*, 19(2), 261–282.
- Van Maanen, J. & Barley, S. R. (1984). Occupational communities: Culture and control in organizations. *Research in Organizational Behavior*, 6, 287–365.
- Yonay, Y. & Kraus, V. (2001). Strategies of economic endurance: Israeli Palestinians in the ethnic economy and the public sector. *Research in Social Stratification and Mobility*, 18, 207–247.

עבודה בשכר ומבנה המשפחה: מחקר לאורך זמן בקרב נשים יהודיות בישראל

ברברה ס' אוקן ועמליה ל' אוליבר*

תקציר. מחקר זה מנתח את הקשרים בין התנהגות שוק העבודה ובין מבנה המשפחה עבור נשים יהודיות-ישראליות. אנו מתמקדות בארבעה מפקדי אוכלוסין (בשנים 1961-1995) כדי לתאר שינויים שחלו בקשרים שבין המצב המשפחתי ומספר הילדים ובין עבודה בשכר ועבודה במשרה מלאה וחלקית. הממצאים העיקריים הם: קיימת מגמה חזקה של התכנסות בדפוסי התעסוקה והתעסוקה במשרה מלאה של נשים נשואות, גרושות ורווקות לאורך זמן; בקרב נשים נשואות קיימת מגמת מתונה בלבד של צמצום הפערים בתעסוקה ובתעסוקה במשרה מלאה לפי מספר ילדים. עבור נשים גרושות הפערים הללו מתרחבים עם הזמן. המסקנות העיקריות של עבודה זו הן שהתפקיד המסורתי של נשים יהודיות כרעיות כבר אינו נראה כנתון בקונפליקט עם עבודה בשכר, אולם תפקיד האמהות עדיין נראה כנתון בקונפליקט זה ללא היחלשות של ממש לאורך השנים.

מבוא

דפוסי המגמות של תעסוקת נשים ומבנה המשפחה ברוב המדינות המפותחות בעשורים האחרונים באים לידי ביטוי בשתי מהפכות: האחת היא עלייה דרמטית בהשתתפות נשים בשוק העבודה, והשנייה מתבטאת בשינויים בהתנהגויות דמוגרפיות הקשורות למשפחה. עלייה של השתתפות נשים בשוק העבודה במדינות מפותחות מתרחשת מאז 1960, בעיקר בקרב נשים נשואות. שינויים בדפוסי התנהגויות דמוגרפיות חלו גם הם משנות השישים וכללו עלייה בגיל הנישואין, עלייה בקוהביטציה (מגורים משותפים ללא נישואין), החלשת הקשר בין נישואין לפיריון, דחיית הילודה, עלייה בשיעורי הגירושין וירידה ברמת הפיריון. שינויים דמוגרפיים אלה נקראו בספרות "המעבר הדמוגרפי השני" (van de Kaa, 1987). לגבי האוכלוסייה היהודית בישראל, רוב המגמות של השתתפות נשים בשוק העבודה עולות בקנה אחד עם המגמות ברוב המדינות המפותחות, ובמהלך העשורים האחרונים,

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
המחקר נתמך על ידי המדען הראשי של משרד המדע של ממשלת ישראל. אנחנו מודות לאורנה חייט-מראלי על עזרתה בהכנת מאמר זה.

1 בחרנו להתמקד בנשים יהודיות בלבד מכיוון שההזדהויות והאילוצים העומדים בפניהן הקשורים במבנה המשפחה ובשוק העבודה שונים בתכלית מאלו של נשים ערביות (חליחל, 2000).

בעיקר מאז שנות השבעים, נעשו מגמות אלה ברורות יותר. כמו ברוב המדינות המפותחות, גם העלייה הגדולה של השתתפות נשים יהודיות בשוק העבודה הייתה בקרב נשים נשואות (Ben-Porath & Gronau, 1985; Kraus, 2002), ובעשורים האחרונים נעשה שיעור הנשים העובדות בשכר בישראל דומה לשיעור הנשים העובדות בשכר במדינות אירופיות. למשל, הדס מנדל ומשה סמיונוב (Mandel & Semyonov, 2006) מצאו ששיעור ההשתתפות של נשים בנות 25-60 בשוק העבודה בשנות התשעים בישראל היה בערך 67%, לעומת 63% בהולנד ו-68% בצרפת. שיעור השתתפות הנשים במדינות הסקנדינביות היה גבוה בהרבה (למשל 86% בשבדיה), ובאיטליה הוא היה נמוך בהרבה (52%). האומדן של מנדל וסמיונוב מתייחס לכלל הנשים בישראל, יהודיות וערביות כאחת, וברור שהוא נמוך מהאומדן עבור נשים יהודיות, שכן נשים ערביות נוטות להשתתף בשוק העבודה בהיקף מצומצם בהרבה מנשים יהודיות (חליחל, 2000). בהקשר זה מעניין לציין שבערך מחצית מהנשים העובדות בישראל עובדות במשרה מלאה. שיעור זה גבוה בהשוואה לרוב החברות המפותחות. כולל שבדיה, בריטניה, צרפת והולנד (אך לא כולל ארצות הברית, הונגריה וצ'כיה) (Mandel & Semyonov, 2006).

בד בבד עם השינויים בשוק העבודה חלו שינויים גם בהתנהגות הדמוגרפית-משפחתית בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל. רוב השינויים הללו חלים בכיוון דומה לזה שברוב המדינות המפותחות, אך עוצמתם חלשה בהרבה (רוזנרוביץ, 2008), כך שדפוסי בניית המשפחה בישראל עדיין שונים באופן מובהק מהדפוסים הקיימים ברוב המדינות המפותחות: האוכלוסייה היהודית-ישראלית נוטה להינשא בגיל צעיר יחסית, מקימה משפחות גדולות ומגדלת ילדים במסגרות יציבות יחסית שמושתתות על קשרים הטרוסקסואליים. למשל, בשנת 1995 היה הגיל הממוצע של נשים יהודיות בישראל בעת הנישואין הראשונים 24, ואילו בשבדיה הוא היה 29, בבלגיה 28 ובצרפת 26. באשר ללידות, בשנת 2000 היה שיעור הפרייה הכולל (total fertility rate) עבור נשים יהודיות 2.6, כשבגרמניה ובאיטליה הוא היה 1.3, בצרפת 1.9 ובארצות הברית 2.0. אפילו בקרב הנשים היהודיות החילוניות, שלהן רמת פרייה נמוכה בהשוואה לכלל האוכלוסייה היהודית, רמת הפרייה מוערכת בכ-2.1, רמה גבוהה מזו שבמדינות אירופה הקונטיננטלית ולא נמוכה מזו שבמדינות דוברות אנגלית (Friedlander & Feldmann, 1993). גם שיעור הגירושין הגולמי בקרב נשים יהודיות בישראל נמוך בהשוואה לרוב המדינות המפותחות והיה בערך 1.6 לאלף נשים בסוף שנות התשעים, לעומת 2.4 לאלף נשים בשבדיה ו-2.1 לאלף נשים בצרפת (Eurostat, 2007; Israel Central Bureau of Statistics, 2007). באשר ללידות מחוץ לנישואין, גם כאן השיעורים ייחודיים: פחות מ-3% מהילדים שנולדו לנשים יהודיות-ישראליות בשנות התשעים נולדו לנשים לא נשואות (Israel Central Bureau of Statistics, 2007). השיעורים המקבילים בארצות הברית, שבדיה וצרפת הם 27%, 47% ו-26% בהתאמה (Heuveline, Timberlake, & Furstenberg, 2003).

השינויים ברמת המקרו בהתנהגות שוק העבודה ובדמוגרפיה המשפחתית בקרב נשים יהודיות בישראל הם התשתית שבהקשרה מוצג המחקר ברמת המיקרו שלנו. אנו שואלות מהו הקשר שבין התנהגות נשים בשוק העבודה לדפוסי בניית המשפחה שלהן וכיצד משתנים קשרים אלו לאורך זמן. לפיכך מחקר זה מתמקד בהתפתחות ארוכת הטווח של

עבודה בשכר² של נשים יהודיות בשנים 1961-1995 כדי להגיע להבנה טובה יותר של מהות הקשרים המשתנים בין משפחה לעבודה בשכר. אנו ממשיכות ומרחיבות את בדיקת המגמות והדפוסים שנמצאו במחקרים המוקדמים ובוחנות סוגיות כגון: כיצד מושפעים דפוסי עבודת נשים בשכר ממספר הילדים תוך פיקוח על משתנים כמו השכלה? כיצד קשורה תעסוקה חלקית למספר הילדים? וכיצד השתנו דפוסים אלו לאורך זמן? במחקר זה אנו מציגות פרספקטיבה ארוכת טווח שמתבססת על נתונים מארבעה מפקדי אוכלוסין ישראליים שנערכו בשנים 1961-1995. מחקרים קודמים בדקו תקופות מקבילות – יורם בן-פורת וראובן גרונאו בדקו את השנים 1955-1980 (Ben-Porath & Gronau, 1985), וורד קראוס בדקה את השנים 1970-1995 (Kraus, 2002) – אך אי אפשר להשוות את ממצאיהם עבור התקופה המלאה 1961-1995 בשל הבדלים בהגדרות המשתנים ובשיטות הניתוח. יתרה מזאת, הניתוחים במחקר זה כוללים נשים נשואות, רווקות וגרושות, ואילו במחקר של בן-פורת וגרונאו ובמחקר של קראוס נבחנו בעיקר נשים נשואות. כמו כן, השימוש בנתוני מפקדים במחקר זה מאפשר קטגוריות שונות ומעודנות יותר של מספרי ילדים, וחשוב מכך, המדגמים הגדולים מאפשרים לחקור באופן ברור וחד יותר את דפוסי השינוי לאורך זמן בקשרים שבין עבודה בשכר למבנה המשפחה.

הקשרים תיאורטיים של עבודת נשים בשכר ודפוסים משפחתיים

בחלק זה אנו מציעות כמה כיוונים תיאורטיים הקשורים לקונפליקט³ בין עבודה בשכר למשפחה בקרב נשים. בתחילה נציג את המודלים התיאורטיים הרלוונטיים ובהמשך נדון בהשלכות שלהם על שינויים במידת הקונפליקט לאורך זמן. לאחר חלק זה נסקור את הרלוונטיות של מודלים אלו להבנת ההקשר הישראלי.

קשרים בין פריזון של נשים ובין עבודת נשים בשכר מודלים מיקרו-כלכליים

גישות תיאורטיות שונות טוענות לקשר שלילי בין עבודת נשים בשכר ובין דפוסי הפריזון שלהן. כך למשל טוענות תיאוריות של בחירה רציונלית שהחלטות שמתקבלות במשק הבית ביחס להשתתפות נשים בשוק העבודה וביחס לפריזון מתקבלות במשותף בדרך של הקצאה אופטימלית של זמן ומשאבים (Becker, 1991). תיאוריות אלו מבוססות על ההנחה שנשים תהיינה המטפלות העיקריות של ילדיהן ושערך הזמן המושקע בתפקידי הבית שווה לשכר שעליו ויתרו הנשים בשל צמצום עבודתן בשוק העבודה. לפיכך הקונפליקט בין עבודת נשים בשכר ובין פריזון משולב בהנחות היסוד של המודלים הכלכליים האלו. מלבד זאת, המודלים

2 בעבודה זו אנו מדגישות את מושג העבודה בשכר בשוק העבודה כמושג משלים של העבודה של נשים ללא שכר במשק ביתן.

3 בהיעדר משתנים סובייקטיביים למדידת קונפליקט זה בקרב נשים אנו מגדירות את הקונפליקט עבודה בשכר-משפחה דרך הבדלים בסיכויים לעבודה בשכר או לעבודה במשרה מלאה לפי מצב משפחתי ומספר ילדים.

מדגישים שככל שנשים נעשות משכילות יותר, ובשל כך עולה גם שכרן בשוק העבודה, כך עולה גם ערך השכר המופסד, ובשל כך עולה העלות הכלכלית של גידול הילדים. לכן תיאוריות של בחירה רציונלית היו מנבאות שעלייה ברמת ההשכלה של נשים תעלה את עלות זמןן, ולכן תעלה השתתפותן בשוק העבודה ותקטין את מספר ילדיהן.

למרות זאת, עם העלייה בנגישות למעונות יום פרטיים וציבוריים עבור תינוקות וילדים בגיל הרך, החלו לרדת העלויות הכלכליות של ילדים במונחים של ויתורי שכר.⁴ חשוב להדגיש שבעוד שהעלויות הכספיות הכרוכות במעונות יום לילדים הן מרכיב חשוב שמעלה את העלויות הישירות של גידול ילדים, השימוש בהם מקטין את העלויות העקיפות משום שהוא מאפשר לאמהות לשוב למסגרת של עבודה בשכר עוד כשילדיהן קטנים. הורדת העלות העקיפה מקטינה את הקונפליקט בין עבודת האישה לגידול הילדים לפי המודלים המיקרו-כלכליים, ומכאן שעם הגידול בהישענות על מעונות היום עבור ילדים בגיל הרך, נצפה למיתון הקונפליקט בין הבית לעבודה בקרב נשים. מיתון הקונפליקט יהיה ניכר יותר בקרב נשים משכילות שמרוויחות שכר גבוה ויכולות לאפשר לעצמן לשלם עבור תכניות מעונות יום לילדיהן.

שינויי עמדות ושינויי תרבות

תיאוריות אחרות מתמקדות בשינויי עמדות ובשינויים תרבותיים ומתייחסות לעליית הגישה הפוסט-מטריאלית העוסקת במימוש עצמי של המבוגר, חיזוק היומרות ביחס לאיכות החיים האישית והכלכלית, שינויי עמדות כלפי תפקידי נשים – בייחוד כלפי יחסי מגדר סימטריים בספרה הציבורית והפרטית – ועלייה באידיאולוגיות של אוטונומיה אינדיבידואלית ואוריינטציה שוקית (market orientation) (Lesthaeghe, 1995). כמו תיאוריות הבחירה הרציונלית שהוזכרו כאן, גם תיאוריות אלה מנבאות קשר שלילי בין תעסוקת נשים לפריון מכיוון שגורמי העמדות והתרבות המעודדים נשים לצאת לשוק העבודה ולהיות מחויבות להמשכיות עבודתן הם גם הגורמים המעודדים רמה נמוכה של פריון. במילים אחרות, הדגש על מימוש עצמי של מבוגר ופיתוח אוריינטציה לשוק העבודה יעודדו נשים להשקיע זמן ואנרגיה רבים יותר במקום עבודתן ופחות במשפחתן במונחי לידה וגידול ילדים. כמו כן, השיח המתרחב על הוגנות מגדרית מציע שכאשר השוויון המגדרי בשוק העבודה גבוה (למשל כשנשים בעלות השכלה דומה לגברים יזכו גם לתנאי עבודה ושכר דומים), חלוקה לא סימטרית של תפקידים מגדריים בתוך המשפחה תוריד את רמת הפריון (McDonald, 2000).

גורמים מוסדיים

תיאוריות חלופיות טוענות שקיימים תנאים מוסדיים שמחלישים את הקונפליקט בין עבודת נשים בשכר ובין פריון, כלומר שדרגת הקונפליקט עשויה להשתנות ממדינה למדינה ובין קבוצות בתוכן, וכן לאורך זמן (Budig, 2003; Dex, Joshi, Macran & McCulloch, 2003).

4 גם עבור נשים שנעזרות בבני משפחה כמטפלים בילדים העלויות של הטיפול בילדים נמוכות. ככל שהאבות מעורבים יותר בטיפול בילדים כך יורד הנטל על האם מבחינת זמן, ולפיכך הקונפליקט בין העבודה לבית נחלש, אף שיתכן שחלוקה זו מגדילה את הקונפליקט שחווים האבות.

1998; Diprete, Morgan, Elgelhardt & Pacalova, 2003; Gornick, Meyers & Ross, 2005; McDonald, 2000; Petit & Hook, 2005). הספרות מצביעה על שני גורמים מרכזיים תלויי הקשר שמשפיעים על הקונפליקט בין עבודת נשים בשכר ובין פריון: (1) האופי והתנאים של העבודה בשכר; (2) הארגון החברתי של מערכת הטיפול בילדים ועלויותיו. גורמים אלה כוללים מדיניות ציבורית כלפי משפחות עובדות עם ילדים צעירים, וכן את פעילות השוק, כולל נגישות לעבודה בשכר ותגובות מעסיקים לצורכי העובדים. דוגמאות ליכולתה של מדיניות ציבורית להקל על הקונפליקט בין העבודה לבית כוללות תשלום עבור חופשת לידה לאמהות ולאבות, הקלות מס עבור הוצאות טיפול בילדים, חופשות קצרות בשל מחלת ילדים, נגישות למעונות יום מסובסדים עבור ילדים להורים עובדים, והתאמה בין שעות הלימוד של הילדים לשעות העבודה המקובלות. נוסף על כך, המדינה יכולה לפעול כמעסיק מרכזי וחשוב עבור אמהות בעבודתן בסקטור הציבורי על ידי פיתוח משרות בטוחות, חלקיות וגמישות עבורן. השוק הפרטי יכול גם הוא למתן את דרגת הקונפליקט ההורי בין הבית לעבודה בשכר אם יתיר להורה לעבוד מהבית, יפתח משרות חלקיות בעלות תגמולים הולמים ושכר גבוה, ויאפשר שעות עבודה גמישות ומעונות יום איכותיים בעלויות סבירות לטיפול בילדים.

מבין הגורמים שהוזכרו כאן זכתה העבודה בשכר במשרות חלקיות לתשומת לב רבה בספרות כפתרון מסוים לקונפליקט (למשל Avgar, 1985). שיקול זה רלוונטי בייחוד עבור נשים שעובדות במשרות ששעות עבודתן מקבילות לשעות הלימוד של ילדיהן בבתי הספר (למשל מורות). עם זאת, ראוי לציין שהיתרונות, כמו החסרונות, הכרוכים בעבודה במשרה חלקית תלויים במאפייני שוק העבודה שאליו משתייכות הנשים (Stier, Lewin-Epstein & Braun, 2001). מחד גיסא, משרה חלקית מאפשרת לנשים להפחית שעות בעיקר בתקופות גידול הילדים, ומאידך גיסא, עבודה במשרה חלקית עשויה להיקשר לעונשי שכר, כגון מניעת תוספות שכר, עצירת קידום והיעדר שעות נוספות.

פיקוח על הפריון

אחד הגורמים שביכולתם להחליש את הקונפליקט שבין הבית לעבודה בשכר, אשר לא הודגש דיו בספרות, הוא קיומם של אמצעי מניעה בטוחים, אפקטיביים וחוקיים ונגישות לשירותי הפלות. אנחנו טוענות שכאשר הפיקוח על הפריון נגיש ונתפס כמקובל, הליך בניית המשפחה נעשה מודע, ואפשר להניח שמספר הילדים ותזמון הלידות יהיו מתוכננים כך שיצטמצם הקונפליקט בין הבית לעבודה בשכר. בעבר היה הילד הראשון נולד בשנה הראשונה או השנייה שאחרי הנישואין. עם כניסתם של אמצעי המניעה המודרניים לשימוש בשנות השישים ברוב המדינות המפותחות (למשל גלולות למניעת היריון והתקן תוך רחמי), ובגלל המגמה הכללית לליברליזציה של חוקי ההפלות מאז מלחמת העולם השנייה, נשים נשואות יכולות לתכנן באפקטיביות את מרווח הזמן שבין הלידות, וכן את מספר הלידות, כך שישפיעו פחות על פעילותן בשוק העבודה. כך למשל נשים פרופסיונליות או קרייריסטיות יכולות לתזמן את לידת הילדים סביב תקופות שבהן יש להן יותר גמישות בעבודה, או עד לאחר שהגיעו לסטטוס מקצועי שאותו רצו להשיג.

קשרים בין מצב משפחתי של נשים ובין עבודת נשים בשכר

פירוק מערכות נישואין מביא בדרך כלל לתוצאות כלכליות שליליות עבור נשים וילדיהן, וההכנסה המשפחתית וההכנסה לנפש יורדת במידה ניכרת (Smock, 1993). יתר על כן, הנכסים שברשות משק בית שבראשו עומדת אישה גרושה מועטים מאלו של משק בית של זוג נשוי (Waite & Gallagher, 2000). לפיכך יש לנשים גרושות, ובייחוד לאמהות גרושות, תמריצים כלכליים רבים יותר להשתתף בשוק העבודה מאשר לנשים נשואות. ואכן, מחקר הראה שנשים אמריקאיות מגדילות את השתתפותן בשוק העבודה ואף את מספר שעות עבודתן בעקבות גירושן (Smock, 1993). מסיבות אלה אפשר לצפות שבקרב נשים גרושות נמצא שיעור השתתפות גבוה יותר בשוק העבודה ושיעור גבוה יותר של עבודה במשרה מלאה לעומת נשים נשואות בעלות מאפיינים דומים.

מצד שני, התיאומים הלוגיסטיים שנשים נדרשות להם בצאתן לעבודה בשכר, ובייחוד כשמדובר בעבודה במשרה מלאה, מורכבים יותר עבור אמהות חד הוריות לעומת אמהות נשואות, מכיוון שנשים נשואות יכולות פוטנציאלית להישען על עזרת בן הזוג בטיפול בילדים. לפיכך נצפה שנשים גרושות דווקא יעברו בשכר ובמשרה מלאה פחות לעומת נשים נשואות. עבור אמהות רווקות נצפה מן הסתם לרפוס תעסוקה דומה לזה של נשים גרושות בשל התנאים הכלכליים והלוגיסטיים הדומים.

גורם אחד שיכול להקל על המתח הכלכלי שעמו מתמודדות אמהות גרושות ורווקות הוא מדיניות שמכוונת להגן עליהן ועל משפחות עניות אחרות. למשל, ההשלכות הכלכליות של גירושן עבור נשים בשבדיה צנועות בהרבה מאלו שבארצות הברית, מכיוון שבשבדיה פועלת רשת ביטחון עבור משפחות אלה במסגרת מערכת הרווחה החברתית. מכאן שהצרכים הכלכליים הגורמים לאמהות גרושות ורווקות לעבוד בשכר יכולים להשתנות בהקשרים שונים, בייחוד במצבים שבהם מדיניות ממשלתית שתומכת באמהות חד הוריות מספקת להן תמריצים שליליים לעבוד בשכר, למשל אם הבטחת ההכנסה תרד ככל שיעלה שכרן. לסיכום, מצד אחד אפשר לצפות שהצרכים הכלכליים של אמהות חד הוריות בהשוואה לאמהות נשואות יעלו עבורן את שיעור העבודה בשכר ויגדילו את מספר שעות העבודה הממוצע שלהן. מצד שני, ייתכן שבשל הבעיות הלוגיסטיות הכרוכות ביציאה לעבודה בשכר, אמהות חד הוריות דווקא ימעטו לצאת לעבודה בשכר, ובעיקר במשרה מלאה. כמו כן, הקשר בין המצב המשפחתי לעבודה בשכר עשוי להיות מושפע ממדיניות ממשלתית בנושא הבטחת הכנסה.

ההקשר הישראלי

ישראל היא מקרה בוחן מעניין למחקר על הקשר שבין עבודה למשפחה בשל המורכבות הייחודית שלה סביב נושאי דת, תרבות, כלכלה וגורמים מוסדיים. יתרה מזאת, ייתכן ששינויים חברתיים רבים שהתרחשו בישראל בתקופה שהמחקר בודק – בשנים 1961-1995 – השפיעו על עוצמת הקונפליקט בין הבית לעבודה בשכר. בפרק זה נדון באחדים משינויים אלה.

עמדות תרבותיות כלפי תפקידי מגדר

כדי להבין את הרקע ההיסטורי שמאחורי סטטוס האישה היהודי-הישראלית יש לשוב אל האידיאולוגיה הציונית-סוציאליסטית ששלטה בתקופת טרום המדינה ואל האידיאלים שהדגישה: חשיבות העבודה, בעיקר עבודת כפיים, שוויון מגדרי (ברקוביץ, 1999, 2001; Almog, 2000), וחשיבות הפרודוקטיביות של עבודת הנשים לסיוע לאומה המתהווה. טיעונים אידיאולוגיים אלה אמנם מציעים שעבודה בשכר של אמהות היא נורמה תרבותית, אך רוב החוקרים מסכימים שהאוכלוסייה היהודית בישראל רואה את המשפחה ואת תפקידי הנשים כאמהות וכרעיות כחשובים ומרכזיים יותר מאשר תפקידן המשני כעובדות בשכר (ברקוביץ, 2001; Kraus, 2002; Fogiel-Bijaoui, 2002). גם בהשוואה בינלאומית במונחים של גוסטה אספינג-אנדרסן (Esping-Andersen, 1990, 1999) הוגדרה ישראל כמדינה קונסרבטיבית (Stier, Lewin-Epstein & Braun, 2001) שבה מצפים מנשים למלא תפקיד מסורתי של אמהות, בעוד שהגברים ממלאים תפקיד מסורתי של מפרנסים עיקריים (בר יוסף, 1991; פרס וכץ, 1991; Fogiel-Bijaoui, 2002).

מרכזיות המשפחה והתפקידים המסורתיים של נשים נמצאה חזקה במיוחד בקרב מזרחים לעומת אשכנזים במחקר קודם על ישראל (Goldscheider & Goldscheider, 1989). השפעת האופי הדתי של המדינה מעודדת גם היא רמת פריון גבוהה ומשפחות גדולות. נוסף על כך, תפקיד היוולדת של האישה היהודייה לצורך שימור וגידול של האוכלוסייה היהודית בישראל כמטרה לאומית עודד גם הוא פריון של נשים, ואף על חשבון שוויון נשים במקום העבודה (ברקוביץ, 2001; Triger, 2004). מלבד קבלת רוב האחראיות על גידול הילדים, נשים יהודיות-ישראליות משקיעות בערך פי שלושה זמן מגברים בעבודות הבית (Stier, Lewin-Epstein & Braun, 2006). לפיכך אפשר לסכם שבעוד שהנורמות החברתיות בישראל תומכות בעבודה בשכר של נשים, התפקיד הזה נתפס כמשני לתפקידי האמהות והרעיות.

מדיניות חברתית, מוסדות, חקיקה ושינוי מבני

במחקר שנערך לאחרונה (Stier et al., 2001) סווגה ישראל כמדינה שלה תמיכה רחבה באמהות עובדות בשכר, וזאת על סמך אינדיקטורים כגון מדיניות חופשת לידה, הסדרי מעונות לילדים בגילים שונים, שעות ההוראה בבתי ספר וכו'. כמו כן, המדינה חוקקה כבר בשלבים מוקדמים לקיומה חוקים שמגנים על זכויות נשים בשוק העבודה, למשל האיסור לפטר נשים הרות ונשים לאחר לידה.

שינויים כלכליים-מבניים תרמו גם הם לשינויים בתעסוקת נשים. לדוגמה, מתחילת שנות השמונים צמח סקטור השירותים בכלכלה בעוד שהסקטור החקלאי הצטמצם והגידול התעשייתי הואט. שינויים מקרו-כלכליים אלו הגדילו את הביקוש לתעסוקת נשים ותרמו לעלייה בהשתתפות נשים בכוח העבודה. תפקידו של הסקטור הציבורי, ובעיקר זה של השירותים החברתיים, בהרחבת העסקת הנשים כבר נדון בהרחבה (למשל Kraus, 2002). כמו כן, מחקר הראה שהסקטור הציבורי בישראל מעודד עבודה בשכר של נשים לאחר לידה יותר מאשר הסקטור הפרטי (Okun, Oliver & Khait-Marely, 2007; Stier & Yaish, 2008). עובדה זו יכולה להסביר חלקית את השיעור הגבוה של תעסוקה בשכר של אמהות לילדים קטנים בהשוואה למדינות מפותחות אחרות (Mandel & Semyonov, 2006).

נקודה נוספת ראויה לציון היא השיעור הגבוה של האיגודים המקצועיים בישראל המסייעים לעובדים במשרות חלקיות – שרובם נשים – לקבל הטבות תעסוקתיות דומות לאלו שניתנות לעובדים במשרה מלאה (Stier, 1998). מלבד זאת, ייתכן שהרחבת מעוונות היום לילדים בשנות השבעים והשמונים (Kraus, 2002), שחלקם מסובסדים, תרמה אף היא לצמצום הקונפליקט בין הבית לעבודה בשכר. לבסוף, ייתכן שהעלייה הניכרת בהשכלת נשים יהודיות בישראל אפשרה את הגידול בשיעור הנשים שמסוגלות להרוויח משכורות שמאפשרות לשלם עבור שירותי הטיפול בילדים (Friedlander, Okun, Eisenbach & Lion Elmakias, 2002).

מלבד תפקידה של המדיניות החברתית בעידוד של תעסוקת אמהות, היא יכולה לתמוך גם בפריז ולעודד משפחות גדולות. כך למשל רשת הביטחון של מדיניות הרווחה בישראל כוללת העברות ישירות של כסף מזומן לאמהות עם ילדים, כשסכום ההעברה הוא פונקציה של מספר הילדים במשפחה. כמו כן, ההקלות במס הכנסה מתרבות ככל שעולה מספר הילדים במשפחה (Gal & Ben-Arieh, 2003), ומדיניות זו מעודדת נשים עובדות גם להרחיב את משפחתן וגם להתמיד בתעסוקתן. אמהות חד הוריות בעלות הכנסה נמוכה זוכות להבטחת הכנסה מהמדינה. אופן החישוב של גמלה זו אינו מעודד נשים לצאת לעבוד בשכר, ובייחוד לא את מי ששכרה נמוך, כלומר אחוז גבוה יחסית של אמהות חד הוריות. לכן יש טוענים שהרחבת ההטבות שניתנו להורים יחידים מ-1992 הביאה לירידה בשיעורי העבודה בשכר של אמהות חד הוריות (זוסמן ופריש, 2005; לוטן, 2007; שמש, 2005).⁵

פיקוח על ילודה

לפני שנות השישים, בתקופה שבה לא היו נפוצים בישראל אמצעי מניעה מודרניים, היה המשגל הנסוג אמצעי המניעה העיקרי שבו השתמשו זוגות נשואים יהודים בישראל. רק בשנות השישים החלו נשים נשואות להשתמש באמצעים אפקטיביים יותר כהתקן תוך רחמי או גלולות למניעת הריון (Okun, 1997a, 1997b). נוסף על כך, בשנת 1977 הוקלה מדיניות ההפלות החוקיות בישראל והורחבה למקרים רבים יותר. אמנם רוב הנשים הנשואות עדיין לא נכללו במקרים אלה, אבל הפלות בטוחות נעשו זמינות יותר, גם אם היו לא חוקיות. ייתכן שאמצעי מניעה אפקטיביים ונגישות גבוהה להפלות בטוחות הקלו על הקונפליקט בין הבית לעבודה בשכר.

עבודה במשרה חלקית

ברוב המדינות המתועשות נמצא קשר בין היות הנשים נשואות ואמהות ובין עבודה בשכר במשרה חלקית (Rosenfeld, 1996). מחקרים קודמים בישראל הצביעו על דפוס דומה: במחקרה של חיה שטייר (Stier, 1998), המבוסס על סקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנים 1987-1990, נמצא שלידת ילד קשורה לעלייה בהסתברות למעבר מעבודה במשרה מלאה לעבודה במשרה חלקית או לעזיבה מוחלטת של שוק העבודה. עם זאת, נמצא שנשים ישראליות אינן נוטות להישאר בתעסוקה במשרה חלקית ושהמעבר ממשרה חלקית למשרה מלאה מתרחש יותר מאשר המעבר ממשרה מלאה למשרה חלקית (Ibid.).

במחקר אחר (Okun et al., 2007), שבו נבחן הקשר בין מבנה המשפחה לתעסוקת נשים תוך פיקוח על הסקטור שבו מועסקות הנשים, עלה שהסבירות לתעסוקה בשלבי בניית המשפחה הייתה גבוהה יותר עבור נשים בעלות היסטוריה תעסוקתית בסקטור הציבורי. כמו כן, לנשים בסקטור הציבורי סבירות גבוהה יותר לעסוק במשרות מופחתות שעות לאחר לידת ילדים בהשוואה לנשים מקבילות בסקטור הפרטי. תופעה זו נמצאה קשורה לשיעור הגבוה של המורות בקבוצה תעסוקתית זו (כ-20% מהנשים המועסקות בסקטור הציבורי עובדות כמורות). על אף המצוין לעיל יש להבין שפעמים רבות עבודה במשרות חלקיות מעידה על חוסר יכולתן של הנשים למצוא עבודה הולמת במשרה מלאה. ולראיה, בשנות התשעים חלה בישראל עלייה ניכרת במספר המשרות החלקיות הלא וולונטריות, בעיקר עבור נשים (Cohen & Stier, 2006), ופירוש הדבר שנשים רבות רצו לעבוד במשרה מלאה, אך בהיעדר די עבודות בהיקף זה נאלצו להסתפק במשרות חלקיות. לכן אין לראות בעבודה במשרות חלקיות פתרון שנשים בוחרות בו על מנת להקל את הקונפליקט שבין עבודה בשכר ובין משפחה. שילוב הגורמים שהוצגו בפרק זה מעיד שישראל היא מקרה מעניין לבחינת הקשר שבין תעסוקה בשכר של נשים ובין מבנה המשפחה. גורמים אלה מהווים את חומר הרקע התיאורטי, האמפירי וההיסטורי לניתוחים הסטטיסטיים הנבדקים בעבודה זו.

נתונים

הנתונים נלקחו ממדגמי ה-20% של מפקדי האוכלוסייה בישראל מהשנים 1961, 1972, 1983 ו-1995. לנתונים אלה שני יתרונות מרכזיים: ראשית, הם אינם רטרוספקטיביים, ולפיכך מתבססים פחות על נתוני זיכרון שבהם הסיכון לטעות גבוה יותר. שנית, הם מתבססים על מדגמים גדולים ביותר שמאפשרים ניתוחים רב משתניים ומפורטים מהסוג שיוצג בעבודה זו. עבודה זו מתמקדת בנשים יהודיות בנות 25-45. נשים אלו נמצאות בדרך כלל בשלבי הסיום של רכישת השכלתן, וחלקן נישאו והחלו לבנות את משפחתן, ללדת ולגדל את ילדיהן. כמו כן, נשים אלה מצויות לפני גיל הפרישה לגמלאות.

במחקר זה אנו מנתחות דפוסים של עבודה בשכר עבור כל מפקד בנפרד ולאחר מכן דנות בשינויים שחלו בדפוסים הללו לאורך זמן. הממצאים שיוצגו בעבודה זו מבוססים על סדרה של ניתוחי חתך. נדגיש שאיננו עוקבות אחר מעגל החיים של נשים יחידות אלא מתארות את יחסי התלות שבין עבודה בשכר למשפחה במהלך התקופה שבה התרחשו תמורות בהשתתפות נשים בכוח העבודה הישראלי.

משתנים

המשתנים התלויים במחקר זה הם דיכוטומיים ומוגדרים עבור כל אישה בכל אחת מהתקופות (1961, 1972, 1983 ו-1995) כדלקמן: (1) האם עבדה בשוק העבודה בזמן כלשהו במהלך השנה האחרונה; (2) עבור הנשים שעבדו בשנה האחרונה, האם עבדו במשרה מלאה או חלקית.

6 חשוב לציין שהמשתנה התלוי שלנו שואל "האם האישה עבדה בשנה האחרונה?" ולא אם היא השתתפה בשוק העבודה (כלומר חיפשה עבודה באופן פעיל בעודה מובטלת; אישה כזו הוגדרה כלא עובדת).

משרה הוגדרה כחלקית אם האישה עבדה פחות מ-35 שעות שבועיות, וכמלאה אם האישה עבדה 35 שעות שבועיות או יותר.⁷

המשתנים הבלתי תלויים מוגדרים קטגוריאלית באופן הבא: (1) מצב משפחתי – נשואה, גרושה או רווקה (מעולם לא נישאה);⁸ (2) מספר ילדים – קטגוריות נפרדות לנשים נשואות ללא ילדים, עם ילד אחד, שני ילדים, שלושה ילדים, ארבעה ילדים או לפחות חמישה ילדים, וכן קטגוריות נפרדות לנשים גרושות ללא ילדים, עם ילד אחד, שני ילדים או לפחות שלושה ילדים. חשוב לציין שבכל המפקדים פרט למפקד 1995 נאסף מידע על מספר ילדים רק עבור נשים שהיו נשואות בשלב מסוים. עם זאת, נמצא שרמות הילודה שלא במסגרת הנישואין בקרב נשים יהודיות בישראל היו נמוכות במידה ניכרת מהסטנדרטים המערביים, כך שלפחות בתקופות המוקדמות אפשר להניח שרוב הנשים הרווקות לא ילדו ילדים.

המשתנים המפקחים הנכללים בניתוחים הם: (1) השכלה; (2) גיל; (3) מוצא אתני; (4) ארץ לידה. השכלה ידועה כמשתנה שקשור לעבודה בשכר, לדפוס נישואין ולפריון. הגדרנו השכלה בשלוש קטגוריות: פחות מ-12 שנות לימוד, בדיוק 12 שנות לימוד, ויותר מ-12 שנות לימוד.⁹ ידוע מהספרות שמשתנה הגיל מצוי במתאם עם עבודה בשכר ועם סטטוס משפחתי. משתנה הגיל נמדד במחקר על ידי ארבע קטגוריות: 25-29, 30-34, 35-39, 40-45.¹⁰ צפוי גם שמשתנה המוצא האתני יימצא במתאם עם סטטוס בשוק העבודה, דפוס נישואין ופריון. המוצא האתני הוגדר כמשתנה דיכוטומי שמבחין בין מוצא אירופה-אמריקה למוצא אסיה-אפריקה. נשים שנולדו באסיה או באפריקה, או שאביהן נולד באסיה או באפריקה, הוגדרו

7 במפקד 1961 לא היה מידע בדבר היקף המשרה.

8 השמטנו מהמדגם את הנשים האלמנות בשל היותן אחוז מזערי בגילים המדוברים, ובשל כך לא ניתנות לניתוח סטטיסטי.

9 על פי רוב, קטגוריות אלה משקפות רמה של פחות מסיום תיכון; סיום תיכון ללא המשך להשכלה גבוהה; והשכלה על תיכונית.

10 נציין שהגדרנו גיל כמשתנה רציף כדי שנוכל לבחון קשרים לא ליניאריים בין גיל לתעסוקה כפי שנמצא במחקר קודם (למשל אצל O'Connell & Bloom, 1987). חקירת הקשרים בין השתתפות נשים בשוק העבודה ובין גיל האישה בארצות הברית הצביעה על שינויים מבניים בדפוסים במהלך חמישים השנה האחרונות. בעבר נטו נשים אמריקאיות לנשור משוק העבודה עם נישואיהן או לאחר לידת הילד הראשון. בשנים 1950-1970 נמצא דפוס ברור של M ששיקף את פרישת הנשים ממעגל התעסוקה בתקופת הילודה וגידול הילדים וחזרה למעגל התעסוקה לאחר מכן. ואולם, שנים מאוחרות יותר מאופיינות בדפוס U הפוך, המעיד על עלייה ניכרת בשיעור השתתפות נשים בשוק העבודה, השתתפות שמתחילה בגיל 19 ונמשכת עד גיל 54, אף שתקופה זו כוללת את שלב הקמת המשפחה וגידול הילדים. רק לאחר גיל 54 החלה ירידה בשיעורי ההשתתפות של נשים בשוק העבודה, עם ההתקרבות לתקופת הפרישה לגמלאות (Ibid.).

ממצאים דומים דווחו במחקר מוקדם על נשים יהודיות בישראל (Ben Porath & Gronau, 1985). החוקרים מצאו ששיעור ההשתתפות של נשים יהודיות בשוק העבודה עלה בין 1955 ל-1980, ובייחוד בשנים שלאחר 1970. כמו כן נמצא שהעלייה החדה ביותר של העבודה בשכר נמצאה בקרב אמהות בגיל 25-44. הדפוס החדש, בעל מבנה U הפוך, של השתתפות נשים בשוק העבודה קשור לדחיית הכניסה לשוק העבודה עקב התמדה והמשך הלימודים במערכות ההשכלה הגבוהה ולרציפות העבודה בתקופת גידול הילדים.

כמוצא אסי-אפריקה, וכל הנשים האחרות הוגדרו כמשתייכות למוצא אירופה-אמריקה. לבסוף, למהגרים יש סיכויים נמוכים יותר להשתתף בשוק העבודה בשל קשיי שפה ואתגרים אחרים. ייתכן גם שיהיו הבדלים בדפוסי נישואין וילודה בין נשים מהגרות ובין ילידות ישראל. אנו הגדרנו נשים שנולדו מחוץ לישראל כמהגרות, והשאר הוגדרו כילידות ישראל.

ממצאים

ממצאים תיאוריים

לוח 1 מציג ממצאים סטטיסטיים תיאוריים עבור ארבעת המדגמים של הנשים בהתאמה לארבעת המפקדים. בצד ימין של הלוח מוצגות התפלגויות המדגמים לפי המשתנים הבלתי תלויים והמשתנים המפקחים. אין באפשרותנו להרחיב את הדיון על כלל הממצאים העולים מן הלוח, אך ברצוננו להתייחס לכמה דפוסים מעניינים וחשובים.

אפשר לראות שבמרוצת השנים חלה ירידה באחוז הנשים הנשואות בד בבד עם עלייה באחוז הנשים הגרושות והרווקות. שינויים אלה עולים בקנה אחד עם המגמות ברוב המדינות המפותחות שתוארו בתחילה, שבהן ניכרת עלייה בגיל הנישואין הראשונים ועלייה בשיעורי הגירושין. שנית, נמצאה עלייה באחוז הנשים בעלות 12 או 13 שנות לימוד לפחות וירידה ניכרת באחוז הנשים בקטגוריית ההשכלה הנמוכה (מ-82% ב-1961 ל-22% ב-1995). שינויים אלה משקפים את העלייה הדרמטית ברמת ההשכלה בקרב נשים בישראל (Friedlander et al., 2002). שלישית, אפשר לראות את השינויים בגלי ההגירה המשתקפים בירידה באחוז הנשים שנולדו מחוץ לישראל (87% ב-1961 לעומת 36% בלבד ב-1995).

אפשר לצפות שהשינויים המהותיים הללו במאפייני הנשים היהודיות בישראל יהיו קשורים למגמות בהשתתפות הנשים בשוק העבודה. לדוגמה, ידוע מהספרות שנשים משכילות יותר נוטות להשתתף יותר בשוק העבודה לעומת נשים ברמות ההשכלה הנמוכות (Bloemen & Kalwij, 2001; Joshi, 2002; Smith & Ward, 1985).

צדו השמאלי של לוח 1 מציג את אחוזי הנשים שעבדו בשנה האחרונה בכל אחד מהמפקדים ובכל הקטגוריות של המשתנים המסבירים ומשתני הפיקוח. מהשוואה בין העמודות עולים דפוסי השינוי לאורך זמן, ואילו השוואה בין השורות מדגישה את השונות בין קבוצות הנשים באותה נקודת זמן.

ראשית, נראה שאחוז הנשים בגיל 25-45 שעבדו בשנה האחרונה עלה באופן דרמטי עם השנים (מ-31% ב-1961 ל-77% בשנת 1995), כשהקפיצה הגדולה ביותר התרחשה בין השנים 1972 ל-1983 (מ-37% ל-61%).

שנית, בעוד שהעלייה באחוז הנשים העובדות באה לידי ביטוי כמעט בכל קטגוריה של המשתנים המסבירים ומשתני הפיקוח, עוצמת השינוי משתנה מקטגוריה לקטגוריה. למשל, בהתייחס למצב משפחתי, העלייה הגבוהה ביותר התרחשה בקרב הנשים הנשואות (מ-28% בשנת 1961 ל-76% בשנת 1995). בקרב הרווקות העלייה הייתה צנועה הרבה יותר (מ-77% בשנת 1961 ל-84% בשנת 1995), ובקרב נשים גרושות כמעט שלא חל שינוי בדפוס התעסוקה לאורך השנים. בהינתן העובדה שרוב הנשים בקבוצת הגיל 25-45 הן נשואות (למרות הירידה באחוז הנשואות בשנים 1961-1995 מ-94% ל-81%), ברור שהעלייה הכוללת באחוז הנשים

העובדות נובעת מהעלייה הדרמטית בשיעור הנשים העובדות הנשואות (ראו גם Ben-Porath & Gronau, 1985). כמו כן, אפשר לראות שבקרב הנשים הנשואות חלה עלייה של ממש בפרופורציית העובדות בכל הקטגוריות של מספר הילדים במשפחה. עם זאת, בכל תקופה נשמר הדפוס של ירידה באחוז העובדות בשכר ככל שעולה מספר הילדים.

באשר להשכלה אפשר לראות עלייה גדולה באחוז העובדות שחלה בכל אחת מהקטגוריות בשנים 1972 ו-1995. עוד אפשר להיווכח שהפערים באחוז העובדות בין קטגוריות ההשכלה מצטמצמים לאורך התקופה, אך בכל התקופות ניכר עדיין שלנשים משכילות יותר סבירות גבוהה יותר לעבוד בשכר.

מאפיין הגיל קשור גם הוא לרמת ההשתתפות של נשים בשוק העבודה. בשתי התקופות הראשונות, עוד בטרם החלה העלייה המשמעותית בשיעור ההשתתפות של נשים בשוק העבודה, הייתה פרופורציית המועסקות הגבוהה ביותר בקרב הנשים הצעירות בנות 25-29, אך בתקופות המאוחרות הצטמצמו ההבדלים בין קבוצות הגיל במידה ניכרת, ואחוז המועסקות בנות 40-45 נעשה דומה לאחוז זה בקבוצת הגיל 25-29. גם הפערים על בסיס אתני בשיעורי המועסקות הצטמצמו מאוד עם הזמן. נתוני ארץ הלידה מציגים עלייה חדה באחוז המועסקות בקרב המהגרות, יותר מזו שהתרחשה בקרב ילידות הארץ. עלייה זו הביאה כמעט לכדי מחיקת הפערים בין שתי הקבוצות.

לסיכום, ברוב המשתנים שהוצגו – מצב משפחתי, רמת השכלה, מוצא אתני וארץ לידה – ניכר צמצום של ממש בפערים בין הקבוצות באחוז הנשים המועסקות בשוק העבודה. כך, הנשים שהיו בקבוצת ההסתברות הנמוכה לעבוד בשכר בתקופות המוקדמות (נשואות, משכילות פחות, ממוצא אסיה-אפריקה ומהגרות) מציגות בשנות התשעים דפוס תעסוקה קרוב יותר לאחרות (רווקות וגרושות, משכילות, ממוצא אירופה-אמריקה וילידות הארץ).

דפוסים השינוי בקטגוריות של מספר ילדים מורכבים יותר. בקרב נשים נשואות הצטמצמו הפערים בין האמהות לשניים, שלושה, או ארבעה ילדים לעומת נשים ללא ילדים, אם כי לא נעלמו. עבור קבוצת הנשים הנשואות עם ילד אחד וקבוצת הנשים הנשואות עם חמישה ילדים ויותר לא נמצא דפוס עקבי לאורך זמן של ירידה בפערי התעסוקה בהשוואה לנשים נשואות ללא ילדים. בקרב נשים גרושות אין מגמה ברורה על פני זמן לפי מספר ילדים. ראוי להדגיש שבניתוחים סטטיסטיים מורכבים יותר שמפקחים על משתנים נוספים (ראו לוח 3 בהמשך) עולה תמונה מעט שונה. כדי שלא להקדים את המאוחר נציין בקצרה בלבד שתחת פיקוח נראה שההבדלים בין נשים נשואות לפי מספר הילדים לא הצטמצמו במידה ניכרת במהלך השנים, ובין נשים גרושות ההבדלים לפי מספר הילדים אף גדלו.

לוח 1. מאפייני המדגמים של נשים יהודיות, 1961-1995

אחוז הנשים שעבדו בשנה האחרונה				התפלגות המדגם לפי מאפייני הנשים				
1995	1983	1972	1961	1995	1983	1972	1961	משתנה בלתי תלוי כלל הנשים במדגם
77	61	37	31	-	-	-	-	
מצב משפחתי								
נשים נשואות								
76	58	33	28	81	85	91	94	0 ילדים
87	75	57	47	5	4	4	6	1 ילד
81	70	51	41	12	10	11	15	2 ילדים
80	65	40	30	25	28	29	34	3 ילדים
77	56	30	27	23	25	22	17	4 ילדים
67	46	21	20	10	11	10	7	5+ ילדים
52	33	14	13	6	8	15	16	
75	77	75	70	8	4	2	2	נשים גרושות
82	80	76	80	1.0	0.7	0.4	0.4	0 ילדים
77	81	78	78	2.6	1.4	0.8	0.7	1 ילד
76	78	79	67	2.5	1.3	0.5	0.5	2 ילדים
65	68	64	54	1.7	0.8	0.5	0.5	3+ ילדים
84	79	75	77	12	11	7	4	נשים רווקות
86	79	75	77	11	11	7	4	0 ילדים
70	-	-	-	0.7	-	-	-	1 ילד ¹
59	-	-	-	0.3	-	-	-	2+ ילדים ¹
				100	100	100	100	סה"כ
שנות לימוד								
58	43	25	25	22	43	66	82	<12
75	64	50	49	33	22	14	9	12
88	81	69	68	45	35	19	9	13+
				100	100	100	100	סה"כ
גיל								
78	63	44	35	23	28	29	25	29-25
76	61	36	30	23	29	22	25	34-30
76	62	33	30	24	24	22	26	39-35
77	57	34	30	30	19	26	24	45-40
				100	100	100	100	סה"כ
מוצא אתני								
82	71	49	38	53	50	51	62	אירופה-אמריקה ²
71	51	25	20	47	50	49	38	אסיה-אפריקה
				100	100	100	100	סה"כ
ארץ לידה								
79	65	49	45	65	48	25	14	ילידת ישראל
74	57	32	29	36	52	75	87	אינה ילידת ישראל
				100	100	100	100	סה"כ
107,953	88,529	62,983	49,944	107,953	88,529	62,983	49,944	N

המדגמים – כלל הנשים בנות 25-45.

- 1 לא נאספו נתונים על ילדים שנולדו לנשים רווקות בשנים שקדמו למפקד 1995. אנו מניחות שנשים רווקות כמעט שלא ילדו אז (היסטורית, שיעורי הפרייון של נשים לא נשואות היו נמוכים מאוד בתקופות הללו).
- 2 מוצא אירופה-אמריקה כולל ישראלים בני דור שלישי.

לוח 2 מציג נתונים סטטיסטיים מקבילים לאלו שמופיעים בלוח 1 אך בקרב תת קבוצה של נשים שעבדו בשנה הקודמת עבור כל אחד מהמפקדים. בצדו הימני של הלוח מוצגות ההתפלגויות בקרב הנשים העובדות של קטגוריות המשתנים המסבירים ומשתני הפיקוח. בצדו השמאלי של הלוח מוצגים האחוזים של הנשים (מבין אלה שעבדו באותה התקופה) שעבדו במשרה מלאה. בשורה הראשונה בצד שמאל אפשר לראות ששיעור הנשים העובדות במשרה מלאה מכלל הנשים העובדות ירד מעט בין השנים 1972 ל-1983 מ-57% ל-54% ואחר כך עלה ל-58% בשנת 1995. כלומר, בכל התקופה נשאר אחוז הנשים העובדות במשרה חלקית יציב למדי ונע בין 42% ל-46%.

בקרב הנשים הנשואות נרשמה במהלך השנים ירידה מסוימת ולאחריה עלייה קלה בשיעור העובדות במשרה מלאה. לעומת זאת, ניכרת ירידה בתעסוקה במשרה מלאה בקרב נשים רווקות וגרושות (מ-71% בשנת 1972 ל-64% בשנת 1995 בקרב גרושות, ומ-78% ל-68% בקרב רווקות). ייתכן שעבור חלק מהנשים בקבוצות הללו, ובייחוד עבור הרווקות, הירידה בתעסוקה במשרה מלאה קשורה לעלייה בהשקעה בהשכלה, המביאה לדחיית התעסוקה במשרה מלאה עד לאחר סיום הלימודים.

בקרב הנשים הנשואות נמצא שאחוז העובדות במשרה מלאה משתנה באופן שאינו אחיד לפי מספר הילדים. בכל אחת מהתקופות נשים ללא ילדים או אמהות למספר קטן של ילדים נוטות יותר לעבוד בשכר במשרה מלאה, כשההבדלים בין נשים ללא ילדים ואמהות לאחד, שניים או שלושה ילדים הצטמצמו מעט בין השנים 1983 ל-1995. כן ניכרת מגמת עלייה בשנים הללו באחוז העובדות במשרה מלאה ברוב הקבוצות של אמהות, למעט בקרב אמהות במשפחות הגדולות (ארבעה ילדים ויותר).

החלוקה לפי קטגוריות ההשכלה מראה שהנשים המשכילות ביותר נוטות יותר לעבוד במשרה חלקית, אם כי חל צמצום בפער בין הקבוצות עם השנים. דפוס זה עשוי לנבוע מהמספר הגבוה של הנשים המשכילות המועסקות בסקטור הציבורי, למשל כמורות.

באשר למשתנה הגיל, נראה שאין קשר ברור או עקבי לאורך זמן בין מאפיין זה לחלקיות המשרה. בהמשך הלוח אפשר להיווכח בדפוסים מעניינים ביחס לקבוצות המוצא: בעוד שנשים עובדות ממוצא אירופה-אמריקה נטו פחות לעבוד במשרות מלאות בשנים 1972 ו-1983 בהשוואה לנשים ממוצא אסיה-אפריקה, נראה שב-1995 כמעט נעלמו ההבדלים בין שתי הקבוצות האתניות. עוד נמצא בלוח שילידות הארץ נטו פחות לעבוד במשרה מלאה בכל התקופות בהשוואה למהגרות.

הנתונים בלוחות 1 ו-2 אמנם מעניינים אך נותרים ברמה התיאורית בלבד, מכיוון שאינם כוללים פיקוח בו זמני על מגוון המשתנים. בחלקו הבא של המאמר נציג ניתוחי רגרסיה רב משתניים כדי לבחון מהו האפקט הנקי של מאפיינים שונים על סיכויי הנשים לעבוד בשכר ועל חלקיות המשרה.

לוח 2. מאפייני המדגמים של נשים יהודיות עובדות בשכר, 1961-1995

אחוז הנשים שעבדו במשרה מלאה (מקרב הנשים שעבדו בשנה האחרונה)				התפלגות מדגם הנשים העובדות				משתנה בלתי תלוי כלל הנשים העובדות במדגם
1995	1983	1972	1961 ¹	1995	1983	1972	1961	
58	54	57	-	-	-	-	-	מצב משפחתי
56	50	53	-	80	81	81	85	נשים נשואות
67	66	71	-	6	5	7	9	0 ילדים
63	57	57	-	12	11	15	19	1 ילד
59	49	49	-	26	30	31	32	2 ילדים
52	43	49	-	23	23	17	14	3 ילדים
50	48	53	-	9	8	6	5	4 ילדים
43	51	52	-	5	4	6	7	5+ ילדים
64	67	71	-	8	5	4	4	נשים גרושות
72	73	64	-	1.0	0.9	0.8	1.0	0 ילדים
65	71	74	-	2.7	1.8	1.8	1.7	1 ילד
64	64	72	-	2.5	1.6	1.2	1.0	2 ילדים
59	61	67	-	1.5	0.9	0.8	0.8	3+ ילדים
68	74	78	-	13	14	14	10	נשים רווקות
69	74	78	-	12	14	14	10	0 ילדים
61	-	-	-	0.6	-	-	-	1 ילד ²
53	-	-	-	0.2	-	-	-	2+ ילדים ²
				100	100	100	100	סה"כ
								שנות לימוד
60	62	64	-	16	30	44	66	<12
66	64	66	-	32	23	19	15	12
53	44	44	-	52	46	36	19	13+
				100	100	100	100	סה"כ
								גיל
60	58	60	-	24	29	35	28	29-25
57	51	53	-	22	29	21	24	34-30
57	51	54	-	24	24	20	24	39-35
58	55	58	-	30	18	24	23	45-40
				100	100	100	100	סה"כ
								מוצא אתני
59	51	54	-	57	58	67	75	אירופה-אמריקה ³
57	57	63	-	43	42	33	25	אסיה-אפריקה
				100	100	100	100	סה"כ
								ארץ לידה
55	51	49	-	66	51	35	19	ילידת ישראל
65	57	62	-	34	49	65	81	אינה ילידת ישראל
				100	100	100	100	סה"כ
79,470 ⁴	53,892	23,322		79,470 ⁴	53,892	23,322	15,553	N

המדגמים – כלל הנשים בנות 25-45 שעבדו בשנה האחרונה שלפני תאריך המפקד.

- נתונים השוואתיים על תעסוקה במשרה חלקית אינם זמינים במפקד 1961. ראו פרטים בגוף הטקסט.
- לא נאספו נתונים על ילדים שנולדו לנשים רווקות בשנים שקדמו למפקד 1995. אנו מניחות שנשים רווקות כמעט שלא ילדו אז (היסטורית, שיעורי הפרייון של נשים לא נשואות היו נמוכים מאוד בתקופות הללו).
- מוצא אירופה-אמריקה כולל ישראלים בני דור שלישי.
- ה-N כאן מעט נמוך יותר ממספר הנשים שעבדו בשנה האחרונה שלפני מפקד 1995, מכיוון שהוצאו מהלוח נשים שחסרים להן נתונים אודות מספר שעות העבודה השבועיות.

ממצאים מניתוחים רב משתניים

אנו משתמשות בניתוחי רגרסיה לוגיסטית כשהמשתנים התלויים הם: (1) האם האישה עבדה בשנה האחרונה; (2) עבור נשים שעבדו, האם האישה עבדה במשרה מלאה או חלקית. המשתנים המסבירים והמפקחים כוללים את המאפיינים: מצב משפחתי, מספר ילדים, גיל, מספר שנות לימוד, מוצא אתני וארץ לידה. הרגרסיה הלוגיסטית ממדלת את הלוג של מנות יחסי הסיכויים (log odds ratios) לתעסוקה (או לתעסוקה במשרה מלאה) כפונקציה של המשתנים המסבירים ומשתני הפיקוח. ביצענו ניתוחים שונים עבור נתוני כל מפקד בנפרד, כדי לברר האם חלים שינויים עם השנים בהשפעות של המשתנים המסבירים. היתרון בשימוש ברגרסיה מרובה הוא באפשרות לבצע ניתוח סימולטני של משתנים מסבירים ומשתני פיקוח ולקבל אומדנים להשפעה של כל אחד מהמשתנים על שני המשתנים התלויים: הסיכויים לעבוד בשכר והסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה.

הקשר בין מבנה המשפחה לדפוסי עבודה בשכר

בצדו הימני של לוח 3 מוצגים האומדנים האקספוננציאליים מניתוחי הרגרסיה הלוגיסטית של הסיכויים לעבוד בשכר בשנה האחרונה. האומדנים האקספוננציאליים מייצגים את מנות יחסי הסיכויים של עבודה בשכר בכל אחת מהתקופות עבור נשים בעלות מאפיינים שונים. לדוגמה, בהתייחס למבנה המשפחה (שילובים של מצב משפחתי ומספר הילדים), הקטגוריה המושמטת היא נשים נשואות ללא ילדים,¹¹ ולפיכך על הערכים להיות מוצגים במונחים של הסיכויים לעבוד בשכר עבור נשים במבנה משפחה מסוים בהשוואה לסיכויים לעבוד בשכר עבור נשים נשואות ללא ילדים. ערך מנות יחסי סיכויים נמוך מאחת מעיד על סיכויים נמוכים לעבוד בשכר לעומת הקטגוריה המושמטת, ואילו ערך מנות יחסי סיכויים גבוה מאחת מעיד על סיכויים גבוהים לעבוד בשכר לעומת הקטגוריה המושמטת.

הקשר בין מצב משפחתי לעבודה בשכר

תחילה בחנו את השפעת המצב המשפחתי של האישה (כלומר נשואה, גרושה או רווקה). השווינו בין נשים נשואות, גרושות ורווקות שלהן אותו מספר ילדים ומאפיינים דומים. כך נמצא לדוגמה שבשנת 1961 הסיכויים לעבוד בשכר בקרב נשים גרושות ללא ילדים היו גבוהים פי 4.58 מאשר בקבוצת הנשים הנשואות ללא ילדים. באופן דומה, הסיכויים לעבוד בשכר בקרב נשים רווקות היו גבוהים פי 4.13 בהשוואה לנשים נשואות ללא ילדים. האפקטים החזקים הללו תואמים את הנתונים שהוצגו בדיווחים הדו משתניים בלוח 1, אך אפשר לראות שעוצמת ההשפעה של המצב המשפחתי בקרב נשים ללא ילדים על הסיכויים לעבוד בשכר יורדת במידה רבה עם השנים. ערכי מנות יחסי הסיכויים לעבוד בשכר בקרב נשים גרושות ורווקות (ללא ילדים) ירדו לכ־2.4 ב־1972 ולכ־1.3 ב־1983. במפקד 1995 לנשים נשואות ללא ילדים היו אותם סיכויים לעבוד בשכר כפי שהיו לנשים רווקות, ואפילו גבוהים

11 לפיכך, המודלים שהוצגו בלוח 3 מכילים אפקטים של אינטראקציה בין מספר הילדים והמצב המשפחתי. בחרנו לבחון אינטראקציות אלו בכדי לבדוק האם האפקטים של המצב המשפחתי תלויים במספר הילדים. בנוסף בדקנו האם האפקטים של מספרי הילדים תלויים במצב המשפחתי של האישה.

מאלו של נשים גרושות ללא ילדים. דפוס מרשים זה של צמצום הפערים בסיכויי העבודה בין נשים במצב משפחתי שונה נראה היטב בתרשים 1.

בהמשך השוינו את הסיכויים לעבוד בשכר בין נשים נשואות וגרושות עם ילד אחד, שני ילדים ולפחות שלושה ילדים. מצאנו שבכל התקופות לפני 1995 נשים גרושות נטו לעבוד בשכר יותר מנשים נשואות עם מספר זהה של ילדים. למשל, לוח 3 מראה שב-1961 עבור נשים גרושות אמהות לילד אחד מנות יחסי הסיכויים לעבוד בשכר היו 4.31, בעוד שמנות יחסי הסיכויים לעבוד בשכר עבור נשים נשואות עם ילד אחד היו רק 0.69. כלומר הסיכויים של נשים גרושות עם ילד אחד לעבוד בשכר גבוהים פי 6.2 מהסיכויים של נשים נשואות עם ילד אחד (0.69/4.31). דפוס דומה נמצא עבור כמעט כל הקטגוריות של מספרי הילדים בכל התקופות לפני 1995.

בניגוד חד לדפוסים אלו שנמצאו עבור התקופות 1961-1983, אנו מוצאות שבשנת 1995 הדפוס משתנה, ונשים גרושות נוטות לעבוד בשכר בהסתברות נמוכה יותר מאשר הנשים הנשואות עם מספר מקביל של ילדים. למשל, בשנת 1995 מנת יחסי הסיכויים עבור נשים גרושות עם ילד אחד היא 0.54, בעוד ערך זה הוא 0.69 לנשים עם ילד אחד. כלומר הסיכויים של נשים גרושות לעבוד בשכר נמוכים ב-22% (0.54/0.69) מהסיכויים של נשים נשואות עם ילד אחד לעבוד בשכר. כמו כן, מלוח 3 עולה שכאשר משווים את האמהות הרווקות לאמהות נשואות (ניתוח זה אפשרי רק בשנת 1995 שכן רק במפקד זה נשים רווקות נשאלו למספר הילדים) מתברר שבאותה השנה הייתה הסתברות נמוכה יותר שנשים רווקות יצאו לעבוד בשכר בהשוואה לנשים נשואות עם אותו מספר ילדים.

לסיכום התוצאות הרב משתניות המתייחסות לסטטוס המשפחתי, מצאנו היפוך דרמטי בהשפעת הסטטוס המשפחתי על התעסוקה בהשוואה בין נשים נשואות וגרושות ללא ילדים או עם אותו מספר ילדים. כמעט בכל המקרים שקדמו ל-1995 נשים נשואות עבדו בשכר בסבירות נמוכה בהרבה מנשים גרושות. אנו טוענות שהצרכים הכלכליים של נשים גרושות היו אלה שהגבירו אצלן את המוטיבציה לעבוד בשכר יותר מנשים נשואות בעלות אותו מספר של ילדים ומאפיינים דומים. בניגוד לכך, ב-1995 מצאנו שנשים גרושות עבדו בשכר בהסתברות נמוכה יותר מאשר נשים נשואות עם אותו מספר ילדים (או ללא ילדים). מהתוצאות בלוח 1 אפשר לראות שאחד הכוחות שמאחורי ממצאים אלו הוא העלייה בעבודה בשכר עבור כל הנשים הנשואות, כולל נשים נשואות עם ילדים, בצד עלייה צנועה בלבד בתעסוקה של נשים גרושות. העלייה הגדולה יותר בתעסוקה בקרב נשים נשואות ביחס לנשים גרושות סגרה את הפער בין שתי הקבוצות במונחים של עבודה בשכר. הממצא המפתיע הוא שבשנת 1995 ההסתברות לעבוד בשכר עבור נשים גרושות ורווקות נמוכה מזו של נשים נשואות בעלות מאפיינים דומים ואותו מספר ילדים (או ללא ילדים).

לוח 3. ערכי מנות יחסי הסיכויים (odds ratios) מרגרסיות לוגיסטיות רב־משתניות על הסיכויים לעבוד בשכר והסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה עבור נשים יהודיות, 1995-1961

משרה מלאה לעומת משרה חלקית (בקרב הנשים אשר עבדו בשנה האחרונה)				האם עבדה במהלך השנה האחרונה				משתנה בלתי תלוי
1995	1983	1972	1961 ¹	1995	1983	1972	1961	
מצב משפחתי								
נשים נשואות								
			–	1.00	1.00	1.00	1.00	0 ילדים
1.00	1.00	1.00	–	0.69*	0.68*	0.66*	0.69*	1 ילד
0.72*	0.69*	0.53*	–	0.63*	0.58*	0.46*	0.44*	2 ילדים
0.54*	0.44*	0.34*	–	0.52*	0.42*	0.35*	0.46*	3 ילדים
0.39*	0.31*	0.33*	–	0.36*	0.32*	0.28*	0.40*	4 ילדים
0.34*	0.34*	0.34*	–	0.18*	0.21*	0.22*	0.28*	5+ ילדים
0.26*	0.32*	0.26*	–					
נשים גרושות								
			–	0.76*	1.31*	2.39*	4.58*	0 ילדים
1.06	1.29	0.69	–	0.54*	1.44*	2.96*	4.31*	1 ילד
0.64*	1.08	1.01	–	0.53*	1.17*	3.13*	2.57*	2 ילדים
0.60*	0.71*	0.80	–	0.37*	0.84	2.10*	2.02*	3+ ילדים
0.48*	0.53*	0.51*	–					
נשים רווקות								
			–	0.95	1.26*	2.42*	4.13*	0 ילדים
1.09	1.45*	1.43*	–	0.35*	–	–	–	1 ילד ²
0.59*	–	–	–	0.22*	–	–	–	2+ ילדים ²
0.43*	–	–	–					
שנות לימוד								
			–	0.51*	0.49*	0.44*	0.45*	<12
0.75*	0.92*	0.90*	–	1.00	1.00	1.00	1.00	12
1.00	1.00	1.00	–	2.20*	2.13*	1.99*	2.00*	13+
0.50*	0.38*	0.36*	–					
גיל								
			–	1.00	1.00	1.00	1.00	29-25
1.00	1.00	1.00	–	1.16*	1.22*	1.12*	0.98	34-30
1.16*	0.98	0.96	–	1.54*	1.60*	1.24*	0.97	39-35
1.33*	1.04	1.02	–	1.90*	1.67*	1.33*	0.93	45-40
1.41*	1.19*	1.08	–					
מוצא אתני								
			–	1.00	1.00	1.00	1.00	אירופה־אמריקה ³
1.00	1.00	1.00	–	0.83*	0.84*	0.71*	0.59*	אסיה־אפריקה
0.93*	0.91*	0.98	–					
ארץ לידה								
			–	1.00	1.00	1.00	1.00	ילידת ישראל
1.00	1.00	1.00	–	0.74*	0.93*	0.79*	0.82*	אינה ילידת ישראל
1.60*	1.40*	1.46*	–					
79,470 ^d	53,892	23,322	–	107,953	88,529	62,983	49,944	N

* $p \leq 0.01$

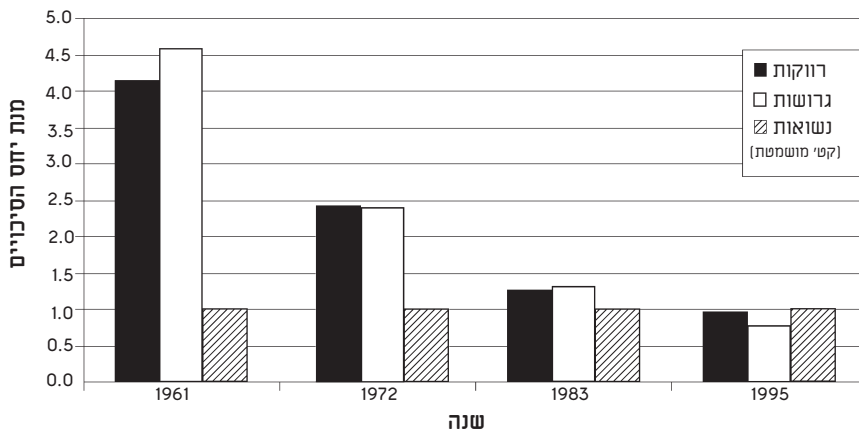
המדגמים – ברגרסיות שבהן המשתנה התלוי הוא הסטטוס התעסוקתי של האישה בשנה האחרונה המדגמים הם של כלל הנשים בנות 25-45 בתאריך המפקד; ברגרסיות שבהן המשתנה התלוי הוא חלקיות המשרה המדגמים הם של כלל הנשים בנות 25-45 שעבדו בשנה האחרונה שלפני תאריך המפקד.

- 1 נתונים השוואתיים על תעסוקה במשרה חלקית אינם זמינים במפקד 1961. ראו פרטים בגוף הטקסט.
- 2 לא נאספו נתונים על ילדים שנולדו לנשים רווקות בשנים שקדמו למפקד 1995. אנו מניחות שנשים רווקות כמעט שלא ילדו אז (היסטורית, שיעורי הפרייון של נשים לא נשואות היו נמוכים מאוד בתקופות הללו).
- 3 מוצא אירופה-אמריקה כולל ישראלים בני דור שלישי.
- 4 ה-N כאן מעט נמוך יותר ממספר הנשים שעבדו בשנה האחרונה שלפני מפקד 1995, מכיוון שהוצאו מהלוח נשים שחסרים להן נתונים אודות מספר שעות העבודה השבועיות.

הקשר בין מספר ילדים לעבודה בשכר

כעת נעבור להשפעת מספר הילדים על העבודה בשכר. אנו מציגות ממצאים עבור נשים נשואות ואחר כך נשווה אותן לממצאים עבור נשים גרושות ורווקות. ראשית, בקרב נשים נשואות בכל אחת מהתקופות יורדים הסיכויים לעבוד בשכר ככל שעולה מספר הילדים במשפחה. למשל, בכל תקופה סיכוייהן של נשים נשואות עם ילד אחד לעבוד בשכר נמוכים ב-31%-34% מסיכוייהן של הנשים הנשואות ללא ילדים. מעניין לציין את היציבות לאורך התקופות בערכי מנות יחסי הסיכויים בקרב אמהות נשואות לילד אחד. לעומת זאת, עם השנים, ובייחוד מ-1972, חלה עלייה בערכי מנות יחסי הסיכויים בקרב נשים נשואות שהן אמהות לשניים, וכן עלייה מסוימת בקרב נשים נשואות שהן אמהות לשלושה ילדים, אם כי עדיין ב-1995 סיכויי העבודה שלהן נמוכים במידה ניכרת מאלה של נשים נשואות ללא ילדים, וכן מאלה של נשים עם ילד אחד. בקרב נשים נשואות אמהות לארבעה ילדים או יותר ערכי מנות יחסי הסיכויים לעבוד בשכר למעשה ירדו עם הזמן, כלומר הפער בין סיכויי העבודה שלהן לאלו של הנשואות ללא הילדים העמיק מעט לאורך השנים. סיכום הדפוסים והמגמות הללו מוצג בתרשים 2.

תרשים 1. ערכי מנות יחסי הסיכויים (odds ratios) לעבוד בשכר בשנה האחרונה לפי מצב משפחתי (בקרב נשים ללא ילדים בלבד)

רגרסיות נפרדות בוצעו עבור כל אחת מהתקופות. הרגרסיות כוללות פיקוח על המשתנים גיל, מספר ילדים, השכלה, מוצא אתני וארץ לידה.

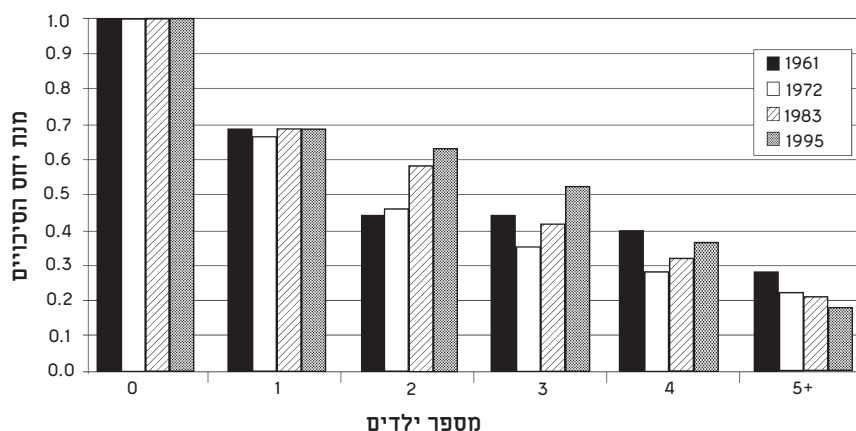
באופן כללי, השינויים בערכי מנות יחסי הסיכויים לעבוד בשכר בהקשר למספר הילדים של הנשים הנשואות (תרשים 2) הם מתונים. במילים אחרות, לא נמצא שינוי דיפרנציאלי עקבי

וניכר בסיכויים לעבוד בשכר כפונקציה של מספר הילדים בקרב נשים נשואות בשנים 1961-1995. יתר על כן, ב-1995 קיים עדיין קשר שלילי חזק בין מספר הילדים לסיכויי התעסוקה בקרב נשים נשואות. ממצאים אלו מעידים מחד גיסא שהעלייה בהשתתפות הנשים הנשואות בשוק העבודה הייתה גורפת עבור כל קטגוריות גודל המשפחה, ומאידך גיסא שדפוס הקונפליקט בין המשפחה לעבודה שהיה קיים ב-1961 נותר על כנו גם בשנת 1995, אם כי נחלש מעט עבור נשים נשואות עם שניים או שלושה ילדים.

אנו פונות כאן לבדיקת ההשפעה של מספר הילדים על עבודה בשכר עבור נשים גרושות. באופן כללי, הסיכויים לעבוד בשכר יורדים ככל שמספר הילדים עולה עבור נשים גרושות, כמו אצל נשים נשואות. עם זאת, נמצאו לדפוס זה יוצאי דופן מעניינים במקרה של נשים גרושות שלהן ילד אחד או שניים ב-1972 ובמקרה של נשים גרושות עם ילד אחד בשנת 1983. נשים אלו נטו לעבוד בשכר יותר מהנשים הגרושות הדומות להן במאפייניהן אך ללא ילדים. דפוסים אלו מזהים על ידי ניתוח מנות יחסי הסיכויים בלוח 3. כך לדוגמה, בשנת 1972 מנות יחסי הסיכויים עבור אישה גרושה עם שני ילדים לעבוד בשכר הן 3.13, וערך זה גבוה יותר מהערך שמקבלת אישה גרושה מקבילה ללא ילדים (2.39).

מעניין לציין גם שמלוח 3 עולה שבכל התקופות לפני 1995 ההשפעות של מספר הילדים על הסיכויים לעבוד בשכר שליליות פחות עבור נשים גרושות לעומת נשים נשואות. ממצאים אלו מעידים שלפחות בתקופה של 1961-1983, מספר גדול יותר של ילדים סיפק תמריצים כלכליים רבים יותר לעבוד בשכר, וייתכן שתמריצים אלו היו גבוהים יותר עבור נשים גרושות מאשר עבור נשים נשואות. לפיכך, למרות הקושי לשלב בין עבודה בשכר לגידול ילדים, נשים גרושות עשו זאת בשיעור גבוה מזה של נשים נשואות. ייתכן שדפוס זה נוצר בשל הצרכים הכלכליים הגדולים יותר שלהן.

תרשים 2. ערכי מנות יחסי הסיכויים (odds ratios) לעבוד בשכר בשנה האחרונה, לפי מספר ילדים (בקרב נשים נשואות בלבד)

הניתוחים המוצגים בתרשים מתייחסים לנשים נשואות בלבד. רגרסיות נפרדות בוצעו עבור כל אחת מהתקופות. הרגרסיות כוללות פיקוח על המשתנים גיל, השכלה, מוצא אתני וארץ לידה.

ההבדל בדפוס בין נשים נשואות לנשים לא נשואות משתנה בשנת 1995. בשנה זו ההשפעות של מספר הילדים על הסיכויים לעבודה בשכר דומות עבור נשים גרושות ונשים נשואות. למשל, סיכוייהן של נשים גרושות עם ילד אחד לעבוד בשכר נמוכים ב-29% מאלו של נשים גרושות ללא ילדים (0.54/0.76). עבור נשים נשואות הממצא הזה כמעט זהה ועומד על 31% (0.69-1). מכאן עולה שבשנת 1995, ובשונה משנים קודמות, הקונפליקט בית-עבודה של נשים גרושות דומה לקונפליקט שחוות נשים נשואות. שינוי זה נגרם משתי סיבות: (1) עבור נשים נשואות ההשפעות השליליות של מספר הילדים על הסיכויים לעבוד בשכר חלשות מעט יותר בשנת 1995 מאשר בשנים הקודמות; (2) עבור נשים גרושות ההשפעות של מספר הילדים היו שליליות יותר ב-1995 לעומת השנים הקודמות. לפיכך עולה מלוח 3 ששנת 1995 היא תקופת שינוי עבור דפוס ההשתתפות של נשים גרושות בשוק העבודה, שינוי שאי אפשר לאתרו על בסיס התוצאות התיאוריות שבלוח 1. ההשפעה של ילדים על צמצום התעסוקה עבור נשים גרושות משמעותית יותר בשנת 1995 מאשר בתקופות מוקדמות יותר. לסיכום, נמצאו שני ממצאים מעניינים הקשורים לנשים גרושות עם ילדים ב-1995 שהם הפוכים מהממצאים שנמצאו בשנים קודמות: (1) בשנת 1995 נשים גרושות (ורווקות) עם ילדים נוטות לעבוד בשכר פחות מנשים נשואות בעלות אותם המאפיינים ומספר ילדים; (2) בשנת 1995 ההשפעות השליליות של מספר הילדים על הסיכויים לעבוד בשכר דומות אצל נשים נשואות וגרושות, אך שליליות הרבה יותר עבור נשים רווקות. ממצאים אלו מעידים שהתחשיבים הקשורים לפתרון הקונפליקט עבודה-בית השתנו עבור נשים גרושות לאורך זמן. ב-1995 היו סיכוייהן לעבוד בשכר נמוכים יחסית לנשים נשואות, ועבור נשים גרושות עם ילדים ירדו הסיכויים לעבוד בשכר אף יותר מאשר עבור נשים גרושות ללא ילדים. ממצאים מפתיעים אלו ראויים למחקר נוסף. כיוון הסבר אפשרי יכול להיות קשור לשיפור מנגנוני הסיוע הכלכליים הניתנים מהמדינה לנשים גרושות שהן אמהות חד הוריות, שמחלישים את המניעים לעבוד בשכר (זוסמן ופריש, 2005; לוטן, 2007; שמש, 2005).

הקשר בין מבנה המשפחה ובין עבודה במשרה מלאה לעומת חלקית בצדו השמאלי של לוח 3 מוצגים ערכי מנות יחסי הסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה לעומת משרה חלקית עבור נשים שעבדו בנקודות הזמן השונות. מהשוואה בין נשים נשואות, גרושות ורווקות עולה שבשנים המוקדמות (1972 ו-1983) נשים גרושות ורווקות היו בעלות סיכויים גבוהים יותר לעבוד בשכר במשרה מלאה מאשר נשים נשואות בעלות מאפיינים דומים,¹² אך דפוס זה השתנה בשנת 1995. כך, לנשים נשואות ללא ילדים הסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה נמוכים יותר לעומת נשים רווקות בתקופות המוקדמות, אך אין הבדל בסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה בין שתי הקבוצות ב-1995. ב-1972, עבור הנשים שלהן ילד אחד, יחס מנות הסיכויים עבור גרושות הוא 1.01, ואילו עבור הנשואות יחס מנות הסיכויים היה 0.53. עם זאת, בשנת 1995 יחס מנות הסיכויים עבור אישה גרושה שלה ילד אחד הוא 0.64, בעוד שיחס מנות הסיכויים עבור אישה נשואה עם ילד אחד הוא 0.72. אם כך, בניגוד לתקופות המוקדמות, ב-1995 נשים גרושות ורווקות אינן נוטות לעבוד בשכר במשרה מלאה

12 לדפוס זה חריג אחד והוא הסיכוי לעבוד בשכר במשרה מלאה עבור נשים גרושות ללא ילדים ב-1961 (0.69), שאינו שונה מבחינה סטטיסטית מהסיכוי של אישה נשואה ללא ילדים (קטגוריית ההשוואה).

יותר מאשר הנשים הנשואות הדומות להן במאפייניהן. ממצא זה דומה לממצא שהוזכר כבר באשר לעבודה בשכר ב-1995: בניגוד לתקופות המוקדמות, נשים גרושות ורווקות אינן נוטות ככלל לעבוד בשכר יותר מהנשים הנשואות הדומות להן במאפייניהן.

נעבור כאן לבדיקת ההשפעה של מספר הילדים על הסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה לעומת משרה חלקית. בקרב נשים נשואות ניכרת עלייה מתונה עם השנים בסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה עבור האמהות בהשוואה לנשים ללא ילדים, ובעיקר בקרב אמהות לילד אחד או שניים. גם בתקופה המאוחרת יש לאמהות סיכויים נמוכים במידה ניכרת לעבוד בשכר במשרה מלאה בהשוואה לנשים נשואות ללא ילדים, כך שלאמהות לילד אחד סיכוי נמוך ב-28% לעבוד בשכר במשרה מלאה, לאמהות לשני ילדים סיכוי נמוך ב-46%, והסיכויים הולכים וקטנים ככל שמספר הילדים במשפחה עולה.

באשר להשפעות של מספר הילדים על הסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה עבור נשים גרושות ורווקות, הממצאים מקבילים לממצאי העבודה בשכר. בתקופה המוקדמת, בייחוד ב-1972, ההשפעות של מספר הילדים על עבודה בשכר במשרה מלאה עבור נשים גרושות היו שליליות פחות מאשר עבור נשים נשואות. כלומר נוכחות ילדים מנעה פחות מנשים גרושות לעבוד במשרה מלאה לעומת נשים נשואות, וייתכן שהסיבה לכך היא הצרכים הכלכליים הגדולים של נשים גרושות. ב-1995 ההשפעות השליליות של מספר הילדים על הסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה היו דומות מאוד בקרב נשים נשואות ונשים גרושות ורווקות. שינוי זה נגרם משום שההשפעות השליליות של מספר הילדים על הסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה נחלשו עבור נשים נשואות, התחזקו עבור נשים גרושות, והיו גדולות מאוד עבור נשים רווקות. לסיכום, בתקופה המאוחרת שנבדקה, נשים גרושות מתנהגות (במונחי קשר בין מספר ילדים לעבודה בשכר) באופן דומה לנשים נשואות יותר מאשר בעבר.

קשרים נוספים

כעת נציג בקצרה ממצאים נוספים שמתייחסים לקשרים שבין המשתנים המפקחים לסיכויי העבודה בשכר. משתנה ההשכלה נמצא בספרות המחקרית כבעל קשר חיובי עקבי עם השתתפות נשים בשוק העבודה. כפי שנדון במבוא התיאורטי בעבודה זו, ההשכלה היא אומדן להון אנושי שיש לו קשר חיובי לפוטנציאל שכר. לפי התיאוריה המיקרו-כלכלית, לנשים משכילות יותר שמרוויחות שכר גבוה יותר בשוק העבודה יש תמריצים רבים יותר לעבוד בשכר. לפי הממצאים המוצגים בלוח 3, ההשפעות של רמת ההשכלה על הסיכויים לעבוד בשכר אכן חיוביות ומרשימות ביציבותן לאורך התקופות, גם לאחר הפיקוח על יתר המשתנים, כך שנשים משכילות נוטות יותר לעבוד בשכר בכל התקופות שנבדקו. ממצאים אלה מתאימים לממצאים שהוצגו על ידי בן-פורת וגרונאו (Ben-Porath & Gronau, 1985) וקראוס (Kraus, 2002). כמו כן, עם השנים חלה ירידה ביחס מנות הסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה בקרב נשים עובדות ברמת ההשכלה הנמוכה (פחות מ-12 שנות לימוד), בצד עלייה ביחס מנות הסיכויים לעבוד בשכר במשרה מלאה בקרב נשים בעלות השכלה על תיכונית. ועדיין, ב-1995 נשים משכילות נוטות פחות לעבוד במשרה מלאה מאשר נשים פחות משכילות.

באשר למשתנה הגיל נראה שלאורך זמן גדל הפער בעבודה בשכר בין הנשים המבוגרות לצעירות. כלומר בתקופות המוקדמות היו מעט הבדלים בין קבוצות הגיל בין הסיכויים

לעבוד בשכר ולעבוד במשרה מלאה, אך לאורך זמן התרחבו הפערים בין קבוצות הגיל, כך שלנשים מבוגרות יותר (למשל 40-45) סיכויים גבוהים בהרבה מאשר סיכוייהן של נשים צעירות (למשל 25-29) לעבוד בשכר ולעבוד במשרה מלאה. אפשר להציג מגוון פרשנויות למשמעותו של משתנה הגיל בהקשר זה. במחקרי פעילות שוק העבודה משמש משתנה הגיל פעמים רבות כאומדן לניסיון בשוק העבודה. כמו כן, השפעת משתנה הגיל עשויה להכיל גם מידע נוסף שקשור למבנה המשפחה ושאינו מפוקח במודל, למשל גיל הילד הצעיר במשפחה או גיל הילד המבוגר במשפחה. לבסוף, משתנה הגיל יכול להעיד גם על השתייכות למחזור (cohort) מסוים שבו נשים נוטות יותר לעבוד עבור שכר. דוגמה לניתוחים קפדניים שכוללים פיקוח על משתנים אלו ואחרים אפשר לראות בעבודתה של קראוס (Ibid.). גם עבור משתנה המוצא האתני נמצא דפוס מעניין. למרות הירידה בעוצמת הקשר בין מוצא האישה לסיכוייה לעבוד בשכר, עדיין קיימת השפעה שלילית מובהקת למוצא אסיה-אפריקה על הסיכויים לעבוד בשכר גם במפקדים המאוחרים ולאחר הפיקוח על שאר המשתנים. גם בנוגע לסיכויים לעבוד במשרה מלאה יש למוצא השפעה מובהקת, אם כי קטנה יחסית, כך שלנשים עובדות ממוצא אסיה-אפריקה סיכוי מעט נמוך יותר לעבוד במשרה מלאה.

ראוי לציין גם שבנוגע למשתנה ארץ הלידה נמצא שליליות חו"ל סיכויים נמוכים יותר לעבוד בשכר בהשוואה לילידות ישראל, ומכאן שארץ המוצא היא אינדיקטור לחשיפה או להיטמעות (assimilation) בחברה הישראלית וליכולת למצוא עבודה בשכר בשוק העבודה. ההשפעה מתאפיינת בתודותיות לאורך התקופות, שקשורה ככל הנראה לשונות במבנה גלי ההגירה ממדינות מוצא שונות בתקופות שונות, וכן למשך שהותם של המהגרים בישראל.

דיון

השוואת הממצאים למחקרים קודמים

אחת ממטרות עבודה זו היא להמשיך, להעמיק, לתקוף ולעדכן את המחקרים שהוצגו על ידי בן-פורת וגרונאו (Ben-Porath & Gronau, 1985) וקראוס (Kraus, 2002). בכמה היבטים הממצאים במחקר זה קונסיסטנטיים ועולים בקנה אחד עם ממצאיהם ומסקנותיהם של בן-פורת וגרונאו, שהתבססו על נתונים מהשנים 1955-1980, שנלקחו ברובם מסקרי כוח אדם. לדוגמה, חוקרים אלו זיהו צמצום בפער בדפוס ההשתתפות בשוק העבודה בין נשים נשואות ללא נשואות, בדומה לממצאים שהוצגו במחקר הנוכחי. דפוס צמצום הפערים נמשך למעשה עד שנת 1995, אך אז אנו מוצאות התלכדות בין אחוז המועסקות בקרב נשים נשואות ללא ילדים ובקרב נשים רווקות וגרושות ללא ילדים. כמו כן, בדומה לממצאיהם של בן-פורת וגרונאו, אנו מוצאות שמגמת העלייה בתעסוקת נשים בכל התקופות נובעת בעיקרה מהעלייה בתעסוקת הנשים הנשואות. מגמה זו מאפיינת גם חברות מפותחות אחרות (Auster, 1996).

ואולם, באשר להשוואת דפוסי העבודה בין נשים נשואות ללא ילדים לנשים נשואות עם ילדים, הממצאים שלנו שונים מאלו של בן-פורת וגרונאו. מחקרם מדווח על עלייה מתונה בהשתתפות בשוק העבודה בקרב נשים שנישאו בעבר (כלומר נשואות, גרושות

ואלמנות) ללא ילדים, בצד עלייה חדה בהשתתפות בשוק העבודה בקרב נשים עם ילדים. אף שממצאיהם אינם עקביים על פני הניתוחים השונים, הם טוענים שהקשר השלילי בין לידת ילדים לעבודה בשכר נחלש. ממצא זה מעיד לטענתם על עלייה בהלימה בין גידול ילדים ובין השתתפות בשוק העבודה. במחקר שלנו אכן נמצאה עלייה בהלימה בין נישואין ובין עבודה בשכר, אך באשר להלימה בין גידול ילדים להשתתפות בשוק העבודה נמצאה מגמת עלייה מתונה הרבה יותר. כלומר הקשר השלילי בקרב נשים נשואות בין מספר הילדים ובין עבודה בשכר נשאר חזק יחסית לאורך התקופות. כך, העלייה בסיכויים לעבודה בשכר בקרב נשים נשואות שהן אמהות לשניים או שלושה ילדים, בהשוואה לנשים נשואות ללא ילדים, היא מתונה, וסיכוייהן לעבוד בשכר נמוכים במידה ניכרת אפילו בשנת 1995. מלבד זאת, לא נמצאה עלייה בסיכויים לעבודה בשכר בקרב נשים עם ילד אחד או ארבעה ילדים יחסית לנשים ללא ילדים, ואף חלה ירידה בסיכויים היחסיים לעבודה בשכר בקרב נשים בעלות משפחה גדולה של חמישה ילדים או יותר.

בן־פורת וגרונאו (Ibid.) טענו עוד שהעלייה בהלימה בין גידול ילדים להשתתפות בשוק העבודה בקרב נשים נשואות קשורה למשרות חלקיות. ממצאי המחקר שלנו אינם תומכים בטענה זו. בהשוואה בין נשים נשואות עם ילד אחד או שניים ובין נשים נשואות ללא ילדים אנו מוצאות שהפערים בסיכויים לעבודה במשרה מלאה לעומת חלקית הצטמצמו בין השנים 1972 ל־1983.¹³ באותה התקופה הסיכויים לעבוד במשרה מלאה בקרב נשים עם שלושה ילדים או יותר לא השתנו באופן ניכר בהשוואה לנשים נשואות ללא ילדים. מאז 1983 נראה שהסיכויים לעבודה במשרה מלאה בקרב נשים שלהן עד שלושה ילדים אף עלו לעומת קטגוריית ההשוואה (נשים נשואות ללא ילדים). לפיכך הניתוחים הרב משתניים שלנו אינם מאששים את הטענה שלפיה העלייה הדרמטית בהשתתפות נשים בשוק העבודה נובעת מכך שעבודה במשרה חלקית נעשתה נפוצה יותר בקרב אמהות בהשוואה לנשים נשואות ללא ילדים. ממצא נוסף שאינו תומך בטענה של בן־פורת וגרונאו – שלפיה עבודה במשרה חלקית פותרת את הקונפליקט בין גידול ילדים לעבודה בשכר – הוא שמאז 1972, כשהחלה העלייה הדרמטית בהשתתפות נשים בכוח העבודה, עובדות רוב הנשים במשרה מלאה (ברמה יציבה שבין 54% ל־58% מהעובדות).

לסיכום, במחקר הנוכחי אין עדויות להקלה של ממש בקונפליקט שבין גידול ילדים לעבודה בשכר במהלך השנים 1961-1995 בקרב נשים נשואות. כמו כן, המחקר הנוכחי אינו מוצא שעבודה במשרה חלקית מקלה על הקונפליקט. במובנים אלו, מסקנותינו שונות ממסקנותיהם של בן־פורת וגרונאו.

בהשוואה לממצאים שהוצגו על ידי קראוס (Kraus, 2002), יש במחקרנו כמה נקודות דמיון, בצד הבדלים בגישה המחקרית, במקור הנתונים ובפרשנות לממצאים. הדגש המרכזי במחקרה של קראוס רחב בהרבה מהמוקד בעבודה זו, שכן קראוס מנתחת מחזורי גיל ומעגלי חיים במגוון היבטים שקשורים להשתתפות נשים בשוק העבודה. לעומת זאת, בעבודה זו הודגש הניסיון להבין בעיקר דפוסי שינוי לאורך זמן בקשר שבין מבנה המשפחה לעבודה בשכר במסגרת משרות מלאות וחלקיות.

13 ראו להדגיש שעדיין היקף העבודה במשרה מלאה עבור נשים עם ילדים נמוך מזה של נשים נשואות ללא ילדים (קטגוריית ההשוואה).

קראוס, כמו בן־פורת וגרונאו, מנתחת בעבודתה סדרה של קובצי נתונים מתוך סקרי כוח אדם (מהשנים 1970-1995). סקרי כוח אדם מתבססים על מדגמים קטנים יחסית, ובשל כך קשה לזהות דפוסי שינוי לאורך זמן בהשפעתם של משתני מבנה המשפחה על הפעילות בשוק העבודה בניתוחים רב משתניים. קראוס אמנם מציגה תוצאות שקשורות בהשפעה של מבנה המשפחה, אך זהו כאמור אינו מוקד מחקרה. כמו כן, מחקרה מתמקד בדפוסי התעסוקה של נשים נשואות בלבד, ואינו בוחן דפוסי שינוי בפעילות בשוק העבודה של נשים רווקות או גרושות. יתרה מזאת, מחקרה מתייחס לשלוש קטגוריות של מספר הילדים במשפחה (ללא ילדים או עם ילד אחד; שני ילדים; ושלושה ילדים או יותר), אך קיימת שונות בדפוסי התעסוקה בין נשים ללא ילדים לעומת נשים שלהן ילד אחד, וכן שונות בין אמהות למשפחות בנות שלושה ילדים ומעלה. למשל, רבות מהמשפחות שלהן חמישה ילדים או יותר נוטות להשתייך למגזר הדתי ולכך עשויות להיות השלכות על דפוסי התעסוקה במשפחה. מלבד זאת, במקומות שמוצגים ממצאים על המשתנים הבלתי תלויים כמו מספרי הילדים (למשל בטבלה 4.11), עבודתה של קראוס מתמקדת לפעמים בנשים בנות 25-59, ואילו במחקר זה המיקוד הוא בנשים בנות 25-45, שכן עבור נשים בגיל מבוגר יותר חוויית הקונפליקט בין העבודה לבית אינה דומה לחווייה של נשים צעירות שמצויות עדיין בשלבי בניית המשפחה. בגלל ההבדלים במבנה המדגמים ובהגדרות המשתנים¹⁴ קשה להשוות בין ממצאי מחקר זה לממצאים מעבודתה של קראוס. אנו מצאנו שבכל אחת מהתקופות הנבדקות אמהות לשני ילדים היו בעלות סיכויים פחותים לעבוד בשכר לעומת אמהות לילד אחד. עוד מצאנו שאמהות לילד אחד היו בעלות סיכויים פחותים לעבוד בשכר לעומת נשים ללא ילדים. קראוס, לעומת זאת, בניתוח רב משתני (לוח 4.11), לא מצאה שהסיכויים של אמהות לשני ילדים לעבוד בשכר נמוכים באופן מובהק או עקבי מהסיכויים של נשים דומות במאפייניהן עם ילד אחד או ללא ילדים. קראוס מצאה גם שלנשים נשואות עם שלושה ילדים ומעלה סיכויים פחותים לעבוד בשכר לעומת נשים נשואות עם ילד אחד או ללא ילדים, ולא נמצא דפוס עקבי של צמצום הפערים במהלך התקופה הנחקרת. לעומת זאת, במחקר הנוכחי דווקא נמצא דפוס מסוים של צמצום הפערים במהלך השנים בין הסיכויים לעבודה בשכר של נשים עם שניים או שלושה ילדים ובין הסיכויים של נשים נשואות ללא ילדים. אפשר להסביר את ההבדלים בין שני המחקרים כנובעים מאפקט המדגמים הקטנים במחקרה של קראוס, שעשוי לגרום לקושי בזיהוי מגמות ברורות.

ולבסוף, באשר לדפוסי התעסוקה במשרות חלקיות, מחקרה של קראוס מצא שהסיכויים לעבודה במשרה חלקית בקרב אמהות לשני ילדים או יותר גבוהים מאשר בקרב נשים אחרות (לוח 5.9), אך קשה לקבוע מהתוצאות באיזו מידה התרחשו שינויים ברורים בעוצמת הקשר לאורך השנים. בהקשר זה מחקרנו מוסיף שהסיכויים לעבודה בשכר במשרה מלאה לעומת חלקית עולים בעקביות עם השנים עבור אמהות לילד אחד או שניים (לעומת נשים ללא

14 קראוס (Kraus, 2002) משתמשת במשתנה נוסף שאינו נכלל בניתוחים שלנו: נוכחותו של ילד מתחת לגיל חמש במשק הבית. כמו כן, הגדרתה לגבי משרה חלקית שונה מזו שלנו, מאחר שהיא כללה נשים שעבדו פחות מ־35 שעות שבועיות בקטגוריית המועסקות במשרה מלאה, כשמסלח היד שלהן (למשל הוראה) מוגדר כשווה ערך למשרה מלאה.

ילדים) בעוד שעבור אמהות למספר רב יותר של ילדים ישנם שינויים קלים בלבד ולא עקביים לאורך זמן.

סיכום

מאמר זה עוסק בקשרים שבין מבנה המשפחה לדפוסי התעסוקה בקרב נשים יהודיות בישראל בנות 25-45, ובשינויים שחלו בקשרים אלה בשנים 1961-1995. יתרוננו של מחקר זה נעוץ במדגמים הגדולים שמספקים מפקדי האוכלוסין מהשנים 1961, 1972, 1983 ו-1995, המאפשרים להתחקות אחר דפוסי השינוי לאורך כ-35 שנה עבור נשים בעלות מאפיינים מגוונים של מצב משפחתי ומספר ילדים.

אפשר לסכם את הממצאים העיקריים מעבודה זו כך:¹⁵

באשר לשיעור הנשים העובדות בשכר: (1) בתקופות הראשונות של המחקר (1961-1983) נשים נשואות עבדו עבור שכר בשיעורים נמוכים בהרבה לעומת נשים גרושות ורווקות; (2) מאז שנות השישים, ובייחוד מתחילת שנות השבעים, חלה עלייה חדה באחוז הנשים העובדות בשוק העבודה, והעלייה העיקרית התרחשה בקרב נשים נשואות; (3) כתוצאה משינויים אלה, הפערים באחוז העובדות בשוק העבודה בין נשים נשואות, גרושות ורווקות הצטמצמו עם השנים כמעט עד לכדי היעלמות ב-1995; (4) הניתוח הרב משתני מראה שב-1995 ההסתברות לעבודה בשכר עבור נשים נשואות גבוהה מזו של נשים גרושות ורווקות בעלות מאפיינים דומים ואותו מספר ילדים; (5) בקרב נשים נשואות אחוז העובדות בשכר עלה במידה ניכרת בכל אחת מקטגוריות מספר הילדים, כך שהפערים באחוז העובדות בין הקטגוריות השונות הצטמצמו מעט; (6) עדיין ב-1995 אחוז הנשים הנשואות העובדות בשכר ירד בעקביות ככל שעלה מספר הילדים; (7) הניתוח הרב משתני מראה שבקרב נשים גרושות התרחבו הפערים בסיכויים לעבוד בשכר בין הקטגוריות השונות של מספר ילדים, עד התקופה האחרונה. בנוגע לעבודה במשרה מלאה לעומת עבודה במשרה חלקית, הנתונים מראים כי: (8) בשונה מהמגמות הדרמטיות בתעסוקת נשים בכלל, לא חלו שינויים של ממש בדפוס התעסוקה במשרה מלאה לעומת משרה חלקית בין השנים 1972-1995, ואחוז העובדות פחות מ-35 שעות שבועיות נע בין 42% ל-46% בכל אחת מהתקופות הנבדקות; (9) בתקופות הראשונות (1972-1983) נשים נשואות עבדו במשרה מלאה בשיעורים נמוכים בהרבה לעומת נשים גרושות ורווקות; (10) בקרב נשים גרושות ורווקות ירדו אחוזי הנשים העובדות במשרה מלאה, כך שהצטמצם במקצת הפער בינן ובין נשים נשואות, אך גם ב-1995 אחוז העובדות במשרה מלאה עדיין נמוך יותר בקרב נשים נשואות מאשר בקרב גרושות ורווקות; (11) בשונה מהממצאים התיאוריים, לפי הניתוח הרב משתני, ב-1995 נשים גרושות ורווקות אינן נוטות לעבוד במשרה מלאה יותר מהנשים הנשואות בעלות אותו מספר ילדים; (11) בקרב נשים נשואות שעובדות בשכר צומצמו מעט הפערים באחוז העובדות במשרה מלאה לפי מספר הילדים במשפחה, ועדיין ב-1995 אחוז העובדות במשרה מלאה ירד בעקביות ככל

15 הממצאים מתייחסים לסטטיסטיקה התיאורית, אלא אם אנו מציינות שמקורם בניתוחים הרב משתניים. אנו מדגישות תוצאות רב משתניות כשהן שונות מהתוצאות התיאוריות.

שעולה מספר הילדים; (12) בהמשך לנקודה 11, בקרב נשים גרושות שעובדות בשכר הפערים באחוזי העובדות במשרה מלאה לפי מספר הילדים במשפחה גדלו במידה ניכרת; (13) לפי הניתוח הרב משתני, בתקופות מוקדמות, ובעיקר ב-1972, האפקט של מספר הילדים על עבודה במשרה מלאה עבור גרושות היה שלילי פחות מאשר בקרב נשים נשואות. ב-1995 האפקט השלילי של מספר הילדים על הסיכויים לעבודה במשרה מלאה היה דומה מאוד עבור נשים גרושות, רווקות ונשואות.

לפיכך נראה שקיימת מגמה של התכנסות בדפוס התעסוקה של נשים נשואות, גרושות ורווקות לאורך זמן. הן הניתוחים התיאוריים והן הניתוחים הרב משתניים מראים שבעבר הרחוק יותר נטו נשים נשואות לעבוד פחות ועבדו גם פחות במשרות מלאות מאשר נשים גרושות ללא ילדים או עם אותו מספר ילדים. בניגוד לדפוס זה, הנתונים משנות התשעים מעידים שלנשים נשואות וגרושות יש דפוס התנהגות דומה בשוק העבודה. למעשה, הניתוחים הרב משתניים מעידים שב-1995 נטו נשים נשואות לעבוד יותר בהשוואה לנשים גרושות או רווקות ללא ילדים או עם אותו מספר ילדים. נוסף על כך, הניתוחים הרב משתניים מראים שבשנות התשעים הקשרים השליליים בין מספר הילדים ובין הסיכויים לתעסוקה ולתעסוקה במשרה מלאה חזקים באותה מידה עבור נשים נשואות ונשים גרושות ורווקות. מסקנתנו כאן היא שמצבן המשפחתי של נשים יהודיות בישראל איבד את משמעותו כמנבא התנהגות בשוק העבודה.¹⁶

כמו כן, לא מצאנו צמצום של ממש בפערים בדפוס ההתנהגות בשוק העבודה לפי מספר הילדים. בהקשר זה ראוי לציין שלנשים נשואות עם ילד אחד – אלה שמתחילות את תהליך בניית המשפחה וסביר שמתכננות ללדת עוד ילד אחד לפחות – היו בכל התקופה שבין 1961 ל-1995 סיכויים פחותים ב-30% לעבוד בשכר לעומת נשים נשואות ללא ילדים. כך, אף על פי שבחלק מהמקרים הנתונים התיאוריים והרב משתניים מלמדים על צמצום מתון של הפער בתעסוקה ובתעסוקה במשרה מלאה בין נשים נשואות עם ילדים לנשים נשואות ללא ילדים, עדיין קיימים פערים של ממש בין שתי הקבוצות ב-1995. עבור נשים גרושות הפער בתעסוקה ובתעסוקה במשרה מלאה עבור הקטגוריות השונות של מספרי הילדים נמצא למעשה בעלייה עם הזמן. לסיכום, משתנה מספר הילדים שמר על מובהקות הניבוי השלילי שלו על התנהגות של נשים יהודיות בשוק העבודה בישראל. ממצא זה מעיד שהקונפליקט המובנה בין עבודה בשכר לטיפול בילדים לא נחלש באופן משמעותי במהלך השנים.

אפשר לסכם את שני הממצאים העיקריים של עבודה זו באופן הבא: נראה שהתפקיד המסורתי של נשים יהודיות כרעיות אינו עומד עוד בקונפליקט עם עבודה בשכר ועם עבודה במשרה מלאה, אך תפקיד האמהות עדיין נראה כנתון בקונפליקט זה. מכאן שהקונפליקט בין עבודה בשכר לגידול ילדים חזק עדיין, למרות שינויים שחלו לאורך זמן (כמו היעזרות במעונות יום לילדים) ולמרות העלייה ברמת ההשכלה של נשים. מדוע קונפליקט זה כמעט אינו נחלש לאורך השנים? אנו מעלות כאן כמה שאלות שאנו מאמינות שהן חשובות בהקשר זה: האם הנורמות הקשורות לגידול ילדים דורשות כיום יותר השגחת הורים ובעיקר

16 התכנסות זו של דפוס ההשתתפות בשוק העבודה עבור נשים נשואות, גרושות ורווקות הנה תוצאה של דפוסים שינויים בכל שלושת הקבוצות. קשה לנו לדבר בברור על נשים רווקות שכן המספרים של רווקות עם ילדים היו נמוכים בעבר הרחוק.

מעורבות אמהות בגידול הילדים? האם גבהו הציפיות מ"התפקידים האינטנסיביים" של אמהות בגידול מספר קטן ו"יקר" של ילדים (Hays, 1996)? האם העלייה בדאגה לביטחון הילדים דורשת יותר השגחה הורית-אמהית (Sayer, Bianchi & Robinson, 2004)? האם היחלשות מנגנוני התמיכה המשפחתיים צמצמו את הסיוע ללא תשלום שאמהות קיבלו מבני משפחתן? האם שינויים נוספים גרמו לכך שגידול ילדים נעשה פעילות תובעת זמן (intensive time) רב יותר עבור אמהות? האם העלייה במעורבות האבות בטיפול בילדים לא יכלה לפצות על שינויים אלו? האם פעילויות ומחויבויות אחרות הסבו לאמהות עובדות תחושת לחץ בזמן? האם הסתגלות מקומות עבודה לסיוע לאמהות עובדות דרך פיתוח מדיניות ידידותית למשפחה אינה מספיקה (Percheski, 2008)? מעט ידוע על נושאים אלו, וראוי שמחקר עתידי ידרש להם.

לדפוסים ולתמורות שתוארו יש משמעות רבה גם מפרספקטיבה של מעמד האישה. כאמור, אחוז הנשים המשתתפות בשוק העבודה עלה בחדות בקרב נשים נשואות ככל הקטגוריות של מספר הילדים במשפחה. המשמעות היא תלות כלכלית מופחתת של נשים בבני זוגן (אהרון, 2006). כמו כן, בד בבד עם מגמה זו לא חלה עלייה באחוז הנשים העובדות במשרה חלקית. פירוש הדבר שהתרחבות הפעילות הכלכלית של הנשים הנשואות התאפשרה גם במסגרת התעסוקה במשרות מלאות. בהנחה שעבודות במשרה מלאה פותחות הזדמנויות רבות יותר מבחינת קידום ושכר גבוה לנשים, ממצאים אלה מבשרים טובה מההיבט של מעמד האישה בשוק העבודה. מנגד נמצאו דפוסים שמעמידים בספק את השיפור במעמד האישה בחברה הישראלית. 25 שנה לאחר תחילת העלייה רחבת ההיקף בהשתתפות נשים נשואות בשוק העבודה עודנו מוצאות הברלים של ממש בדפוס התעסוקה של נשים לפי מספר ילדיהן, הן מבחינת שיעורי העובדות בשכר והן מבחינת הנטייה לעבוד במשרות חלקיות. נראה שלידת ילד (נוסף) עדיין מטילה "קנס" על נשים במונח של סיכוי נמוך יותר לשתתפות פעילה בשוק העבודה (Gornick, Meyers & Ross, 1998). מהניתוחים הרב משתניים שביצענו עולה שגודל ה"קנס" לא הצטמצם כמעט עם השנים ברוב הקטגוריות של מספר הילדים עבור נשים נשואות, ואף גדל עבור נשים גרושות. אנו רואות בממצאים אלה עדות להמשך קיומו של הקונפליקט בין לידה וגידול ילדים מחד גיסא ובין עבודה בשכר מאידך גיסא.

כמה שאלות מהותיות עולות ממחקר זה, בעיקר אודות פתרון החידה של אי ההתאמה בין ההשתתפות המתרחבת של נשים בשוק העבודה שעליה מלמדים הממצאים, ובין התפיסה העולה מהספרות הטוענת שהתפקיד המסורתי והעיקרי של נשים בישראל הוא האמהות. השינויים בנורמות ביחס לתפקידיה של האישה בחברה, כמו התמורות בהזדמנויות הכלכליות לנשים, תרמו למהפכה בדפוס התעסוקה של נשים נשואות. אך מהם הגורמים שאפשרו לנשים נשואות, עם או בלי ילדים, את הזמן לעבוד? כפי שצויין, לא נראה שהפתרון טמון בעבודה במשרות חלקיות, שכן דפוס התעסוקה במשרה מלאה לעומת משרה חלקית לא השתנו שינוי של ממש במהלך השנים עבור נשים נשואות. במונחים של הקצאת זמן, הצמיחה בתעסוקת הנשים ככל הנראה התאפשרה על רקע שילוב של גורמים, ובכלל זה פיחות בכמות עבודות הבית המוטלות על נשים בשל שימוש גובר בשירותים ובפריטי נוחות שמסייעים לביצוע העבודות הנדרשות; עלייה פוטנציאלית בהשתתפות הגברים בעבודות הבית, ובייחוד באלה הקשורות ישירות לגידול הילדים; שיפורים באפשרויות המוצעות לטיפול בילדים; וכן הפחתת זמן פנאי עבור נשים (Bianchi, 2000; Bianchi, Milkie, Sayer & Robinson).

כמו כן, ייתכן שהעלייה ברמת התעסוקה קשורה לגידול ברמת המחויבות וההתמדה של נשים בעבודתן. במחקר המשך ראוי לבחון הסברים אלה ואחרים בהקשר הישראלי.

מקורות

- אהרון, ג' (2006). אי שוויון במשק הבית: תלות כלכלית של נשים נשואות בישראל לאורך זמן. סוציולוגיה ישראלית, ח(1), 87-112.
- בריינסקי, ר' (1991). ניהול משק בית בשני טיפוסים של משפחות בישראל: יישום דגם מחקרי למחקר השוואתי. בתוך ל' שמגר-הנדלמן ור' בריינסקי (עורכות). משפחות בישראל (עמ' 169-196). ירושלים: אקדמון, האוניברסיטה העברית.
- ברקוביץ, נ' (1999). "אשת חיל מי ימצא"? נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית ב(1), 277-317.
- (2001). אזרחות ואמהות: מעמדן של הנשים בישראל. בתוך י' פלד וע' אופיר (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? (עמ' 206-243). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- זוסמן, נ' ופריש, ר' (2005). השפעת תשלומי ההעברה על היצע העבודה של אמהות חד-הוריות (סדרת מאמרים לדיון 2005.08). ירושלים: בנק ישראל.
- חליחל, א' (2000). הגורמים המשפיעים על היקף השתתפות הנשים הערביות בישראל בכח עבודה. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- לוטן, א' (2007). תעסוקה ועוני בקרב הורים יחידים. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- פרס, י' וכץ, ר' (1991). שינוי והמשכיות במשפחה הישראלית. בתוך ל' שמגר-הנדלמן ור' בריינסקי (עורכות), משפחות בישראל (עמ' 9-32). ירושלים: אקדמון, האוניברסיטה העברית.
- רזיורוביץ, ל' (2008). השפעת משתנים שונים של תעסוקת נשים, גברים ובני זוגם על מבנה המשפחה הגרעינית בישראל 1983-1995. הצעת מחקר לעבודת דוקטורט בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שמש, א' (2005). דפוסי התנהגות של נשים חד-הוריות בשוק העבודה בישראל – סדרת ניירות עבודה, מס' 16. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- Almog, O. (2000). *The Sabar: The creation of the new Jew*. Berkeley: University of California Press.
- Auster, C. J. (1996). *The sociology of work: Concepts and cases*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge.
- Avgar, A. (1985). *The integration of work and family roles in Israel*. Dissertation: Hebrew University of Jerusalem.

- Becker, G. S. (1991). *A treatise on the family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ben-Porath, Y. & Gronau, R. (1985). Jewish mother goes to work: Trends in the labor force participation of women in Israel: 1955–1980. *Journal of Labor Economics*, 3(1), S310–S327.
- Bianchi, S. M. (2000). Maternal employment and time with children: Dramatic change or surprising continuity? *Demography*, 37(4), 401–414.
- Bianchi, S. M., Milkie, M., Sayer, L. & Robinson, J. P. (2000). Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor. *Social Forces*, 79, 191–228.
- Bloemen, H. & Kalwij, A. S. (2001). Female labor market transitions and the timing of births: A simultaneous analysis of the effects of schooling. *Labour Economics*, 8(5), 593–620.
- Budig, M. J. (2003). Are women's employment and fertility histories interdependent? An examination of causal order using event history analysis. *Social Science Research*, 32(3), 376–401.
- Cohen, Y. & Stier, H. (2006). The rise in involuntary part-time employment in Israel. *Research in Social Stratification and Mobility*, 24, 41–54.
- Dex, S., Joshi, H., Macran, S. & McCulloch, A. (1998). Women's employment transitions around child bearing. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 60(1), 79–98.
- Diprete, T., Morgan, P., Engelhardt, H. & Pacalova, H. (2003). Do cross-national differences in the costs of children generate cross-national differences in fertility rates? *Population Research and Policy Review*, 22, 439–477.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Eurostat (2007). *Europe in Figures: Eurostat Yearbook 2006-7*. Retrieved November 12, 2008, from http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-06-001/EN/KS-CD-06-001-EN.PDF
- Fogiel-Bijaoui, S. (2002). Families in Israel: Post modernity, feminism and the state. *The Journal of Israeli History, Special Issue: Women's Time, New Studies From Israel*, 21 (1-2), part II, 38–62.
- Friedlander, D. & Feldmann, C. (1993). The modern shift to below-replacement fertility: Has Israel's population joined the process? *Population Studies*, 47, 295–306.
- Friedlander, D., Okun, B. S., Eisenbach, Z., & Lion-Elmakias, L. (2002). Immigration, social change and assimilation: Educational attainment among

- birth cohorts of Jewish ethnic groups in Israel, 1925–29 to 1965–69. *Population Studies*, 56(2), 135–150. Correction printed in *Population Studies*, 2004, 58(1), 125–126.
- Gal, J. and Ben-Arieh, A. (2003) Transfer payments and support for families with children in a comparative perspective. *Social Security*, 63, 69–76.
- Goldscheider, F. K. & Goldscheider, C. (1989). *Ethnicity and the new family economy: Living arrangements and intergenerational financial flows* Boulder, Colombia: Westview Press.
- Gornick, J. C., Meyers, M. K. & Ross, K. E. (1997). Supporting the employment of mothers: Policy variation across fourteen welfare states. *Journal of European Social Policy*, 7, 45–70.
- (1998). Public policy and the employment of mothers: A cross-national study. *Social Science Quarterly*, 79(1), 35–54.
- Hays, S. (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Heuveline, P., Timberlake, J. M. & Furstenberg, F. F., Jr. (2003). Shifting childrearing to single mothers: Results from 17 Western countries. *Population and Development Review*, 29(1), 47–72.
- Hochschild, A. (1989). *The second shift*. New York: Viking Penguin.
- Israel Central Bureau of Statistics (2007). *Statistical Yearbook 2007*. Jerusalem: CBS.
- Joshi, H. (2002). Production, reproduction, and education: Women, children, and work in a British perspective. *Population and Development Review*, 28(3), 445–474.
- Kraus, V. (2002). *Secondary breadwinners: Israeli women in the labor force*. Westport, CT: Praeger Publishers.
- Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in western countries: An interpretation. In K. O. Mason & A. M. Jensen (Eds.), *Gender and family change in industrialized countries* (pp. 17–62). Oxford: Clarendon Press.
- Mandel, H. & Semyonov, M. (2006). A welfare state paradox: State interventions and women's employment opportunities in 22 countries. *American Journal of Sociology*, 111, 1910–1949.
- McDonald, P. (2000). Gender equity in theories of fertility transition. *Population and Development Review*, 26(2), 427–439.
- O'Connell, M. & Bloom, D. E. (1987). Juggling jobs and babies: America's child care challenge. *Population Trends and Public Policy*, 12, 1–20.
- Okun, B. S. (1997a). Innovation and adaptation in fertility transition: Jewish immigrants to Israel from Muslim North Africa and the Middle East. *Population Studies*, 51(3), 317–335.

- (1997b). Family planning in the Jewish population of Israel: Correlates of withdrawal use. *Studies in Family Planning*, 28(3), 215–227.
- Okun, B. S., Oliver, A. L. & Khait-Marely, O. (2007). The public sector, family structure, and labor market behavior: Jewish mothers in Israel. *Work and Occupations*, 34(2), 174–204.
- Percheski, C. (2008). Opting out? Cohort differences in professional women's employment rates from 1960 to 2005. *American Sociological Review*, 73, 497–517.
- Petit, B. & Hook, J. (2005). The structure of women's employment in comparative perspective. *Social Forces*, 84(2), 779–801.
- Rosenfeld, R. (1996). Women's work histories. In J. B. Casterline, R. D. Lee & K. A. Foote (Eds.), *Fertility in the United States: New patterns, new theories* (pp. 199–222). New York: The Population Council.
- Sayer, L. C., Bianchi, S. M. & Robinson, J. P. (2004). Are parents investing less in children? Trends in mothers' and fathers' time with children. *American Journal of Sociology*, 110(1), 1–43.
- Smith, J. P. & Ward, M. P. (1985). Time-series growth in the female labor force. *Journal of Labor Economics*, 3(1, pt. 2), S59–S90.
- Smock, P. J. (1993). The economic costs of marital disruption for young women over the past two decades. *Demography*, 30(3), 353–371.
- Stier, H. (1998). Short-term employment transitions of women in the Israeli labor force. *Industrial and Labor Relations Review*, 51(2), 269–281.
- Stier, H., Lewin-Epstein, N. & Braun, M. (2001). Welfare regimes, family supportive policies, and women's employment along the life course. *American Journal of Sociology*, 106(6), 1731–1760.
- (2006). The division of household labor in Germany and Israel. *Journal of Marriage and Family*, 68, 1147–1164.
- Stier, H. & Yaish, M. (2008). The determinants of women's employment dynamics: The case of Israeli women. *European Sociological Review*, 24(3), 363–377.
- Triger, Z. H. (2004). *Between Zionism and Judaism: Israeli family law and the intersection of anti-semitism, misogyny and homophobia*. Unpublished doctoral dissertation, New York University.
- van de Kaa, D. J. (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1–64.
- Waite, L. J. & Gallagher, M. (2000). *The case for marriage*. New York: Doubleday.

הגירה לישראל: מיפוי מגמות ומחקרים אמפיריים 2006-1990

רבקה רייכמן*

תקציר. מטרת המאמר לסקור בקווים כלליים את המגמות הטיפוסיות להגירה החדשה ואת מאפייני המהגרים החדשים בישראל. הסקירה מאורגנת סביב שני צירים עיקריים שמאפיינים את גלי ההגירה לישראל מסוף שנות השמונים ואילך: הגירה בחסות חוק השבות (המוגדרת כעלייה וכוללת בעיקר מהגרים אתניים) והגירה לא יהודית (מהגרי עבודה לא אתניים בהיתר ובלא היתר, וכן פליטים מאפריקה). הדיון אודות מהגרים אתניים מתמקד בהישגים בתחום הכלכלי-חברתי של קבוצות עולים על פי ארץ מוצא. הדיון אודות מהגרים לא אתניים עוסק במיסוד התופעה של הגירת עבודה ובתוצאותיה. הדיון במסקנות מתייחס לארבעה אתגרים שנובעים מהפיכתה של ישראל למדינת הגירה הלכה למעשה, ולא עוד מדינת עלייה כהגדרתה המסורתית: (1) הגירה מברית המועצות לשעבר; (2) הגירה מאתיופיה; (3) הגירה לא יהודית בחסות חוק השבות; (4) הגירת עבודה ופליטים. כל אחד מהאתגרים האלה עשוי להשפיע על מבנה הריבוד בחברה הישראלית גם לטווח ארוך ולדורות הבאים.

ישראל היא מדינת מהגרים. בתחילת המאה ה-21 שליש מאוכלוסייתה היהודית הם ילידי חו"ל ושליש נוסף הם בני דור שני למהגרים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006, לוח 2.23). נתונים אלה ממקמים את ישראל בראש הרשימה של מדינות הגירה מסורתיות כמו אוסטרליה (עם 23% ילידי חו"ל), קנדה (עם 16% ילידי חו"ל) וארצות הברית (עם 8% ילידי חו"ל) ולפני מדינות קולטות הגירה במערב אירופה כגון צרפת (10%) וגרמניה (6%) (Della Pergola, 1998).

מאז סוף שנות השמונים זרם לישראל גל הגירה דומה בהיקפו לגלי העלייה ההמונית של השנים הראשונות אחרי קום המדינה. תופעה זו מדגישה את אופייה של ישראל כמדינת הגירה, אך מתרחשת בהקשרים כלכליים, חברתיים ופוליטיים שונים במהותם מאלה של ראשית המדינה, הן ברמה המקומית והן ברמה הבינלאומית. גלי ההגירה המסיביים של שנות התשעים עוררו עניין רב בקרב חוקרים במדעי החברה, שבחנו מצד אחד את הגורמים

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

ברצוני להודות לשרון פרוינד ופביאן ישראל על העזרה בהכנת הלוחות והתרשימים וליחידת תחום הדמוגרפיה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בירושלים (נורמה גורוביץ ז"ל, דבורית אנג'ל ומרינה שפס) על שיתוף הפעולה בהכנת עיבודים מיוחדים. כמו כן, ברצוני להודות לערכת הקודמת של סוציולוגיה ישראלית, חיה שטייר, ולשני הקוראים האנונימיים על ההערות המועילות.

המשפיעים על אופן השתלבותם של המהגרים בארץ, ומהצד האחר את התפקיד שמשחקים המהגרים בעיצוב המחודש של המארג החברתי בישראל.

מטרת המאמר לסקור בקווים כלליים את המגמות הטיפוסיות להגירה החדשה ואת מאפייני המהגרים החדשים בישראל. הסקירה מאורגנת סביב שני צירים עיקריים שמאפיינים את גלי ההגירה לישראל מסוף שנות השמונים ואילך: הגירה בחסות חוק השבות (המוגדרת כעלייה וכוללת בעיקר מהגרים אתניים) והגירה לא יהודית (מהגרי עבודה לא אתניים בהיתר ובלא היתר, וכן פליטים מאפריקה). בהתייחסותי למהגרים אתניים (שייקראו להלן עולים) אתמקד בעיקר בהישגים בתחום הכלכלי-חברתי של קבוצות עולים על פי ארץ מוצא.² בהתייחסותי להגירת עבודה אתיחס למיסוד התופעה ואדון בתוצאותיה של הגירה לא אתנית, ובייחוד בהתהוותן של קהילות אתניות חדשות של לא יהודים ולא פלסטינים הקוראות תיגר על הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית. בדיון ובמסקנות אתיחס לאתגרים הנובעים מהפיכתה של ישראל למדינה הגירה הלכה למעשה, ולא עוד מדינת עלייה כהגדרתה המסורתית. באתגרים אלה שזורים זה בזה דפוסים חדשים של הגירה ותהליכי ריבוד בחברה הישראלית.

אך בטרם אסקור את מגמות ההגירה האתנית והלא אתנית לישראל אבקש להסביר את הסיבות להדגשים השונים בניתוח שתי התופעות במאמר. הקורא עשוי לחוש חוסר סימטריה בין החלקים הנוגעים למהגרים אתניים (עולים) ובין החלקים הנוגעים למהגרים לא אתניים (מהגרי עבודה). חוסר סימטריה זה נעוץ בשתי סיבות עיקריות: ראשית, יש להביא בחשבון את ההתפתחות הדיפרנציאלית של שדה המחקר עבור שתי קבוצות המהגרים. הידע הרב והמגוון שהצטבר עד כה בספרות המחקרית אודות מעמדם החברתי-כלכלי, תרבותי ופוליטי של עולים – ואפילו אודות קבוצות שבאו ארצה רק בתחילת שנות התשעים – בולט בהשוואה למחקר המצומצם בנושא מהגרי עבודה. עד כה התמקדו רוב המחקרים שפורסמו על מהגרי עבודה בהיבטים של מדיניות (של הממשלה או של השלטון העירוני) ובקהילות החדשות שהתהוו בישראל בשנים האחרונות. מחקרים אלה מאפשרים לנו ללמוד על מיסוד התופעה, שהתפתחה בקצב דרמטי בתוך עשור בלבד מאז החלה בממדים זעומים בראשית שנות התשעים.

שנית, יש לזכור שכניסתם של מהגרי עבודה לישראל ושהותם בה מותנות בתכתיבים חברתיים ופוליטיים שנבדלים במידה רבה מאלה שחלים על מהגרים הנכנסים לארץ בחסות חוק השבות. משטר השילוב המדיר מהגרים לא יהודים בא לידי ביטוי גם בסטטיסטיקות הרשמיות. ואולם, סטטיסטיקות אלה מספקות רק מספרי היתרים שניתנים בכל ענף, ואינן מספקות נתונים אחרים שנחוצים לשם ניתוח שיטתי של מעמדם ומצבם החברתי-כלכלי של מהגרי עבודה (בין שיש להם היתר עבודה ובין שאין להם היתר כזה) ולשם השוואתם לאלו של המהגרים היהודים.

1 מקובל להבחין בין מהגרים שמשתייכים ללאום של קבוצת הרוב במדינה הקולטת (מהגרים אתניים) ובין מהגרים שאינם משתייכים ללאום זה (מהגרים לא אתניים).

2 התמקדות מצומצמת זו נובעת בעיקר מקוצר היריעה, שהרי הישגים של מהגרים בתחומים אחרים (חברתי, תרבותי ופוליטי) חשובים גם הם להבנת תהליכי אסימילציה בישראל.

הגירה לישראל: 1989-2006

מן הידע שהצטבר עד כה במחקרי הגירה לישראל עולה שזרמי ההגירה לאחר הקמת המדינה לא זו בלבד ששינו במידה ניכרת את ההרכב הלאומי והאתני במדינה הצעירה המתהווה, אלא אף עיצבו את המבנה החברתי, הכלכלי, התרבותי והפוליטי של החברה (ראו למשל כהן, 2002; סבירסקי וברנשטיין, 1993; Semyonov & Lewin, 1991; Semyonov & Lerenthal, 1991). מחקרים אלה הראו ששילוב של הגירה מסיבית והטרונגנית בהרכבה האתני לאחר קום המדינה עם חוסר זמינות של משאבים כלכליים מדינתיים לקליטתם של מהגרים אלה יצרו אי שוויון חברתי-כלכלי על פי אתניות, מגדר ולאום, וסימניו ניכרים במבנה הריבוי של ישראל עד היום (ראו לדוגמה Cohen & Haberfeld, 1998; Haberfeld & Cohen, 1998; Tyree, Semyonov & Kraus, 1987; Semyonov & Lerenthal, 1991; Cohen, 2007). פערים חברתיים-כלכליים בין ערבים, יהודים יוצאי אסיה ואפריקה ויהודים יוצאי אירופה ואמריקה לא הצטמצמו במשך קרוב לשישים שנות קיומה של המדינה, והם בולטים אפילו בקרב בני הדור השני והשלישי (ראו לדוגמה אמית, 2005; כהן, 1998; Cohen, Haberfeld, 1998; Semyonov & Lewin-Epstein, 2003; & Kristal, 2007).

לעומת זרמי ההגירה המסיביים של שנות החמישים, שכללו בעיקר עולים ממדינות אסיה ואפריקה וממזרח אירופה (ראו לוח 1), הרי בשלושת העשורים שלאחר הקמת המדינה (1960-1990) היו גלי ההגירה אינטנסיביים פחות אך עקביים, והורכבו בעיקר מיוצאי מדינות אמריקה הצפונית והדרומית, דרום אפריקה, מזרח אירופה ומדינות ברית המועצות לשעבר. עבור המהגרים החדשים הייתה קיימת בתקופה זו תשתית של דיור ציבורי ותמיכה ממשלתית.³ מחקרים עולה שלאחר שצברו המהגרים משנות השבעים והשמונים ותק בארץ, הגיעו רובם להישגים חברתיים-כלכליים גבוהים ונקלטו בחברה בישראל (כהן, 2002; Raijman & Semyonov, 1995, 1997, 1998; Semyonov & Lerenthal, 1991).

בתחילת שנות התשעים חל מפנה חשוב בהיסטוריה של ההגירה לישראל, וזאת משתי סיבות עיקריות: ראשית, כאמור, בתקופה זו החלו זרמי הגירה מסיביים, והם הורכבו מארבע קבוצות מרכזיות: (1) הגירה המונית מברית המועצות לשעבר; (2) הגירה מאתיופיה; (3) הגירה ממדינות המערב (אירופה, אמריקה הצפונית והדרומית); (4) הגירת עבודה (לא יהודית ולא פלסטינית). שכוללת גם גל הולך וגדל של פליטים ממדינות אפריקאיות (בייחוד מחבל דרפור) שמבקשים מקלט מדיני בישראל. שנית, עד לגל הגירה זה היה ההרכב הלאומי-דתי של המהגרים לישראל יהודי ברובו. הרכב זה השתנה בתחילת שנות התשעים, ובפעם הראשונה התחילו להגיע מהגרים לא יהודים במספרים גדולים למדי. כיום מוערך מספרם של המהגרים הלא יהודים החיים בישראל בחצי מיליון איש. באופן פרדוקסלי, כמחציתם הגיעו בחסות חוק השבות, בעקבות תיקון משנת 1970 (בעיקר עולים מברית המועצות לשעבר

3 משנת 1970 יכלו מהגרים חדשים לשהות במשך חצי שנה במרכז קליטה או באולפן שבו ניתנו להם קורסים אינטנסיביים בעברית ועזרה במציאת עבודה. כמו כן, המהגרים היו זכאים לדמי מחיה ופטורים מתשלום מסים בעבור מכוניות ואביזרי חשמל וריהוט. הממשלה, באמצעות משרד הקליטה, מימנה קורסים להסבה מקצועית לעולים שדרשו לשפר את כישוריהם ולהתאים אותם לשוק העבודה הישראלי (Lerner & Menahem, 2003; Menahem & Lerner, 2001).

והפלשמורה מאתיופיה) וכמחציתם הגיעו כמהגרי עבודה (בהיתר ובלא היתר). כך, בפעם הראשונה וללא כוונה תחילה, הפכה ישראל למדינת הגירה בפועל, על אף הגדרתה העצמית כמדינת עלייה שמעודדת ומאפשרת השתקעותם של יהודים בלבד. נוכחות לא יהודים קוראת אפוא תיגר על הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ועשויה להשפיע גם על משטר האזרחות, על שילובם של מהגרים ועל כל החברה בישראל (Al-Haj, 2004; Kemp, 2006; Lustick, 1999; Shafir & Peled, 2002).

הגירה בחסות חוק השבות: פרופיל דמוגרפי, כלכלי וחברתי

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מספר המהגרים שבאו לישראל בחסות חוק השבות בשנים 1989-2005 עומד על 1,182,841 בני אדם (ראו לוח 1). כ-81% הגיעו מברית המועצות לשעבר, ובעיקר מהרפובליקות האירופיות,⁴ כ-5% היגרו מאתיופיה, וכ-10% ממדינות המערב (מערב אירופה, אמריקה הצפונית והדרומית). מהגרים אלה קיבלו היתר כניסה ואזרחות אוטומטית עם הגיעם לישראל, והמדינה מימנה באינטנסיביות את תהליך קליטתם.

תרשים 1 שלהלן מלמד שזרמי ההגירה בחסות חוק השבות הגיעו לשיאם בשנים הראשונות של שנות התשעים, ומאז הם דועכים בעקביות. בשנים 2001-2005 ניכרת ירידה בחלקה של ההגירה מברית המועצות לשעבר (59.3%), ומנגד ניכרת עלייה הולכת וגדלה (גם במספרים מוחלטים) של זרמי הגירה ממדינות אחרות, כגון אתיופיה (11.4%), ארגנטינה (6.5%), ארצות הברית (4.9%) וצרפת (4.8%) (ראו לוח 1).

ההגירה ההמונית מברית המועצות לשעבר הייתה בעיקר תוצאה של נפילת מסך הברזל, ובעקבותיה סילוק הקשיים שהערימה הממשלה הסובייטית בפני אנשים שביקשו להגר, וכמובן סגירת שעריה של ארצות הברית בפני מהגרים מברית המועצות לשעבר בעקבות לחץ שהפעילה מדינת ישראל (Lazin, 1997, 2005; Remennick, 2007). חוקרי הגירה זו נוטים לתאר אותה כהגירה ולא כעלייה, וזאת בהתבסס על מחקרים רבים שהעלו שגורמי הדחיפה העיקריים להגירה זו היו כלכליים ולא אידיאולוגיים (ציוניים או דתיים). יתרה מזו, ישראל לא הייתה יעד מועדף של המהגרים מברית המועצות לשעבר ונבחרה בעיקר כברירת מחדל לאחר שנסגרו בפניהם השערים של ארצות הברית ושל מדינות אחרות (Al-Haj, 2004). שיעורם של יוצאי ברית המועצות לשעבר באוכלוסייה בישראל עלה מ-3.8% ב-1990 ל-21% ב-2005, והם כיום הקבוצה האתנית הגדולה ביותר שהיגרה אי פעם לישראל. ואכן, נוכחותם מורגשת בזירה הפוליטית, החברתית, הכלכלית והתרבותית של ישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006, לוח 2.23; Gitelman, 1997; Al-Haj, 2004).

4 בשנים 1989-2005 באו לישראל 971,414 עולים מברית המועצות לשעבר, מתוכם כ-80% יצאו מרוסיה, בלרוס, המדינות הבלטיות, אוקראינה ומולדובה (מתוך אתר האינטרנט של הסוכנות היהודית <http://www.aliyah.org/JewishAgency/English/Home>).

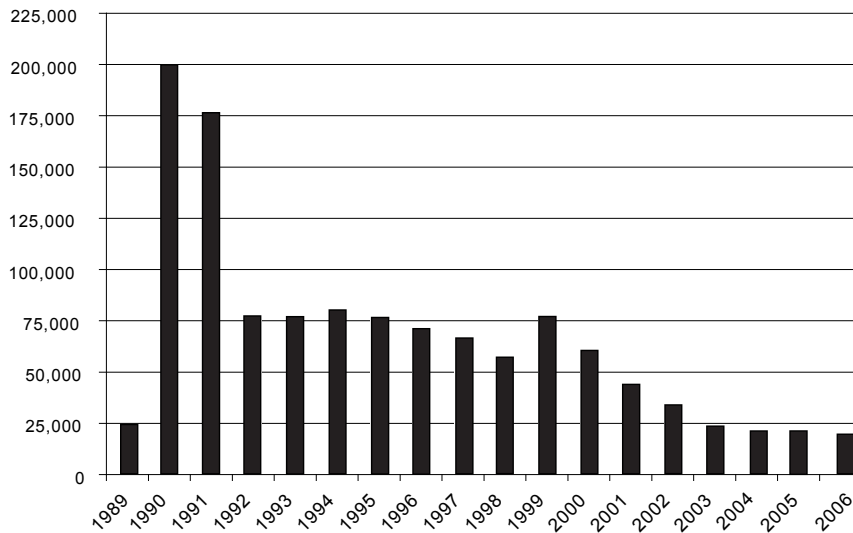
לוח 1. התפלגות של מהגרים (באחוזים) לפי ארץ לידה ותקופת עלייה¹

1948-05	2001-05	1989-00	1968-88	1952-67	1948-51	1919-48	תקופת עלייה
12.7	1.9	1.4	10.7	11.5	34.6	8.4	אסיה סה"כ
2.6	0.6	0.2	4.4	4.9	3.2	0.7	איראן
4.3	0.1	0.0	0.4	0.7	18.0	0.0	עיראק
2.0	0.3	0.1	2.0	2.3	5.0	1.7	תורכיה
1.7	0.0	0.0	0.0	0.4	7.0	3.3	תימן
0.4	0.0	0.0	0.7	0.8	0.4	0.0	סוריה
0.9	0.4	0.1	2.2	1.9	0.3	0.0	הודו ופקיסטן
0.8	0.5	0.9	1.0	0.6	0.7	2.7	ארצות אחרות
17.4	14.3	5.2	13.6	47.4	13.6	0.8	אפריקה סה"כ
8.9	0.9	0.3	4.6	35.7	4.1	0.2	מרוקו
0.8	0.7	0.2	1.4	1.8	0.6	0.0	אלג'יריה
1.8	0.7	0.2	1.2	5.6	1.9	0.0	תוניסיה
1.2	0.0	0.0	0.3	0.6	4.5	0.2	לוב
2.4	11.4	4.0	2.7	0.0	0.0	0.0	אתיופיה
0.6	0.5	0.3	2.1	0.4	0.1	0.1	דרום אפריקה
1.0	0.1	0.0	0.4	3.3	1.3	0.0	מצרים וסודאן
0.5	0.0	0.2	1.0	0.1	1.1	0.4	ארצות אחרות
62.5	68.0	89.5	54.4	36.2	48.5	78.2	אירופה סה"כ
39.3	59.3	85.1	32.2	4.0	1.2	10.8	ברית המועצות לשעבר
5.7	0.4	0.3	2.5	8.0	15.5	35.3	פולין
1.5	4.8	1.1	3.8	0.6	0.4	0.3	צרפת
8.9	0.5	0.7	5.8	18.5	17.2	8.5	רומניה
1.0	0.3	0.2	0.4	2.0	2.1	2.1	הונגריה
1.5	0.2	0.4	0.1	0.4	5.4	1.5	בולגריה
0.8	0.1	0.1	0.4	0.4	2.7	3.5	צ'כוסלובקיה לשעבר
0.8	0.4	0.2	1.3	0.6	1.6	10.9	גרמניה
0.9	1.0	0.5	2.7	0.6	0.3	0.3	בריטניה
1.9	1.1	0.8	5.2	1.0	2.1	5.0	ארצות אחרות
6.7	15.7	3.9	21.0	3.8	0.5	1.6	אמריקה ואוקיאניה סה"כ
2.0	6.5	1.1	5.1	1.7	0.1	0.0	ארגנטינה
2.9	4.9	1.7	10.5	0.9	0.2	1.4	ארצות הברית
0.8	1.9	0.4	2.5	0.7	0.1	0.0	ברזיל, אורוגוואי וצ'ילה
0.2	0.2	0.1	0.6	0.1	0.0	0.0	אוקיאניה
0.8	2.2	0.5	2.3	0.4	0.1	0.2	ארצות אחרות
0.7	0.1	0.1	0.3	1.1	2.8	11.0	לא ידוע
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סך כולל
2,987,307	142,489	1,040,352	534,400	589,324	686,739	482,587	

מתוך: כהן (2002), טבלה 2.1, עמ' 40; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2007), לוח 4.2, עמ' 228-229.

1 נתונים אלה מתייחסים למהגרים שהגיעו מתוקף חוק השבות ואינם כוללים את מהגרי העבודה.

תרשים 1. מספר עולים בחסות חוק השבות (באלפים), 1989-2006

מתוך: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2007), לוח 4.2, עמ' 228.

בצד ההגירה ההמונית מברית המועצות לשעבר היו כאמור גלי הגירה מאתיופיה. עלייה זו התאפשרה לאחר שממשלת ישראל החילה את חוק השבות על יהודי אתיופיה בשנת 1975, בעקבות פסיקתו של הרב עובדיה יוסף בתחילת שנות השבעים, שקבע שבני הקהילה האתיופית "ביתא ישראל" הם צאצאי שבט דן האבוד. עולים מאתיופיה באו לישראל בשלושה גלים: הראשון, שנמשך לאורך שנות השמונים, כולל גם את מבצע משה (נובמבר 1984 עד ינואר 1985); הגל השני הוא מבצע שלמה, שנערך ב־1991 ושכמהלכו הובאו לישראל כעשרים אלף איש; הגל השלישי כולל בעיקר מהגרים שמוגדרים פלשמורה (שהתנצרו בעבר ואינם נחשבים יהודים לפי ההלכה) שהגיעו לישראל במשך העשור האחרון.⁵ בתחילת 2005 הוחלט ששארית בני הפלשמורה המתגוררים במחנות באתיופיה (מספרם הוערך ב־17 אלף איש ואישה) יועלו ארצה עד סוף שנת 2007 במסגרת איחוד משפחות, אך מאז לא הואץ קצב עלייתם. בסוף שנת 2007 החליטה הממשלה לאשר את כניסתם של 1,500 העולים האחרונים ולא לתת אישורי עלייה נוספים, בטענה שהמשך הבאתם של בני הפלשמורה יכול להביא להגירת שרשרת שתימשך בעקבות פניות נוספות של אנשים שיטענו לזכאות לעלייה.⁶

5 הפלשמורה אינם הקבוצה היחידה עם שורשים יהודיים. כבר בשנות השבעים החליטו קבוצת בני מנשה המתגוררים בהודו (בפרובינציות מאניפור ומיזורם) לעלות לישראל. מדובר בקרוב לאלף איש שעלו בעבר באופן פרטי במעמד תייר וללא כל תמיכה ממשלתית. בנובמבר 2006 עלו לישראל 219 עולים מבני מנשה, לראשונה כקבוצה שארגנה הסוכנות היהודית בסיוע המועצות המקומיות של כרמיאל ושל נצרת עילית, שם שהו אנשי הקבוצה במרכזי הקליטה.

6 אנשיל פפר, "בעוד שבועיים יופסק מתן אישורי עלייה לפלאשמורה", הארץ, 12 בדצמבר 2007.

בשנת 2005 התגוררו בישראל 102,900 עולים מאתיופיה, כשליש מהם ילידי ישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006, לוח 2.23). זהותם היהודית של עולי אתיופיה הייתה המניע העיקרי להגירתם לישראל,⁷ ובצד גורם אידיאולוגי זה פעלו גורמי דחיפה כלכליים ופוליטיים בארץ המוצא. עבור אלה שבאו לישראל אחרי הגל הראשון פעלו כמובן גם גורמי משיכה נוספים כגון רשתות חברתיות, כלומר בני משפחה וחברים שהשתקעו בישראל בתחילת שנות השמונים. גורמים אלה חברו זה לזה ויצרו את המסגרת שבתוכה התקיימה פעילות יזומה של ממשלת ישראל להבאת אלפי עולים מאתיופיה. בעוד שרוב עולי ברית המועצות לשעבר נקלטו במסלול של קליטה ישירה,⁸ תפיסת עולי אתיופיה כאוכלוסייה חלשה הצדיקה את מעורבותה האינטנסיבית של המדינה בכל ההיבטים של תהליך ההשתלבות (Herzog, 1999).⁹ על אף מעורבות זו, הקהילה האתיופית היא עדיין אחת הקבוצות החלשות ביותר בחברה הישראלית, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה חברתית (בנק ישראל, 2007).

לזרמי ההגירה מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה יש להוסיף את גלי ההגירה ממערב אירופה (בעיקר מצרפת ומאנגליה), מאמריקה הצפונית (בעיקר מארצות הברית) ומאמריקה הדרומית (בעיקר מארגנטינה). עולים מאמריקה הצפונית (מקנדה ומארצות הברית) מגיעים מהפזורה היהודית הגדולה ביותר, שהיא המאגר הגדול ביותר של מהגרים פוטנציאליים לישראל.¹⁰ מאחר שרוב עולי אמריקה הצפונית הם דתיים (ראו לוח 2 בהמשך), אין פלא שהרצון לנהל חיים יהודיים באווירה רוחנית הולמת היה בין גורמי המשיכה המסבירים את החלטתם להגר לישראל (ראו למשל Waxman, 1989; Amit & Riss, forthcoming). שלא כמו במדינות מוצא אחרות, במדינות האנגלו-סקסיות (קנדה וארצות הברית, ולאחרונה גם אנגליה) פועלים בצד הסוכנות היהודית ארגונים לא ממשלתיים התנדבותיים (כגון "תהילה" ו"נפש בנפש")¹¹ שנעזרים בתמיכה ממשלתית ומארגנים קבוצות של משפחות ויחידים במסגרות קליטה קבוצתיות וקהילתיות. מאבק ער מתנהל בין הסוכנות היהודית לארגונים אלה, שקוראים למעשה תיגר על המונופול של הסוכנות בתחום העלייה והקליטה.¹²

7 עולי אתיופיה ציינו שהסיבה העיקרית לבואם לישראל הייתה רצונם לחיות כיהודים או לגדל את הילדים במדינה יהודית (84%). זאת לעומת 60% מקרב עולי המערב שהביעו רצון דומה ורק 18% מעולי ברית המועצות לשעבר (אמית וצ'אצ'אשווילי, 2007, תרשים ב1).

8 במסגרת מדיניות זאת יכלו העולים לבחור את מקום מגוריהם וקיבלו סל קליטה שהורכב מכסף מזומן ומשירותים נלווים שנועדו לכסות את הוצאות המחיה בשנה הראשונה בארץ (Doron & Kargar, 1993).

9 על פי הרצוג, השהות במרכזי קליטה תרמה לבידוד הקהילה האתיופית מהחברה הקולטת ועודדה תלות חזקה ברשויות המטפלות (Herzog, 1999). עולים מאתיופיה נשארו במרכזי הקליטה לתקופות ממושכות, ומרכזים אחרים אף הפכו למגורי קבע (Lazin, 1997).

10 כ-40% מכלל היהודים בעולם גרים בארצות הברית. להתפלגות יהדות העולם על פי ארץ מגורים ראו: <http://www.aliyah.org/JewishAgency/English/Home/About/Press+Room/Aliyah+Statistics/dec31a.htm>

11 הארגון "נפש בנפש" הוקם ב-2001 ופעל באמצעות תרומות מיהודים בארצות הברית. על פי נתוניו, עלו ארצה עד כה באמצעותו כ-13 אלף עולים.

12 אנשיל פפר, "האם יש ירידה בעלייה, או עלייה בעלייה?", הארץ, 25 בדצמבר 2007.

ההגירה מצרפת נמצאת בסימן עלייה מאז שנת 2002. בשנת 2006 היו העולים מצרפת כ-20% מקרב העולים לישראל. אירועים אנטישמיים בצד זהות יהודית-דתית חזקה בקרב עולי צרפת הם בין הגורמים הדוחפים אותם לעלות לישראל. זאת ועוד, דפוסים חדשים של הגירה טרנס-לאומית כלכלית יוצרים הזדמנויות חדשות להגירה ולהשתלבות עבור אלה שרוצים לשלב מגורים בארץ הקודש עם המשך עבודה בארץ המוצא (Pupko, 2007). ואכן, רבים מקבוצה זו יוצאים בימות החול לעבודתם בצרפת, ואת סופי השבוע הם מבלים בישראל.¹³ בעוד העלייה המתמדת במספר העולים מאירופה ומאמריקה הצפונית מוסברת בעיקר במניעים אידיאולוגיים, את בואם של עולים מארגנטינה מאז שנת 2002 מסבירות בעיקר סיבות כלכליות.¹⁴ המיתון הכלכלי והמשבר הפוליטי שפקדו את ארגנטינה בסוף שנת 2001 וקריסתה הכלכלית של הקהילה היהודית במדינה זו נמנו עם גורמי הדחיפה שהניעו את גלי העלייה מתחילת המאה החדשה. בשנים 2000-2003 באו לישראל 10,206 עולים מארגנטינה. ב-2002, שנת השיא, הם היו כ-20% מכלל העולים לישראל (מתוך אתר האינטרנט של הסוכנות היהודית). עולי מדינות המערב הם אוכלוסייה סלקטיבית מאוד במובנים של השכלה והישגים כלכליים, ועד היום הם היו שקופים בזירת המחקר הסוציולוגי בישראל, ומטבע הדברים לא היו מוקד למחקר סיסטמטי. ייתכן שהיעדר התייחסות מחקרית זו נובע מההנחה הסמויה שמהגרים ממדינות המערב, שרובם מהגרים אידיאולוגיים שמונעים מטעמים ציוניים, הם בעלי הון אנושי גבוה ודומים בתפיסתם לקבוצת הרוב של היהודים הוותיקים, ולכן אמורים להשתלב בחברה הישראלית ללא כל קושי, שלא כמו מהגרים מקבוצות אחרות. ואולם, בשנים האחרונות ניכרת במחקר התעניינות גוברת והולכת בקבוצת עולי המערב, למשל מחקרם של קארין אמית ואילן ריס (Amit & Riss, forthcoming), העוסק בקהילת העולים מאמריקה הצפונית, וכן מחקרו של פופקו (Pupko, 2007) המתמקד בדפוס הגירה טרנס-לאומיים לישראל, ובייחוד במקרה של עולים מצרפת. נראה שבצד מחקרים על הקהילות מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, שעליהן נכתב רבות, נתחיל ללמוד יותר על קבוצות עולים אחרות, שבטווח הקרוב יהוו את עיקר העלייה לישראל.

מאפיינים דמוגרפיים וחברתיים¹⁵

ההרכב האתני המגוון של עולי שנות התשעים רומז על המאפיינים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים הדיפרנציאליים של קבוצות המוצא בהשוואה לכלל האוכלוסייה בישראל. עיון בנתונים המוצגים בלוח 2 מגלה שעולים מאתיופיה ומהמערב הם קבוצה צעירה יחסית (הגיל החציוני עומד על 25.4 ו-28.5) בהשוואה לעולי ברית המועצות לשעבר (שגילם החציוני 42.9). שיעורי הפרייון בקרב נשים אתיופיות דומים לממוצע בקרב עולי המערב וכלל אוכלוסיית ישראל (2.6) וגבוהים משיעורי הפרייון אצל נשים מברית המועצות לשעבר (1.57). הקבוצות נבדלות גם בוותק שלהן בישראל: בקרב עולי ברית המועצות לשעבר ואתיופיה הוותק הממוצע עולה על עשר שנים, ואילו בקרב עולי המערב הוותק הממוצע הוא שש שנים. נתון זה עולה בקנה אחד עם התחזקות זרמי ההגירה ממדינות המערב משנת 2000.

13 ראו גם אנשיל פפר, "עולים על המזוודות", הארץ, 16 באוקטובר 2007.

14 חשוב לציין שקודם לגל עלייה זה היו רוב העולים מארגנטינה מהגרים אידיאולוגיים.

15 חלק מהנתונים המוצגים כאן מבוססים על סקר ייעודי בנושא עלייה שביצע המכון להגירה ושילוב חברתי (המרכז האקדמי רופין) ב-2007 (להלן סקר רופין).

לוח 2. מאפיינים דמוגרפיים של מהגרים שהגיעו לאחר 1989 לפי קבוצות מוצא (אחוזים, ממוצעים [וסטיות תקן])

כלל האוכלוסייה בישראל	עולי המערב	אתיופים	ברית המועצות לשעבר	מבנה גילים ¹
36.5	34.7	34.7	11.3	פחות מ־20
34.8	43.6	45.6	42.0	20-44
18.8	14.1	12.6	27.4	45-64
9.9	7.7	7.1	19.3	+65
28.6	28.5	25.4	42.9	גיל חציוני
50.6	52.1	50.2	54.3	אחוז הנשים ¹
-	6.2 [3.4]	12.4 [5.1]	13.9 [3.5]	ותק בישראל ²
11.5	-	22.5	21.2	שיעור אמהות יחידניות
2.67	2.77	2.61	1.57	שיעור פריון ¹
24.2	12.8	19.5	28.4	אחוז הלא יהודים ¹
37.5	65.3	75.3	20.0	רמת דתיות – אחוז השומרים על המסורת במידה רבה ²
-	22.3	49.0	56.1	אחוז המתגוררים בשכונות שמעל 50% מתושביהן הם בני אותו מוצא ²
-	-	-	-	שימוש בשפה (באחוזים) ²
-	17.2	33.7	10.8	רק או בעיקר בעברית
-	38.2	31.0	58.1	עברית ושפה אחרת באותה מידה
-	44.6	35.3	31.0	בעיקר או רק שפה אחרת
-	100%	100%	100%	סה"כ
-	-	-	-	רשתות חברתיות ²
-	32.9	47.2	65.4	כולם או רובם מאותו מוצא
-	45.6	41.3	30.9	מחצית מאותו מוצא ומחצית אחר
-	21.4	11.5	3.7	רובם או כולם ישראלים
-	100%	100%	100%	סה"כ
-	63.9	96.2	97.6	אחוז בני זוג מאותה קבוצה אתנית ²

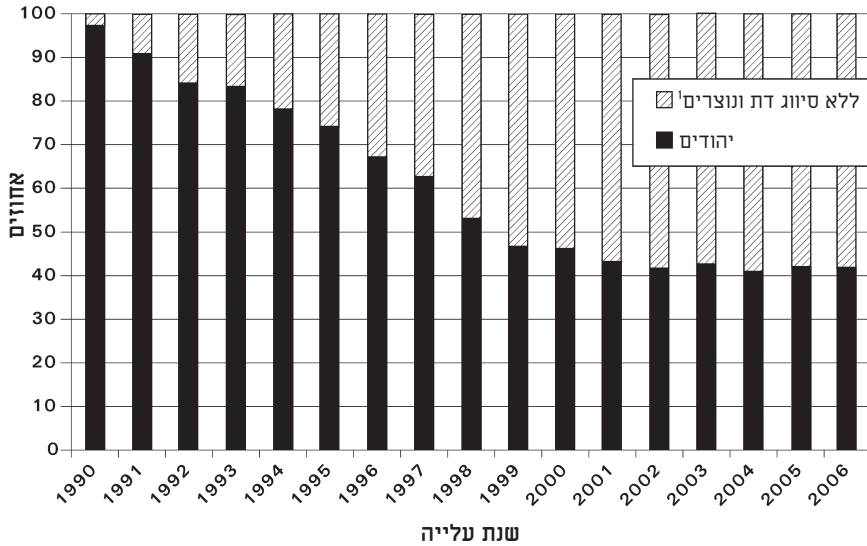
1 מתוך: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עיבודים מיוחדים מבוססים על רשומות של משרד הפנים.

2 מתוך: סקר רופין – בני 18+.

גלי ההגירה הנידונים כאן מאופיינים באחוז גבוה של נשים – יותר מ־50% בכל הקבוצות – שחלקן (גרושות ואלמנות) הגיעו ארצה כראשי משק בית. שיעורן של האמהות היחידניות בקרב העולים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה הוא פי שניים משיעורן בקרב כלל האוכלוסייה בישראל (22.5% בקרב משפחות מאתיופיה ו־21.2% בקרב משפחות מברית המועצות לשעבר). אחוז גבוה זה אינו מפתיע, שכן מדינת ישראל הייתה מאז ומעולם יעד אטרקטיבי לנשים בשל מדיניות קליטה תומכת ונדיבה כלפי משפחות חד הוריות (Cohen & Kogan, 2006; Rajzman & Semyonov, 1997). קבוצות המוצא מובחנות גם על פי רמת הדתיות: בקרב עולי אתיופיה ועולי המערב, בעיקר אלה שמגיעים מארצות הברית ומצרפת,

יש שיעור רב של מצהירים על רמת דתיות גבוהה יחסית (75.3% מעולי אתיופיה ו-65.3% מעולי המערב). לעומתם, רק 20% מעולי ברית המועצות לשעבר שומרים על המסורת במידה רבה, וזהו שיעור נמוך אף יותר מזה של כלל אוכלוסיית ישראל (37.5%). אחד מסימני ההיכר של העלייה החדשה, בעיקר מאמצע שנות התשעים, הוא היווצרותה של קטגוריה חדשה, אוקסימורונית, של עולה לא יהודי. לוח 2 מגלה שקרוב ל-13% מעולי המערב וכ-20% מעולי אתיופיה אינם יהודים לפי ההלכה. נתון זה בולט בייחוד בקבוצת העולים מברית המועצות לשעבר, ששיעור הלא יהודים בה עומד על 30%. תרשים 2 מגלה שבשנת 1990 רק 6% מבני קבוצה זו היו לא יהודים, ואילו בשנת 2006 עלה שיעורם ל-16.58%. מעמד חדש זה של עולה לא יהודי עשוי להיות בעל השפעה מכרעת הן על תהליך ההשתלבות של קבוצה זו והן על הסטטוס האזרחי, הכלכלי, הפוליטי והתרבותי במדינה אתנו-לאומית כמו ישראל (Shafir & Peled, 2002).

תרשים 2. אוכלוסיית עולי ברית המועצות לשעבר לפי דת ושנת עלייה עד 2006

מתוך: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2004), לוח 13 ועיבודים מיוחדים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2006).

1 בקטגוריה "ללא סיווג דת" או "דת לא ידועה" נכללים אנשים שלא יכלו להוכיח את יהדותם או שאינם מסווגים על פי דת ברישומי משרד הפנים. בדרך כלל מדובר בבני משפחה לא יהודים של עולים יהודים. צריך לציין שנתונים אלה משתנים בנקודות זמן שונות, משום שבקרוב העולים הלא יהודים יש העוברים גיור ומסדירים את הסטטוס שלהם כיהודים.

16 את בואם של מספר גדל והולך של עולים לא יהודים מברית המועצות לשעבר מסבירים דפוסי נישואין מעורבים בקרב קבוצה זו: כ-63% מהגברים היהודים וכ-44% מהנשים היהודיות ברוסיה ב-1994 היו נשואים ללא יהודים. אחוז זה היה גבוה עוד יותר בקרב יהודי אוקראינה ולטביה. כתוצאה מכך, אחוז הצעירים ששני הוריהם יהודים ירד ל-28% (Remennick, 2007).

דפוסי המגורים של העולים שהגיעו בשנים 1989-2004 באים לידי ביטוי בנספח 1, המציג את התפלגות העולים ב-25 יישובי מגורים. הריכוזים הבולטים של עולי ברית המועצות לשעבר (במספרים מוחלטים) מצויים באשדוד, חיפה, ירושלים, באר שבע, תל אביב ונתניה (מעל חמישים אלף עולים בכל אחת מערים אלה), ובמונחים יחסיים בולטים ריכוזיהם בנצרת עילית ובכרמיאל (45% ו-38% מכלל התושבים בערים אלה). על אף המדיניות המוצהרת לפיזורם התיישבו עולי אתיופיה בשכונות מצוקה אחדות בערים במרכז הארץ (חדרה, נתניה ורחובות), במחוז הדרום (באר שבע, אשקלון ואשדוד) ובחיפה. אחרים מתגוררים ביישובים פריפריאליים, בעיקר בקריית מלאכי, נתיבות, אופקים וקריית גת (ראו גם סבירסקי וסבירסקי, 2002; Offer, 2007).¹⁷

לעומת העולים מאתיופיה ומברית המועצות לשעבר, עולי המערב נוטים להתיישב באזורים מרכזיים. למשל, מקרב כלל העולים שהגיעו לישראל ב-2006, התיישבו באזור ירושלים כ-47% מעולי אנגליה, 53% מעולי ארצות הברית, 20% מעולי ארגנטינה ו-25% מעולי צרפת. אפשר להצביע גם על דפוסי מגורים ייחודים לקבוצות שונות: צרפתים נוטים להתרכז בשרון, בנתניה ובאשקלון, ארגנטינאים ביישובי השרון, בצפון (חיפה וקריית ביאליק), וגם בדרום (בעיקר אשקלון).¹⁸ עולי ארצות הברית נוטים לגור ביישובים ביהודה ושומרון (כמעט 40% מהם בחרו יעד זה ב-2006), ובעיקר ביישובי לוויין סביב ירושלים (ביתר עילית ומעלה אדומים). גם בין עולי ברית המועצות לשעבר (בייחוד אלה שבאו ממדינות אירופיות) ועולי צרפת יש הבחורים לגור ביהודה ושומרון (24% ו-14% בהתאמה, ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007, לוח 4.9, עמ' 237). את תמונת דפוסי המגורים של העולים משלימים הנתונים בלוח 2, המלמדים שריכוז בשכונות אתניות הוא תופעה שכיחה אצל עולי ברית המועצות לשעבר ואתיופיה, אך מודגשת פחות בקרב עולי המערב. כמחצית מעולי ברית המועצות לשעבר ואתיופיה מתגוררים בשכונות ש-50% או יותר מתושביהן משתייכים לקבוצת המוצא שלהם.¹⁹

על רקע דפוסי המגורים של קבוצות המוצא אפשר להבין גם את ההבדלים בהרכב האתני של הרשתות החברתיות שלהן. מנתוני לוח 2 מתברר שעולי ברית המועצות לשעבר נוטים לחבור לאנשים מהקבוצה האתנית שלהם (65.4% הצהירו שכל חבריהם, או לפחות רובם, הם ממוצא אתני דומה) ושאינם מקיימים כמעט קשרי חברות עם ישראלים. לעומתם, עולי המערב מגלים דפוס אחר: חמישית מהם הצהירו שרוב או כל חבריהם הם ישראלים. לנוכח נתונים אלה לא מפתיעים גם דפוסי הנישואין האנדוגמיים של העולים, ששיעורם גבוה

17 כניסתם של עולים מאתיופיה לשכונות מסוימות הביאה לנטישה של דיירים ותיקים יותר ולירידת מחירי הנכסים באזור (Lazin, 1997). תהליך זה תרם לריכוזם של עולי אתיופיה ולבידולם החברתי ההולך וגדל.

18 ראוי לציין שריכוזם של עולים מארגנטינה באשקלון ובקריית ביאליק הוא תוצאה של תכניות עלייה של העיריות, שגייסו ועודדו עולים להגיע לעריהן. טרם נבדק התפקיד שמילאו תכניות קליטה קבוצתיות בהשתלבות מהגרים לעומת קליטה פרטית, ומן הראוי לבצע מחקרים מסוג זה.

19 כשמשתפר מצבם הכלכלי נוטים עולים לעזוב את השכונות האתניות ולעבור למקומות שאינם מתאפיינים בריכוז אתני מסוים (ראו למשל Mesch, 2002). להבנת הקשר בין בידול מרחבי והתקשרות למקום מגורים בקרב עולי ברית המועצות לשעבר ראו מש (Mesch, 2007).

במיוחד אצל עולי ברית המועצות לשעבר ואתיופיה: בשתי הקבוצות מעל 95% נשואים לבני זוג מאותה קבוצת מוצא, ואילו בקרב עולי המערב ניכר דפוס שונה מעט – 21% נישאו לילידי ישראל.²⁰

דפוסי המגורים והרשתות החברתיות האתניות מאפשרים להבין גם את דפוסי השימוש בעברית.²¹ לפי לוח 2, עולים מאתיופיה מדווחים על שימוש נרחב בעברית כשפה עיקרית (33.7%), יותר מעולי ברית המועצות לשעבר (10.8%) ויותר מעולי המערב (17.2%).²² ייתכן שהרכב הגילים הצעיר של קבוצה זו הוא הסיבה העיקרית לכך. גורמים נוספים שמפחיתים את הצורך בשימוש בעברית בקרב עולי ברית המועצות לשעבר ועשויים לפיכך להסביר ממצא זה הם הבידול בדפוסי המגורים, קיומה של תשתית תרבותית רחבה ברוסית (עיתונות, רדיו, טלוויזיה ותיאטרון) וקיומן של רשתות חברתיות מבוססות על שפה וערכים תרבותיים משותפים. על פי לריסה רמניק (Remennick, 2004), בקרב עולי ברית המועצות לשעבר בולטת תרבות של שפה היברידית, ובה לעברית ולרוסית סטטוס שווה: עולים נוטים להשתמש ברוסית בזירה הפרטית (עם משפחה וחברים), ואילו בזירה הציבורית הם משתמשים בדרך כלל בעברית.

השתלבות תעסוקתית

השתלבות מהגרים בשוק העבודה של ארץ היעד נחשבת אחד המדדים העיקריים לקליטה מוצלחת. הספרות המחקרית מבחינה בין כמה מדדים של השתלבות בשוק העבודה שעשויים לבדוק הישגים חברתיים-כלכליים של המהגרים במדינה הקולטת: שיעורי השתתפות בכוח העבודה, סוג המקצוע, היקף המשרה וההכנסה מעבודה. המדדים מושפעים בעיקר מההון האנושי שאתו מגיע המהגר למדינה החדשה (השכלה כאינדיקטור לכישורים ולמיומנויות, סוג המקצוע וכיוצא בזה), שליטה בשפת ארץ היעד וניסיון בשוק העבודה) וקובעים במידה מסוימת את הפוטנציאל של המהגר להשתלב בשוק העבודה המקומי (Borjas, 1982; Chiswick, 1979; Raijman & Semyonov, 1995, 1998).

ספרות ההגירה מראה שמהגרים חדשים שמצטרפים לשוק העבודה של מדינת היעד משלמים לא אחת מחיר כבד, מאחר שהם מתקשים לאייש עיסוקים שהולמים את כישוריהם. עם זאת, בחלוף הזמן משתפר מעמדם בשוק העבודה, שכן הם צוברים ותק וניסיון, משפרים את כישורי השפה, רוכשים ידע אודות שוק העבודה המקומי וקונים גישה לרשתות חברתיות והזדמנויות. כתוצאה מכך עוברים המהגרים תהליך של ניעות חברתית וכלכלית, והפערים הכלכליים בינם وبين הילידים נוטים להצטמצם. בצד תמונה כללית זו מצביעים מחקרים על הבדלים בין קבוצות אתניות ומגדריות בדפוסי ההשתלבות ובהישגים הכלכליים בשוק העבודה (Raijman & Semyonov, 1995, 1997).

20 עדיין מוקדם לנתח דפוסי נישואין כאינדיקטור לתהליכי אסימילציה, מפני שרוב העולים באו לכאן כמבוגרים, וחלקם נישאו עוד בארץ המוצא.

21 על הקשר בין שפה וזיקה לישראל בקרב עולי ברית המועצות לשעבר ראו מנחם וגייסט (1999).

22 ייתכן שעולי המערב, בעיקר דוברי האנגלית, נזקקים פחות לעברית משום ששפתם מוכנת במידה זו או אחרת בקרב רבים באוכלוסייה המקומית.

כפי שנראה בהמשך, ההבדלים בין קבוצות המהגרים שהוצגו לעיל באים לידי ביטוי לא רק במאפיינים הדמוגרפיים אלא גם בהישגים חברתיים-כלכליים. מנתוני לוח 3 עולה בבירור שישראל צריכה להתמודד בו בזמן עם בואם של עובדים משכילים ומיומנים (יוצאי ברית המועצות לשעבר ומדינות המערב) ועם בואן של קבוצות חלשות יותר (יוצאי אתיופיה) שההון האנושי שלהן נמוך ומפחית את סיכוייהן להשתלב בשוק העבודה ואת רמת ההישגים החברתיים-כלכליים שלהן.

לוח 3. מאפייני השתלבות בשוק העבודה על פי מדינות מוצא (אחוזים, ממוצעים [וסטיות תקן])

כלל האוכלוסייה	מדינות המערב	אתיופיה	ברית המועצות לשעבר	
				רמת ידיעה בעברית (אחוז חלש - אינו יודע) ¹
-	15.0	32.2	30.1	דיבור
-	22.0	36.3	41.9	קריאה
-	28.7	30.7	45.2	כתיבה
				אחוז בעלי תואר אקדמי²
38.3	55.2	12.6	43.6	גברים
40.4	66.5	8.5	55.1	נשים
				ממוצע שנות לימוד¹
13.7 (3.5)	16.7 (3.5)	7.5 (5.8)	14.2 (3.6)	גברים
13.5 (3.7)	16.3 (2.8)	6.5 (6.4)	14.6 (2.7)	נשים
				שיעור השתתפות בכוח העבודה¹
				אחוז העובדים¹
57.0	73.2	71.2	77.1	גברים
61.5	64.6	58.1	76.8	נשים
				סטטוס תעסוקתי¹
				אחוז העצמאים
20.2	21.4	6.0	3.0	גברים
6.4	19.2	2.6	3.6	נשים
				אחוז העוסקים במקצועות פרופסיונליים, טכניים וניהוליים²
43.9	67.0	16.4	29.7	גברים
44.3	61.8	18.5	37.1	נשים
				ממוצע הכנסה מעבודה²
8,550 (4,287)	7,934 (4,761)	4,425 (2,351)	6,589 (3,240)	גברים (כאחוז מהשכר הממוצע של כלל אוכלוסיית הגברים במשק)
-	92.7	51.7	77.1	
5,620 (3,366)	6,252 (4,202)	3,063 (2,351)	4,859 (2,947)	נשים (כאחוז מהשכר הממוצע של כלל אוכלוסיית הנשים במשק)
-	111.2	54.5	86.5	

1 מתוך: עיבודים מיוחדים מסקר רופין (2007).

2 מתוך: אמית וצ'אצ'אשוילי (2007), לוחות 4 ו-5.

הספרות העוסקת בהגירה בינלאומית מתייחסת לשליטה בשפה²³ ולרמת ההשכלה כמדדים חשובים שקובעים את פוטנציאל ההשתלבות בשוק העבודה בחברה הקולטת. שפה, כאחד האינדיקטורים של הון אנושי, משחקת תפקיד חשוב בהשתלבות בשוק העבודה בישראל, מאחר שהיא מעלה לא רק את הסיכוי להשתתף בשוק העבודה אלא גם את הסיכוי להשיג עבודה שהולמת את כישורי המהגר (ראו Chiswick, 1998; Rajiman & Semyonov, 1995).

לוח 3 מראה שבכל הקבוצות מדווחים העולים על רמות דיבור גבוהות יותר מרמות הקריאה והכתיבה בעברית. עם זאת, בולטת קבוצת עולי המערב, שדיווחו על רמות גבוהות של שליטה בעברית יותר מעולי ברית המועצות לשעבר (מעל 40% דיווחו על כישורי קריאה וכתיבה חלשים) ועולי אתיופיה (שליש דיווחו על כישורי קריאה וכתיבה חלשים).²⁴ ממוצעים אלה מסתירים כמובן שונות בתוך כל קבוצה. למשל, מחקרה של רמניק על עולי ברית המועצות לשעבר (Remmenick, 2004) מגלה שקיימים הבדלים בשליטה בשפה בהתאם לסטטוס המקצועי, כך ששליטתם בעברית של העוסקים במקצועות פרופסיונליים ואקדמיים טובה משל העובדים במקצועות צווארון כחול.

ההישגים ההשכלתיים של קבוצות העולים מדגישים את פערי ההון האנושי בין העולים מאתיופיה לקבוצות האחרות. ברמת ההשכלה של האוכלוסייה האתיופית ניכרת עלייה, אך כפי שנראה בהמשך, הישגיה עדיין רחוקים ממוצע כלל האוכלוסייה בישראל ורחוקים מאוד מאלה של עולי ברית המועצות לשעבר ומדינות המערב. אם בשנת 1995 עמד ממוצע שנות ההשכלה של עולי אתיופיה על 3.3 שנות לימוד (Offer, 2004, p. 38), הרי לקראת שנת 2007 עלה ממוצע זה ל-7 שנות לימוד.²⁵ ייצוגם של בעלי תואר אקדמי בקרב עולי אתיופיה נמוך גם הוא: רק 12.6% מהגברים האתיופים ו-8.5% מהנשים האתיופיות הם בעלי תואר אקדמי, לעומת 38.3% בקרב ותיקים ו-40.4% בקרב ותיקות. מגד בולטים שיעורי ההשכלה הגבוהה בקרב עולי המערב (לפי דיווחיהם, 55.2% מהגברים ו-66.5% מהנשים הם בעלי תואר אקדמי) ובקרב עולי ברית המועצות לשעבר (לפי דיווחיהם, 43.6% מהגברים ו-55.1% מהנשים הם בעלי תואר אקדמי).

נתוני ההון האנושי מציגים תמונה ברורה על פוטנציאל השתלבות בשוק העבודה, שהוא דיפרנציאלי לפי קבוצות מוצא, וככל הנראה משפיע על ההישגים החברתיים-כלכליים של הקבוצות. לוח 3 מגלה שסיכוייהם של גברים ונשים ממוצא אתיופי להשתלב בשוק העבודה נמוכים מאלה של הקבוצות האחרות. מחקרה של עופר (Offer, 2004) עולה שגם לאחר פיקוח על רמת השכלה נמוכים סיכוייהם של גברים ונשים מאתיופיה (לעומת קבוצות אחרות) להשתלב בשוק העבודה. נתונים אלה מרמזים על החזרים דיפרנציאליים בעבור ההון האנושי, וייתכן שהם נובעים מאפליה בשוק העבודה (ראו תרשים 2 אצל Offer, 2004).

23 מחקרים מראים שעולים מדווחים על רמות ידיעת שפה גבוהות מרמות השימוש בשפה (Mesch, 2003). את השליטה בשפה מסבירים בעיקר הגיל בעת ההגירה, ההון האנושי והוותק בארץ.

24 ייתכן שהסיבה לכך היא שחלק מעולי המערב למדו עברית במדינות המוצא, שהייתה בהן תשתית של חינוך יהודי שאפשרה רכישת שפה ברמה טובה.

25 רבים מעולי אתיופיה הגיעו לישראל כבוגרים לא משכילים ונעדרי מיומנויות מקצועיות שמתאימות לשוק העבודה הישראלי, מאחר שבארץ המוצא עסקו רובם בחקלאות.

26. (p. 44) בגלל רמות נמוכות של השכלה ומיומנויות מקצועיות, חלק נכבד מעולי אתיופיה מוצאים את פרנסתם כעובדים לא מקצועיים, ושיעור גבוה יחסית מתוכם מועסקים באמצעות חברות כוח אדם, מצב שמתבטא גם בשכר חודשי נמוך: השכר החודשי הממוצע של גברים ונשים אתיופיים הוא כ-50% מהשכר החודשי הממוצע בכלל האוכלוסייה (ראו לוח 3).²⁷ בהשוואה להישגים החברתיים-כלכליים הנמוכים של עולי אתיופיה, בולטים הישגיהן של קבוצות עולים אחרות. בקרב עולי ברית המועצות לשעבר ניכרים מאפייני ההון האנושי הגבוה (בעיקר בקרב הנשים, העולות על גברים ברמת ההשכלה), שיעורי ההשתתפות הגבוהים בשוק העבודה ואחוזו המועסקים במקצועות גבוהי סטטוס (פרופסיונליים ואקדמיים). בתחילת שנות התשעים לא יכול היה שוק העבודה הישראלי להתמודד עם זרם כה גדול של מהגרים שהגדיל במידה ניכרת את מספר דורשי העבודה. בעלי השכלה גבוהה התקשו למצוא מקומות עבודה שהולמים את כישוריהם המיובאים מארץ המוצא, וחלקם נאלצו להתפשר על עבודות שלא התאימו לכישוריהם (Flug, Kasir & Offer, 1997; Rajiman & Semyonov, 1998; Stier & Levanon, 2003). מחקרים מראים שלאחר כמה שנות חיים בישראל חלק מהמהגרים חוו ניצות תעסוקתית כלפי מעלה ואפילו צמצמו פערים בהשוואה לילידי ישראל.²⁸

תהליכים של אסימילציה כלכלית הם איטיים בהשוואה לתהליכי אסימילציה תעסוקתית. נתוני לוח 3 מגלים שעולים מברית המועצות לשעבר משתכרים בממוצע כ-80% מהשכר הממוצע לכלל האוכלוסייה, וגם מחקרים מלמדים שטרם הושגה אסימילציה כלכלית מלאה של עולים שהגיעו מברית המועצות משנות התשעים בהשוואה להישגיהם של ילידי ישראל ושל ותיקים (ראו Cohen & Kogan, 2006). ינון כהן ויצחק הברפלד (Cohen & Haberfeld, 2007) הראו שבשנים הראשונות לאחר בואם משתכרים עולים מברית המועצות לשעבר 45% מהשכר שמקבלים ילידי ישראל ממוצא אירופי, וכל שנת ותק בישראל מגדילה את שכרם הממוצע ב-3.8%. לפי אומדנים אלה, שכרם של מהגרים אמור להשתוות לשכר ילידי ישראל (ממוצא אירופי) רק כעבור שלושה עשורים.²⁹

26 ייתכן שסקרים רשמיים אומדים בחסר את הפעילות הכלכלית של מהגרים עם נתונים חברתיים-כלכליים חלשים כמו יוצאי אתיופיה. לטענת סטיבן קפלן והגר סלמון (Kaplan & Salamon, 2004), וכן חיים רוזן (Rosen, 2001), בקרב עולי אתיופיה מתקיימת פעילות כלכלית בלתי נראית שאינה מוצאת ביטוי בסקרים ובסטטיסטיקות הרשמיות. פעילות מסוג זה בולטת בעיקר בקרב נשים, שעובדות באופן לא פורמלי בעבודות ניקיון ואינן מדווחות על כך לשלטונות כדי להימנע מתשלום מסים או מפגיעה בזכויות לקצבאות הביטוח הלאומי. על הקשר בין כלכלה בלתי פורמלית והגירה ראו ריימן (Rajiman, 2001). מצבם של עולים עם הון אנושי נמוך בכלל ושל עולי אתיופיה בפרט נפגע לאורך השנים גם מצמצום התעשיות המסורתיות, מגידול חלקן של כוח עבודה המורכב מאנשים חסרי אורחות (מהגרי עבודה) ומהתרחבות התעסוקה הלא מאורגנת – כולל דרך חברות כוח אדם – בעבודות זמניות ובשכר נמוך יחסית (בנק ישראל, 2007). נוסף על אלה צמצמה הממשלה מאוד את מערך ההכשרה המקצועית שהיה עשוי לסייע גם לעולים מאתיופיה.

28 הדבר נכון בייחוד לגבי אלה שהגיעו לישראל בגיל צעיר, ואילו אלה שהגיעו בגיל 45 ומעלה שילמו מחיר תעסוקתי גבוה מאוד (Eckstein & Weiss, 2004; Semyonov, Rajiman & Kotsubinski, 2002).

29 המצב שונה בקרב מהגרים מברית המועצות לשעבר שהיגרו לארצות הברית: פערי שכר בין מהגרים ובין קבוצה ההשוואה (לבנים, ילידי ארצות הברית, לא היספאנים) אמורים להצטמצם בתוך 16 שנה.

הישגיהם הכלכליים של עולי ברית המועצות לשעבר מושפעים גם ממוצאם האתני. הברפלד, סמיונוב וכהן (Habermeld, Semyonov & Cohen, 2000) הראו שעולים ממדינות אירופיות של ברית המועצות לשעבר הם בעלי הון אנושי גבוה יותר מזה של עולים ממדינות אסיאתיות. עם זאת, לאחר פיקוח על מאפיינים דמוגרפיים והון אנושי לא נמצאה השפעה של המוצא האתני על הסיכוי להשתתף בשוק העבודה ועל הסטטוס התעסוקתי. לעומת זאת, נמצא שיש למוצא השפעה על ההישגים הכלכליים: עולים גברים ממדינות אסיאתיות של ברית המועצות לשעבר השתכרו בממוצע 10% פחות מעולים גברים בעלי מאפיינים דומים שמוצאם ממדינות אירופיות.³⁰

עולי המערב בולטים כבעלי ההון האנושי הגבוה ביותר בקרב מהגרי הגל החדש שהחל בשנות התשעים עם ממוצע של 17 שנות השכלה ואחוז גבוה מאוד של בעלי תואר אקדמי. הון אנושי גבוה, שליטה טובה יחסית בעברית ושליטה בשפות לועזיות שיש להן יתרון יחסי בשוק העבודה (למשל אנגלית) מסבירים את ההישגים הגבוהים בשוק העבודה הישראלי: הכנסתם הממוצעת של עולי המערב מתקרבת לזו של כלל האוכלוסייה ולעתים אף גבוהה ממנה, בעיקר אצל נשים. ראוי לציין את האחוז הגבוה של עצמאים (בקרב גברים ונשים כאחד); אף זו עדות לסלקטיביות הכלכלית של אוכלוסייה זו, ויש בה אולי כדי להסביר את ההישגים הכלכליים הייחודיים של עולי המערב.

העסקה עצמית ויזמות אתנית

רוב המחקרים אודות השתלבות מהגרים בשוק העבודה בישראל התמקדו בעובדים בסטטוס של שכיר אגב התעלמות מקבוצת העובדים העצמאים. ואולם, הספרות המחקרית הכללית על השתלבות מהגרים בשוק העבודה מראה שהעסקה עצמית ויזמות עסקית היא אחת הדרכים הנפוצות להשתלבות, ולא אחת שיעורה גבוה משיעור העצמאים בקרב האוכלוסייה הוותיקה (Razin & Light, 1998). לוח 3 מספק מבט כללי על העסקה עצמית בישראל על פי מוצא. עיון בנתונים מלמד על שיעורי העסקה עצמית גבוהים ביותר בקרב עולי המערב, הן בקרב גברים והן בקרב נשים (21.4% ו-19.2% בהתאמה). שיעור ההעסקה העצמית של מהגרים מברית המועצות לשעבר נמוך יותר ועומד על 13% בקרב הגברים ו-3.6% בקרב הנשים.³¹ מחקר שעוסק ביזמות של עולי ברית המועצות לשעבר מלמד שרוב עסקיהם בישראל פועלים בתחומי המכירות והשירותים (41% ו-39% בהתאמה), הם ממוקמים בעיקר בערים (96%) ומעסיקים פחות עובדים מיזמים ותיקים בארץ (2.7% ו-5.6% בהתאמה). אפשר להגדיר את רוב העסקים של העולים כעסקים אתניים: 53% מהספקים, 73% מהלקוחות

30 ייתכן שהסיבה לכך היא איכותו של ההון האנושי שנרכש במדינות האירופיות: מאחר שרמת הפיתוח הכלכלי במדינות אלה גבוהה יותר, כושר המרתו של הון אנושי זה בישראל גבוה אף הוא. המחקר הנ"ל מגלה גם אינטראקציה בין מגדר למוצא: נשים ממוצא אסיאתי סובלות מחיסרון משולש בהשוואה לנשים שמגיעות מהרפובליקות האירופיות: (1) נשים מהרפובליקות האסיאתיות הן בעלות סיכוי נמוך יותר להשתתף בשוק העבודה; (2) אלה מביניהן שעובדות משלמות מחיר תעסוקתי גבוה יותר; (3) הן משתכרות פחות בהשוואה לעמיתותיהן ממוצא אירופי (Semyonov, Lewin-Epstein & Yom-Tov, 2001).

31 שיעורי ההעסקה העצמית של יוצאי המדינות האסיאתיות גבוה משל יוצאי המדינות האירופיות: 23% לעומת 11% בהתאמה.

95% מהעובדים בעסקים אלה הם יוצאי ברית המועצות לשעבר. עוד מגלה המחקר שמשקי בית של יזמים עולים הם חלשים מבחינה חברתית-כלכלית: 40% הצהירו שאינם מצליחים לכסות את הוצאות משק הבית (בהשוואה ל-6.7% בקרב יזמים ילידי ישראל) (Heilbrunn & Kushnirovich, 2007). נראה אפוא שאפשר לתאר את הפעילות העסקית של יזמים מברית המועצות לשעבר כהישרדות או כגלגל הצלה מאבטלה או משכר נמוך.

שיעורי ההעסקה העצמית בקרב עולי אתיופיה עדיין נמוכים, אבל ניכרת מגמה של גידול באחוז העולים העובדים כעצמאים או מעסיקים עובדים.³² מחקרו האנתרופולוגי של חיים רוזן (Rosen, 2001) מציע התבוננות מעניינת על תופעת היזמות האתנית בקרב הקהילה האתיופית. המחקר נערך בקריית מלאכי, שבה עולי אתיופיה הם שמונה אחוזים מתושבי המקום. גידול בשוק הצריכה האתיופית ביישוב דחף חלק מהעולים לפתוח עסקים שדורשים קשרים מסחריים עם ארץ המוצא.³³ רוזן מזהה שני סוגים של יזמים: (1) עולים שמשרתים את הצרכים הייחודיים של הקהילה, כלומר קונים סחורות (בעיקר בתחום המזון) באתיופיה ומוכרים אותן בישראל לקהל הלקוחות האתני; (2) עולים שמייצאים לאתיופיה מוצרים ישראלים. פעילות טרנס-לאומית זו מתאפשרת בעידוד ממשלת אתיופיה, שאישרה לאזרחיה המתגוררים בישראל להחזיק באזרחות כפולה והקלה בכך על אתיופים-ישראלים לפתח עסקים עם ישראל ולהינות מהטבות שלא ניתנות למשקיעים זרים באתיופיה. אפשר לשער שיוזמות כאלה קיימות גם ביישובים אחרים, אך דרושים מערכי מחקר ייחודיים שמתמקדים בשוקי עבודה מקומיים כדי לאמוד את הפעילות הכלכלית, לא רק של אתיופים אלא גם של קבוצות אחרות. זאת ועוד, אפשר לשער שמהגרים נוטים לזווג גם פעילות עצמאית בכלכלה הבלתי פורמלית שהיא בלתי נראית וקשה למדידה, ולכן יהיה על המחקר העתידי להציע דרכים יצירתיות למדידת תופעה זו בקרב עולים בכלל ועולים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך בפרט. אילו הובאו בחשבון פעילויות בלתי פורמליות, לא רק שיעורי היזמות בקרב מהגרים היו עולים משמעותי במידה ניכרת, כך נראה, אלא גם שיעורי השתתפותם בשוק העבודה (Razin & Scheinberg, 2001).

כאמור, מלבד מהגרים שבאו לישראל בחסות חוק השבות, יש מאות אלפי מהגרי עבודה (עם היתר ובלא היתר) שהחלו לבוא לישראל בתחילת שנות התשעים ובתוך עשור מיקמו את ישראל בראש סולם המדינות המערביות המייבאות מהגרי עבודה.

הגירה לא יהודית: הגירת עבודה

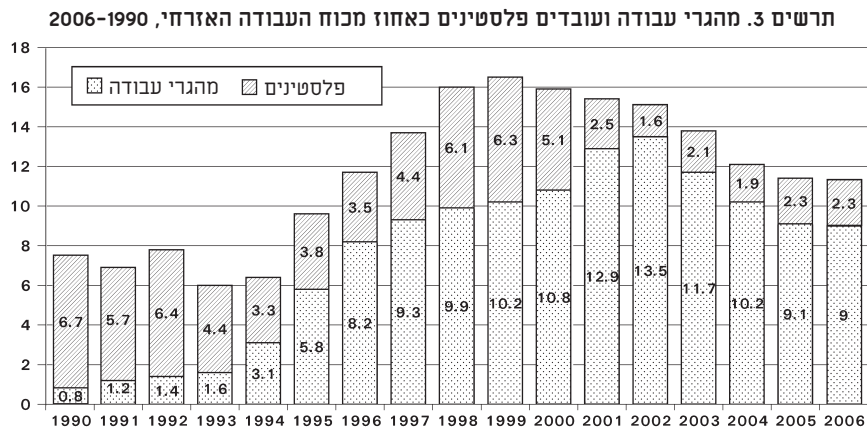
הגירת עבודה היא תופעה שהחלה להתרחב בישראל בשנות התשעים המוקדמות. סדרה של התרחשויות בעשור זה רלוונטיות להבנת הרקע לגיוס המסיבי של מהגרי עבודה: הידרדרות המצב הביטחוני בעקבות פרוץ האינתיפאדה הראשונה ב-1987; הסגר הגדול שהטילה

32 מנתונים על יזמים אתיופים שפנו למט"י (מרכזי טיפוח יזמות) עולה שמחציתם עוסקים במזון (בעיקר במכירת תבלינים ייחודיים לעדה), כ-15% מעורבים בעסקי מספרות וקוסמטיקה, והיתר עוסקים בתחומי שירותי מסחר כללי, שירותים (צילום, תקליטנות), מועדוני ריקודים ומסעדות.

33 מדובר בגברים מבוגרים שמייבאים מאתיופיה סחורות לשם שיווקן בקרב הקהילה בישראל. על פי חיים רוזן (Rosen, 2001, p. 25), יזמים אלה הם עדות שרבים מהעולים פונים ליזמות כמסלול ניעות חלופי להשכלה או להכשרה מקצועית.

ממשלת ישראל תחילה על רצועת עזה ולאחר מכן על הגדה המערבית, סגר שמנע את כניסתם של כמאה אלף פועלים פלסטינים לישראל; מדיניות ההפרדה בין ישראל לרשות הפלסטינית שהחלה לקרום עור וגידים באותם הימים; וההגירה המסיבית מברית המועצות לשעבר, שעוררה תנופה של ממש בענף הבנייה, שסבל אז ממחסור בכוח עבודה בשל תלותו בעובדים פלסטינים שלא הגיעו למקומות עבודתם בישראל (קמפ ורייכמן, 2008). בשל מכלול הגורמים האלה הפעילו הן התאחדות הקבלנים והן הלובי החקלאי לחץ כבד על הממשלה לפתוח את השערים בפני כוח עבודה זול בדמותם של מהגרי עבודה (Bartram, 1998).

הממשלה מצדה ראתה בהעסקתם של "עובדים זרים" אמצעי להרתיע את הפלסטינים מפני התוצאות הכלכליות של ההתקוממות בשטחים. כך, המציאות שיצרה מדיניות הסגר הפכה את כוח העבודה הפלסטיני לבלתי ודאי ונתנה הכשר לכניעת ממשלת רבין ללחצי המעסיקים ולגיוס מסיבי של מהגרי עבודה משנת 1993. שינוי ההרכב האתנו-לאומי של כוח עבודה של עובדים לא אזרחים בשוק העבודה הישראלי משתקף בתרשים 3, שמראה שבתוך פרק זמן קצר יחסית הפכו מהגרי העבודה לקבוצה רחבה בשוק העבודה ולתחליף לעובדים פלסטינים וישראלים כאחד.

מתוך: דו"ח הוועדה לבחינת היקף העסקת זרים במשק הישראלי, משרד העבודה והרווחה (2001), תרשים 4, עמ' 10, ודו"ח בנק ישראל (2007), איור ה-3, עמ' 184.

הנתונים שלעיל ממחישים בכירור שה"התנתקות" מהפלסטינים התקיימה בפועל זמן רב לפני שהכריזה ממשלת ישראל על התנתקות מחבל עזה בשנת 2005. אם בתחילת שנות התשעים היה שיעורם של עובדים פלסטינים בשוק העבודה הישראלי 6.7% בממוצע, לעומת פחות מאחוז אחד של מהגרי עבודה, הרי שבאמצע העשור הראשון של המאה ה-21 חל היפוך במשוואה, ושיעורם של הפלסטינים בשוק העבודה הישראלי הגיע ל-2.3%, בעוד שיעורם של מהגרי עבודה עלה ל-9% בממוצע.

לפי הערכות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בסוף שנת 2006 שהו בישראל כ-186 אלף מהגרי עבודה, ורק מחציתם היו בעלי היתרי עבודה.³⁴ לוח 4, שמציג את התפלגות מהגרי העבודה בעלי היתר על פי ארצות המוצא שלהם, מלמד על מגמת שינוי בהרכב המדינות שמהן באו המהגרים בין 1995 ל-2004. בשנת 1995 היו המהגרים מאסיה (סין, פיליפינים ותאילנד) רק שלישי מכלל העובדים שבאו לישראל עם היתרי עבודה, ואילו לקראת אמצע העשור הראשון של המאה ה-21 נסק חלקם ל-78.5%. חלקם של העובדים ממזרח אירופה (רומניה ותורכיה), שהיו מועסקים בעיקר בבנייה, ירד מ-62% מסך כל המהגרים עם היתר באמצע שנות התשעים ל-20% בשנת 2004. שינויים אלה נובעים בעיקר מהחלטות הממשלה על מכסות למגזרים השונים. בעטיין של המכסות קוצץ מספר ההיתרים לבנייה, נשמר פחות או יותר מספרם של עובדי החקלאות, ולא נקבעו מגבלות לכניסת מהגרים לסקטור הסיעודי.

לוח 4. כניסות בעלי אשרת עבודה לפי שנת כניסה, ארץ מוצא ומין

2004		2000		1995		
אחוז גברים	אחוזים	אחוז גברים	אחוזים	אחוז גברים	אחוזים	
80.0	78.5	63.0	44.1	81.0	33.1	אסיה סה"כ
67.0	2.1	78.0	1.3	86.0	0.4	הודו
99.0	2.9	98.0	3.4	94.0	7.7	תורכיה
-	-	56.0	1.7	74.0	5.9	לבנון
100.0	29.4	-	-	-	-	ירדן
93.0	8.2	96.0	5.6	97.0	2.4	סין
16.0	13.6	17.0	14.6	18.0	2.9	פיליפינים
93.0	21.7	91.0	15.3	90.0	13.3	תאילנד
56.0	2.7	66.0	2.1	79.0	0.5	ארצות אחרות ²
79	0.2	51.0	1.1	75.0	0.4	אפריקה סה"כ
44	20.2	78.0	51.2	87.0	62.3	אירופה סה"כ
35	1.7	69.0	4.4	96.0	2.6	בולגריה
30	6.3	66.0	8.2	85.0	3.2	ברית המועצות לשעבר ³
48	10.0	86.0	31.8	89.0	52.7	רומניה
70	4.0	61.0	6.8	59.0	3.8	ארצות אחרות
79	0.8	63.0	3.3	70.0	3.0	אמריקה ואוקיאניה סה"כ
95	0.4	67.0	2.1	69.0	2.2	ארצות הברית
64	0.4	55.0	1.1	71.0	0.8	ארצות אחרות
80	0.3	78.0	0.3	81.0	1.2	ארצות אחרות
77	100.0%	71.0	100.0%	85.0	100.0%	סה"כ

מתוך: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2004), תרשים 4.10; (2006), תרשים 4.10, עמ' 250.

- 1 הנתונים מתייחסים לכמאתיים ירדנים בערך שנכנסים ויוצאים מדי יום.
- 2 כולל מדינות אסיאתיות של ברית המועצות לשעבר.
- 3 כולל רק מדינות אירופיות של ברית המועצות לשעבר.

34 ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הודעה לעיתונות 139/2007, 30 ביולי 2007.

שלושה סקטורים עיקריים מעסיקים את רוב מהגרי העבודה עם היתר (ראו לוח 5): קרוב ל-28% עובדים בסקטור הבנייה (בעיקר עובדים מרומניה, סין, תורכיה וברית המועצות לשעבר), כ-27% מועסקים בחקלאות (בעיקר מתאילנד), ו-45% עובדים כמטפלים בסקטור הסייעודי (בעיקר מהפיליפינים, אבל בשנים האחרונות גם מסרי לנקה, הודו ובולגריה). לשלושת הסקטורים העיקריים נוספים מהגרי עבודה שמועסקים בתעשייה הקלה (עובדים מרומניה, ברית המועצות לשעבר ואמריקה הדרומית), כשלושה אחוזים עובדים במסעדות אתניות (מהפיליפינים, סין ותאילנד) וכאחוז אחד מועסקים בתעשיית המלונאות באילת (עובדים מאפריקה ומברית המועצות לשעבר).

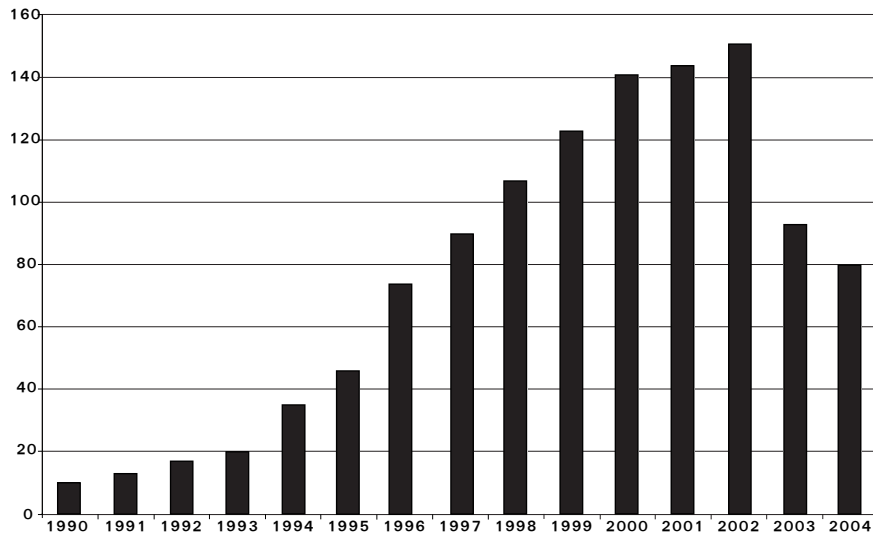
לוח 5. התפלגות ענפית של מהגרי עבודה בהיתר לפי מדינות מוצא, 2002

ענף	מספר מהגרים	אחוזים	מדינות
חקלאות	30,000	27.0	תאילנד, סין
בנייה	32,000	28.9	רומניה, ברית המועצות לשעבר, סין, תורכיה
תעשייה	5,000	4.5	רומניה, ברית המועצות לשעבר, אמריקה הדרומית
סיעוד	40,000	36.0	פיליפינים, הודו, סרי לנקה, בולגריה
מסעדות	3,000	2.7	פיליפינים, סין, תאילנד
מלונאות (באילת)	1,000	0.9	אפריקה, ברית המועצות לשעבר
סה"כ	110,000	100%	-

מתוך: www.kavlaoved.org.il

פתיחת השער הראשי של המדינה לכניסת מהגרי עבודה הביאה לפתיחה של שערים צדדיים להגירה בלתי חוקית. חרף ניסיונן של רשויות המדינה לצמצם את ממדי התופעה לאורך כל שנות קיומה, וביתר שאת מאז החלו להפעיל מדיניות גירוש שיטתית בשנת 1996, מספרם של מהגרי עבודה ללא היתר בישראל עלה בעקביות עד שנת 2002, שבה הוקמה משטרת ההגירה (ראו תרשים 4). מהגרי עבודה ללא היתר הגיעו לישראל מכל קצווי תבל. על פי נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2006 עשר המדינות המובילות שמהן הגיעו יותר מ-78% ממהגרי העבודה השוהים בישראל ללא היתר היו ברית המועצות לשעבר (23%), ירדן (13%), מקסיקו (7%), ברזיל (6%), רומניה (5%), קולומביה (5%), תורכיה (4%), פולין (4%), הפיליפינים (3%), מצרים (3%), צ'כוסלובקיה (2%) והונגריה (2%).³⁵ לקבוצות מהגרים אלה יש להוסיף גל הגירה הולך וגדל של פליטים מאפריקה, ועליו ידובר בהמשך.

תרשים 4. מספר מהגרי עבודה בלא היתר בישראל (באלפים), 1990-2004

מתוך: משרד העבודה והרווחה (1999), לוח 7; האומדנים לשנים 2004-1995 מתבססים על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הודעה לעיתונות, 30 בדצמבר 2001 ו-30 ביולי 2007.

מה ייחודי למקרה הישראלי של הגירת עבודה? הקשר בין הגירת עבודה לסכסוך האתנו-לאומי מקומה של האינתיפאדה בהתנעת תהליך גיוסם של מהגרי עבודה מעלה נקודה מעניינת מבחינה תיאורטית. ספרות ההגירה מרבה להדגיש את חשיבותם של מלחמות וסכסוכים אתניים כגורמים דוחפים להגירה אל מחוץ לאזור הסכסוך. אלא שבמקרה הישראלי המלחמה והסכסוך פועלים דווקא כגורמי משיכה להגירת עבודה, ובכך טמונה ייחודיותה של התופעה. התהליך שהביא לגיוסם של מהגרי עבודה לישראל התאפשר בשל תהפוכות הסכסוך ובצלן. עם זאת, משגויסו מהגרי עבודה כדי להחליף את העובדים הפלסטינים, הם נעשו בעל כורחם לאמצעי בשלב החדש של ניהול הסכסוך (קמפ וריימן, 2008; Raijman & Kemp, 2007).

השימוש בהגירת עבודה ככלי גיאופוליטי במצב של סכסוך ומלחמה יוצר בסיס להשוואה של ישראל עם מדינות המפרץ הפרסי, שהחליטו בתקופת מלחמת המפרץ הראשונה על גירושם המסיבי של מהגרי עבודה תימנים ופלסטינים ועל החלפתם במהגרי עבודה מדרום-מזרח אסיה. החלטתן של מדינות אלה לבצע מעין חילופי אוכלוסין בשוק העבודה התקבלה כצעד של ענישה בשל הזדהותן של תימן ושל ההנהגה הפלסטינית עם השלטון בעיראק.³⁶ במקרה הישראלי, לעומת זאת, החלפתם המכוונת של עובדים פלסטינים במהגרי עבודה מחו"ל אינה יכולה להיחשב עניין של ריבונות מדינתית ושל יחסים בינלאומיים כמו במקרה של מדינות המפרץ, והיא מעלה שאלות חשובות – חוקיות, פוליטיות ומוסריות – בדבר אחריותה של ישראל כלפי אוכלוסייה שמצויה תחת כיבוש מתמיד (Raijman & Kemp, 2007).

36 בנושא זה ראו אדלטון (Addleton, 1991) ופיילר (Feiler, 1991, 1993).

השימוש הגיאופוליטי בהגירת עבודה אינו המאפיין היחיד שמזמין השוואה בין ישראל למדינות לא ליברליות שמסתמכות על הגירת עבודה. אופני הוויסות והפיקוח הנוקשים הנהוגים בישראל כלפי מהגרי עבודה – ובכלל זה מזעור ניידותם בשוק העבודה וקיבוע חולשתם בו, מניעת השתקעותם בטווח הארוך והדרתם המוחלטת ממעגל הזכויות שאזרחי המדינה נהנים ממנו – ממקמים את ישראל בצד מדינות בעלות משטר סמכותני במפרץ הפרסי ובמזרח אסיה, ובעיקר טייוואן וסינגפור (Rajman, Schammah-Gesser & Kemp, 2003).

מדיניות ממשלתית

עיקרי המדיניות הממשלתית בנושא הגירת עבודה באים לידי ביטוי בקביעת שיטת העסקה, קביעת מכסות והיתרים למהגרי עבודה ומדיניות הגירוש של מהגרים ששוהים בלא היתר. שיטת העסקתם של מהגרי העבודה בישראל – שיטת הכבילה – מעמידה את העובדים במצב פגיע למדי. מאחר שהיתרי העבודה מוענקים למעסיקים ולא לעובדים, מהגרי עבודה עם היתרים הם מעין כוח עבודה שבו (מונדלק, 2003; רוזנהק, 2000), על כל ההפרות הבוטות של חירויות הפרט המשתמעות מכך. גיוס העובדים הרשמי מנוהל באמצעות חברות כוח אדם ומעסיקים, ולהם מוקצים ההיתרים.³⁷ באופן זה, המדינה אינה צד, למראית עין, בהעסקת העובדים, ועל כן היא פטורה לכאורה מאחריות לתנאי חייהם ולהעסקתם. הסדר הכבילה מאפשר למדינה להפריט את אחריות הטיפול בעובדים ולהעבירה לידי המעסיקים, מונע תחרות בשוק בין מעסיקים, יוצר מונופול בקרב מחזיקי ההיתרים, מונע את העלאת שכרם של העובדים לרמה תחרותית, מגביר את תלותו של העובד במעסיק, מעודד את ניצולו של העובד, יוצר תעשייה שמתפרנסת מרווחי מכסה ופערי תיווך, מעודד תעשיית זיוף ושחיתות ודוחף ליצירת שכבה רחבה של מהגרי עבודה ללא היתרים.³⁸ במאי 2002 עתרו ארגוני זכויות האדם לבג"ץ נגד הסדר הכבילה, ובסוף מרס 2006 קבעו שופטי בית המשפט העליון בישראל שהסדר הכבילה:

איננו מידתי ולכן מבוטל... [הוא] פוגע בזכויות היסוד של העובדים הזרים... הוא פוגע בזכות הטבעית לחירות, ובחופש הפעולה של האדם. הוא מאיין את האוטונומיה של הרצון החופשי. הוא רומס את הזכות היסודית להשתחרר מחוזה העבודה. הוא שולל כוח מיקוח כלכלי בסיסי מצד חלש. בעשותו כל אלה, פוגע הסדר הכבילה למעסיק בכבודו ובחירותו של האדם במובנם היסודי ביותר (בג"ץ 4542/02).

פסק דין זה מסמן ניצחון חשוב לארגוני זכויות האדם במאבקים שניהלו במהלך העשור האחרון נגד הסדרים נצלניים שפוגעים בזכויותיהם של מהגרי עבודה. אך למרות קביעת

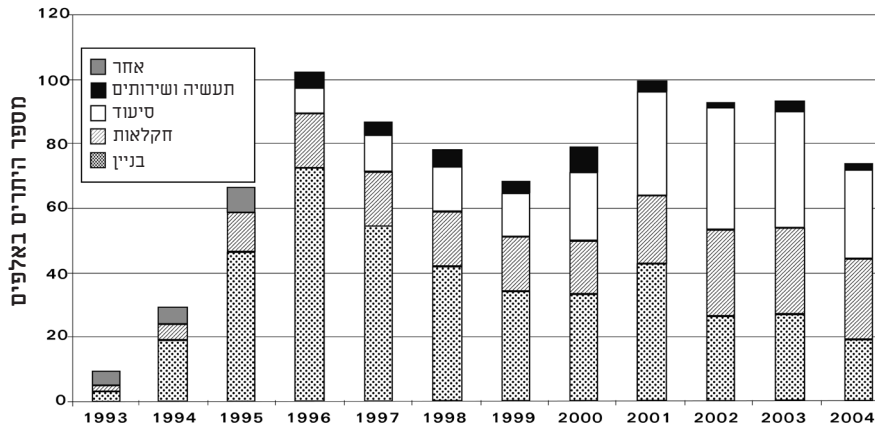
37 לדיון בדפוסי גיוסם של מהגרי עבודה דרך חברות כוח אדם ראו כהן (1999); פון ברייטנשטיין (1999); פילובסקי (1999); קמפ ורייכמן (2008, פרק 3); רוזנהק וכהן (2001); רייכמן וקמפ (Rajman & Kemp, 2008).

38 לדיון מורחב על עבודה חוזית והסדר הכבילה ראו קמפ ורייכמן (2008), פרק 3.

בג"ץ שיש לבטל את שיטת הכבילה ולהחליפה בשיטת העסקה חלופית, כיום, כעבור שנתיים, הממשלה טרם נענתה לדרישה³⁹. (Rajman & Kemp, 2008).

מדיניות קביעת המכסות ומתן ההיתרים מלמדת על הדינמיקה הכלכלית והפוליטית שבעטייה הפכה התלות במהגרי עבודה למאפיין מבני של החברה והכלכלה בישראל (קמפ ורייכמן, 2008). עיון בתרשים 5 מלמד שמשנת 1994 גדל במידה ניכרת מספר ההיתרים שנתנה ממשלת ישראל להבאת מהגרי עבודה, עד למספר שיא של 106,161 בשנת 1996. כך הפכו ענפים שלמים בשוק העבודה למובלעות תעסוקתיות המאוכלסות בעיקר בעובדים שאינם ישראלים ואינם פלסטינים.⁴⁰ למשל, שיעורם של מהגרי עבודה בענף הבנייה הגיע בשנת 1996 ל-25% מכלל העובדים בענף. ריכוזם עוד גבוה מכך בהרבה בעבודות הרטובות, שהן עתירות העבודה שבענף ודרשות פחות מיומנות (דו"ח אנדרון, 2004, עמ' 20).⁴¹ בענף החקלאות הגיע שיעור מהגרי עבודה בשנת 1996 ל-24%.⁴²

תרשים 5. היתרי עבודה (באלפים) לפי ענפים, 1993-2005

מתוך: משרד העבודה והרווחה (1999); האומדנים לשנים 2004-2000 מתבססים על נתונים של מנהל תכנון מחקר וכלכלה של משרד התמ"ת.

נוסף על בנייה וחקלאות ראוי לציין ענף חשוב אחר שמזוהה באופן גורף עם מהגרי עבודה, ענף הסיעוד, המעסיק בעיקר מהגרות עבודה מהפיליפינים. לגבי ענף זה לא קבעה הממשלה מדיניות של מכסות, ואולי דווקא בשל כך גדל מאוד במרוצת השנים מספר ההיתרים שניתנו למהגרי עבודה בענף הסיעוד.⁴³ בעוד שבענפי הבנייה והחקלאות נועדה כניסתם של מהגרי עבודה להחליף את הפועלים הפלסטינים, הרי גיוס מהגרי עבודה לענף הסיעוד יצר נישא

39 על מקומם של בתי המשפט בישראל בעיצובה של מדיניות בתחום הגירת עבודה ראו סיטבון (2006).

40 על דפוסי הכלה ומשטר הגירת עבודה בישראל ראו רוזנהק וכהן (2001).

41 על מהגרי עבודה בענף הבנייה ראו אמיר (2000, Amir).

42 על גיוסם של עובדים תאילנדים ותנאי עבודתם בישראל ראו כהן (1999).

43 לעומת זאת, אוכלוסיית הקשישים בישראל גדלה באותה התקופה בכ-25% בלבד, ומספר הזכאים לגמלת

סיעוד מהמוסד לביטוח לאומי גדל באותה התקופה בכ-60% בלבד (דוח אנדרון, 2004, עמ' 25).

תעסוקתית חדשה בעלת מאפיינים ייחודיים הכוללת אפשרות להעסיק עובדים "סביב השעון" בבתי המעסיקים.⁴⁴ למרבה האירוניה, חוק הסיעוד, שמקורו נעוץ בהיגיון חברתי, האיץ את ההתפתחות הגדולה ביותר של תעשיית חברות כוח האדם, המתמחה בהבאת מהגרי עבודה ושבאמצעותה מפקידה המדינה את אחריותה לנוקקים הסיעודיים בידיים פרטיות. התהליך שהוביל להתפתחות נישא של סיעוד ולהפיכתה למעסיקה ראשית של מהגרי עבודה מדגים היטב את תפקידה הגלוי של המדינה בהתניית ההעדפה להעסקת מהגרי עבודה על פני עובדים מקומיים (קמפ ורייכמן, 2008).⁴⁵

בשנים 1997 ו-1998, כתוצאה מהגישה האסטרטגית של ממשלת נתניהו, ירד מספר היתרי ההעסקה שניתנו לזרים ב-26%, וירידה זו הורגשה בעיקר בענף הבנייה. למרות זאת, מספרם של מהגרי העבודה בהיתר בישראל היה עדיין גבוה.⁴⁶ עם פרוץ האינתיפאדה השנייה נסק שוב מספר ההיתרים לשיא חדש ב-2001. זו הייתה תקופתה של ממשלת שרון שהכריזה על מדיניות של "שמים סגורים", אחד מעמודי התווך של תכנית חומש נגד אבטלה ונגד "חגיגת העובדים הזרים" במדינה.⁴⁷ לשם כך נקטה הממשלה כמה צעדים כלפי המעסיקים, שהחשובים בהם היו ארגון מחדש של חלוקת המכסות הענפיות (שפגע בעיקר בענף הבנייה, ראו תרשים 5) והחלפת שיטת ההעסקה הפרטנית בשיטת הרישיונות הניתנים למספר מצומצם של תאגידי כוח אדם (שיטה שמישמת בינתיים רק בענף הבנייה). בדיקת יעילותה של השיטה החדשה מעלה שגם היא, כמו הסדר הכבילה, קושרת קשר סימביוטי בין העובד למעבידו החדש (חברת כוח אדם) ופותחת פתח להמשך ניצולו של העובד בתחומי השכר, תנאי ההעסקה, תנאי המגורים ועוד.⁴⁸ מהפרספקטיבה של המדינה, הכנסת מנגנון רגולטיבי של רישיונות מאפשרת להזרים לקופותיה חלק מרווחיה של תעשיית מהגרי עבודה, שעד כה זרמו לידיים פרטיות. על פי נתוני משרד התמ"ת, בין מאי 2005 לאוגוסט 2006 הסתכמו הכנסות המדינה מאיגרות, ערבויות ודמי ההיתר שנגבו מתאגידי כוח האדם לסכום של 191,771,032 ש"ח.⁴⁹

מדיניות הגירוש: הביטוי הארגוני והמוסדי המשמעותי ביותר בתקופת "השמים הסגורים" הוא הקמתה של משטרת ההגירה, שיזמה מבצע של מלחמה בלתי מתפשרת במהגרי עבודה בלא היתר ומאבק להרתעת מעסיקיהם (גיל ודהאן, 2006). אך תוצאותיו הממשיות של מסע

44 על העובדים הפיליפינים בישראל ראו פון ברייטנשטיין (1999).

45 על התפתחות תעשיית חברות כוח אדם שמגייסות מהגרי עבודה ודורשות דמי תיווך גבוהים ועל תפקיד המדינה בהתפתחות תופעת סחר בבני אדם בישראל ראו רייכמן וקמפ (Rajjman & Kemp, 2008).

46 נוסף על צמצום מכסות והיתרים נקבעה שורת צעדים חשובים שנועדו למזער את תופעת הגירת העבודה לישראל. בין היתר הועלתה עלות העסקתם, הוגברו בשיטתיות פעולות המעצר והגירוש של מהגרי עבודה בלא היתר והורחב היקף העסקתם של עובדים פלסטינים בישראל. המעסיקים התנגדו לתכניות אלה, ובייחוד להחזרת פועלי השטחים לישראל, מפני שהן היו בבחינת מכה אנושה לתעשיית "העובדים הזרים", שבה, על פי אומדנים לא רשמיים, גלגלו עשרות חברות כוח אדם ומעסיקים כמיליארד וחצי דולר מדי שנה בגין דמי תיווך (קמפ ורייכמן, 2008).

47 ראו מדיניות כלכלית לשנת 2003: הרכב התקציב ושינויים מבניים, החלטות הממשלה, 30 ביולי 2002, אוחר מתוך www.mof.gov.il/dover.

48 על הליקויים ביישום הסדר זה בענף הבנייה ראו קו לעובד ומוקד סיוע לעובדים זרים (2007).

49 קו לעובד ומוקד סיוע לעובדים זרים (2007, עמ' 9).

הצלב של משטרת ההגירה נגד תופעת ההעסקה הבלתי חוקית פגעו בעיקר במהגרים האלה ובמשפחותיהם, והרבה פחות מכך במעסיקיהם הישראלים. כך, עד ספטמבר 2004 ובתום שנתיים מהקמתה של משטרת ההגירה עזבו את ישראל 118,105 בני אדם, מהם כ-40 אלף מתוקף צווי גירוש.⁵⁰ גירוש זה הביא להתפרקותן של קהילות מהגרים שהתהוו לאורך שנות התשעים, בעיקר במרחב המטרופוליני של תל אביב, שם הם מנו כ-20% מהאוכלוסייה לקראת סוף שנות התשעים (קמפ ורייכמן, 2008).

ביקשנו מהגרים, קיבלנו בני אדם: התהוות קהילות מהגרי עבודה לא יהודים במדינה יהודית כאמור, במהלך שנות התשעים נוצרו בישראל קהילות נבדלות של מהגרי עבודה ששוהים בה בלא היתר. שלוש הקהילות הבולטות שהתגבשו הן האפריקאית, הלטינו-אמריקאית והפיליפינית (הקהילה הפיליפינית כוללת גם מהגרי עבודה בהיתר).⁵¹ קהילות אלה קיימו בשנות התשעים מגוון רחב של התאגדויות, ארגונים, מועדונים חברתיים, גני ילדים וכנסיות שניסו לענות על צורכי היומיום של חבריהן. רשת ענפה זו של התארגנויות הייתה מעין אסטרטגיה של הישרדות שהנהיגו מהגרי עבודה, שכן בעיני הרשויות נוכחותם מובאת בחשבון בעיקר בהקשר של שוק העבודה ולצורכי מעצר וגירוש.⁵² התהוות קהילות של מהגרי עבודה מעידה שבניגוד לעקרונות היסוד המנחים את מדיניות הממשלה, אין הגירה זמנית. אדרבה, בדומה לתהליכים שמתרחשים במקומות אחרים, גם בישראל סלל הגיוס היוזם של מהגרי עבודה את הדרך להיווצרותן של קבוצות מיעוט חדשות במבנה הריבוי הנוהג בישראל. אלה הפכו בינתיים לניצב קבוע ודומם בשולי החברה הישראלית. ממחקר שדה שנערך בקרב הקהילה הלטינו-אמריקאית והאפריקאית (Kemp et al., 2000; Raijman et al., 2001, 2003) מתברר הפרופיל החברתי-כלכלי של מהגרים אלה ושל קהילות שאותן יצרו ועיצבו בישראל: קהילת מהגרי העבודה מאמריקה הלטינית מורכבת מאנשים שבאו מכל קצות היבשת, עם ייצוג דומיננטי לקולומביה ולאקוודור. אלה שהגיעו מאפריקה באו בעיקר מאפריקה השחורה, עם ייצוג בולט לגאנה ולניגריה, אך גם מארצות אחרות, כמו אתיופיה, חוף השנהב, סיריה לאון והרפובליקה הדמוקרטית של קונגו (זאיר לשעבר).

בלוח 6 מוצגים מאפייני המהגרים משתי הקהילות. לשתי קבוצות המהגרים ממוצע גיל דומה – אמצע שנות השלושים (בקרב הלטינו-אמריקאים הגיל הממוצע 34, ובקרב האפריקאים 37). רובם חיו בישראל בלא היתר שהייה ועבודה. בשתי הקבוצות ניכרים

50 פרוטוקול מס' 37, ועדת הכנסת לבחינת בעיית העובדים הזרים, 12 באוקטובר 2004.
51 יוזמות קהילתיות לא היו זמינות עבור מהגרי עבודה בהיתר, ונדמה שהסיבה העיקרית לכך נעוצה בדפוס ההעסקה הכובל המכפיף את העובדים לתנאי עבודה נוקשים, פיקוח ומעקב תמידיים מצד מעסיקים ואורח חיים דומה מאוד לזה שמתנהל במוסדות כוללניים.

52 לניתוח על קהילות מהגרי עבודה ראו פון ברייטנשטיין (1999); צבר (2004); קמפ ורייכמן (2004); קמפ, רייכמן, רוניק ושאמאגסר (Kemp, Raijman, Resnik & Schammah-Gesser, 2000); רוזנהק וכהן (2001); רייכמן ואחרים (Raijman et al., 2003); רייכמן, קמפ, שאמאגסר ורוניק (Raijman, Kemp, Schammah-Gesser & Resnik, 2001); שאמאגסר, רייכמן, קמפ ורוניק (Schammah-Gesser, Raijman, Kemp & Resnik, 2000).

דפוסים שונים של הגירה, בהתאם למצב משפחתי. כשליש מהמהגרים משתי היבשות חיו בישראל עם לפחות אחד מבני משפחתם. הנתונים מלמדים שרמת ההשכלה של מהגרי העבודה גבוהה יחסית (ממוצע של כ-12 שנות לימוד ו-17% בעלי תואר אקדמי בקרב המהגרים מאמריקה הלטינית, ו-12.3 שנות לימוד ו-25.6% בעלי תואר אקדמי בקרב מהגרים מאפריקה). זאת ועוד, כמחצית ממהגרי העבודה האפריקאים והלטינו-אמריקאים עבדו טרם בואם לישראל במקצועות צווארון לבן (15% ו-34% עסקו במקצועות גבוהי סטטוס בארצות המוצא באמריקה הלטינית ובאפריקה, בהתאמה). הפער בין הסטטוס המקצועי בארץ המוצא ובין הסטטוס המקצועי בישראל מלמד על המחיר התעסוקתי הכבד שמהגרים אלה משלמים בעבור הגירתם (Rajman et al., 2003). רובם ככולם עובדים בשירותים אישיים: רוב המהגרים ממדינות אפריקה (82%) ואמריקה הלטינית (75%) עבדו בישראל בניקיון בתים.

לוח 6. מאפיינים דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים של מהגרי עבודה מאמריקה הלטינית ומאפריקה (אחוזים, ממוצעים (וסטיות תקן))

אפריקה	אמריקה הלטינית	
36.8 (9.3)	33.7 (8.9)	גיל ממוצע
30.0	33.7	אחוז הגרים עם בן משפחה (בן/בת זוג או ילדים)
30.5	27.3	אחוז שהשאירו משפחה בארץ המוצא
39.5	39.0	אחוז הרווקים
		מקצוע בארץ המוצא
34.1	14.5	אחוז בעלי המקצועות הפרופסיונליים, טכניים או ניהוליים
25.0	34.2	אחוז העוסקים במכירות ובפקידות
40.9	51.3	אחוז נותני השירותים והעובדים המקצועיים
100%	100%	סה"כ
12.3 (2.5)	11.8 (3.4)	שנות השכלה פורמלית
25.6	17.8	אחוז בעלי תואר אקדמי
212.1 (178.4)	325.8 (228.0)	הכנסה בארץ המוצא (בדולר אמריקאי)
		עיסוק בישראל
82.4	75.0	אחוז העובדים בעבודות ניקיון
2.0	8.0	אחוז העובדים בבנייה
15.6	17.0	אחוז העובדים בתעשייה קלה ובשירותים
100%	100%	סה"כ
30.0	22.4	אחוז המדווחים על סיבות דתיות להגר לישראל
60	77	מספר מקרים

כצפוי, נכונותם של מהגרים אלה לשאת במחיר התעסוקתי הכרוך בהגירתם נגזרת מפערי השכר בין ישראל לארצות מוצאם: מהגרים לטינו-אמריקאים הרוויחו בישראל בממוצע פי שלושה וחצי יותר מבארצות מוצאם (אם מתבססים על שכר ממוצע של אלף דולר לחודש

בישראל). לגבי נשים פער זה גדול יותר. מהגרים אפריקאים הרוויחו בישראל בממוצע פי חמישה יותר מבארצות מוצאם, ופער זה עצום עוד יותר ביחס לנשים. הסיבה העיקרית לבואם של מהגרי עבודה מאמריקה לטינית ואפריקה לישראל היא האפשרות לחסוך כאן כסף רב בתוך פרק זמן קצר יחסית כדי לרכוש דירה או מגרש או כדי לפתוח עסק קטן שיאפשר להם לפרנס את משפחתם בכבוד במולדתם. ישראל אינה שונה בכך מכל מדינה אחרת שהופכת יעד להגירת עבודה.

אולם אין די באיתור התמריצים הכלכליים של המהגרים כדי להבין את האופן שבו נוצר מסלול הגירה חדש, שלא היה קיים עד לפני עשור. ראוי להפנות את תשומת הלב לחשיבותה של ישראל כמוקד עלייה לרגל של צליינים בני דתות שונות.⁵³ צליינות דתית שימשה לא רק מניע לבחירת ישראל כארץ יעד, אלא גם מסלול כניסה ממוסד למהגרים בפוטנציה (Kemp & Raijman, 2003). מסלול זה הפך נפוץ בעיקר לקראת תום המילניום הקודם, אך באותה התקופה גם גברו והלכו החסמים והפיקוח על דרכי הכניסה לישראל של תיירים שנתפסו כמי שמתכוונים להשתקע.

אחת הפעילויות שאפיינו את קהילות המהגרים היא זו הדתית. עשרות כנסיות אוונגליות שהקימו מהגרים שירתו בעיקר מאמינים מהקהילות האפריקאית, הפיליפינית והלטינו-אמריקאית, ולעתים נכחו בהן גם מהגרים ממזרח אירופה. כנסיות המהגרים בישראל עיצבו מעין מרחב מוגן, אולי היחיד שבו זכו מהגרים שקופים אלה לנוכחות ציבורית כלשהי. ואכן, המהגרים ראו בכנסייה לא רק מחסה פיזי ורוחני מפני אימת הגירוש, אלא גם מוסד שמפצה אותם על אובדן כבודם העצמי בשל היותם "בלתי חוקיים" ומאפשר להם להשתתף במסגרת קהילתית שמקנה להם מעמד ציבורי כזה או אחר (ויזל ופנסטר, 2007; צבר, 2004; קמפ ורייכמן, 2004; Raijman et al., 2003).

מסגרות קהילתיות רבות אחרות של מהגרי עבודה התקיימו לאורך כל העשור. דוגמה מעניינת להתארגנות קהילתית מסוג אחר היא איגוד העובדים האפריקאים (African Workers Union), שמיום היווסדו נשא את עיניו בראש ובראשונה אל דעת הקהל ואל מעצבי המדיניות בישראל.⁵⁴ האיגוד הוקם בספטמבר 1997 וזכה להכרה כעמותה רשומה בישראל בזכות סיוע שהגישו לו כמה חברי כנסת, דבר פרדוקסלי כשלעצמו בהתחשב בעובדה שבועוד ארגון המהגרים היה מוכר, הרי מקימו וחבריו מקרב המהגרים האפריקאים לא זכו כלל להכרה ועמדו כל העת בפני איום הגירוש. הארגון, שהציב לעצמו כמטרה מוצהרת "לכנס את העובדים האפריקאים בישראל תחת מטרייה משותפת שתספק להם סיוע ושירותים", פעל כגורם מתווך בין קהילת המהגרים האפריקאים ובין הרשויות ושימש בסיס ארגוני לניעות של דעת הקהל בקרב מעצבי מדיניות בישראל, בעיקר סביב מדיניות הגירוש והסדרת מעמדם של מהגרי עבודה מאפריקה (Kemp et al., 2000). פירוקו של ארגון העובדים האפריקאים בשנים 2003-2004 הוא תמצית הסיפור על אודות פירוקן של קהילות המהגרים בלא היתר בישראל מאז הקמת משטרת ההגירה בשנת 2002.

53 כשליש מהמהגרים הצהירו על חשיבותן של סיבות דתיות – היותה של ישראל ארץ הקודש – בהחלטתם לבחור בישראל כארץ היעד.

54 מהגרי עבודה מאמריקה הלטינית ניסו אף הם להתארגן במסגרת דומה, אך ניסיונותיהם כשלו, בעיקר בשל רדיפת המשטרה אחר מנהיגי הקהילה (Schammah-Gesser et al., 2000).

הקמת משטרת ההגירה במסגרת מדיניות "השמים הסגורים" סימנה נקודת מפנה חשובה במדיניות הגירוש ובחיי הקהילות של מהגרים ששהו בישראל בלא היתר. מתוך הבנת תפקידן המרכזי של רשתות והתארגנויות קהילתיות ושל משפחות בחיי המהגרים הבלתי מתועדים, לא רק פרטים היו יעד לפעילות המשטרה, אלא גם הקהילות עצמן. פעילות משטרתית ומודיעינית ענפה הוקדשה לאיתורם ולגירושם של מנהיגי הקהילות (וורגפוט, 2006). מארבים ופשיטות על תחבורה ציבורית, רחובות, מקומות עבודה, התכנסויות קהילתיות, כנסיות, מקומות בילוי, ואף בתים פרטיים, נעשו מחוזה יומיומי. תחושה של אימה כללית פשתה בקרב מהגרים בלא היתר, והם ירדו למחתרת. חלקם עזבו את דרום תל אביב ופנו לאזורים מרוחקים מן המרכז או עברו להתגורר בבתי מעסיקהם ונמנעו לחלוטין מלצאת לרחוב. בצד האימה הביאה המדיניות החדשה לקריסתן המיחלת של מערכות קהילתיות שלמות (Raijman et al., 2003; Willen, 2007). נראה שמשטרת ההגירה ומדיניות הגירוש המקיפה של השנים האחרונות היו עבור מדינת ישראל מענה עיקרי להימצאותן של קהילות זרים בתוכה, ושימשו תחליף לעיצוב מדיניות הגירה שמביאה בחשבון את התוצאות החברתיות הכרוכות בליברליזציה של שוקי עבודה.⁵⁵ אם כן, היווצרותה של קטגוריה חדשה של מהגרים שאינם יהודים ואינם פלסטינים, שדרים בשוליה של ההווה הישראלית, ויש בהם מי שהפכו לתושבי קבע בלתי רצויים, מציבה בפני החברה והמדינה בישראל אתגרים חדשים, שהכרעתם אינה נראית באופק.

סיכום: ממדינת עלייה למדינת הגירה בפועל

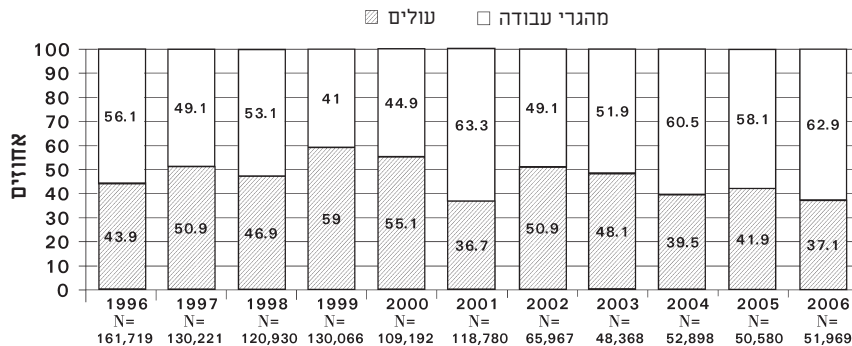
העלייה לישראל הייתה מקור מרכזי לגידול האוכלוסייה היהודית מאז קום המדינה, בייחוד בשנים 1948-1960, שבהן מאזן ההגירה היה 64.6% מכלל הגידול, ובשנות התשעים, בעיקר במחצית הראשונה של העשור. מאז ניכרת מגמה מתמדת של ירידה: ב־2005 ירד מאזן ההגירה לכדי 13.5% בלבד מכלל גידול האוכלוסייה היהודית.⁵⁶ בשנת 2007 באו לישראל בחסות חוק השבות 19,700 איש ואישה, המספר הנמוך ביותר מאז 1989, ערב העלייה ההמונית מברית המועצות לשעבר. בד בבד עם צמצום זרם העולים לישראל גוברת בשנים האחרונות הירידה מהארץ ומקרבת את מאזן ההגירה לאפס. נשאלת אפוא השאלה אם ישראל עודנה ארץ עלייה או שהפכה למדינת הגירה בפועל, כמו מדינות קולטות הגירה אחרות באירופה ובאמריקה הצפונית.

55 דיון על זרמי ההגירה לישראל אינו יכול להתעלם מהזרם הגובר והולך של פליטים ומבקשי מקלט ממדינות אפריקה, בעיקר מאז תחילת המאה ה־21. בפברואר 2005 עמד מספרם של מבקשי המקלט בישראל על 4,375. כ־85% מהם הגיעו ממדינות באפריקה דרך הגבול המצרי, רובם מאתיופה (כ־32% מכלל מבקשי המקלט המדיני בישראל). מבקשי המקלט הם גם יוצאי ניגריה, אריתריאה, קונגו, ליבריה, גאנה וסומליה, מדינות שנמצאות במצבי לחימה שמונעים ביטחון מאזרחיהן. בשלוש השנים האחרונות ניכרת תנועה גוברת והולכת של פליטים סודנים לישראל (דרך מצרים) הקוראת תיגר על מדיניות מתן מקלט בישראל. סודן אמנם אינה מוגדרת מדינת אויב, אך נחשבת עוינת, ומבקשי מקלט ממדינה זו מוגדרים בישראל (Ben-Dor & Kagan, 2006) Enemy Nationals. על כינונו של משטר פליטים בישראל ראו קריצמן וקמפ (2008).

56 מ־39% בשנים 1996-2000 ירד ל־16.5% בשנים 2001-2005. ראו קושנירוביץ' ודולב, 2006, פרק 1, לוח 1.11, מקורות גידול האוכלוסייה, מאזן הגירה, 1948-2005, עמ' 39.

תשובה חלקית לשאלה זו מובאת בתרשים 6, שבו מוצגות סך כל הכניסות החוקיות של מהגרים לישראל, כלומר של עולים בחסות חוק השבות ושל מהגרי עבודה בהיתר. התרשים מראה בבירור תהליך של התרחבות ההגירה הלא אתנית בהשוואה להגירה האתנית. להגירה הלא אתנית יש להוסיף את מהגרי העבודה הנכנסים בלא היתר ואת מבקשי המקלט שמספרם גדל והולך בשנים האחרונות. לוי הובאו גם הם בחשבון בנתוני התרשים, מספר המהגרים הלא אתניים היה אף מעט גבוה יותר.

תרשים 6. כניסות עולים ומהגרי עבודה בעלי אשרות עבודה

מתוך: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2000), לוח 4.10, עמ' 4.17; (2002), לוח 4.10, עמ' 4.17-4.18; (2006), לוח 4.10, עמ' 249-250; (2007), לוח 4.11, עמ' 240.

בניגוד למגמות הגידול במספר המהגרים הלא אתניים, העלייה לישראל עשויה להיחלש בעתיד הקרוב עקב שינויים הקשורים במצב הכלכלי-פוליטי במדינות המוצא שמהן באו רוב העולים בעשור האחרון ובעקבות שינוי מדיניות העלייה בישראל (החלטת הממשלה לסגור את השערים בפני מועמדי עלייה מאתיופיה). הירידה העקבית במספרם של עולי ברית המועצות לשעבר אינה נובעת רק ממיצוי המאגר הפוטנציאלי של יהודים שיכולים להגיע בחסות חוק השבות⁵⁷ אלא קשורה גם לשיפור המצב הכלכלי-חברתי-פוליטי במדינותיהם (בעיקר רוסיה), שבעקבותיו עשויים מקצת מעולי ברית המועצות לשעבר לחזור לארץ המוצא שלהם.⁵⁸ עם מגבלות אלו, אפילו תשמור העלייה ממדינות המערב על קצב הגידול של השנים האחרונות, אין סימנים שמרמזים שהעלייה בשנים הבאות תגיע לממדים של שנות התשעים, אלא אם יחולו שינויים דרסטיים במדינות אלה (התגברות אנטישמיות או

57 רוב היהודים שנשארו ברוסיה הם צאצאים למשפחות מעורבות, ויש להם קשרים חזקים לארץ המוצא. מבין אלה שמעוניינים לעזוב, רבים מעדיפים יעדים אחרים, כמו גרמניה, קנדה או ארצות הברית. בגלל מדיניות העלייה, המבוססת על הקריטריון האתני ואינה מביאה בחשבון את כישורי העולים, עשויים לבוא לישראל מהגרים שהם חלשים מבחינת מאפייניהם החברתיים-כלכליים לעומת הפונים למדינות אחרות שקולטות הגירה (Remennick, 2007). ראו גם אנשיל פפר, "יהודי ברה"מ גאים בוותם אבל לא יעלו לישראל", הארץ, 18 בדצמבר 2007.

58 על פעילותה של רוסיה להחזרת מהגריה, בעיקר אלה בעלי המקצועות האקדמיים, ראו אנשיל פפר, "רוסיה פועלת בישראל להחזרת עולים", הארץ, 10 בדצמבר 2007.

הידרדרות המצב הכלכלי-חברתי-פוליטי). צמצום העלייה, בד בבד עם המשך ההגירה הלא אתנית, מרמזים על הפיכתה של ישראל ממדינת עלייה למדינת הגירה בפועל. כאמור, ההגירה החדשה לישראל מביאה עמה אתגרים נוספים לחברה בישראל ועשויה להשפיע גם על הדפוסים הקיימים של אי שוויון. ברצוני להתייחס לארבעה אתגרים עיקריים: (1) הגירה מברית המועצות לשעבר; (2) הגירה מאתיופיה; (3) הגירה לא יהודית בחסות חוק השבות; (4) הגירת עבודה ופליטים. כל אחד מהאתגרים האלה עשוי להשפיע על מבנה הריבוד בחברה הישראלית גם לטווח ארוך ולדורות הבאים.

הגירה מברית המועצות לשעבר

העולים מברית המועצות לשעבר הם כיום קבוצה גדולה בחברה הישראלית, ועלייתם לישראל הונעה בעיקר על ידי גורמי דחיפה בארץ המוצא. בהסתמך על נתונים אלה, השאלה הנשאלת הן במחקר האקדמי והן בדיון הציבורי היא אם קבוצה זו תפתח דפוס של אסימילציה או של בידול. מצד אחד, מחקרים רבים מגלים דפוס מעורב של אסימילציה אל החברה הקולטת תוך כדי שימור התרבות והערכים של קבוצת המוצא (ראו Remennick, 2003, 2004, 2007);⁵⁹ בצד דפוס ברור של השתלבות כלכלית, קיימים דפוסי בידול במרחב הגיאוגרפי שמחזקים את תחושת ההשתייכות לקבוצה אתנית מובחנת, והבידול הזה תורם להתארגנות מוסדית ופוליטית רחבה (Ben-Rafael et al., 2006; Leshem & Lissak, 1999). מהצד האחר, האטה של גלי ההגירה ממדינות ברית המועצות לשעבר בשנים האחרונות פירושה שבני הדור השני והשלישי יגדלו בקהילות שאין בהן "חידוש מלאי", ועל כן עשויים להיחלש קשריהם עם מדינת המוצא, ובעקבות כך עשויים להשתנות גם דפוסי האסימילציה התרבותית.⁶⁰

הגירה מאתיופיה

השתלבותם של עולי אתיופיה בחברה הישראלית מושפעת לא רק ממשאביהם החברתיים-כלכליים הדלים, המעכבים תהליכים של ניעות חברתית, אלא גם מהתייחסות לגזעם, שהיא ציר חשוב בקביעת הישגים חברתיים-כלכליים. בשל ההון האנושי הנמוך שברשותם, גם הישגיהם בשוק העבודה נמוכים יחסית לקבוצות מוצא אחרות. על אף תהליך ברור של כניסה למערכת ההשכלה הגבוהה ועלייה בהשתתפות בשוק העבודה, הפערים בין יוצאי אתיופיה ליתר המהגרים בישראל ולוותיקים (כולל ערבים) רחבים ביותר (סבירסקי וסבירסקי, 2002; Offer, 2004).⁶¹

59 על גיבוש זהות של עולי ברית המועצות לשעבר ראו ליסציה ופרס (2000).

60 כך קרה בארצות הברית בקהילות של מהגרים מאיטליה, מיוון ומארצות אירופיות אחרות, לאחר שפסקה ההגירה ממדינות אלה.

61 נראה שכפועל יוצא משיעור תעסוקה נמוך ושכר ירוד, רמת החיים של משפחות אתיופיות נמוכה ביותר: ההכנסה התקנית לנפש עמדה בשנת 2005 על 1,288 ש"ח לחדש, לעומת 4,366 ש"ח לחדש לכלל משקי הבית היהודים. לכן תחולת העוני גבוהה מאוד בקרב עולים מאתיופיה בהשוואה לשאר הקבוצות. כ-52% ממשקי הבית של העולים מאתיופיה נמצאים מתחת לקו העוני, לעומת 16% בלבד ממשקי הבית של עולים מברית המועצות לשעבר ושל כלל אוכלוסיית ישראל. אחוז גבוה מאוד של משקי בית של עולי אתיופיה מתקשים לכסות את הוצאותיהם (76.6%) (אמית וצ'אצ'אשווילי, 2007; בנק ישראל, 2007).

סיכוייהם של בני הדור השני להתגבר על המכשולים ועל מעגל העוני שקבוצתם שרויה בו נראים מעורפלים ובעייתיים ביותר. בידול וריכוז של עולים מאתיופיה באזורי מגורים פריפריאליים נטולי הזדמנויות כלכליות משפיעים על סיכויי ניעות חברתית-כלכלית, בייחוד של הדור השני. בתנאים אלה, צעירים ממוצא אתיופי חשים שהסיכויים לניעות חסומים בפניהם, והם עשויים לפתח עמדות שפוסלות את הערכים של תרבות הליבה של החברה הישראלית.⁶²

עם זאת, סבירסקי וסבירסקי (2002) מעלים שתי נקודות אור שמרמות על כיוונים אפשריים של ניעות חברתית-כלכלית של צעירים ממוצא אתיופי. הראשונה נוגעת לגידול במספר הצעירים ממוצא אתיופי שלומדים באוניברסיטאות ולגידול במספר הלומדים מקצועות במדעי הטבע, הנדסה ומקצועות עזר רפואיים. הנקודה השנייה מתייחסת להתנהויות קבוצת משכילים בקרב יוצאי אתיופיה, שרבים מהם מועסקים כאקדמאים במשרדי הממשלה, ברשויות המקומיות ובעמותות העוסקות בסיוע לקהילת יוצאי אתיופיה. חשיבותה של קבוצה זו היא בעיקר במישור הסמלי, כמודל לחיקוי עבור הדור השני. הרחבה של קבוצה זו, שהצליחה להשיג דריסת רגל במעמד הבינוני הישראלי, תלויה בהמשך הפעילות של התכניות הממשלתיות ושל העמותות הקהילתיות (סבירסקי וסבירסקי, 2002, עמ' 23).

מהגרים לא יהודים בחסות חוק השבות

תופעת הגירתם של עולים לא יהודים, גם כאלה שמעדיפים לשמור על דתם הנוצרית, היא תופעה שלא זכתה עד כה להתייחסות נרחבת במחקר האקדמי, אף שממדיה הולכים וגדלים.⁶³ רוב המהגרים האלה, אך לא כולם, זכאים אוטומטית לאזרחות, אך בגלל אי ההפרדה בין דת למדינה, ובשל הכפפת דיני האישות לסמכות מונופול אורתודוקסית דתי, המהגרים הלא יהודים מופלים בכל הקשור לדיני נישואין, גירושין, איחוד משפחות, גיור וקבורה.⁶⁴ מאחר שהפרדה בין דת למדינה בישראל אינה נראית אפשרות ריאלית בטווח הקרוב, ההזדמנויות לשוויון פוליטי, חברתי, כלכלי ותרבותי עבור קבוצות לא יהודיות נראות רחוקות. בהקשר זה חשוב לציין את קיומן של תופעות חדשות שטרם זכו למחקר אקדמי, כגון אנטישמיות ואליםמות בקרב עולים לא יהודים מברית המועצות לשעבר. לא זו בלבד שיש בקרבם פעילים באתרי אינטרנט שמטפחים מגמות אלה, אלא שהם אף מבצעים פעולות

62 התנאים החדשים שנוצרו עם העלייה מאתיופיה לישראל ושיש להם משמעות רבה בהבניית זהותם הם הטלת ספק ביהדותם, דרישת הרבנות לגיורם, קביעת פרוצדורות נפרדות לנישואין לבני העדה, וכן מפגש עם סטריאוטיפים שליליים שמקורם בצבע העור, שהשפיעו על מידת קבלתם בחברה הקולטת. כל אלה הביאו להתנגשות דפוס זהות מורכב שניזון מהזדהות עם פורות שחורות גלובליות ומהזדהות עם מודלים של תרבות עירונית אתיופית שקוראים תיגר על המודל ההגמוני של זהות ישראלית ייחודית (ענטביימיני, 2003; שבתאי, 1999; Ben-Eliezer, 2004).

63 מאחר שחלק גדול ממאגר היהודים במדינת ברית המועצות לשעבר מורכב ממשפחות מעורבות, נראה שזו הקבוצה העשויה להתחזק בגלי ההגירה העתידיים.

64 המחקר על עולים לא יהודים נמצא בראשית הדרך. למחקרים חלוציים בנושא זה ראו לדוגמה זסלבסקי והורוביץ (טרם פורסם), חסין (2006) וכהן (2006).

אלימות נגד קבוצות מיעוטים אחרות.⁶⁵ קבוצות אלה, שלא היו קיימות לפני שנות התשעים, מוסיפות שסעים לחברה הישראלית, שהיא ממילא חברה שסועה על פי אתניות, לאום, דת וגזע.

מהגרי עבודה ופליטים מאפריקה

זרמי ההגירה של מהגרי עבודה ופליטים מאפריקה לישראל קוראים תיגר על החברה והמדינה בישראל בהגדרתה המסורתית כמדינה יהודית ועשויים להשפיע על דמותה של החברה בעתיד. כניסתם של מהגרים לא אתניים נמצאת במגמת עלייה, ולפיכך שאלות של אזרחות, מהות הלאומיות ורב תרבותיות נעשו דחופות ומכריעות יותר מתמיד. דפוסי הוויסות המופעלים כלפי זרים בישראל, שבעטיים מתאפשרת הכללתם בשוק העבודה בתנאי שיישאר מנותקים לחלוטין מהספֶרה החברתית והפוליטית, מבליטים את תפקידה הצפוי של האזרחות הלאומית כמנגנון של סגירות פוליטית (קמפ ורייכמן, 2008). מחקרים על עמדות כלפי מהגרי עבודה בישראל מעידים שלא רק הממשלה אלא גם האזרחים הישראליים (יהודים וערבים כאחד) מעוניינים ליהנות מהעבודה הזולה של לא אזרחים, אך אינם מעוניינים להעניק להם זכויות שוות (Rajjman & Semyonov, 2004). עמדות מדירות אלה, שדומות במידת מה לאלה שקיימות במדינות קולטות הגירה שונות (באירופה ובארצות הברית), צריכות להיות מובנות בהקשר המיוחד של מדינה אתנו־לאומית כמו ישראל. צביונה האתנו־דתית של הלאומיות בישראל ומשטר השילוב הקיים, היעדר תפיסה שוויונית ופרקטיקה של אזרחות עבור לא יהודים, אופייה המדיר של מדיניות ההתאזרחות – כל אלה הופכים את ישראל לחברה רב תרבותית הלכה למעשה, אך בלא סיכוי לרב תרבותיות. לסיכום, שישים שנה עברו מאז הוקמה מדינת ישראל כמדינת מקלט לעם היהודי. דומה שהפרויקט הציוני הצליח, כפי שטוען כהן (2002), שכן כמעט מחצית מיהודי העולם מתגוררים כיום בישראל. עם זאת, צמצום העלייה בד בבד עם המשך ההגירה הלא אתנית מרמזים שישאל הופכת מדינת עלייה למדינת הגירה הלכה למעשה. השינוי בהרכב האתנו־לאומי של זרמי ההגירה מאז שנות התשעים מציב אתגרים חדשים, שנובעים ממשטר השילוב הדיפרנציאלי כלפי קבוצות מהגרים. אתגרים אלה אינם נוגעים רק לקבוצות המהגרים המדוברות, אלא לחברה הקולטת כולה.

65 ראו למשל רוני זינגר־חרותי ומוטי כ"ץ, "המשטרה חשפה 'תא ניאור־נאצי' בפתח תקוה", הארץ, 9 בדצמבר 2007; מוטי כ"ץ, "האברכים לא יוצאים מהבית מפחד מגלוחי הראש", הארץ, 9 בדצמבר

נספח 1. 25 הערים שבהן נקלטו רוב המהגרים, 1989-2004

עיר	מהגרים סה"כ	ברית המועצות לשעבר	אתיופיה	אחוז המהגרים בעיר מתוך כלל תושבי העיר
אשדוד	72,932	60,911	3,722	34.2
חיפה	70,015	63,956	2,138	23.3
ירושלים	61,514	33,280	1,940	8.0
באר שבע	59,929	52,398	2,951	30.2
תל אביב-יפו	57,723	44,394	121	12.6
נתניה	25,239	39,886	5,980	27.3
בת ים	48,674	44,625	361	31.1
ראשון לציון	43,135	38,571	2,148	18.5
אשקלון	39,464	33,994	2,310	34.2
פתח תקווה	39,374	36,645	802	20.4
חולון	33,296	29,829	103	17.7
חדרה	34,219	20,535	2,340	29.3
נצרת עילית	22,990	21,366	226	44.8
רחובות	22,090	16,371	3,479	19.3
לוד	19,562	16,663	2,143	26.4
כרמיאל	18,700	17,001	215	38.0
קריית גת	16,281	14,482	1,142	31.3
קריית ים	15,526	14,231	628	34.8
רמת גן	15,236	12,954	6	10.7
רמלה	14,663	12,489	1,612	21.5
בית שמש	14,124	7,127	1,539	22.0
עפולה	12,298	10,807	913	29.0
כפר סבא	11,933	8,610	208	13.7
קריית אתא	11,685	11,012	202	21.6
נהריה	11,112	9,245	315	19.7

מתוך: המשדר לקליטת עלייה (2005).

מקורות

- אמית, ק' (2005). תקפות החלוקה האתנית הדיכוטומית למזרחים ולאשכנזים בקרב מהגרים וצאצאיהם בשוק העבודה הישראלי. מגמות, מד(1), 28-3.
- אמית, ק' וצ'אצ'אשווילי, ס' (2007). מדר רופין: המדר השנתי להשתלבות של העולים בישראל – דו"ח 2. דו"ח שהוגש למשרד הקליטה.
- בג"ץ 4542/02, עמותת קו לעובד נגד ממשלת ישראל, תק"על 2006(1), 4336.
- בנק ישראל (2007). פרק ה': שוק העבודה. בתוך דין וחשבון 2006 (עמ' 165-199). ירושלים: בנק ישראל.
- גיל, ע' ודהאן, י' (2006). בין ניאוליברליזם לאתנולאומיות: תיאוריה, מדיניות ומשפט ביחס לגירוש מהגרי-עבודה בישראל. משפט וממשל, (1), 347-385.
- דו"ח אנדרון (2004). דו"ח הצוות הבין-משרדי בנושא תכנון שיטת העסקת עובדים זרים בישראל ותנאים למתן רישיונות להעסקת עובדים זרים. הוגש לשר התעשייה, המסחר והתעסוקה ולשר האוצר. ירושלים.
- וורגפוט, נ' (2006). "תפתחו, משטרה!" – מהגרי עבודה בישראל. תל אביב: עם עובד.
- ויזל, א' ופנסטר, ט' (2007). גלובליזציה, שייכות וקהילת מהגרי העבודה האפריקאים בתל-אביב-יפו. סוציולוגיה ישראלית, ח(2), 301-321.
- וסלבסקי, ט' והורוביץ, ת' (טרם פורסם). עולי ברית המועצות לשעבר אשר אינם רשומים כיהודים: גיבוש זהות והשתלבות בחברה הישראלית.
- חסיין, י' (2006). מהגרים נוצרים במדינה יהודית: זהותם של עולים לא יהודים של שנות ה-90 מברית המועצות לשעבר. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה.
- כהן, א' (1999). עובדים מתאילנד בחקלאות הישראלית. בתוך ר' נתנון ול' אחדות (עורכים), הפועלים החדשים: עובדים ממדינות זרות בישראל (עמ' 155-204). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (2006). יהודים לא-יהודים: זהות יהודית ישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי בישראל. ירושלים: מכון שלום הרטמן.
- כהן, י' (1998). פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים לאשכנזים, 1975-1995. סוציולוגיה ישראלית, א(1), 115-134.
- (2002). מארץ מקלט לארץ בחירה: שינויים בדפוסי ההגירה לישראל. סוציולוגיה ישראלית, ד(1), 39-60.
- ליסציה, ס' ופרס, י' (2000). עולי חבר העמים – גיבוש זהות ותהליכי אינטגרציה. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 7-30.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2000). השנתון הסטטיסטי לישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2002). השנתון הסטטיסטי לישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2004). אוכלוסיית עולי ברית המועצות (לשעבר) לישראל, נתונים נבחרים. אוחזר מתוך <http://www.cbs.gov.il/www/publications/ussr/intussrh.pdf>
- (2006). השנתון הסטטיסטי לישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

- (2007). השנתון הסטטיסטי לישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
מונדלק, ג' (2003). עובדים או זרים בישראל? "חוזה התשתית" והדפיציט הדמוקרטי. עיוני משפט, כז, 487-423.
- מנחם, ג' וגייסט, ע' (1999). שפה, תעסוקה וזיקה לישראל בקרב עולי ח"ע בשנות ה-90. מגמות, מז(1), 148-131.
- משרד העבודה והרווחה (1999). עובדים זרים בישראל. חוברת יום עיון, הרשות לתכנון כוח אדם. ירושלים: משרד העבודה והרווחה.
- (2001). ר"ח הוועדה לבחינת היקף העסקת זרים במשק הישראלי. ירושלים: משרד העבודה והרווחה.
- המשרד לקליטת העלייה (2005). העלייה לישראל: נתוני סיכום 2004-1898. ירושלים: המשרד לקליטת העלייה. אוחזר מתוך <http://www.moia.gov.il/NR/rdonlyres/ACB6064B-B03C-4B64-9B58-11D776606771/0/matz2004.pdf>
- סבירסקי, ש' וברנשטיין, ד' (1993). מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. בתוך א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 147-120). תל אביב: ברירות.
- סבירסקי, ש' וסבירסקי, ב' (2002). היהודים יוצאי אתיופיה בישראל: דיור, תעסוקה וחינוך. מידע על שוויון, 11. תל אביב: מרכז אדווה.
- סיטבון, ע' (2006). מקומם של בתי-משפט בישראל ובצרפת בעיצובה של המדיניות כלפי מהגרי עבודה. משפט וממשל, י(1), 346-273.
- סמיונוב, מ', הברפלד, י', רייכמן, ר', אמית, ק', דולב, ר', זלצר-זובידה, א' ואחרות (2007). המודר השנתי להשתלבותם של העולים בישראל. עמק חפר: המכון להגירה ושילוב חברתי, המרכז האקדמי רופין.
- ענטביימיני, ל' (2003). אתיופיה האורבנית ותרבות שחורה. מודלים של זהות חדשה בקרב נוער עולה מאתיופיה בישראל. בתוך ר' איזיקוביץ (עורכת), על גבולות תרבותיים וביניהם (עמ' 31-11). תל אביב: רמות.
- פון ברייטנשטיין, ט' (1999). העובדים הפיליפינים בישראל. בתוך ר' נתנון ול' אחדות (עורכים), הפועלים החדשים: עובדים ממדינות זרות בישראל (עמ' 225-205). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פילובסקי, ל' (1999). "נוכחים נפקדים": חקר תפקודם של ארגוני כוח אדם לטיפול בעובדים זרים בישראל והקשר ביניהם לבין הרשויות. בתוך ר' נתנון ול' אחדות (עורכים), הפועלים החדשים: עובדים ממדינות זרות בישראל (עמ' 89-41). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- צבר, ג' (2004). אני עובד זר, שחור ונוצרי בישראל היהודית: נצרות אפריקנית בתל-אביב. בתוך א' קליינברג (עורך), לא להאמין: מבט אחר על דתיות וחילוניות (עמ' 73-30). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב וכתר.
- קו לעובד ומוקד סיוע לעובדים זרים (2007). חירות בע"מ: כבילת מהגרי עבודה לתאגידים. תל אביב: קו לעובד.
- קושנירוביץ, נ' ודולב, ר' (עורכות) (2006). שנתון העולים בישראל 2006. עמק חפר: המרכז האקדמי רופין.

- קמפ, א' ורייכמן, ר' (2004). "הו אדוני! עשיני בלתי נראה": כנסיות אבנגליות ומהגרי עבודה במדינה יהודית. בתוך י' יונה וי' גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל (עמ' 108-131). תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- (2008). עובדים זרים: הכלכלה הפוליטית של הגירת עבודה בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קריצמן, ט' וקמפ, א' (2008). כינונו של משטר פליטים בישראל: בין מדינה לחברה אזרחית. בתוך מ' אייזנשטדט וג' מונדלק (עורכים), העצמה במשפט – גיליון מיוחד של משפט, חברה ותרבות (עמ' 55-90), כרך 4 בסדרה.
- רוזנהק, ז' (2000). מהגרי עבודה במדינת הרווחה הישראלית: מגמות הדרה והכלה. ביטחון סוציאלי, 56, 97-112.
- רוזנהק, ז', וכהן, א' (2001). דפוסי הכלה של "עובדים זרים" ומשטר ההגירה בישראל: ניתוח השוואתי. סוציולוגיה ישראלית, (1), 53-78.
- שבתאי, מ' (1999). "הכי אחי": מסע הזהות של חיילים עולים מאתיופיה. תל אביב: צ'ריקובר.
- Addelton, J. (1991). The impact of the Gulf War on migration and remittances in Asia. *International Migration*, 29(4), 509–526.
- Al-Haj, M. (2004). *Immigration and ethnic formation in a deeply divided society: The case of the 1990s immigrants from the Former Soviet Union in Israel*. Leiden, the Netherlands: Brill.
- Amir, S. (2002). Overseas foreign workers in Israel: Policy aims and labor market outcomes. *International Migration Review*, 36(1), 41–57.
- Amit, K. and Riss, I. (forthcoming). The role of social networks in migration from developed countries. *Immigrants and Minorities*.
- Bartram, D. (1998). Foreign workers in Israel: History and theory. *International Migration Review*, 32, 303–325.
- Ben-Dor, A. and Kagan, M. (2006). *The Refugee from my Enemy is my Enemy: The Detentions and Exclusion of Sudanese Refugees in Israel*. Paper presented at the Bi-annual Conference for Human Rights in Israel, Minerva Center for Human Rights, Tel-Aviv, Israel.
- Ben-Eliezer, U. (2004). Becoming a black Jew: Cultural racism and anti-racism in contemporary Israel. *Social Identities*, 10(2), 245–266.
- Ben-Rafael, E., Lyubansky, M., Glockner, O., Harris, P., Israel, Y., Jasper, W. et al. (2006). *Building a diaspora—Russian Jews in Israel, Germany and the USA*. Leiden and Boston, MA: Brill.
- Borjas, G. (1982). The earnings of male Hispanic immigrants in the United States. *Industrial and Labor Relations Review*, 35, 343–353.

- Chiswick, B. (1979). The economic progress of immigrants: Some apparently universal patterns. In W. Fellner (Ed.), *Contemporary economic problems* (pp. 357–399). Washington: American Enterprise Institute.
- (1998). Hebrew language usage: Determinants and effects on earnings among immigrants in Israel. *Journal of Population Economics*, 11, 253–271.
- Cohen, Y. & Haberfeld, Y. (1998). Second generation Jewish immigrants in Israel: Have the ethnic gaps in schooling and earnings declined? *Ethnic and Racial Studies*, 21, 507–528.
- (2007). Patterns of Self-Selection and Earning Assimilation among Immigrants from the Former Soviet Union in Israel and the US. *Demography*, 44(3), 649–668.
- Cohen, Y. & Kogan, I. (2006). Next year in Jerusalem... or in Cologne? Labour market integration of Jewish immigrants from the Former Soviet Union in Israel and Germany in the 1990s. *European Sociological Review*, 23(2), 155–168.
- Cohen, Y., Haberfeld, Y. & Kristal, T. (2007). Ethnicity and mixed ethnicity: Educational gaps among Israeli-born Jews. *Ethnic and Racial Studies*, 30(5), 896–917.
- Doron, A. & Kargar, H. (1993). The politics of immigration policy in Israel. *International Migration*, 31, 497–512.
- Della Pergola, S. (1998). The global context of migration to Israel. In E. Leshem & J. Shuval (Eds.), *Immigration to Israel: Sociological Perspectives* (pp. 51–92). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Eckstein, Z. & Weiss, Y. (2004). On the wage growth of immigrants: Israel, 1990–2000. *Journal of the Economic Association*, 2(4), 665–695.
- Feiler, G. (1991). Migration and recession: Arab labor mobility in the Middle East, 1982–1989. *Population and Development Review*, 17(1), 134–155.
- Flug, K., Kasir, N. & Offer, G. (1997). The absorption of Soviet immigrants into the labour market: Aspects of occupational substitution and retention. In N. Lewin-Epstein, Y. Ro'i & P. Ritterband (Eds.), *Russian Jews on three continents: Migration and resettlement* (pp. 433–470). London: Frank Cass.
- Gitelman, Z. (1997). From a northern country: Russian and Soviet Jewish immigration to America and Israel in historical perspective. In N. Lewin-Epstein, Y. Ro'i & P. Ritterband (Eds.), *Russian Jews on three continents: Migration and resettlement* (pp. 21–44). London: Frank Cass.
- Haberfeld, Y. (1993). Immigration and ethnic origin: The effect of demographic attributes on earnings of Israeli men and women. *International Migration Review*, 29, 286–305.

- Haberfeld, Y. & Cohen, Y. (2007). Development of Gender, Ethnic, and National Earnings Gaps in Israel: the Role of Rising Inequality. *Social Science Research*, 36 (2), 654–672.
- Haberfeld, Y., Semyonov, M. & Cohen, Y. (2000). Ethnicity and labour market performance among recent immigrants from the Former Soviet Union to Israel. *European Sociological Review*, 16(3), 287–299.
- Heilbrunn, S. & Kushnirovich, N. (2007). Immigrant and indigenous enterprises: Similarities and differences. *International Journal of Business Performance Management*, 9(3), 344–361.
- Herzog, E. (1999). *Immigrants and bureaucrats*. New York: Berghahn Books.
- Kaplan, S. & Salamon, H. (2004). Ethiopian Jews in Israel: A part of the people or apart from the people? In U. Rebhun & C. Waxman (Eds.), *Jews in Israel: Contemporary social and cultural patterns* (pp. 118–148). Hanover and London: Brandeis University Press.
- Kemp, A. (2006). Managing citizenship and migration in Israel: Undocumented labor migrants' children and policy reforms. In M. Bodeman & G. Yurdakul (Eds.), *Ethnos, citizenship and migration in West Europe and Germany* (pp. 219–238). New York: Palgrave Macmillan.
- Kemp, A. & Raijman, R. (2003). Christian Zionists in the Holy Land Evangelical churches, labor migrants and the Jewish state. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 10, 295–318.
- Kemp, A., Raijman, R., Resnik, J. & Schammah-Gesser, S. (2000). Contesting the limits of political participation: Latinos and black African migrant workers in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 23(1), 94–119.
- Lazin, F. (1997). The housing policies for Ethiopian immigrants in Israel: Spatial segregation, economic feasibility and political acceptability. *Nationalism and Ethnic Politics*, 3(4), 39–68.
- (2005). *Refugee resettlement and "freedom of choice": The case of Soviet Jewry*. Lanhan, MD: Lexington Books.
- Lerner, M. & Menahem, G. (2003). Decredentialization and recredentialization: the role of governmental intervention in enhancing occupational status of Russian immigrants in Israel in the 1990s. *Work and Occupations*, 30(1), 3–29.
- Leshem, E. & Lissak, M. (1999). Development and consolidation of the Russian community in Israel. In S. Weil (Ed.), *Roots and route: Ethnicity and migration in global perspective* (pp. 135–171). Jerusalem: Magnes Press.
- Lustick, I. (1999). Israel as a non-Arab state: The political implications of mass immigration of non-Jews. *Middle East Journal*, 53, 417–433.

- Menahem, G. & Lerner, M. (2001). An evaluation of the effect of public support in enhancing occupational incorporation of former Soviet Union immigrants to Israel: A longitudinal study. *Journal of Social Policy*, 30(2), 307–331.
- Mesch, G. (2002). Between spatial and social segregation among immigrants: The case of immigrants from the FSU in Israel. *International Migration Review*, 36(3), 912–934.
- (2003). Language proficiency among new immigrants: The role of human capital and societal conditions: The case of immigrants from the FSU in Israel. *Sociological Perspectives*, 46(1), 41–58.
- (2007). Spatial segregation and attachment to place: The case of immigrants from the FSU in Israel. *Research in Urban Sociology*, 8, 163–183.
- Offer, S. (2004). The socio-economic integration of the Ethiopian community in Israel. *International Migration*, 42(3), 29–55.
- (2007). The Ethiopian community in Israel: Segregation and the creation of a racial cleavage. *Ethnic and Racial Studies*, 30(3), 461–480.
- Pupko, I. (2007, June). *Perceptions of multilocal aliyah: Policy makers and the news media*. Paper presented at the AIS (Association for Israel Studies) Conference, Ra'anana, Israel.
- Raijman, R. (2001). Mexican immigrants and informal self-employment: A case study in the city of Chicago. *Human Organization*, 60(1), 47–55.
- Raijman, R. & Kemp, A. (2007). Labor migration, managing the ethno-national conflict, and client politics in Israel. In S. Willen (Ed.). *Transnational migration to Israel in comparative context* (pp. 31–50). Lanham, MD: Lexington Books.
- (2008, June). *Labor trafficking in Israel: Chinese migrant workers as a case study*. Paper presented at the Conference of the Research Committee 31 on International Migration (International Sociological Association), France.
- Raijman, R., Kemp, A., Schammah-Gesser, S. & Resnik, J. (2001). *Searching for a better future: Latino labor migration to Israel*. Discussion Paper 105. Tel-Aviv University: Golda Meir Institute for Social Research and Labour.
- Raijman, R., Schammah-Gesser, S. & Kemp, A. (2003). International migration, domestic and care work: Undocumented Latina migrant women in Israel. *Gender and Society* 17(5), 727–749.
- Raijman, R. & Semyonov, M. (1995). Modes of labor market incorporation and occupational cost among immigrants to Israel. *International Migration Review*, 29(2), 375–393.
- (1997). Gender, ethnicity and immigration: Double-disadvantage and triple-disadvantage among recent immigrant women in the Israeli labor market. *Gender & Society*, 11(1), 108–125.

- (1998). Best of times, worst of times and the occupational mobility of Soviet immigrants to Israel. *International Migration*, 36, 291–312.
- (2004). Perceived threat and exclusionary attitudes towards foreign workers in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 27(5), 780–799.
- Razin, E. & Light, I. (1998). Ethnic entrepreneurs in America's largest metropolitan areas. *Urban Affairs Review*, 33, 332–360.
- Razin, E. & Scheinberg, D. (2001). Immigrant entrepreneurs from the Former Soviet Union in Israel: not the traditional enclave economy. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(2), 259–276.
- Remennick, L. (2003). From Russian to Hebrew via HebRush: Intergenerational patterns of language use among Former Soviet immigrants in Israel. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 24(5), 431–453.
- (2004). Language acquisition, ethnicity and social integration among Former Soviet immigrants of the 1990s in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 27(3), 431–454.
- (2007). *Russian Jews on three continents: Identity, integration, and conflict*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Rosen, H. (2001). *Hedgehogs and foxes among the Ethiopian olim in Kiryat Malachi: Economic, social and political dynamics and developments*. Jerusalem: Ministry of Immigrant Absorption, Planning and Research Division.
- Schammah-Gesser, S., Rajzman, R., Kemp, A. & Reznik, J. (2000). "Making it" in Israel?: Non-Jewish Latino undocumented migrant workers in the Holy Land. *Estudios Interdisciplinarios de America Latina y el Caribe*, 11(2), 113–136.
- Semyonov, M. & Lerenthal, T. (1991). Country of origin, gender, and the attainment of socio-economic status: A study of the Jewish population in Israel. *Research in Social Stratification and Mobility*, 10, 325–343.
- Semyonov, M. & Lewin-Epstein, N. (2003). Immigration and ethnicity in Israel: Returning diasporas and nation building. In R. Muenz & R. Ohliger (Eds.), *Diasporas and ethnic migrants: Germany, Israel and Post-Soviet successor states in comparative perspective* (pp. 327–337). London: Frank Cass.
- Semyonov, M., Lewin-Epstein, N. & Yom-Tov, A. (2001). Metropolitan labour markets and socio-economic outcomes among immigrants to Israel. *International Migration*, 39(3), 99–119.
- Semyonov, M., Rajzman, R. & Kotsubinski, E. (2002). *Soviet immigrants in the Israeli labor market: A study of the first decade*. Final report to the Freiderich Ebert Foundation (Unpublished).
- Shafir, G. & Peled, Y. (2002). *Being Israeli: The dynamics of multiple citizenship*. New York: Cambridge University Press.

- Stier, H. & Levanon, V. (2003). Finding an adequate job: Employment and income of recent immigrants to Israel. *International Migration*, 41(2), 64–85.
- Tyree, A., Semyonov, M. & Kraus, V. (1987). Which worm does the early bird get? Ethnic stratification in Israel. *Research in Social Stratification and Mobility*, 6, 239–256.
- Waxman, C. I. (1989). *American aliyah: Portrait of an innovative migration movement*. Detroit, Michigan: Wayne State University Press.
- Willen, S. S. (2007). Toward a critically phenomenology of “illegality”: State, power, criminalization and objectivity among undocumented migrant workers in Tel-Aviv, Israel. *International Migration*, 45(3), 8–38.

ביוגרפיות אלטרנטיביות וההשגחה על מבט הצופה בקולנוע הישראלי

אבי שושנה*

תקציר. מאמר זה מציע לדון במושגים "ביוגרפיות אלטרנטיביות" ו"המבט הביוגרפי" הנלווה לביוגרפיות אלה לשם קידום הבנת האופן שבו הקולנוע משמש כאתר חשוב לכינון ולתחזוק זהויות בקרב פרטים-צופים בחיי היום-יום. מושגים אלה מוצעים בעקבות ניתוח טקסטואלי של עבודת הזהות של גיבורי סרט הקולנוע הישראלי שחור. עבודת זהות זו מתארת כיצד ההבניה של העצמי הנדונה כאן דורשת התייחסות פנומנולוגית קבועה לביוגרפיה אשר הייתה עשויה לאפיין את הסובייקט בסיכוי סביר מאוד. הדיון המסכם מציע לחבר בין מבנה עבודת הזהות של הדמויות ("ביוגרפיות אלטרנטיביות") בסרט לבין המבט המוצע לצופים ("המבט הביוגרפי"), כדי להבין את האיכויות הטמונות בקולנוע כאתר של בקרה לתחזוק סדרי חיי היום-יום בעידן בן זמננו.

אמצעי תקשורת ההמונים ממלאים תפקיד מרכזי בכינונם של סדרים אישיים וחברתיים. בסדרים אישיים הכוונה להיותם של אמצעי התקשורת אתר פופולרי ונגיש שפרטים-צופים מנהלים עמו משא ומתן פנומנולוגי להבניית מושג העצמי בחיי היום-יום. בסדרים חברתיים הכוונה להיותם מרחב הפצה חשוב של מסרים אידאולוגיים, פוליטיים ותרבותיים הנדרשים לכינון ולתחזוק סדרי מדינה וזהויות לאומיות. אמצעי התקשורת לפיכך מציעים לצופים מבטים או תסריטים תרבותיים מסוימים המסייעים בניהול חיי היום-יום (Mulvey, 1975). בכך אין בכוונתי לטעון את הטענה המרקסיסטית כי אמצעי התקשורת (והתרבות הפופולרית) מטשטשים את תודעתם של פרטים או מציידים אותם (כאופן אסקפיסטי) בהון תרבותי נמוך או כוזב (Horkheimer & Adorno, 1994). אני רואה באתרי התרבות הפופולרית (למשל קולנוע, טלוויזיה, רדיו, מוסיקה) טקסטים תרבותיים אשר באמצעותם פרטים מעניקים משמעות לחייהם ומנהלים (ומשנים) את עצמיותם. במובן זה אני טוען טענה דומה לטענתה של אווה אילוז (Illouz, 2003) על תרבות פופולרית בספרה המרשים על הטקסט התרבותי-טלוויזיוני שמציעה לנו אופרה וינפרי:

The first [purpose] is to move the study of popular culture away from the power-pleasure-resistance conceptual trio that has dominated it and to bring

* Postdoctoral fellow, Department of Sociology, Harvard University
עריכת לשון: קארין בוכוולד

it within the fold of 'moral sociology', which has traditionally explored the role that culture plays in making sense of our lives and in binding us to a realm of values (Illouz, 2003, p.1).

אילו מציעה לנו לפיכך גישה ובריאנית לתרבות פופולרית, היינו, כמו מערכות משמעות אחרות (נוסח דת, Weber, 1946), תרבות פופולרית מנכיחה עבורנו שיחים, טכנולוגיות ופרטיקות להתמודדות עם העולם ומציידת אותנו במובן מאליו הפנומנולוגי הנדרש לניהול העצמי בחיי היום-יום. בד בבד במאמר זה אבקש לטעון כי עלינו להמשיך ולברר כיצד תרבות פופולרית, באמצעות ניתוח טקסטואלי (Liebes & Katz, 1990; Illouz, 2003, pp. 8–15) לסרט קולנועי, פועלת כאתר מרכזי לכינון ולתחזוק זהויות.¹ אני אבקש לעשות זאת באמצעות התחקות אחר עבודת הזהות או העבודה הביוגרפית המיוחדת של הדמויות בסרט קולנועי ישראלי פופולרי (שחור, 1994), והיא תכונה כאן עבודה של "ביוגרפיות אלטרנטיביות", ובעיקר באמצעות בירור היחס שבין עבודה זו והמבט(ים) שהיא מציעה לצופים (המבט הביוגרפי) כאמצעי לניהול משא ומתן פנומנולוגי בחיי היום-יום.²

סרט הקולנוע שחור (1994) מתאר את מסע חייה של הגיבורה, רחל בן שושן (שהופכת לחלי שושני), המכונה בסרט "הצברית הראשונה שלנו",³ בת למשפחת מהגרים יהודים ממרוקו, אשר נשלחת לפניימיה חינוכית בירושלים, "הבית ספר הכי גבוה בארץ", בדרך אל רכישת חינוך מערבי. הסרט מתמקד בעבודת הזהות הנלווית למשימת רה-סוציאליזציה זו בשתי נקודות זמן, ילדות ובגרות. עלילת הילדות מתרחשת במרחבי משפחתה המרוקאית של הגיבורה ומשרטטת את חייה טרם היציאה למפעל החינוכי מודרני-מערבי של ישראל החדשה (שנות ה-70). העלילה השנייה כבר עוסקת בזהותה הבוגרת של הגיבורה, ובעיקר בדילמות זהות המוצגות בפני הצופים בעקבות אותו חינוך מחדש והמדיניות החברתית בישראל, אליה נתבקשו יהודי ארצות האסלאם להתאים עצמם. בשתי העלילות סיפור חייה של הגיבורה קשור בקשר הדוק עם בני ובנות משפחתה: אביה העיוור אשר בעלילה הראשונה עסוק בעיקר בניסיונו לשנן ידע לקראת חידון התנ"ך הישראלי; אמה אשר מיישמת פרקטיקות תרבותיות (ומכאן שם הסרט שחור) כדי להשפיע על מהלך חיי בני המשפחה; חמשת אחיה ואחיותיה, ובעיקר האח הגדול אשר יש לו חלק חשוב בחינוך אחיו ואחיותיו הקטנים/ות; האחיות המכונה "משוגעת" או "מפגרת"; האחיות האחרות אשר מאוהבת בגבר אחד אך נאלצת להינשא בנישואים מסורתיים עם "דוד משה". ניתוח העלילה שיוצע להלן מדגיש כי לא די בשליחת הגיבורה אל מוסד חינוכי כדי שתשתלב במודל היהודי החדש בישראל

1 לדין דבר ניתוח טקסטים של מדיה ראו ליבס וכץ (Liebes & Katz, 1990) וכן אווה אילו (Illouz, 2003). המציעה ניתוח טקסט המכונה על ידה "ethical criticism" בעקבות Nussbaum & Booth. כותבים אלה ואחרים טוענים כי ספרות, כמו יצירות אומנות אחרות, מעלה סוגיות פילוסופיות חשובות העוסקות במשמעות ובחיי היום-יום.

2 אני עושה שימוש במושג "עבודת זהות" (identity work) באופן דומה למה שהציעו סנואו ואנדרסון (Snow & Anderson, 1987, p. 1348). היינו תחום של פעילויות אשר פרטים עוסקים בהן כדי ליצור ולשמר עצמיותם.

3 מכאן ואילך ציטוטים מתוך הסרט יוצעו תחת גרשיים.

החדשה (אלמוג, 1997), אלא נדרשת גם פעולת הבניה של ביוגרפיות אלטרנטיביות, רוצה לומר הביוגרפיות של אותו סובייקט אשר לא הוצע לו להתחנך במוסד מדינתי הרחק מבית המשפחה.

כבר כאן אדגיש כי "ביוגרפיות אלטרנטיביות" משמען אופן מיוחד של חוויית העצמי. מושג זה מתאר כיצד הגיבורה בסרט חווה את סיפור חייה כסיפור המכונן ביחס לאלטרנטיבה ביוגרפית אחרת אשר הייתה יכולה לאפיין אותה בסיכוי סביר. המושג מדגיש לפיכך כי התהייה הפנומנולוגית הקבועה של מה היה קורה אילו – אילולא הוצע לגיבורה, בת למשפחת מהגרים ממרוקו, להתחנך במפעל חינוך "מודרני" – "ישראלי" – "מערבי", אשר חילצה מן האלטרנטיבה ה"מזרחית" – היא מרכזית לכינון זהותה של הגיבורה. תהייה זו תתואר אף כמרכזית בכינון המבט הביוגרפי המוצע לצופים (Mulvey, 1975). מבט ביוגרפי זה מוצע לגיבורת הסרט ולצופים בתוך מרחב משפחתה ובדמות עלילת חייהם של אחיה ואחיותיה של הגיבורה, מה שבתורו מעצים את הדרמה העלילתית והמבט הביוגרפי הנלווה לה. מלבד זאת, ביוגרפיות אלטרנטיביות אלה מציעות לצופה מבט מיוחד משום שהן משרטטות באופן ויזואלי את מה שברונו לאטור (Latour, 1986) מכנה באופן פואטי "לחשוב באמצעות העיניים והידיים" – את התשובה (הביוגרפית) לשאלה "מה היה קורה אילו", אילולא הציעה מדינת ישראל (או המבט הכרוך בסדר הלאומי הישראלי) לבני קבוצות אתניות ("מזרחיות") ליישר קו עם מודל האדם החדש.

לפיכך עניינו המרכזי של מאמר זה הוא בפיתוח תאורטי של המושג "ביוגרפיות אלטרנטיביות", כדי להעמיק את הבנתנו בנוגע לאופנים שבהם הקולנוע פועל כאתר לניהול העצמי בקרב הצופים. כמו כן, פיתוח תיאורטי זה יבקש אף להציע תרומה לדיון בדינמיקות אשר בבסיס היותו של הקולנוע מרחב בקרה משמעותי, במונחי ז'יל דלז (1990 [2004]), הנדרשות לניהול סדרי חיים בחברות בנות ימינו. ארבע שאלות מרכזיות שוכנות לפיכך בבסיס החיבור המוצע כאן:

1. מה מאפיין את עבודת הזהות או המלאכה הביוגרפית של גיבורי הסרט?
2. מה ניתן לומר על המבט המוצע לצופה (המבט הביוגרפי) בעקבות זאת כתסריט תרבותי נגיש לכינון העצמי?
3. מהם המאפיינים התוכניים של מבט ביוגרפי זה או כיצד הוא פועל?
4. מה הדבר אומר על האיכויות הטמונות בקולנוע כאתר בקרה (control) לתחזוק סדרי היום-יום בחברה בת זמננו?

לשם דיון מסודר בשאלות אלה המאמר כולל שישה חלקים מרכזיים: דיון תאורטי במושג מבט הצופה; תיאור הביוגרפיה הקולנועית של שחור; תיאור שלוש הביוגרפיות האלטרנטיביות לביוגרפיה אשר הוצעה לגיבורת הסרט; דיון תיאורטי במושג המרכזי המוצע כאן, "ביוגרפיות אלטרנטיביות"; זיהוי מאפייני המבט (הביוגרפי) הנלווים לביוגרפיות האלטרנטיביות; דיון מסכם על המבט הקולנועי ותהליכי בקרתו במרחבי הקולנוע בחברה בת ימינו.

מבט הצופה

מושג ה"מבט" בבסיס דייוני נשען על הניתוח האנליטי המוצע על ידי מישל פוקו.⁴ בתולדות השיגעון בעידן התבונה טוען פוקו: "...madness had become something to look at:" "no longer a monster inside oneself" (Foucault, 1967, p. 70). היינו הוויוואלי בעשה מרכזי לכווח של השיח המדיקלי. בלידת הקליניקה (Foucault, [1973] 1994) פוקו עשה כבר שימוש מפורש בממד הוויוואלי של כוח. הוא תיאר את השיח הרפואי כמי שמבסס את כוחו על המבט האמפירי-מדעי. את הקליניקה הרפואית תיאר פוקו כאתר המבט או כניסיון הראשון לארגן מדע על בסיס החלטות של מבט (שם, עמ' 89). בספרו משמעת וענישה (Foucault, 1979) תיאר פוקו את המבנה הארכיטקטוני, פנאופטיקון, כטכנולוגיה עינית (ocular) של כוח. בהישענו על מושג ה"מבט הרפואי" מציע יורי (Urry, 1990) כי האופן שבו אנחנו מתבוננים על העולם והסביבה אינו מקרי כי אם מאורגן חברתית וסיסטמטית בדיוק כמו המבט הרפואי. על רקע זה מנתח החוקר האחרון את החוויה התיירותית במונחי המבט הפוקויאני. תיירים רבים, על פי יורי, נושאים עמם את המבט אשר הובנה חברתית ועל כן מבקרים באתרים מסוג מסוים ומתייחסים לתושבי המקום באופן תיירותי, מה שבתורו גורם להם לחוש תחת התבוננות ילידית. לורה מלווי מציעה ניתוח דומה בנוגע לאופן שבו הסדר ההגמוני מבנה, באמצעות הקולנוע, מבט מיני מסוים ודרכי התבוננות המשקפים את האידאולוגיה הפטריארכלית (Mulvey, 1975). מושג המבט מתאר אפוא דרך הסתכלות על העולם אשר מעצבת בו בזמן את מה שנראה ואת האופן שבו אנו מסתכלים.

אני מבקש כעת להפנות את תשומת הלב לשישה ממדים של המבט הפוקויאני אשר עשויים לסייע לנו בהבנת האיכויות העיניות (ocular) המוצעות לצופי הקולנוע. המבט הפוקויאני משמעו בראש ובראשונה ידע וידיעה או ראייה וידיעה (Foucault, [1973] 1994, p. 107); המבט מובנה (ומתחזק) על ידי הסוברן(ים), כוחות פסטורליים, סוכנויותיהם המגוונות, מומחים או על ידי הסובייקט עצמו (באמצעות ההפנמה של הידע או מה שכונה על ידי פוקו "ההרמנויטיקה של העצמי") (Foucault, 1988); המבט מאפשר ומכונן סובייקטיביות (Mulvey 1975). כמו כוח אין הוא מדכא בלבד אלא גם מאפשר צמיחה ויצירה; מבט קבוע, כמו מבט האסיר בפנאופטיקון (Foucault 1979, p. 201), זוויות צילום (Denzin, 1995) או ייצוגים סטראטיפיים קבועים של מיעוטים (Shohat, 1989) מבטיחים את פעולות הכוח הכרוכות במבט. בעקבות זאת המבט מאפשר להפוך את הלא נראה לנראה (Foucault, [1973] 1994, p. 149), מה שמרלו־פונטי (Merleau-Ponty, 1968) תיאר כיצירה של העולם הוויוואלי באמצעות פעולות של תפיסה או ההתאפשרות (במובן האקסנציאלי) של הגוף-בשר (flesh). דנזין ניסח זאת באופן הבא: "The gaze unveils the private and makes it public" (Denzin, 1995, p. 2); לבסוף, המבט פועל באתרי פיקוח ציבוריים כמו קליניקה (או קולנוע), שדות תרבותיים כמו חינוך וכן פרקטיקות אינטימיות הנחזות כפרטיות (וידויים או צפייה בקולנוע).

4 לדין נוסף במבט הפוקויאני ראו גם נורמן דנזין (Denzin, 1995, p. 46), אשר מציע השוואה מרתקת למושג המבט אצל סארטר ומרלו־פונטי.

על רקע זה ברור כי יש להבחין בין סוגי מבט שונים (מבט מצלמה, מבט נרטיבי, מבט אונטולוגי, למשל) או בין סובייקטים הנושאים את המבט (אסיר, תייר או צופה, למשל). מבט הצופה בקולנוע על פי היגיון זה דומה יותר למבט התייר משום שאין הוא בהכרח כולל חוויה ממשטרת מודעת של מעקב והשגחה, אלא כולל סכמות פרשניות או מבנים תפיסתיים (templates) ודימויי מציאות שהצופה מביא עמו. בד בבד יש לזכור כי ייצוגיים קולנועיים, במיוחד אלה החוזרים על עצמם, כמו ייצוגים אוריינטליים של מזרחים ופולסטינים בקולנוע הישראלי (Shohat, 1989), עשויים לכוון את מבטו של הצופה. אחת הסוגיות אשר אינן נדונות כראוי בספרות המחקר, ואשר מאמר זה מבקש להציע, מתייחסת לסיפור החיים אשר בבסיס המבט הקולנועי המסוים.⁵ מהו או מהם הסיפורים המסופרים לנו על ידי המבט, מה שמכונה על ידי "מבט ביוגרפי"? כיצד מבט זה בתורו מכון את חווייתו של הצופה? מהו התסריט הביוגרפי-תרבותי הזמין לצופה לפי זה כאמצעי להבניה ולתחזוק של מושג העצמי? זיהוי איכויות המבט המוצעות לצופי הקולנוע יתואר על ידי כאמור באמצעות המושג "ביוגרפיות אלטרנטיביות". על רקע זה המאמר מציע ניתוח בשני ממדי מבט: זיהוי עבודת הזהות של גיבורי הסרט (או המבט שהם מפעילים על עצמם) ואבחון המבט הביוגרפי המוצע לצופי הסרט באמצעות ניתוח עלילתי זה. בטרם אעשה זאת אבקש להתעכב על הביוגרפיה של סרט הקולנוע שחור.

שחור: ביוגרפיה של טקסט קולנועי

שחור (1994) זכה למקום של כבוד במרחבי השיח התקשורת בישראל והוכתר כיצירת אמנות אשר טרפה את הגבולות בדרך שיצירות אחרות לא עשו לפניו. טקסט זה הוכתר בתקשורת הפופולרית אף כטקסט "מופת" על אודות השיח המזרחי בישראל או מה שכונה "משל ליחסים".⁶ הסרט מתאר את חייה של הגיבורה רחל/חלי בן שושן/שושני בשתי נקודות זמן, שתי עלילות, ילדות ובגרות. הסיפור האחד מתאר את חייה של רחל בן שושן, הילדה-נערה,

5 בהקשר זה ראו את הניתוח הפסיכואנליטי המוצע על ידי לורה מלווי (Mulvey, 1975) באשר לאופן שבו הקולנוע הפופולרי מקיים מבט בינארי ביחס לתסריט המיניות המוצע לפרטים בחיי היום-יום.

6 כתבות עיתונאיות רבות על שחור הופיעו עם צאת הסרט: נחמן אינגבר, "שחור", ידיעות אחרונות, 7 לילות, עמ' 2, 3 בפברואר 1995; דב אלפון, "השחיטה הגדולה", הארץ, מוסף, 3 בפברואר 1995, עמ' 60; שוש מיימון, "אני תמיד מחכה ללילה", ידיעות אחרונות, 7 ימים, 3 בפברואר 1995, עמ' 68-72; גדעון סאמט, "יש לי אח", הארץ, מוסף, 10 בפברואר 1995, עמ' 35; סמי סמוחה, "השבר הגדול של המזרחים", הארץ, מוסף, 3 בפברואר 1995, עמ' 62; יהודה סתיו, "פצע פתוח", ידיעות אחרונות, 24, 7 בפברואר 1995, עמ' 19; אורנה קדוש, "הזהות הכפולה של אזולאי-הספרי", מעריב, סופשבוע, 3 בפברואר 1995, עמ' 46-51; אורי קליין, "חיוכו המסתורי של הצופה", הארץ, מוסף, 3 בפברואר 1995, עמ' 71; משה קריף, "בחיק הדומיננטיות הישראלית", הארץ, מוסף (תגובות), 17 בפברואר 1995.

ומתרחש בימי חג שבועות.⁷ הסיפור השני מספר כבר את חייה של חלי שושני, אישה-אמא, מגישה תכנית הטלוויזיה "אקטואליה בלילה", אשר מקבלת במקום עבודתה, ממש בשידור חי, הודעת מוות, הודעת פטירה. "האח הגדול" מבשר לה: "רחל, אבא מת". חג שבועות, חג שמח, ואירוע מוות מוצעים לצופה זה לצד זה. הסיפור הראשון, חג השבועות, מתאר חגיגת רחוב חושנית המלווה במאגרי מים כדרכו של החג. הסיפור השני מלווה בדמעות על אובדן זהויות ועל ההשפעות ארוכות הטווח של אובדן זה. בעלילה האחת, סיפור הילדות, מוצע לרחל להיפרד מזהות עבר, אשר טקסי כישוף משפחתיים ועדתיים מושלים בה, אל עבר זהות חדשה "בבית הספר הכי גבוה בארץ". הסיפור השני, סיפור המוות, מתאר אמנם סוף, כאב ופרידה, אך גם הודמנות לחיים חדשים או חזרה אל "העצמי האמיתי" (Turner, 1976). הפעם המסלול הפוך, מן הטלוויזיה אל הבית. מסלול זה כולל עצירה במוסד, לא המוסד החינוכי בו התחנכה (לפחות לא פיזית), כי אם במוסד בו שוהה פנינה, אחותה "המשוגעת", ה"מפגרת".

העיסוק בכאבים לאומיים, התנגשות בין תרבויות, סימפטומים של בניית אומה, יחסי מזרח-מערב הוצגו כאחראים להצתה החברתית של שחור (ראו דיון עיתונאי במוסף הארץ, פברואר 1995). לושיצקי (Loshitzky, 1996) אף מציעה שני הסברים מבניים-עלילתיים ייחודיים לשחור האחראים לעניין הרב שעורר הסרט; הראשון מתייחס לשילוב בין אוטוביוגרפיה ואלגוריה, ריאליזם ובדיה, הטמונים בסרט. השני מדגיש את ההפעלה המיוחדת שהסרט מציע עבור הצופה, ובמיוחד הצבתו בעמדה אמביוולנטית – לקבל את המציאות המתוארת בסרט או לדחותה (Ibid., p. 89). אני מסכים עם תיאור זה של לושיצקי, אך אני מבקש להדגיש כי בנוסף לקריאות החלופיות ששחור מציע הוא טורף את הגבולות בשדה התרבות הפופולרית, ועל כן מצית את השדות באופן שלא נודע (בספרה הציבורית לפחות) כמותו לפניו. מזרחים (דב אלפון, עורך מוסף הארץ, פברואר 1995) מציעים קריאות אסנציאליות ("תבוסתנות פטליסטית", תרבות ה"מגיע לי") לאופי המזרחי באופן שהיה שמור קודם לאשכנזים מקימי אומה (דויד בן-גוריון, גולדה מאיר, אצל Shohat, 1989), לאנשי חינוך פרופסיונלים אשר פעלו כשליחים מטעמם (פרנקשטיין, 1972 אצל Shohat, 1989) או לטקסטים אנטי מזרחיים ("אין לי אחות") משל אמנון דנקנר.⁸ אמירות כאלה על ידי מזרחים צובעות באור אחר את אמירות בוני האומה ומאפשרות אמירות "אשכנזיות" בוטות יותר ("יש לי אח", גדעון סאמט מיד אחרי דב אלפון, מוסף הארץ, פברואר 1995). משחקי זהויות אלה מערערים על המובן

7 חג השבועות אינו בחירה מקרית כמוכן. בחג השבועות, המכונה גם "חג מתן תורה", ניתנה התורה לעם ישראל במעמד הר סיני. זהו חג הגאולה הרוחנית של עם ישראל, כלומר זהו האירוע שבו הפך עם ישראל לעם. לחג זה אף משמעות חקלאית, והיא מתבטאת בכינוי "חג הביכורים" המציין את סיום קציר החיטה. אחד המנהגים בחג זה הוא לימוד תורה לילי, "תיקון ליל השבועות", כדרך להשיג שלמות אישית ותיקון העצמי, האישי והקולקטיבי.

8 אמנון דנקנר, "אין לי אחות", הארץ, 18 בפברואר 1993, עמ' 17:
...אני מסרב לכנות את הצד השני 'אחים שלי'. אלה לא אחיי, אלה לא אחיותיי, עובו אותי, אין לי אחות... מניחים אותי בכלוב אחד עם בבון אחוז עמוק ואומרים לי: או קיי אתם עכשיו בידד ותתחילו לקיים דיאלוג... הבבון נגדי והשומר נגדי ונביאי אהבת ישראל עומדים בצד, קורצים בעין חכמה לעברי ואומרים לי: דבר איתו יפה. זרוק לו בננה, ככלות הכל אנשים אחים אתם...

מאליו (האשכנזי והמזרחי כאחד) ומאפשרים שיח ציבורי אחר בעקבות שחור. זאת ועוד, אני מבקש לטעון כי קריאה מקרו עלילתית זו אינה מספיקה כדי להבין את התגובות הסוערות ליצירה קולנועית זו. העיסוק בזהויות אישיות ובמשאבים אישיים לכינון העצמי שוכן בבסיס הסרט, בעיקר שאלות סוציולוגיות של סוכן ומבנה (structure and agency) (Giddens, 1984): כוחו של מבנה לעצב את העצמי, כוחותינו אנו לפעול בחזרה על המבנה, יכולת הפרטים להיחלץ משליטת המבנה, דטרמיניזם מבני לעומת יצירתיות של פרטים. הסרט לטענתי מעגן עבור הצופה את מקורות השינוי בסוכן (agency), ומכאן כוחו לשבות את לב הצופה. במילים אחרות, לצד העיסוק במבנה הכוח הציוני אשכנזי הסרט מתאר אף את כוחו של הסובייקט במרחבי הספרה הפרטית ואת החלטתו לגבור על עריצות קולקטיבית מבנית. בטרם אציע את קריאתי לשחור אבקש להתייחס להגדרת המילה שחור. אני מציע להתרחק מן ההגדרה המקובלת של שחור כ"כישוף", "מאגיה שחורה" (black magic).⁹ הגדרה זו מדירה ומרחיקה את התופעה למרחבים לא רציונליים, פרימיטיביים או שליילים. אני מבקש לקרב את התרגום לפונקציות שממלאות תופעות תרפויטיות "מדעיות" או "אלטרנטיביות" בנות ימינו (Rose, 1996).¹⁰ אני מעדיף את התרגום אשר מציע לנו שטרית (1999, עמ' 82): "שימוש במילים, תנועה, נוסחים קבועים, קמעויות, חומרים וחפצים, כדי להשפיע השפעה מכרעת על מהלך חייו של אדם, או להטות מהלכו של עניין מסוים לכיוון אחר". אני מעדיף אף את הערתו של "האח הגדול" בשחור (ללא הצניעות הנלווית לה בתסריט): "את יודעת איך אומרים פסיכולוגיה במרוקאית? שחור".

שלוש ביוגרפיות אלטרנטיביות: הסרת הקסם (שחור) מן העולם

מסעות זהות, סיפורי חיים מקבילים וזהויות אלטרנטיביות שזורים בעלילת הסרט שחור. המסעות הללו לחילוף העצמי עוברים דרך מוסדות (פנימייה חינוכית, אוניברסיטה, קיבוץ, פנימייה דתית, מפעל תעשייתי, מוסד המשפחה), אשר בלשונו של מישל פוקו מתפקדים כקסרקטין הממשטר סובייקטים והופכם לבעיה חברתית (Foucault, 1979). באופן זה אולי הם מפנים, כפי שהציעה לובין (1999), את הבית הפרטי, הופכים אותו לריק לטובת הבית הלאומי. כך עולה כי סיפור עזיבתה של הגיבורה את משפחתה ("מזרח") ויציאתה למפעל חינוכי מודרני ("מערב"), לשם רכישת ההון התרבותי הנדרש בכינוי אומה חדשה בישראל, מתואר במקביל לשלוש ביוגרפיות מרכזיות (המכונות כאן ביוגרפיות אלטרנטיביות) בקרב אחיה ואחיותיה. ביוגרפיה מול ביוגרפיה. יש לשים לב כי המבט המוצע כאן אינו מתייחס רק לייצוגים אוריינטליים כוללים של מזרח מול מערב (Said, 1978; Shohat, 1989) כי אם כולל ויזבליות ביוגרפית מפורטת של

9 לושיצקי מגדירה "שחור" באופן הבא:

Practicing Shur (the Moroccan Arabic term for sorcery or black magic) in order to solve the family's problems... (Loshitzky, 1996, p. 88)

10 מעניין שלתופעות אלה צבע שונה: הראשונות זוכות לכינוי המדיר "מאגיה שחורה", ואילו האחרונות זוכות לכינוי מדיר פחות, או לפחות לכינוי המבקש להתרחק מן השחור, "מאגיה לבנה". לתיאור מרתק של היחסים בין ה"לבן" ל"שחור" בהקשר זה ראו פנון (Fanon, 1986).

הביוגרפיות, יחס מיוחד ביניהן (מה שיכונה כאן מבחן האלמלא או מה היה קורה אילו) והצבעה (פוזיטיביסטית) עליהן בתוך משפחת הגיבורה. ביוגרפיה מול ביוגרפיה.

רחל ופנינה: עבודת זהות של אחיות "תאומות", מחוננת ומפגרת"
 נדמה כי הסיפור המקביל המשמעותי ביותר בעלילת הסרט, זה אשר כולל עימות בין זהויות ורצונות, בעיקר בין "נורמליות" ל"לא נורמליות", הוא בין האחיות רחל ופנינה.¹¹ האחת מחוננת, השנייה משוגעת; האחת מרוקאית, השנייה "משוויצה שאת הצברית שלנו"; האחת מאמינה ב"שחור", השנייה מבועתת ממנו; לאחת תפקיד מרכזי בטקסי ה"שחור" המשפחתיים, השנייה ממלאת בהם תפקיד של ניצבת; האחת במוסד, השנייה בוגרת מוסד; האחת מרגישה ויודעת כי ביתה הוא מקומה, חייה וחיוניותה שם הם, לעולם אינה שוכחת "מי את ומאיפה את", השנייה הולכת (וחוזרת) מן הבית למוסד אשר עשוי לחלצה אל עבר "מסלול כלפי מעלה". הדמיון הביוגרפי הזה בין האחיות מוצע לנו באופן מפורש:

רחל: תפסיקי לצחוק יא חתיכת מפגרת. מִפְּגֵרִית, למה לא שולחים אותה למוסד [מצביעה על פנינה]?

אמא: זאת אפרוח זאת למה מוסד.

רחל: כי היא מפגרת זה למה.

שלמה: תסתמי את הפה שלך, איך את מדברת אל אמא.

אמא: אני, כל עוד אני בחיים, הבת שלי לא הולכת לשום מוסד.

פנינה: לא מוסד, לא מוסד.

רחל: בת שלך זאת לא שולחים למוסד [מצביעה על פנינה], אבל בת שלך זאת

[מצביעה על עצמה] כן שולחים לפנימייה.

[שלמה, האח הגדול, סוטר לרחל]

שלמה: איך את מעיזה להשוות, חתיכת כפויית טובה שכמותך.

עניין חיים מרכזי מקביל ביניהן הוא עיסוקן בטלוויזיה, "סנדוק אל עזוב", "קופסת הפלא". שתיהן מהופנטות מן המכשיר, ממה שיש לו להציע ומן הכוחות שהן שואבות ממנו. פנינה

11 עניין האחיות התאומות עולה באופן מפורש בעלילה, בעיקר ביחס לאחות המשוגעת ולאחות הצברית (כפי שמנסחת זאת פנינה, "האחות המשוגעת": "לכל אחד, לכל אחד יש אח תאום בעולם השדים"). בהקשר זה מעניין לציין את התיאור האתנוגרפי של טרנר (Turner, 1969) את התאומות כמקור למבוכה מיונית, ובעיקר כפרדוקס של עודף וביצוע יתר. טרנר אף מתאר את התעתוע הסמלי שבתופעת התאומות ואת היותה ייצוג של מבנים דומים וניגודים נוסח חיים ומוות (Ibid., pp. 51–55).

12 נוב (1999, עמ' 163) מציע הערה מעניינת המקשרת בין שמות גיבורות הסרט לנושא של פריון ועקרות: השמות רחל ופנינה הם שמות של נשים המהוות בתנ"ך, כל אחת לחוד, חלק משני צמדי אחיות שאחת מהן מממשת את מיניותה וילדת (פנינה ולאח), ואילו השנייה אינה מצליחה לממש את מיניותה הנשית וללדת (חנה ורחל). עד שלבסוף מרחם עליהן האלוהים ופותח את רחמן. מעניין גם לשים לב לשם בתה של הגיבורה, "רות". בבוקר חג השבועות נהוג לקרוא בבית הכנסת את "מגילת רות". רות המואבייה, אשר התגיירה בשל אהבתה לאל.

מוקסמת מן המכשיר ומודעת ליכולתה לכבותו ולהדליקו ולהפחיד בכך את אחותה. רחל הנערה מוקסמת מן הלובן של "אגם הברבורים", האור הבוקע מריקודי הצבר (הורה), משאר סממנים ישראליים המצויים בקופסת הפלא ומכאן מיכולתם להציע לה עתיד אחר, ביוגרפיה אלטרנטיבית, "אישיות טלוויזיונית" ("שבי ותלמדי, הטלוויזיה הזו לא תעזור לך בחיים", מטיח-מנבא האח הגדול בילדותה), הרחק ממשפחתה, עד אשר היא הפכה את משיכתה למכשיר זה למקור פרנסתה: "אקטואליה בלילה עם חלי שושני". אף בתה האוטיסטית רות, המחוברת באופן מיוחד (שחור) לפנינה, האחות המשוגעת, יורשת משיכה זו, עד כי נדמה שהאחות והבת רקמו תכנית קנוניה בשידור חי לכבות ולהצית מחדש את רחל-חלי. אמא חלי אף מקוננת בפני בעלה על בתם: "קובי, צריך לגמול אותה מהאור של הטלוויזיה". בכייה-תחינה זו מביאה עמה תהיות על אודות מוסדות גמילה ועל המתרחש בהם. נדמה כי תשובה חלקית לתהיות אלה מצויה בדברים שאחות "מוסד המשוגעים", בו שוהה פנינה, אומרת לחלי, כוכבת הטלוויזיה: "היא נורא תשמח, היא לא מפסידה שום תכנית טלוויזיה שלך, היא מאוד אוהבת אותך, חבל שאת לא באה יותר".

סיפורי חייהן של האחיות מצטלבים שוב באמצעות רות, בתה האוטיסטית של חלי. פנינה ורות מגלות התנהגויות דומות, הבעות פנים וגוף והתנהלות אשר מצליחה לזעזע-להפחיד את חלי. הקשר העדין בין הבת לאחות אינו מתבטא רק בקצב תנועות הגוף שלהן אלא גם בשלווה אשר הן מביאות זו לחייה של זו. כל זאת בכלים "טבעיים" (מבט אוהב, מגע יד), ללא כל צורך בעזרים "מערביים" שהאם נעזרת בהם (רעשן, חטיף, קלטות). הדמיון בין הבת לאחות אינו הדבר היחיד אשר מכריח את חלי לחזור אל מחוזות עבר, לזהויות המשפחתיות-עדתיות ולמושג העצמי שהיא מנסה למחוק. אף העיסוק בסוגיית המוסד חוזר ומכה בה. "קובי, אולי נחזיר אותה למוסד", היא שואלת-מתחננת בפני בעלה (הקשר עמו טלפוני בלבד והיא שמטפלת בכל צרכי הבת). ממש כמו שהטיחה בילדותה בפני אמה ואחיה: "למה לא שולחים אותה למוסד?", או אולי ממש כפי שאימה על אחותה: "תעזבי את הבת שלי, את שומעת, תעזבי את הבת שלי או שאני מחזירה אותך למוסד, מפגרת, מ'פגרת' ת". נדמה כי העיסוק שלה בהכנסה ובהוצאה של דמויות משמעותיות מן המוסד משקף את העיסוק הקבוע שלה בזהויותיה ואת התהיות הקבועות בביוגרפיות האלטרנטיביות. הרמז לביוגרפיות האלטרנטיביות מקבל ביטוי תסריטי ברור ביותר בשיחה אשר נערכה בין בנות המשפחה אחרי ארוחת חג השבועות במטבח:

רחל: למה אסור להוריד את הסכין והמלח מהשולחן?

פנינה: פוחדים מזה.

זהרה: שקט, אסור לדבר על זה בכלל.

רחל: על מי.

פנינה: ג'נון (שדים).

רחל: מפגרת, אין ג'נון.

זהרה: אסור.

פנינה: לי מותר אני ניצחתי אותם,

ואני הייתי שם

וניצחתי אותה!

רחל: מי זה אותה?
 פנינה: את אחותי
 כל ואחד, כל ואחד,
 עדנו חה, תאום פלג'נון,
 לכל אחד,
 לכל אחד יש נפש תאומה,
 שם למטה עם השדים,
 לכל אחד.
 לכל אחד יש נפש תאומה
 בין השדים.

רחל: לא מספיק יש לנו אותך, אנחנו צריכים אחות תאומה שלך.

שיחה זו בין בנות המשפחה מעלה את השאלה כיצד בדיוק ניצחה פנינה, המשוגעת, את האחות המחוננת. האם האחיות הן הנפשות התאומות, או שמא האחות המשוגעת והבת המפגרת אשר נולדה לבת המחוננת. האם זהותה של רחל-חלי, העיסוק האובססיבי שלה במציאת שלווה, חוסר השקט בחייה, השחור השוכן בזהותה הם המעידים על ניצחון האחות? או אולי דווקא החזרה הביתה, המרת הזהויות, התפיסות האחות המחוננת עם העצמי הישן הם הביטויים להכנעת השדים (ג'נון), לתוצאה אשר צפתה ה"משוגעת" מראש? ניתן אף כמובן להציע קריאה פרשנית בדמות לקח ביוגרפי לתרבויות קולוניאליות: ההבניה של ביוגרפיה אחת וחיסול ביוגרפיות אלטרנטיביות אינם נעצרים בכני הדור השני, ה"צברים" של המשפחה.

הדמיון בביוגרפיות, ההקבלה בין אירועים או זהויות, זוכים לביטוי הברור ביותר (בעיקר עקב האלימות הנלווית) בסצנת האונס של פנינה. זו מול זו, האחת זוכה להצלפות חגורה מאביה, השנייה נאנסת על ידי מי שמכנה עצמו "סטודנט", "מלאך". האב סוטר לרחל אשר מסרבת לסייע לו בשינון הידע לקראת חידון התנ"ך. היא כועסת, מגדפת ("חתיכת עיור, למי אתה חושב את עצמך") ושוברת את הארון שעמל עליו. האב סוגר את הדלת, שולף את החגורה ממכנסיו ומנסה להצליף בה. לאחר מספר התחמקויות מצדה, הוא מכה בה בחגורתו כשגבה אליו; היא שעונה על עדין החלון, מבקשת סליחה, ועיניה לחצר הבית, צופות באחותה פנינה אשר חווה אונס של ממש, בתנוחה דומה. כשגבה אל האנס, אוחות פנינה בקמע המואר ומביטה אל אחותה. ראוי לשים לב כי לאחר האונס פוסעת רחל אל החצר ואוספת את הקמע־משרוקית. שתי אחיות וקמע חיים אחד, שעוד ייעשה בו שימוש במהלך העלילה, במיוחד כדי להאיר את הדרך הביתה בדרך למציאת הזהות ה"אמיתית". ביוגרפיה מול ביוגרפיה.

רחל וזהרה: יום חתונה ויום תשובה או מה היה קורה אילו לא הפכתי למודרנית
 לא רק עם האחות המשוגעת חולקת הגיבורה סיפור חיים מקביל או כניסה ויציאת ממוסדות שונים. גם עם האחות ה"נורמלית" לגמרי, שופעת החיים והרומנטיקה, ממש כשמה, זהרה, עולה שוב סוגיית הזהות־מוסד, והפעם נראה כי מדובר בזהות אלטרנטיבית מוחשית ומאיימת יותר. האחות זהרה אשר מצאה את אהבת חייה במפעל, מחוץ למוסד המשפחה, מנסה לשים קץ לחייה, ניצלת על ידי האחות המחוננת ומסיימת את חייה כלואה (על ידי בני

משפחה) במוסד אחר, מוסד הנישואין, נישואין מסורתיים עם "דוד משה". דילמות של זהות ("מסורתית") מצויה מול זהות רצויה ("מודרנית").

זהרה: אבל אני לא אוהבת אותו.
 אבא: אוהבת? חה, חה, חה, השם ישמור,
 אכול מן המצוי ולא מן הרצוי,
 ומתוך שלא לשמה בא לשמה.

סיפור חייהן של האחיות, זהרה ורחל, קשור בקשר הדוק. יום אירוסיה של זהרה הוא יום תשובתה של רחל. כניסה של האחת למוסד הנישואים וכניסה של האחרת למוסד חינוכי; עתיד "מרוקאי מסורתי" אצל האחת ועתיד "מודרני-חדש" לאחרת; אחת התקבלה באותו יום ל"בית הספר הכי גבוה בארץ", השנייה מבקשת לרקוד עם אהובה, שאינו בעלה העתידי, ביום חתונתה. אח גדול אחד לשתיהן אשר מציע מצווה: "תראי שתתרגלי, יהיה לך טוב". אחות "משוגעת" אחת שמשווה ביניהן:

פנינה: יורידו לה את המכנסיים וינפחו לה את הבטן,
 את ורחל, רחל ואת
 לך במפעל ולרחל בפנימייה.

שתי הדמויות מוצבות אפוא זו מול זו כאשר האחת מצביעה על הביוגרפיה אשר ממנה נמלטה ה"צברית של המשפחה", מעין תזכורת חיה או תמרור אוהרה: "מה היה קורה אילו נשארת בבית" או בלשונו של "האח הגדול": "תגידי תודה". שני עולמות, שתי תרבויות, ביוגרפיה מסורתית מול ביוגרפיה מודרנית, שידוך מול רומנטיקה, זהות פרימיטיבית מול "אישיות טלוויזיונית", וניסיונות זהים לבצע "שחור" לשתיהן. האחת הסכימה, מצאה אהבה, התחנתה עם אחרת. השנייה סירבה בכל תוקף.

גם לזהרה עשינו את זה לפני שהלכה לעבודה,
 זה כשביל שתישאר טהורה,
 לא יהיה מי שישמור עלייך שמה בפנימייה.

"האח הגדול": מרוקאי-ישראלי-סורבון-ישראלי

מסע זהות אלטרנטיבי נוסף חולקת הגיבורה עם שלמה, "האח הגדול". דמותו של האח הגדול, מקומו במשפחה ויחסיו עם אחיו ואחיותיו מלמדים על מורכבות תפקידו. תחילה נראה כי הוא ממלא תפקיד של "אח גדול" נוסח אורוול ב-1984. עד מהרה מתברר כי השחור הכה בו (או חילצו) ואין הוא יכול למלא תפקיד אלוהי אחד.

בראש ובראשונה הוא מייצג את ערכי המודרניות, וליתר דיוק, הוא מבשר המודרניות, פותח את דלתות הבית בפניה. הוא ממלא מעין תפקיד של מתווך בין בני המשפחה לחברה הישראלית על מוסדותיה השונים. הוא מבין שלימודים הם משאב בחברה זו ("אין מספיק בלימודים, אין, צריך עוד ועוד ועוד"), לא משאיר מקום לספק (רחל: "ואם לא אעבור?")

שלמה: "אין דבר כזה, אין", יוצר לחץ ("זה מה שאת עושה לילה לפני הבחינה, רחל, למה את לא לומדת?"). הוא נאחז בכל כוחו בכרטיסי כניסה למוסדות החברה הישראלית-מודרנית: קיבוץ, פנימייה, אוניברסיטה. הוא מבקש להשיג לאחיו ולאחיותיו, בעיקר לאחותו הקטנה, "הצברית הראשונה של המשפחה", את אשר המרוקאים ממרוקו כבר לא יכולים להשיג. האח הגדול מפקח, משגיח, מסמן גבולות ("רחל שלנו התקבלה לבית הספר, לפנימייה, לבית הספר הכי גבוה בארץ, הכי טוב, לבית הספר הכי גבוה בארץ"), משמש כמצפן, מורה דרך ב"מבוא למודרניזציה" אך גם מצליף, סוטר, מלמד כיצד לחשוב וכיצד לבצע השוואות נכונות. אי אפשר למשל להשוות בין שני מוסדות, בין פנימייה ל"מחוננים טעוני טיפוח" ובין מוסד למשוגעים. תפקידים אלה מתבטאים בדבריו לאחותו לפני צאתה למפעל החינוכי:

רחל, לפני שאת נוסעת, אני רוצה להגיד לך משהו.
היום את מתחילה מסלול כלפי מעלה.
ואני יודע שתגיעי מאוד מאוד גבוה. כמה גבוה שלא תגיעי,
אל תשכחי מי את ומאיפה את,
וכמה היה קשה לנו לשלוח אותך לשם. אבל יהיה בסדר,
את תצליחי בשביל כולנו, אה?!

הדגשת תפקידו של האח הגדול כמפקח או כמבשר המודרניות אינה מושלמת. לצד התשוקות למודרנה, הוא גם נאמן למסורת. זה שמבקש להשתלב בחברה החדשה ומזלזל בטקסי השחור ("התחלת עם השטויות שלך"; "עופו מפה שתיכן"), מחתן את אחותו עם "דוד משה", מרחיק אותה מאהובה ("תראי שתתרגלי, ויהיה לך טוב"), חולם בצרפתית על לימודים בסורבון, מתחנך לבסוף עם דניו, מי "שעשתה לו שחור". רחוק מו הדימוי הכל-יכול של ה"אח הגדול". מקומו בטקסי ה"שחור" מלמדים על סיפור חייו, ובעיקר על תפקיד נוסף שיש לו, ואולי העיקרי המוצע כאן עבור הצופה, זה של זהות אלטרנטיבית או ביוגרפיה אלטרנטיבית. זה מול זו, האח הגדול מול האחות הקטנה. תחילה הוא מזלזל במעשי השחור של האם, דוחה אותה מעליו, ממש כמו אחותו הצברית. לאחר שנקלע לצרה הוא מבקש להתרחק מזו הדורשת לגזול את חלומו הסורבוני ולכבול אותו בכבלי נישואין מקומיים, ועל כן נענה לטקס לידה מחדש שאמו מארגנת לו. עירום כביום היוולדו תחת סדין לבן המכסה את גופה העירום של אמו, כשהיא מברכת: "צא, צא כמו שיצאת מרחם אמך". בסיום הטקס הוא חווה התערטלות נוספת ומסיר את הפאה אשר לראשו. בכך אנו מקבלים את המסר כי הוא נוטש את הזהות הכוזבת או לפחות את השער הכוזב (Synnott, 1987) המסמל את האחרונה. מכאן ואילך לא ברור אם ניתן להכריז על הצלחה והסרת השחור מחייו, אך ניתן בכירור להכריז על טרנספורמציה זהות שהוא חווה. הוא החל לקחת חלק פעיל בטקסי השחור ובכך למלא את מקומה של פנינה המשוגעת אשר נכלאה במוסד. הוא אף החל לדבר בשבחם של טקסים אלה, ולשרטט גבול בינו לבין המודרניזציה, בינו לבין דור הצברים, ביוגרפיה מרוקאית מול ביוגרפיה צברית:

רחל: מה זה השטויות האלה, אני לא מסכימה.
שלמה: זה שום דבר, רק ברכה.

רחל: זה לא ברכה, זה "שחור".
 שלמה: די רחל, אל תעשי מזה עניין, שתי דקות ודי.
 רחל: לא רוצה, אתם לא יכולים להכריח אותי.
 אמא: למה, זה טוב, בואי.
 רחל: תעזבו אותי, זה שטויות, בגללכם אני אאחר את האוטובוס.
 שלמה: אין מה לעשות, אמא, זה דור אחר.

ביוגרפיות אלטרנטיביות: תחנה אחרונה

מסעות הזהות השזורים לאורך העלילה מוצעים לצופים בסצנות הסיום של שתי העלילות עד כי נדמה כעת כי אינם אלטרנטיביים. נדמה גם כי הם מוצעים עם מפה משורטטת היטב, שמא נלך אנו, הצופים, לאיבוד. שוב הקבלה בין סיפורים, אירועים, תקופות, עבר ועתיד. סיפורים של המרת זהויות, ובעיקר של השגה תרפויטית של זהות אינטגרטיבית (Rose, 1996) או של תהייה קבועה על אודות התרפויטי והאלטרנטיבי. בסיפור הילדות, "בקיץ ההוא שנת 72", החל המסע, סוף עידן רחל (שמה במחוזות משפחתה, טרם יציאתה לפנימייה החינוכית), תחילתו של עידן חלי, מחיקת הזהות השכונתית לטובת זהות האליטה ("אתם אמורים להיות האליטה של השכונות"). שם (פרטי ומשפחה) וגאוגרפיה ממלאים תפקיד מרכזי במסע זהות זה:

אלי קוזיאל מאשדוד
 נילי דריה מכפר סבא
 מיכל קעטבי, קרית עקרון
 משה לוגאלי, אי שם בדרום
 לאה חדר מראש העין, אתם יכולים לקרוא לי לילי
 שושנה מזרחי גם מאשדוד
 רחל בן שושן, אי שם בישראל, ואתם יכולים לקרוא לי חלי

חלי אינה נועצת את זהותה במקום ספציפי, מקום שניתן לזהותו (אשדוד למשל), ואף לא במקום נידח, שכמעט לא ניתן לזהותו ("אי שם בדרום"), אלא במקום לא-מקום, מקום מוחק-זהות, המאפיין את כולנו, כמעט את כולנו: "אי שם בישראל".

הסיפור של חלי הבוגרת מסתיים-מתחיל בפיוס, חזרה אל הבית ואל השורשים. בכך היא מבצעת המרה נוספת, אך חוזרת אל הביוגרפיה האלטרנטיבית ה"סוטה". הדרך אמנם הפוכה אך הפעם יש תחושה כי לא טעתה בדרך. נראה כי הבינה שחייה עוברים דרך שבילי חייה של אחותה המשוגעת ודרך המוסד בו היא שוהה. היא חילצה את אחותה מן המוסד, החזירה אותה אל אמה, העניקה לה את חייה בחזרה ועקב כך את חייה היא. היא אף החלה שוב לדבר מרוקאית ("פנינה, ח'פטי ג'י ענד מאמא!"), והחלה לאחוז ממש בקמע שכבר נדמה כי אינו פרימיטיבי. גם נראה כי בתה החלה להבחין בה, לציירה לצד השמש המאירה ולצד פנינה: "רות, כמה יפה ציירת את אמא ואת פנינה ואת רות". היא אינה נדרשת עוד לזעוק את כאבה,

נחלת זהות העבר: "היא לא רוצה לצייר, נדנדתי אותה, זה כל כך מעליב, אני מסתכלת על זה ואני לא קיימת בשבילה, אני כתם..." מסע־דרך, מסע־זהות, עם כתמים, מהמורות, פיגור, איחור, אחות מכוונת תנועה, מסע־דרך שהחל במוות אך מסתיים בלידה מחדש. מסע הסרת הקסם (שחור) מן העולם והחזרתו (Weber, 1958).

ביוגרפיות אלטרנטיביות: דיון קונספטואלי

אחת הטענות הבסיסיות בחקר ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות היא כי הסיפור שאדם מספר לעצמו הנו אמצעי הבניה, הבניה מחדש ותחזוק של העצמי. זאת ועוד, על רקע ההנחה כי סיפור אישי הנו תוצר חברתי, תלוי תסריטים תרבותיים הזמינים לסוכן, רווחת טענה נוספת בספרות, המדגישה כי ביוגרפיות אישיות עשויות ללמדנו רבות על אודות תרבות וחברה (Bruner, 1987; Gergen and Gergen, 1986). ליבליך (1993, עמ' 222-223) מנסחת טענות אלה באופן הבא: "כאשר איש או אישה מספרים אפוא את סיפור החיים שלהם, הם משקפים בכך את זהותם ואת מקומם בהיסטוריה ובתרבות בה הם חיים; הסיפור הוא הוא הזהות". על פי היגיון זה, סיפור החיים מתווך בין הפרט לתרבות או בין משמעויות אישיות למבטים חברתיים. בדברים אלה יש הד לטענות הפנומנולוגיות מבית מדרשם של שוץ ולאקמן (Schutz & Luckmann, 1974) בדבר הבניית עולמות חיים אישיים וחברתיים ובדבר קיומן של ביוגרפיות טיפוסיות הזמינות לנו בתרבות. לשם הגדרת המושג "ביוגרפיה אלטרנטיבית" אדרש לשלוש פעולות מקדימות: הגדרה של המושג "ביוגרפיה"; התייחסות למושג קרוב אשר קיים בספרות הפסיכולוגית ("עצמי אפשרי") (possible self); הבחנה בין "עצמי אפשרי" ל"ביוגרפיה אלטרנטיבית".

חקר ביוגרפיות, לדידו של דנזין (Denzin, 1989, pp.13, 34), כולל שורה ארוכה של מסמכי חיים המתארים התנסויות וחוויות של פרטים. אלה כוללים אוטוביוגרפיות, ביוגרפיות, יומנים, מכתבים, סיפורי חיים, מערכי הסבר ועוד. אם התיאור נעשה שלא על ידי הפרט אלא על ידי גוף אחר הוא מכונה "ביוגרפיה". ביוגרף לפיכך הנו היסטוריון של ה"עצמי" ושל ה"חיים". בד בבד אדגיש כי יש לראות היסטוריון זה, ברוח תיאורו של פוקו, כמי שכותב תמיד את ה"היסטוריה של ההווה" (Dreyfus & Rabinow, 1982). בטרם אגדיר את המושג "ביוגרפיות אלטרנטיביות" אבקש להתייחס למושג קרוב ולהדגיש את ההבדלים שאני מבקש לקבוע בין המושגים. המושג "עצמי אפשרי" רווח בפסיכולוגיה ומוגדר כעצמי(ים) אידאלי(ים) שהיינו רוצים, עשויים או חוששים להיעשות (Markus & Nurius, 1986, p. 954). העצמיים האפשריים שאנו מייחלים לעצמנו כוללים למשל את העצמי הבריא, העשיר, האהוב, המוצלח. העצמיים האפשריים שאנו חוששים מהם כוללים את העצמי הבודד, העברייני, המובטל. במובן זה העצמיים האפשריים מתפקדים כייצוגים אישיים (סכמות קוגניטיביות) של שאיפות, מוטיבציות, איומים, רגשות ודפוסי פעולה נלווים. מנבאי העצמי האפשרי הנם ניסיון חברתי ספציפי של הפרט, ייצוגים של העצמי בעבר, השוואות חברתיות (אותם ממדים היסטוריים-אישיים) וכן המודלים הסמליים והדימויים הרווחים בתרבות. הספרות הפסיכולוגית אף מדווחת על הקשרים שבין מערך העצמיים האפשריים של הפרט ושורה של משתנים קוגניטיביים, רגשיים והתנהגותיים: זיכרון, מיקוד

תשומת לב, הערכה עצמית, הצלחה בלימודים והתמודדות עם מחלות (Anthis, Dunkel & Anderson, 2004).

מושג העצמי האפשרי כולל לפיכך ורסיות מדומיינות של העצמי. זהו עצמי מוכוון עתיד בעיקרו, המייצג פוטנציאל ומתאר תכונות אלטרנטיביות יותר מאשר דמויות אלטרנטיביות. תורה מזאת, אין הוא מעוגן בהכרח בניסיון של ממש, ניתן להשפיע עליו על ידי מניפולציות של אינטראקציה מתוכננת, והוא נמצא כבעל השפעה מכרעת על רגשות, מחשבה והתנהגות. ביוגרפיות אלטרנטיביות לעומת זאת יוגדרו על ידי כעולם חיים מלא אשר הפרט או האחר לו מתאר כעולם חיים אשר היה עשוי לאפיין את חייו בסבירות מתקבלת על הדעת. עולם חיים זה כולל את כל המרכיבים הקיימים בביוגרפיה ה"מציאותית", זו שאינה אלטרנטיבית: עלילה, גיבור/ה, אירועי עבר, חוויות הווה, תקוות ועצמי אפשרי.¹³

על רקע הגדרה זו ניתן להבחין את המושג "ביוגרפיות אלטרנטיביות" מן המושג "עצמי אפשרי" על בסיס שלושה ממדים מרכזיים: זמן העצמי (tense of self) (Schutz & Luckmann, 1974); מרחב חיים; עמדה מוסרית. זמן העצמי העיקרי של העצמי האפשרי הנו עתיד, זה של הביוגרפיות האלטרנטיביות מציע באופן מפורט את עלילת העצמי, עבר (me of the past) (James, 1910) אצל (Markus & Nurius, 1986), הווה (current self) (Ibid., p. 956) ועתיד (future self). מרחב החיים של העצמי האפשרי, כפי שעולה מן הספרות הפסיכולוגית, הנו מרחב פנומנולוגי מדומיין, זה של הביוגרפיה האלטרנטיבית מוחשי יותר. כפי שהדבר עולה בשחור למשל, מרחב החיים הנו גיאוגרפי הטרופי (עירית פיתוח, עדה, המשפחה המרוקאית). העמדה המוסרית בנוגע לעצמי האפשרי, כפי שהיא רווחת בספרות המחקר, מתעכבת בעיקר על העצמי האפשרי החיובי ועל איכויותיו התרפויטיות, וזו המתייחסת ל"ביוגרפיות האלטרנטיביות" פתוחה למגוון עמדות מוסריות. הביוגרפיות האלטרנטיביות בשחור למשל הנן שליליות בעיקרן, והקריאה היא להתרחק מהן למען כינונו של עצמי ההולם את תנאי החיים המערביים.

מבט של ביוגרפיות אלטרנטיביות: מאפיינים מבניים

הפרקטיקה הפנומנולוגית המרכזית לכינון הביוגרפיה האישית של גיבורת הסרט שחור, כפי שהגיתוח מציע עד כה, כוללת התכונות קבועה או דימיון קבוע (של הגיבורה ושל הצופה) באלטרנטיבה הביוגרפית. ביוגרפיות אלטרנטיביות אלה זוכות לדרמטיזציה נרטיבית בכך שאין הן מיוחסות לסוכנים אשר התחנכו בתרבות או במשפחה אחרת, אלא הן מתקיימות בתוך המשפחה, היינו בקרב אחיה ואחיותיה של הגיבורה. על רקע זה המבט המוצע הוא מבט המתאר (ביחס סיבתי), כי אילולא החינוך המערבי היה גורלה של הגיבורה כגורלם של אחיה. בשלב

13 השימוש במושג "עולם חיים" הוא פנומנולוגי בדומה למה ששוץ ולאקמן (Schutz & Luckmann, 1974) מתארים: "עולם החיים הנו המציאות הנחווית כקבועה וכבסיסית על ידי הפרט (עמדה טבעית), אותה מציאות שאנו חווים כ'מובן מאליו'. עולם זה כולל את ה'טבעי', החברתי והתרבותי אשר נחווה על ידי האדם". שוץ ולאקמן לפיכך מתארים את "עולם החיים" במונחים פרקטיים ארציים המסייעים לפרט להתנהל בזמן ובמרחב.

זה של הדיון אבקש לשאול כיצד פועלות הביוגרפיות האלטרנטיביות בחוויה הפנומנולוגית של הגיבורה ומהו הסיפור שמוצע לצופה בבסיסן (המבט הביוגרפי). מבט ביוגרפי זה מתייחד, על פי פרשנותי, בארבעה מאפיינים תוכניים-מבניים אשר בתורם מקיימים ומתחזקים את היחס האלטרנטיבי בין הביוגרפיה של הגיבורה לזו של אחיה ואחיותיה.

המאפיין הראשון מבקש להדגיש את התפירה הביוגרפית ההדוקה של מבט זה או את מה שניתן לכנות "אקסיומה ביוגרפית". כפי שניתן להיווכח מן הניתוח שהוצע לעיל, ההבניה הביוגרפית אינה משאירה מקום לדמיון. כך יוצא כי הביוגרפיות האלטרנטיביות בשחור כוללות פרטים ביוגרפיים עשירים הידועים לנו הצופים ולבטח לסוכנת הנדרשת להפנים את הביוגרפיה הממלכתית ("מערבית", "ישראלית"): דמות הגיבורים בעבר, דמותם בעתיד, עלילת חיים, יום חתונתם, בני זוגם, רגשותיהם, תכונותיהם האישיות, חלומות שנאלצו לוותר עליהם, מקום מגורים, הון סימבולי (שפה), הון תרבותי (כשפים). מלבד זאת אני טוען כי הביוגרפיה האלטרנטיבית אשר עולה מעלילת הסרט מאופיינת בסגירות ביוגרפית, רוצה לומר: עלילת החיים תפורה היטב, עד שקשה לגיבורה (ולצופה) לתאר אלטרנטיבית חיים שונה מן המתוכנן, קשה לדמיין תוצר ביוגרפי הסוטה מן הביוגרפיה המיועדת ל"צברית הראשונה". הסגירות הביוגרפית אף מתבטאת בהבניה של הביוגרפית האלטרנטיבית כביוגרפיה שלילית, עד כדי כך שהתסריט של "שיקום ביוגרפי" (Rotenberg, 1987) אינו מוצע. המבט הזה מציע לפיכך לגיבורה המרה חדה של ביוגרפיה תמורת ביוגרפיה. בניסוחם של דלז וגואטרי (Deleuze & Guattari, 1988) זוהי אקסיומה (ביוגרפית) אשר אוטמת קווי מילוט.

המאפיין השני מבקש להסיט את תשומת הלב למוחשיות הביוגרפיה. העבודה הביוגרפית שהוצעה ל"צברית הראשונה שלנו" כוללת אף הצבעה פוזיטיביסטית על "טיפוסים סימבולים" (Handelman, 1990) המייצגים את האלטרנטיבה הביוגרפית ה"מזרחית": "דוד משה", "זו שהתחתנה עם דוד משה", "המשוגעת", "העבריינית השכונת" שאונס את ה"משוגעת". מוחשיות הביוגרפיה מתבטאת אף באמצעות ההבניה של הביוגרפיה כמי שאושרה כבר על ידי הניסיון ואינה מייצגת פוטנציאל, כפי שמושג ה"עצמי האפשרי" מציע (Markus & Nurius, 1986, pp. 955–957). חשוב להדגיש כי ביוגרפיה אלטרנטיבית זו לא רק שהנה מוחשית (ולא מדומיינת), בהירה ונהירה, כזו שניתן ניתן להצביע עליה, אלא שניתן להלבישה על דמות חיה בתוך המשפחה: האחים שאינם צברים, זו שלא זכתה להישלח לפנימייה, זה שנשאר בשכונה ואלה שלא זכו להכרתה "אתם האליטה של השכונה", במילותיה של המחנכת המקבלת את פני התלמידים החדשים בפנימייה החינוכית אליה נשלחת הגיבורה. כך מתקבל לטענתי מבט הממקם ביוגרפיה אחת מול ביוגרפיה שנייה.

המאפיין השלישי מדגיש את הייצוגים האוריינטליסטיים (Said, 1978; Shohat, 1989) של הביוגרפיה האלטרנטיבית או את היותה ביוגרפיה של דפיציט. הביוגרפיות האלטרנטיביות המשוורטות לגיבורת הסרט מתוארות ככאלה שיש להתרחק מהן, ביוגרפיות שליליות, לא רצויות (ביוגרפיות פרימיטיביות, ביוגרפיות של מעשי כישוף, פיגור גנטי ופיגור תרבותי). במונחיו של אליצור (1996, אצל קרומר-נבו, 2000), אנו עדים ל"פרספקטיבת הדפיציט", המאפיינת שירותי טיפול רבים, כלומר גישה אשר מתמקדת בחוסרים ובליקויים ומתעלמת מן הכוחות החיוביים של אוכלוסיות "סוטות". במונחי קרומר-נבו (שם), אנו נחשפים לשורה של תכונות "נמוכות" או "מנמיכות" אשר רווחות בספרות המדעית המתארת משפחות

החיות בתנאי עוני ומצוקה. בקצרה, הביוגרפיה האלטרנטיבית מתוארת כביוגרפיה "טעונת טיפוח" (סמילנסקי, 1973), שניתן לומר עליה את אשר אבחנו כבר כספי ושטאל (1972, עמ' 2, אצל להב, 1998, עמ' 5): "לעיתים ידוע לנו מה אין תלמידים טעוני טיפוח יודעים אך כמעט ואיננו יודעים דבר על הפוטנציאל שלהם, על מה שהם מסוגלים לעשות בהצלחה. רוב הממצאים מנוסחים בלשון שלילה".

מאפיין אחרון מדגיש את היחס הסיבתי בין הביוגרפיות. קריאות העידוד שהופנו לגיבורת הסרט לאימוץ ביוגרפיית הצבר וחסול הביוגרפיה המרוקאית מובנות באמצעות גורם הסיבתי והמבחן הנלווה לו, "מבחן האלמלא". במילים אחרות, ההצלחה של חלי שושני ("האישיות הטלוויזיונית"), או היחלצותה מאישיות "טעונת הטיפוח", מיוחסת למניפולציה החינוכית, כלומר לחינוך בפנימייה מערבית מחוץ לסביבת המשפחה והקהילה המרוקאית. נדמה כי התוקף הפנימי של ניסוי חינוכי זה כה גבוה עד כי תוצאותיו נעדרות כל הסבר חלופי אשר עשוי לשמש כמשתנה מתערב. כך נחלץ המבט כי אילולא הפנימייה, אילולא "החינוך בבית ספר הכי גבוה בארץ", אילולא הביוגרפיה הממלכתית שהוצעה על ידי מדינת ישראל, גורלה של חלי שושני היה זהה לגורל אחיה ואחיותיה. אחיה ואחיותיה של הצברית משמשים בהבניה זו כקבוצת ביקורת אשר מלמדת על השפעתו הסיבתית (ולא המתאמת) של המשתנה הבלתי תלוי (מה שמכונה במערכי ניסוי כמותיים "לפני-אחרי עם קבוצת ביקורת").

דיון: קולנוע, בקרה ומבט הצופה

בחברות הבקרה, לעומת זאת, הדבר המהותי כבר איננו חתימה או מספר, אלא צופן; הצופן הוא מילת מעבר, בעוד שחברות המשמעת מוסדרות באמצעות מילות ציווי (הן מנקודת המבט של האינטגרציה והן מנקודת המבט של ההתנגדות). שפת המספרים של הבקרה עשויה מצפנים, שמסמנים נגישות או חסימה למידע... אדם המשמעת היה יצרן מקוטע של אנרגיה, בעוד שהאדם של הבקרה הוא גלי יותר, נתון במסלול, לכוד באלומה מתמשכת (דלו, [1990] 2004, עמ' 237-238).

במאמר אשר כותרתו "החברה הצופה" (the viewer society) מביע מתייסן (Mathiesen, 1997, p. 219) בצדק את תדהמתו על כך שבמשמעת וענישה, שעניינו העיקרי הוא תהליכי השגחה (surveillance) בחברה המודרנית, מישל פוקו (Foucault, 1979) אינו מתייחס לאמצעי תקשורת ההמונים. התייחסות מיוחדת לאיכויות העיניות (ocular) אשר בבסיס המדיה הפופולרית הייתה מציידת אותנו לטענתו בתובנות חשובות בנוגע לתהליכי השגחה ובקרה בחיי היום-יום.

על רקע ניסיונו להבין תהליכים אלה מנקודת המבט של אמצעי התקשורת, מציע מתייסן (Ibid.) כי טכנולוגיות מדיה אינן פועלות רק באופן פנאופטיקוני (panoptic) אלא

גם באופן סינאופטיקוני (synoptic).¹⁴ במילים אחרות, החברה המודרנית אינה מאופיינת רק כסיטואציה בה מעטים רואים רבים, אלא גם כסיטואציה בה רבים רואים מעטים. מאמר זה מלמד כי היחסים בין האופי הפנאופטיקוני והסנאופטיקוני של המדיה הינם הדדיים הרבה יותר. ייצוגים של פרטים המכונים אתניים בישראל ("מזרחים") ניתנים בו בזמן לבחינה פנאופטיקונית וסינאופטיקונית. באשר לממד הראשון הרי שהייצוגים האוריינטליים הקבועים של מזרחים בישראל משמשים אמצעי ממשע עבור המבט המדינתי-הגמוני, ובמובן זה הרי שמעטים (הסוברנים) צופים באופן קבוע במזרחים כהמון. באשר למאפיין השני, ניתן לראות זאת גם כסיטואציה בה רבים (חברי קבוצות אתניות ומעמדות שונים) צופים באופן קבוע בייצוג המנרמל של מעטים (מזרחים או תושבי עיירות פיתוח). בד בבד מאמר זה מדגיש כי בחירה בעמדה פרשנית זו או אחרת (פנאופטית או סינאופטית) אשר מוצעת על ידי החוקר חשובה פחות. הדבר המרכזי שיש לתהות עליו הוא המבט הביוגרפי שבבסיס קריאות אלה, המשמש כאמצעי זמין להפקת סובייקטיביות בחברה בת ימינו. במילים אחרות, יש לנסות לתהות על הנרטיב אשר מוצע לצופה בבסיס הטקסט התקשורתי כסרטי נגיש ברפרטואר התרבותי או בארגו הכלים התרבותי הזמין לנו להפעלת אסטרטגיות של פעולה (Swidler, 1986). מבט ביוגרפי זה עשוי ללמדנו רבות על אופני ההשגחה הכרוכים בפרקטיקת הצפייה בקולנוע (או הטלוויזיה) כאמצעי לכינון העצמי. בד בבד ייתכן כי הדימוי הגמיש יותר של חברת הבקרה (control societies), המוצע לנו על ידי ז'יל דלוז (1990 [2004]), עשוי להתאים יותר להבנת המבטים המגולמים בקולנוע. דלוז הצביע על מעבר לחברה אולטרה מהירה באוויר הפתוח, שבה אין אנו אמורים להתחיל מחדש בכל פעם אלא להתאים את מבטנו כל הזמן. ההיעשות לפיכך היא המצב הקבוע. האלומה המתמשכת של אור ואינפורמציה שאנו חווים מכוננת מבטים ומבני סובייקטיביות שלעולם איננו מסיימים עמם. בניסוחו הפואטי של דלוז (ובתרגומה הפואטי של אריאלה אזולאי): "ההסגרים הם צדפות, תבניות נבדלות, והבקרה מתאימה את עצמה כמו תבנית המשנה את צורתה, מתעצבת בהתמדה מרגע אחד למשנהו, כמו מסננת שהחורים שלה משתנים מנקודה אחת לאחרת" (שם, עמ' 236). המבטים אשר נלווים להיעשות הקבועה או לבקרה הזו צריכים להטריד אותנו, אם אנו מנסים להבין את האופן שבו אמצעי תקשורת ההמונים או התרבות הפופולרית מסייעים בכינון ותחזוק העצמי. להבנת תהליכים אלה הציע מאמר זה לתהות על הסיפור שמסכי הבקרה הקולנועיים מספרים לנו, או מה שכונה כאן "מבטים ביוגרפיים".

המבט הביוגרפי הזה פועל, כפי שתואר, באמצעות חוויה של ביוגרפיות אלטרנטיביות, היינו הצבה סגורה של ביוגרפיה מול ביוגרפיה. עבודת הזהות של הגיבורה, ובעקבות זאת המבט המוצע לצופים, מתארת כיצד ההבניה של עצמיותה דורשת התייחסות פנומנולוגית קבועה לביוגרפיה אשר הייתה עשויה לאפיין אותה בסיכוי סביר מאוד. השאלה מה היה

14 מתייסן מגדיר מושגים אלה באופן הבא:

The concept is composed of the Greek world syn which stand for 'together' or 'at the same time', and opticon, which, again, has to do with the visual. It may be used to represent the situation where a large number focuses on something in common which is condensed. In other words, it may stand for the opposite of the situation where the few see the many. In a two-way and significant double sense of the word we thus live in a viewer society (Ibid., p. 219).

קורה אילולא הוצע לה להתחנך במפעל חינוכי מודרני-מערבי אשר חילצה מן האלטרנטיבה המזרחית-מרוקאית הנה מרכזית לכינון זהותה של הגיבורה והמבט הביוגרפי המוצע לציפיים. תהיות פנומנולוגיות קבועות אלה (שהפכו למוכן מאליו תודעתי במונחים של שויץ ולאקמן [Schutz & Luckmann, 1974]) מלוות כאמור בהצבעה קונקרטיית על דמויות מוחשיות המגלמות את הביוגרפיה האלטרנטיבית: "דוד משה", האחות שהוכרחה להתחתן בנישואין מסורתיים עם דוד משה ולוותר על אהוב לכה שנבחר באופן רומנטי, האח שוויתר על חלומו להתקבל להיכל ההשכלה הגבוהה הצרפתי (סורבון) והתחתן עם בת השכונה אשר כישפה אותו במעשי שחור וכמובן האחות המשוגעת. התסריט הקולנועי-תרבותי אף מפרט כאמור באופן עשיר את פרטי ביוגרפיה אלטרנטיבית זו (שפה, חלומות, בני זוג, יום חתונה ועוד). ההצבעה הוויזואלית הזו מגבירה את הדרמה הנרטיבית בבסיס עבודת הזהות של הגיבורה ושל הצופים. יתרה מזאת, הדמויות האלטרנטיביות הללו אינן מופשטות או ממוקמות במרחב חיים הרחוק מעיני הגיבור או הצופה, אלא הן ממוקמות בתוך המשפחה, מה שבתורו מגביר את הדרמטיזציה של העבודה הביוגרפית. במילים אחרות, אין מדובר כאן רק בייצוגים אוריינטליים של מזרח מול מערב המרוחקים תודעתי, אלא בהלבשתם על דמויות הקשורות בקשר דם, המספרות סיפורי משפחה אלטרנטיביים. למבט הביוגרפי הזה, כפי שכבר תואר, מספר מאפיינים מבניים אשר מעודדים אימוץ של ביוגרפיה אחת וויתור על הביוגרפיה האלטרנטיבית, מה שמתחזק את המבט הלאומי הישראלי: תפירה ביוגרפית הדוקה ללא אפשרות לקווי מילוט אלטרנטיביים; קונקרטיזציה של הביוגרפיה האלטרנטיבית; מיקומה בתוך המשפחה והפקתה כאיום ריאלי; הדפיציט של הביוגרפיה האלטרנטיבית, ובעיקר מה שכונה כאן "מבחן האלמלא", היינו הכינון של הביוגרפיה העדיפה הקשור בקשר סיבתי עם החינוך במפעל החינוכי המערבי מחוץ למחוזות המשפחה. החינוך בפנימייה מוצע כמעין משתנה בלתי תלוי מרכזי אחד הנוטל עליו את כל ההסבר. מה שמשותף למאפיינים אלה הוא תכונת הנראות שלהם (visibility), המקנה להם איכויות פוּיטיביסטיות, כלומר כאלה שאפשר לחוש ממש כיצד היו יכולות לאפיין בקלות את חיי הגיבורה, או אם נעשה שימוש בביטוי היפה של ברונו לאטור (Latour, 1986), לחשוב באמצעות העיניים והידיים. תכונת נראות זו גם מקבלת חיזוק באמצעות התנועה הלינארית אשר מתוארת מן הביוגרפיה האלטרנטיבית אל הביוגרפיה השנייה, המובנית כמתאימה יותר. לאטור מיטיב לתאר את המאפיינים הפוּיטיביסטיים הללו בבסיס התנועה הלינארית:

In a linear perspective, no matter from what distance and angle an object is seen, it is always possible to transfer it—to translate it—and to obtain the same object at a different size as seen from another modified (Ibid., p. 7).

תכונת הנראות הגבוהה הזו מסייעת בתחזוקו מחדש של המבט ההגמוני (או בבקרה עליו), משום שהיא משמשת כעדות חיה (בדמות האח או האחות) לטיפוס האידיאלי אשר מבט זה מבקש להבנות ולטיפוס הלא-אידיאלי שהוא מבקש לחסל. באופן זה, לטענתי, יש בכוחה של הנראות הזו ואיכויותיה לצמצם את פעולת הדמיון של בעלי הביוגרפיה או הצופים הנדרשת כדי להתנגד או להרהר בתסריטים אלטרנטיביים שהיו יכולים לאפיין את עולם החיים שלהם. טענות אלה מדגישות כי הטקסט הקולנועי הנדון כאן משגיח על מבט הצופה

משום היותו טקסט סגור, במונחי אומברטו אקו (Eco, 1989), אשר אינו מעודד את קיומן של פרשנויות רבות ומכוון את הצופה לעבר טווח מצומצם של משמעויות (וביוגרפיות). הייצוגים הקבועים הללו של תושבי עיירות פיתוח (שתמיד הנם מזרחים) בקולנוע הישראלי מייצרים "עקביות אופטית" (Latour, 1986) המקיימת את ההשגחה.¹⁵ במילים אחרות, הטקסטים הללו מפיקים את מה שקולין גורדון (Gordon, 1989) מכנה "אפיסטמולוגיה מוסדית" (institutional epistemology), היינו הידע עצמו מובנה על ידי יחסים מוסדיים בהם הדיסציפלינה משוקעת כבר. לפיכך הטקסט הנדון כאן, המייצג את הקולנוע הישראלי על עיירות פיתוח ומזרחים בישראל, עוסק בעיקר בחוויות ידועות כבר (אוריינטליסטיות-סטראוטיפיות), ובכך נשאר כמרחב נורמטיבי מחושב המפיק "צופים מחושבים"¹⁶ המתורגם בחזרה לדרישות המבט הלאומי המכונן בישראל.

מקורות

- אורוול, ג' (1972). 1984. תל אביב: עם עובד.
אלמוג, ע' (1997). הצבר – דיוקן. תל אביב: עם עובד.
דלו, ז' (1990 [2004]). פוסט-סקריפטום על חברת הבקרה. תיאוריה וביקורת, 24, 235-240.
להב, מ' (1988). תהליכי שינוי באוריינטציות חינוכיות: המקרה של פנימייה לתלמידי תיכון מחוננים משכבות טעונות טיפוח. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
לובין, א' (1999). שחור. בתוך: ע' אופיר (עורך), חמישים לארבעים ושמונה (עמ' 423-431). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
ליבלין, ע' (1993). המוקדם והמאוחר ב'רקמות': על ביוגרפיות, אובייקטיוויות, נשים ועל דבורה בארון. אלפיים, 8, 204-225.
ניב, ק' (1999). על מה הסרט הזה? תל אביב: דביר.
סמילסקי, מ' (1973). התמודדות מערכת החינוך עם בעיותיהם של ילדים טעוני טיפוח. בתוך: חיים אוריאן (עורך), החינוך בישראל (עמ' 121-140). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
פרנקשטיין, ק' (1972). שחרור החשיבה מכבליה: שיקום האינטליגנציה של מתבגרים טעוני טיפוח – ניסוי וניתוחו. ירושלים: בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית בירושלים.
קרומר-נבו, מ' (2000). מחקר באזורי הכאב: סיפורי חיים של נשים במצוקה כלכלית וחברתית עמוקה ומתמשכת בישראל. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

15 סרטים עכשוויים נוספים (שנות ה-90 ותחילת שנות האלפיים) הם: חולה אהבה בשיכון ג', הכוכבים של שלומי, כיכר החלומות, עפולה אקספרס, סוף העולם שמאלה.

16 אני משתמש במושג "צופה מחושב" על משקל "העצמי המחושב" (calculable individuals) שהציע ניקולס רוז (Rose, 1996). רוז בוחן את מעמדו המיוחד של השיח הפסיכולוגי בן ימינו כתסריט תרבותי מרכזי לכינון העצמי. על רקע זה הוא מתאר כיצד ההנהגות הליברליות של סובייקטים יומיים והמתודות הפוזיטיביסטיות (בחינות, מבחנים, הערכה ומדידה) של העצמי מכוננים את הסובייקט כמי שניתן לנהלו באופן מחושב.

שטרית, ס' ש' (1999). המהפכה האשכנזית מתה: הרהורים על ישראל מזווית כהה. תל אביב: בימת קדם לספרות.

Anthis, K., Dunkel, C. & Anderson, B. (2004). Gender and identity status differences in late adolescent possible selves. *Journal of Adolescence*, 27, 147–152.

Bruner, J. (1987). Life as narrative. *Social Research* 54(1), 12–31.

Deleuze, G. & Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. London: Athlone Press.

Denzin, N. (1989). *Interpretive biography*. Nebury Park, California: Sage.

— (1995). *The cinematic society: The voyeur's gaze*. London: Sage publications.

Dreyfus, H. & Rabinow, P. (1982). *Michel Foucault beyond structuralism and hermeneutic*. Chicago: The University of Chicago Press.

Eco, Umberto (1989). *The open work*. Cambridge: Harvard University Press.

Fanon, F. (1986). *Black skin, white masks*. London: Pluto Press.

Foucault, M. (1967). *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*. Toronto: New American Library

— ([1973] 1994). *The birth of the clinic: An archeology of medical perception*. New York: Vintage Books.

— (1979). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Vintage Books.

— (1988). *The care of the self*. New York: Vintage Books.

Gergen, K. J. & Gergen, M. M. (1986). Narrative form and the construction of psychological science. In Theodore, S. (Ed.), *Narrative psychology: The storied nature of human conduct* (pp. 22–44). New York: Prager, .

Giddens, A. (1984). *The constitution of society*. Berkeley: University of California Press.

Gordon, C. (1989). Afterword. In C. Gordon (Ed.), *Michel Foucault: Power/ knowledge* (pp. 229–259). Brighton: Harvester.

Handelman, D. (1990). *Models and mirrors: Towards an anthropology of public events*. Cambridge: Cambridge University Press.

Horkheimer, M. & Adorno, T. (1944). The culture industry: Enlightenment as mass deception. In M. Horkheimer & T. Adorno, *Dialectic of enlightenment*. New York: Seabury Press.

Illouz, E. (2003). *Oprah Winfrey and the glamour of misery*. New York: Columbia University Press.

Latour, B. (1986). Visualization and cognition: Thinking with eyes and hands. *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, 6, 1–40.

Liebes, T. & Katz, E. (1990). *The export of meaning: Cross-cultural reading of Dallas*. New York: Oxford University Press.

- Loshitzky, Y. (1996). Authenticity in crisis: *Shur* and new Israeli forms of ethnicity. *Media Culture & Society*, 18(1), 87–103.
- Markus, H. & Nurius, P. (1986). Possible selves. *American Psychologist*, 41 (9), 954–969.
- Mathiesen, T. (1997) The viewer society. *Theoretical Criminology*, 1(2), 215–234.
- Merleau-Ponty, M. (1968). *The visible and the invisible*. Evanston: Northwestern University Press.
- Mulvey, L. (1975). Visual pleasure and narrative cinema. *Screen*, 16(3), 6–18.
- Rose, N. (1996). *Inventing ourselves: Psychology, power and personhood*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rotenberg, M. (1987). *Re-biographing and deviance: Psychotherapeutic narrativism and the midrash*. New York: Praeger.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Schutz, A. & Luckmann, T. (1974). *The Structure of the life-world*. London: Heinemann
- Shohat, E. (1989). *Israeli cinema: East/west and the politics of representation*. Austin: University of Texas Press.
- Snow, D. A. & Anderson, L. (1987). Identity work among the homeless: The verbal construction and avowal of personal identities. *American Journal of Sociology*, 92(6), 1336–1371.
- Swidler, A. (1986). Culture in action: Symbols and strategies. *American Sociological Review*, 51(2): 273–286.
- Synnott, A. (1987). Shame and glory: Sociology of hair. *The British Journal of Sociology*, 38(3), 381–413.
- Turner, R. (1976). The real self: From institution to impulse. *American Journal of Sociology*, 81(5), 989–1016.
- Turner, V. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Chicago: Aldine Publication.
- Urry, J. (1990). *The tourist gaze: Leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage Publication.
- Weber, M. (1946). The social psychology of world religions. In M. Weber, H. H. Gerth & C. W. Mills (Eds.), *From Max Weber: Essays in sociology* (pp 267–301). New York: Oxford University Press.
- (1958). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York: Scribners.

סכסוך ישן, מלחמה חדשה: השתנות ההקשר המוסדי של הפעלת הכוח במלחמות ישראל

אורי בן-אליעזר*

תקציר. בשנים האחרונות ישראל מעורבת במלחמות שאפשר לכנותן "מלחמות חדשות", ומטרתן של מאמרי זה לעמוד על הסיבות לפריצתן. הספרות המקצועית העוסקת בנושא מייחסת מלחמות אלו לחולשה ולהתפוררות מדינתית וצבאית, שמתרחשת בעיקר במדינות עולם שלישי כתוצאה מתהליכים גלובליים ומסיומה של המלחמה הקרה. מאמר זה מציג השערה אחרת, שלפיה מקור המלחמות החדשות הוא במאבקים מחודשים על זהות וריבונות. אלה מעלים תפיסות אתנו-לאומיות ודתיות שמעודדות את המלחמה, וכן מביאים לקיבוע הסדרים מבניים חדשים שמאפשרים אותה. הסדרים אלה אינם מעידים בהכרח על חולשה מדינתית או צבאית, אלא על יכולתה של מדינה גמישה להתאים עצמה למצב החדש ולפעול על פיו בשיתוף פעולה עם קבוצות בחברה. המאמר ימחיש טענה זו בהצגת הגורמים שהביאו לאינתיפאדת אל-אקצה ולשינוי התרבותי והמבני שהתחולל בישראל ואפשר אותה.

מדוע עברו הצדדים בתהליך אוסלו מלחיצת ידיים בבית הלבן למלחמה אכזרית, קשה וממושכת? ולמה שנים אחדות אחרי שיצא צה"ל מלבנון במאי 2000 פרצה מלחמת לבנון השנייה? שלל הסברים ניתנו לשתי השאלות הללו, ורבים מהם חוזרים על הטענות המוכר כל כך שהצד האחר אשם. אך דומה שתובנה סוציולוגית-פוליטית שבוחנת את המציאות לעומק יכולה להוסיף על הסיבות לשתי המלחמות. במרכזו של מאמר זה ניצב הטענה שאנו מצויים בעידן חדש ביחסים הבינלאומיים, שבו גם המלחמות לובשות צביון חדש, שבעטיו הן קרויות "מלחמות חדשות". יתר על כן, לא רק המלחמות אלא גם הסיבות להן הן "חדשות". המאמר יעסוק בעיקר באינתיפאדה השנייה, ומתוך תיאור הסיבות לה יעלו כמה עקרונות שמאפשרים להבין גם את פרוץ מלחמת לבנון השנייה ואת הסיבות למלחמות חדשות בכלל.

הספרות העוסקת במלחמות חדשות מייחסת את התחוללותן למשברים פנימיים שהתהוו בשל סיום המלחמה הקרה ובשל המעבר לעידן הגלובליזציה הניאו-ליברלי: משברים אלו – שסבבו לא פעם סביב נושאים טריטוריאליים, לאומיים ודתיים – הביאו לחולשה מדינתית ואפילו להתפוררות צבאית, ואלה גררו בעקבותיהן מלחמות. מאמר זה יעלה אפשרות

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה
ספרו של אורי בן-אליעזר, סכסוך ישן, מלחמה חדשה: ישראל באינתיפאדת אל-אקצה, עתיד לצאת לאור בהוצאת מפרש, אוניברסיטת תל אביב בשנת 2009.

אחרת, שלפיה הביאו המשברים העולמיים דווקא להתחזקותם של מדינות וצבאות מסוימים, ולניסיונות שלהם, בשיתוף קבוצות אחרות בחברה, לנצל את המצב לתועלתם באמצעות מתן פתרון צבאי לבעיות לאומיות ודתיות. כך מלחמה חדשה בעידן הגלובלי יכולה לפרוץ לא כתוצר של חוקיות דטרמיניסטית נעדרת שליטה שמביאה לכאוס ולחולשה, אלא דווקא בשל השתלטות מדיניות והשקפת עולם שמעמידות במרכז את המלחמה.

מדינות גמישות ומלחמות חדשות

במשך שנים רבות שלטו ביחסים הבינלאומיים התפיסה הניאוריאליסטית והתפיסה הניאו־ליברלית, שלפיהן מדינות הן יחידות בתוך מערכת עולמית בעלת היגיון משלה, שהיא ביסודה אנרכית, מכיוון שאין בה שלטון מרכזי אחד, והמדינות הפועלות בה מודרכות על ידי הרצון למקסם את האינטרסים שלהן ולהגדיל את כוחן. ההיסטוריון הצבאי המפורסם מיכאל הווארד הציג זאת כך: "מלחמה מתחילה בהחלטות מודעות והגיוניות המבוססות על שיקול דעת של שני הצדדים, הסבורים שיוכלו להשיג ממלחמה יותר ממה ששיגו אם יימנעו ממנה" (Howard, 1985, p. 22, תרגום חופשי – אב"א).

ברבות הימים התעוררה ביקורת באשר לתקפותה של התפיסה הזאת, בעיקר משום שלא סיפקה הסבר ראוי לשינויים שהתרחשו בעולם, כגון נפילת מסך הברזל, הגלובליזציה החדשה, התפשטות הניאו־ליברליזם ועלייתם המחודשת של עקרונות מארגנים כמו אתנו־לאומיות, גזענות חדשה ומיליטריזם, שנדמה היה שנס לחם (Ashley, 1986; Baldwin, 1993; Lynn-Jones, 1991). את המצב החדש ניסתה להסביר הגישה הקונסטרוקטיביסטית (Adler, 1997; Copeland, 2000; Hopf, 1998). גישה זו ראתה את המדינה לא רק כשחקן שפועל רציונלית מתוך רצון למקסם תועלות ורווחים, אלא גם כבעלת זהות, ריבונות, דימויים, ואף ערכים משלה שיוצרים שונות בין מדינות, יותר ממה שהניחו בעבר. יתרה מזאת, לדידם של הקונסטרוקטיביסטים, מאפייני המדינה אינם מהותיים אלא מובנים חברתית, ומכאן שיש להבינם בהקשר ההיסטורי, החברתי והתרבותי של היווצרותם ושל התמסדותם. הקשר זה מושפע הן מלחצים פנימיים, אתניים, גזעיים, דתיים, מעמדיים, והן מלחצים חיצוניים, שיוצרים יחד ערבוביה של אינטרסים והשקפות עולם שהמדינה מתמודדת עמם ומושפעת מהם. בסופו של דבר, כפי שהציגה זאת פינמור: "כדי שמדינות יוכלו לממש את האינטרסים שלהן, הן צריכות להבהיר לעצמן מהם האינטרסים הללו" (Finemore, 1996, p. ix, תרגום חופשי – אב"א).

להבנת האופן שבו נעשית הבהרה כזו תרמה התיאוריה המוסדית החדשה (new institutionalism), שעסקה בהיווצרות ידע, בהתקבעותו במבנים חברתיים ובהפיכתו לחלק מהעולם המובן מאליו שעל פיו נוהגים בני אדם, קבוצות, ארגונים ומדינות. סוציולוגים ופוליטולוגים טוענים שמדובר בעצם במאבק בין נשאים בעלי פרשנויות שונות למציאות, שנאבקים ביניהם על השגת קדימות, עליונות והגמוניה לפרשנותם. מאבק זה מתנהל עד שפרשנות אחת משתלטת לבסוף ומופיעה כהסדר מוסדי בעל מידה של קביעות ואוטונומיה. הסדר כזה מתגלם בתפקידים, זהויות, נורמות, סמלים, אמונות, מוסכמות, חוקים פורמליים ובלתי פורמליים, ציפיות הדדיות, מנגנונים של פיקוח חברתי, ואפילו הגדרה של אינטרסים.

עוד נאמר שהפרשנות שהתמסדה מכתובה אופני פעולה דיסקורסיביים ולא דיסקורסיביים, ואלה חוזרים ומחזקים אותה מעצם קיומם (Adler, 1997; Onuf, 1989; Peters, 1999). האם נוכל להבין בדרך זו גם סיבות למלחמה?

הנחות יסוד פרשניות ומוסדיות ליוו למשל את עבודתו של פיטר קצנשטיין (Katzenstein, 1996), שטען שאפילו אינטרסים ביטחוניים מוגדרים על ידי שחקנים שמושפעים מגורמים תרבותיים, ושמהחורי כל תפיסה של ביטחון לאומי וכל שיקול דעת ענייני עומדת למעשה תשתית נורמטיבית כמו שינויים בזהותה של המדינה (Ibid., pp. 26–28). במאמר זה ננסה ללכת צעד אחד קדימה ולטעון שלא זו בלבד שתפיסת הביטחון הלאומי של המדינה משתנה כעת, אלא אף נכונותה לצאת למלחמה לא נקבעת אך ורק מסיבות צבאיות, ואף לא לפי כוונותיו ופעולותיו של היריב, אלא גם על פי פרשנות של המציאות, שנוצרת, מתפתחת, מתקבעת והופכת לבסוף להסדר מוסדי מוסכם שמשפיע על שיקול הדעת של המשתתפים בקבלת ההחלטות. במובן זה מלחמה אינה המשך הפוליטיקה בדרכים אחרות, כפי שסבר קלאוזביץ באמירה שהפכה לקלאסית, אלא הפוליטיקה והמלחמה גם יחד הן המשך התרבות (קיגן, 1996).

תהליך גיבושו ומיסודו של סדר מדינתי כלשהו כולל הגדרות ופרשנויות בדבר מקומה של מדינה במציאות זו, אופייה, גורלה, תפקידה, לעתים אפילו שליחותה בעולם, מקומה במרחב, יחסיה עם שכניה, וכן האינטרסים שלה. בעידן הגלובלי – עידן המודרניות הרפלקסיבית (Beck, Bonss & Lau, 2003) – בולטים שני מרכיבים עיקריים באופיים המשתנה והמתגבש של מבנים מדינתיים רבים: זהות קולקטיבית וריבונות.

כיום, יותר מבעבר, נעשתה הזהות אמצעי להבין את הפוליטיקה (Cerulo, 1997); כיום, יותר מבעבר, נעשתה הזהות אמצעי להבין את הפוליטיקה (Cerulo, 1997); עוד את זהותם מתוקף סדרים מדינתיים, לאומיים, אתניים או דתיים, אלא מנסים למצוא בעצמם ובאופן רפלקסיבי תשובה לשאלה מי הם וכיצד עליהם להתייחס לאחרים. הם עושים זאת גם באמצעות התארגנות על בסיס הבדלים בזהות, ולא פעם גם על ידי עימות עם קבוצות תרבותיות אחרות. תופעה זו מכונה "פוליטיקה של זהויות" ופירושה שהתשובה לשאלה "מי אתה?" טמונה לעתים קרובות בתשובה לשאלה "מי אתה לא?" (Hall, 1992). במאבקים האלה משתתפים גם המדינה ומכשיריה הארגוניים, בייחוד כשהפוליטיקה מתמקדת גם ברצון להשפיע על זהותה הלאומית של המדינה עצמה (Doty, 1996; Wendt, 1994).

התהליך הדינמי הזה מחבר גם בין זהות לריבונות. בעידן המודרני ניסו מדינות, ובמידה רבה גם הצליחו, לכונן את ריבונותן כייצובה, קבועה ונעדרת תחליף של ממש, אלא שעתה הזכות לשלוט והחובה לציית לרשות העליונה אינן מובנות עוד כפי שהיו.¹ כך גם משמעותה של הריבונות מובנית ללא הרף על ידי מגוון כוחות, והיא נמצאת במצב של השתנות פוטנציאלית או מעשית (Biersteker & Weber, 1996; Copeland, 2000; Krasner, 1999; Wendt, 1998). וכפי שכותב ג'ואל מגדל (Migdal, 2004) למשל, לא זו בלבד שהגבולות (borders) היציבים יחסית שהתקיימו עד לסוף המלחמה הקרה מאתגרים בדרך

1 על הסכם ווסטפליה ועל חשיבותו כאבן דרך בהיסטוריה של הריבונות המדינתית ראו קרנר (Krasner, 1999). על אופייה המובנה חברתית של הריבונות ראו בירסטר וובר (Biersteker & Weber, 1996).

זו או אחרת במקומות רבים בעולם, אלא אף משמעותם של הגבולות (boundaries) משתנה, ושינוי זה חשוב באותה המידה.

המאבק על זהותה של מדינה ועל ריבונותה, שהוא למעשה מאמץ להטיל משמעויות ולהופכן קבועות ו"אמיתיות", מתרחש – כפי שמראה למשל רוקסן דוטי (Doty, 1996) – לא רק במדינות שנתפסות חלשות או שוליות, אלא גם במדינה כמו בריטניה. לענייננו חשוב לציין שהמאבקים הללו, שבהם מעורבות סביבות מקומיות וגלובליות כאחת, עשויים להביא לסכסוכים ולאלימות, ואף למלחמה. ומאחר שמלחמות אלה כבר אינן מתנהלות רק בין משטרים ומדינות, ומעורבים בהן כוחות רבים אחרים, אפשר לצפות שהן לא יהיו עוד מלחמות רגילות.

אמנם היו חוקרים שסברו שעם סיום המלחמה הקרה וניצחון המערב איבדו המלחמות מחשיבותן כשם שהמדינות איבדו מכוחן (Burk, 1998), אלא שהתזה של "קץ המלחמה" התנפצה כשברחבי העולם פרצו מלחמות עקובות מדם וממושכות, למשל ביוגוסלביה, צ'צ'ניה, ליבריה, אתיופיה, סומליה, סודן, סיריה לאון, רואנדה, וכן אפגניסטן ועיראק ופיגועי טרור גלובליים, שגם בהם אפשר לראות מעין מלחמה. על רקע זה צמח טיעון חדש שהמלחמות אינן נעלמות אלא משנות את צורתן, וכך הופיעו טיפין טיפין עבודות שמדברות על "מלחמות חדשות" או על "מלחמות פוסט־מודרניות", והיו גם כאלה שדיברו על "מלחמות מהסוג השלישי", "מלחמות עממיות" ו"מלחמות קטנות", כשלצדם היו חוקרים שכלל לא הגדירו את הסכסוכים האלימים בעולם כמלחמות אלא כ"קונפליקטים בעלי עצימות נמוכה", כשכינויים אלה השתלבו לא אחת עם "איומים חדשים", עם "סיכונים חדשים" (new risks), וכמובן עם "הטרור החדש" ועם "המלחמה הגלובלית" בו.² הכתיבה על "המלחמה החדשה" אינה אחידה, וכל כותב מדגיש מאפיינים אחרים שנראים לו רלוונטיים לאפיון התופעה, אך למרות זאת אפשר למצוא קווי מתאר משותפים, הן למאפייני המלחמה עצמה והן לגורמים המביאים לפריצתה. מסיבה זו יש לראות בעבודות שנכתבו בנושא חלק מתהליך של ניסוח תיאוריה על "המלחמות החדשות", שאפשר לבחון את תקפותה ואף לשכללה.

אפשר שגם למאמר זה תהיה תרומה בכך, אלא שהוא מלכתחילה מגביל עצמו לחקר הסיבות לפרוץ המלחמה החדשה.³ על כל פנים, רוב הכותבים על המלחמה החדשה מדגישים את חשיבותו של המרכיב האתני או האתני־לאומי או האתני־דתי כמאפיין מרכזי שלה.⁴ יתר על כן, רובם מייחדים את תשומת לבם למדינות העולם השלישי, שבהן גורמים מבניים הביאו להתפתחות של מלחמה שונה מהדפוס השכיח של המלחמות הקונבנציונליות או המודרניות. מלחמה זו אינה מתנהלת בין מדינות וצבאות סדירים (אף שגם אלה יכולים להיות מעורבים בה) אלא בין כוחות אחרים כמו צבאות פרטיים, מיליציות, קבוצות פרה־מיליטריסטיות, חלקים מצבאות לאומיים, צבאות שבטיים, ארגוני מחתרת, לוחמי גרילה, לוחמים שכירים, כנופיות, טרוריסטים, ארגוני פשע, ברוני מלחמה וכדומה. אם להסתמך על עבודותיה של מרי קלדור (Kaldor, 1998, 1999) ועל עבודותיהם של אחרים, יש למלחמה האתנו־לאומית־

2 על המושג "טרור חדש" ראו לקר (Laqueur, 1996), עבודה שבמובן מסוים הקדימה את זמנה.

3 הוא מגביל עצמו גם לעיסוק בטיפוס אחד של מלחמה חדשה ומוציא מהניתוח את המלחמה המוגדרת כחדשה או כפוסט־מודרנית בשל חדשנותה הטכנולוגית (על מלחמה כזו ראו למשל טופלר וטופלר, 1994).

4 מבין הראשונים שעסקו בכך היה החוקר הירושלמי מרטין ון קרפלד (Van Crevelled, 1991).

דתית הזאת כמה מאפיינים ייחודיים: מספרם של האזרחים והחפים מפשע שנהרגים בה הוא רב בהשוואה למלחמות קודמות, ולעתים הפגיעה בהם היא היעד המרכזי של המלחמה; מתגלה אכזריות קשה שכוללת לא אחת שימוש בנשק של טרור; יעדיהם ומטרותיהם של הצדדים אינם תמיד ברורים ונהירים אף להם, וודאי שאי אפשר להביאם לכדי ניסוח רציונלי; ניתן דגש לסימון גבולות ולהפרדה בין הצדדים, לעתים אפילו באמצעות חיסול האחר, עד לרצח עם ממש; מיטשטשים הגבולות בין חזית לעורף; המלחמה נמשכת זמן רב, אין בה הכרעה ברורה, והניצחון הוא בעיני המתבונן; התקשורת משחקת תפקיד מרכזי במלחמה (אלא אם מגבילים אותה), והמאבק על התודעה נתפס כחשוב לא פחות מהמאבק הצבאי; הגבול בין המדיני לצבאי מטושטש הרבה יותר מבעבר, כשלא פעם ראשי הצבא מנסים לחבר בין שני הממדים הללו ואף להשפיע על שניהם.

ברוב הספרות הזאת (Brzoska, 2004; Holsti, 1996; Munkler, 2003, 2005; Newman, 2004; Rice, 1988; Snow, 1996) המלחמה האתנו-לאומית החדשה מיוחסת לאזורים כפריים נידחים ולמדינות בעלות כלכלה בלתי מפותחת. אין מדובר עוד במלחמות של מעצמות או של מדינות חזקות בעלות צבאות סדירים גדולים, טוענת הספרות, אלא מלחמות של מדינות על סף התפוררות, מדינות כושלות, חלשות, שזה עתה נוסדו, מעין מדינות (quasi states) שחסרות את הבעלות (וודאי את המונופולין) על אמצעי האלימות בחברה (Jackson, 1990). הן מתוארות כמי שסובלות מהיעדר שלטון מרכזי, מערעורים על ריבונותן, מעוני ופשיעה, מהיעדר קונצנזוס בתוכן, מפיצולים אתניים ושבטיים, מאי קיומה של מסורת דמוקרטית והשתתפות ציבורית, מרמה נמוכה של התפתחות טכנולוגית ותעשייתית ומהיעדר אפיונים בסיסיים של מודרניזציה, שהיו עשויים למנוע את המלחמה. גם האכזריות המתגלה במלחמות החדשות מוצגת לעתים כתולדה של הפיגור הכלכלי והטכנולוגי, כאילו מודרניזציה היא ערובה להומניזם ולפתרון סכסוכים בדרכי שלום, והירושימה ואושוויץ התרחשו באיזה שבט אסיאתי ברברי נידח. ואכן, הגישה המייחסת את המלחמות החדשות למדינות חלשות ומתפוררות מתחברת אצל חלק מהכותבים לחלוקה המסורתית והבעייתית בין העולם הראשון לשלישי ולאמונה בדבר כוחם של התיעוש והמסחר להביא שלום. אין ספק שחלק מהספרות על המלחמות החדשות במדינות חלשות לא פיתחה תיאוריה של מלחמה חדשה אלא אידיאולוגיה: מתוך התחברות ישירה או עקיפה לתפיסות שהציגו את המציאות באמצעות דיכוטומיה בין ציוויליזציות, שבה העולם המערבי נתפס כחזק, מפותח ונאור שמשכיל להתגבר בכוח הרציונל על יצרי המלחמה, בעוד שהעולם השלישי החלש והבלתי מפותח מעלה מעין ברבריות חדש שמאיים על העולם.⁵

במאמר זה, מתוך הסתמכות על המקרה הישראלי, עולה טענה שבעידן הגלובלי והמודרני המאוחר מלחמות חדשות אינן מאפיינות מדינות חלשות בלבד, וגם לא צבאות מתפוררים, אלא הן תוצר של שינוי בתשתית המוסדית של הפעלת הכוח בחברה, שמתרחש כתוצאה ממשברים וממאבקים על זהות וריבונות. ולענייננו, מלחמות חדשות הן תוצר של צמיחת פרשנות מסוימת – בעיקר אתנו-לאומית, דתית ומיליטריסטית – ביחס למציאות, והפיכתה לפרשנות ולזהות הדומיננטית של מדינה ושל צבאה. מסיבה זו לא כל מלחמה חדשה היא מלחמת אזרחים, כפי שסברו אחדים מהכותבים (Snow, 1996), שכן יש שהמאבקים

5 כפי שהדברים הוצגו, ולו בעקיפין, בידי סמואל הנטינגטון (Huntington, 1996).

והשינויים הפנימיים של זהות וריבונות ממוסגרים ומתועלים על ידי המדינה לסכסוך כלפי חוץ: מדינות אחרות או קבוצות לאומיות או דתיות שנתפסות כמאיימות על זהותה ועל ריבונותה של המדינה. כך התיעול החוצה הוא חלק מפוליטיקה של מדינה גמישה, שמיועדת להביא לאחדות פנימית או לפחות לאשליה של פיוס, השקטה והרגעה (pacification) של מחלוקות פנימיות.⁶

אנסה להוכיח טענה זו ביחס לישראל, המוגדרת לעתים קרובות כדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון וכסיפור הצלחה כלכלי ונחשבת מדינה מתקדמת, מודרנית, מערבית וחזקה.⁷ גם הצבא הישראלי אינו במצב של התפוררות כלל וכלל, אלא הוא ממושמע, מסודר ומשוכלל בדרך כלל.⁸ בפרקי המאמר נראה כיצד השקפת עולם אתנו־לאומית שהתבססה בישראל לפני אינתיפאדת אל־אקצה הפכה את המלחמה לאפשרות זמינה ואף השפיעה על צורתה ואופייה עד שהיא ראויה לתואר "מלחמה חדשה". עוד נראה כיצד נעשתה השקפת העולם הזאת דומיננטית מתוך מאבק של נשאייה. הסבר זה למלחמה אינו מצטמצם לגורמים צבאיים מקצועיים ולסיבות אסטרטגיות, וגם לא רק לפוליטיקה של קבלת החלטות, אלא רואה סיבתיות בהקשר רחב יותר של מערך היסטורי קונקרטי, שבו עולם של משמעויות, ערכים ואמונות מתקבע ומתמסד ומשפיע על המציאות.

בחלק הראשון של המאמר אצביע על האופן שבו השקפת העולם האתנו־לאומית, דתית ומיליטריסטית הפכה, בעידן של משברים גלובליים, למרכזית בחברה. בחלק השני אעסוק בפוליטיקה הצבאית, בחיבור שנוצר בינה ובין השקפת העולם החדשה, ובאופן שבו הביא חיבור זה לגיבוש מבנה מוסדי חדש בישראל. בחלק השלישי אראה כיצד המבנה המוסדי שנוצר קירב את האפשרות למלחמה, ובחלק האחרון – כיצד התגשמה אפשרות זו. בסיום העבודה אסביר מדוע טענת המאמר אינה מצטמצמת למלחמה אחת בלבד ולסיבות הייחודיות לה ואראה כיצד גיבושו של המבנה המוסדי החדש תרם בעקיפין גם לפרוץ מלחמת לבנון השנייה.

מבחינה מתודולוגית מאמץ המאמר גישה פרשנית ובריאנית: ראשית, אנסה לאתר פעולות חשובות ובעלות משמעות (meaningful actions) שנישאות על ידי פרטים וקבוצות בעלי אינטרסים אידיאליסטיים ומטריאליים כאחד, שמעוניינים להשליט את פרשנותם. שנית, מרגע שהתמסדה פרשנות מסוימת למציאות, הרי היא הופכת למבנה ממוסד שזוכה ללגיטימציה אגב שהוא מייצר ייצוגים (representations), ריטואלים וסמלים, וכן חוקים ונורמות (ובמאמר זה גם תורת לחימה), שבכוונת המאמר להציגם כהנחיות לפעולה הגורמות לבני אדם לתפוס את המציאות בדרך מסוימת ולא אחרת ולפעול לפי תפיסה זו.⁹

6 למעשה קיימת מסורת סוציולוגית־פוליטית חשובה שרואה במלחמות עם גורמים מן החוץ תיעול של העוינות הפנימית כדי ליצור פסיפיקציה מבית. תיאוריה זו מוכרת החל בעבודתו של נורברט אליאס על תהליך הציביליזציה (Elias, 1982, esp. pp. 235–238) ועד לעבודותיהם של אנתוני גידנס (Giddens, 1985) וצ'רלס טילי (Tilly, 1995).

7 על המונח "מדינה חזקה" ועל ישראל כמדינה חזקה ראו מגדל (Migdal, 1988).

8 מובן שאפשר לחלוק על טיעון זה (למשל Van Creveld, 1998), ובייחוד לאחר מלחמת לבנון השנייה (למשל הראל ויששכרוף, 2008; Cohen, 2008), אך גם החולקים על כך יסכימו ודאי שצה"ל רחוק מרחק שנות אור ממצבם ומרמתם של צבאות במדינות רבות באפריקה או באסיה.

9 על שתי הגישות הללו בחקר התרבות והפוליטיקה ראו למשל סוידלר (Swidler, 2004).

מזרח תיכון חדש?

היו אלה בעיקר אנתוני גידנס (Giddens, 1994) ומרי קלדור (Kaldor, 1999) שהצביעו על האפשרות שהגלובליזציה עשויה להביא לידי פילוגים חברתיים בין התומכים בה והמייחלים להשפעתה ובין אלה שרואים בהתפשטותה סכנה. כך הם קירבו אותנו לסוג של מאבקים שאופייניים למודרניות השנייה, שאינם מעמדיים כבעבר, אלא מתמקדים פעמים רבות בעניינים של זהות. תומכי הגלובליזציה הם חסידים של תפיסה אוניברסלית שמצדדים בשינוי, פתיחות, דו קיום, סובלנות, פלורליזם, זכויות אדם, שלום ודמוקרטיה. למולם עומדים מתנגדי הגלובליזציה, חסידי הגישה הפרטיקולרית. אלה שואפים להסתגרות ולהתבדלות, נוהרים מכל השפעה זרה ומגיבים באופן שעשוי להוביל לקנאות דתית ולאנתנו-לאומיות פנאטית, פרטיקולרית ואקסקלוסיבית, ולא פעם גם ל"גזענות חדשה" (Taguieff, 1990) או למה שמכונה "לאומיות חדשה" (Caplan & Feffer, 1996). כך הגלובליזציה מביאה לא רק לתגובות אוהדות, אלא גם לתגובות נגד מאיימות שמתפתחות באופן דיאלקטי, למשל – בנוסח שתיאר בנג'מין בארבר (Barber, 1996) באופן כללי ואורי רם (2005) ביחס לישראל – תרבות הצריכה העולמית, המקדונוליזציה, מתפשטת בעולם עד שהיא נתקלת בריאקציה בדמות ההקצנה הדתית, הג'יהאד.¹⁰

הסכמי אוסלו נודעו לציבור באוגוסט 1993 ומיד חוללו סערה פוליטית עזה, שלא שככה גם בעת החתימה על ההסכם בבית הלבן באמצע ספטמבר. מצד אחד, נוצרה התלהבות רבה בשל הסיכוי לשלום, כפי שכתבה למשל חברת הכנסת שולמית אלוני ממר"צ: "עתה נתגייס כולנו, ישראלים ופלסטינים, לבניית השלום בינינו, לבניית החיים האנושיים בין עמים ובין בני אדם. בלי דמוניזציה של הזולת לצרכים לאומניים ופוליטיים".¹¹ ההתלהבות מהשלום גובתה בהבטחה לשגשוג כלכלי וברעיונות של מזרח תיכון חדש, שעליהם דיבר שר החוץ שמעון פרס (פרס, 1993), כשמאחוריו הכלכלנים והתעשיינים שהיו הכוח המניע של התהליך (פלד ושפיר, 2005). מנגד עורר ההסכם התנגדות עזה מסיבות לאומיות, אסטרטגיות ודתיות, מה גם שהוא היה אמור לכלול החזרת שטחים ופינוי התנחלויות. המתנגדים ראו בכך סכנה ממשית לישראל.

עד מהרה התברר שההסכמים פערו בחברה הישראלית שסע של ממש בין חברה אזרחית לחברה מיליטריסטית-דתית. כל צד עסק בפיתוח ובהכרה של זהותו הנפרדת, תוך כדי שאנשיו מנסים לעצב את גבולות ריבונותה של ישראל ואת זהותה הקולקטיבית, שני עקרונות שהסכמי אוסלו חידשו את הדיון עליהם. עבור החברה הדתית, המציאות הישראלית כולה היא תולדה של גזרה, תוצאה של הבטחה אלוהית לעם הבחירה. לעומת זאת, בתפיסתה של החברה האזרחית בלט המרכיב הליברלי: המדינה היא המסגרת שמכוונת להבטיח את אושרם ועושרם של בני האדם, את מימוש חירויותיהם ורצונותיהם וביטחונם, ואת יכולתם לחיות ולפעול על פי הבנתם כיצורים רציונליים שזכאים לשלוט בגורלם. גם השלום נתפס ברוח זו, כפי שהסביר אחד מצעירי מפלגת העבודה: "את המלחמות כבר ניסינו", והוסיף:

10 לעניין זה ראו גם הבחנה שונה במקצת שעושה פרי (2005).

11 שולמית אלוני, "עושים שלום בין עמים", מעריב, 24 בספטמבר 1993.

חמש עשרה שנות ליכוד [בשלטון] הפכו אותנו לשונאי זרים, הטביעו בנו את הבידוד המנטאלי בסיסמה "כולם נגדנו" ואת התפיסה "אנחנו לעצמנו" תוך דה־לגיטימציה של שכננו... האם אינכם יודעים מה משמעות השלום מעבר לויתורים [טריטוריאליים]? שלום, זה גבולות פתוחים, זה עתיד בטוח לדור הבא; שלום זה הנשק למלחמה בעוני, זה עוצמה כלכלית... הציונות אין פירושה שליטה על עם זר או חיפוש אחר מרחב מחיה.¹²

אלא שלמול תפיסה כוללנית זו עמדה תפיסה אחרת, כפי שהציגה זאת חברת הכנסת נעמי בלומנטל מהליכוד:

קומו, חבריי מן השמאל... עמדו דום לכבוד ההמנון הפלשטיני... אלה הם חבריהם האמיתיים, כי לנו אתם בזים. אנחנו איננו אחים לכם. אנחנו זרים לכם... בשל דבקותנו בארץ הזאת... אתם... מורמים מעם, שחצנים, שונאי מתיישבים ולאומיות יהודית, ורק מתעניינים במה שיאמרו הגויים.¹³

בעידן המודרני הרפלקסיבי שתי הזהויות שנוצרו בהדרגה נבדלו מהתפיסה הקולקטיביסטית המדינתית הישנה. חלפו הימים שבהם הממלכתיות ההגמונית, בעלת מוטת הכנפיים הרחבה, ניכסה לחיקה כל אוריינטציה שונה. עתה הועתק המאבק הפוליטי, לפחות במידת מה, מהמדינה אל החברה, אל התת־פוליטיקה (sub-politics) בלשונו של אולריך בק (Beck, 1997) או אל פוליטיקת החיים (life politics) בלשונו של אנתוני גידנס (Giddens, 1991). בדיון זה באו לידי ביטוי השינויים הערכיים המתחוללים בישראל, כשהות לאומית הפכה למשתנה שעל תכניו ומשמעותו קבוצות נאבקות, כשכל קבוצה מעצימה ומחדדת את מסריה ואת השוני שלה מהאחרות. וכך למול אופוריית השלום שאחזה באנשי החברה האזרחית ניצבה פוביית השלום של החברה המיליטריסטית־דתית, שבאה לידי ביטוי למשל בדברי המתנחלים שכתבו בביטאונם בקורה:

החלה התקופה הכנענית־פלסטינית... זו תשתית לישות מדינית פלסטינית... שהשפעתה וחותרמה יורגש בכל פינה במדינת ישראל הריבונית... המחשבה המדינית, כמו גם התרבותית־חינוכית, תעבור ערביזציה מואצת. השמאל ימשיך במשנה מרץ במאבקו לאייש משרות מפתח באישים ערביים... בקרוב תעסוק צמרת משרד החינוך בהגברת מפגשים בין יהודים לערבים... מכאן ועד להתבוללות ולאבדן גמור של זהות יהודית – המרחק אינו גדול.¹⁴

12 משה ראובן, "את המלחמות כבר ניסינו", דבר, 11 בנובמבר 1993.

13 פ"כ דברי הכנסת, 23 בספטמבר 1993.

14 יאיר דרייפוס, "עלייתה ונפילתה של מדינת היהודים, החלה התקופה הכנענית־פלסטינית", בקורה, אוקטובר 1993.

נקודה אמנם ייצג את הטון המתון יחסית של המתנחלים, אבל בעיני ישראלים רבים נתפסו טענות אלה כהזויות. כפי שהעיר בכאב הסופר דויד גרוסמן: "מעניין, על אף שהעם היהודי הוא עם כל כך עתיק... חלק מהותי מן ההגדרה העצמית הפנימית שלו, כאילו חלק מן הצורך שלו, הוא התחושה של הכליה הקרבה. של הפורענות שלעולם אל יתיאש האדם ממנה"¹⁵. עם חתימת הסכם אוסלו בקהיר – כשנתיים אחרי חתימת ההסכם הראשון, שכתוצאה ממנו הועברו שש ערים פלסטיניות וכפרים רבים, נוסף על עזה ויריחו, לשליטתה של הרשות הפלסטינית – גבר מאבקה של החברה המיליטריסטית-דתית. אנשיה הקימו את "המטה המשותף של תנועות הימין", שאיחד אנשי ליכוד ממרכז המפה הפוליטית עם הימין הקיצוני, כולל אנשי תנועת כך, חסידי מדינת ההלכה והטרנספר לערבים.¹⁶ באותה העת התכנסו מאות רבנים בירושלים ופרסמו גילוי דעת שבו נאמר: "ההסכם המכונה הסכם שלום, שהתקבל על ידי ממשלה הנשענת על רוב ועום בכנסת בהכרעת הערבים, הנו ניגוד מחלט לשלום... כל מי שבידו למנוע ביצוע ההסכם ואינו מונע אותו, עובר על הלא-המפורש 'ולא תעמוד על דם רעך'".¹⁷ הנוסח של גילוי דעת זה חשף את חדירתו של האלמנט הגזעני לזהות הדתית-לאומית החדשה. לא בכדי נהגו המתנחלים לומר באותה התקופה שהשמאל הישראלי חבר לערבים. היו אלה אמירות שהעמידו את האתנוס לפני הדמוס בריש גלי וחשפו ישראליות שאינה מקבלת הכרעות דמוקרטיות של ממשלה שנבחרה כחוק. ואם המדינה היהודית אינה מייצגת עוד את היהדות כלבבם וכדרכם של המתנחלים ותומכיהם, אפילו קיומה פוסק מלהיות בר חשיבות: "נצח ישראל אינו מותנה בנצח הציונות", אמרו כמה מהם, והיו גם בתי כנסת ברחבי ישראל שהפסיקו לומר תפילה לשלום המדינה.¹⁸

פוליטיקת הזהויות היא פוליטיקה של תוויות. היא אינה כוללת ניסיונות לשכנע את האחר בטענות, אלא רק מאמץ להטיל דופי, להרחיק, לשלול. במובן זה מדובר בפוליטיקה אקסקלוסיבית, שיוצרת או מחדדת הברלים, ולעתים אף הופכת אותם לבלתי ניתנים לגישור, כשהיא מבוססת על שנאה, הכפשה ואלימות רבה. פוליטיקת הזהויות עשויה להוביל לקונפליקטים אלימים, לשנאה תהומית, למלחמה, ואף לרצח עם, כפי שהראה למשל מרטין שאו (Shaw, 2003), בכמה מקומות בעולם. בעידן ניאוליברלי, שבו המדינה המינימלית ויתרה (או נאלצה לוותר) על חלק מתפקידיה ומאחריותה על החברה, השאלה עד היכן יכולה פוליטיקת הזהויות להרחיק לכת נעשתה מרכזית גם בישראל: האם מדובר במשבר חברתי עמוק? האם פוליטיקת הזהויות תוביל להפיכה צבאית? למרי אזרחי? למלחמת אזרחים? המתנחלים דיברו ללא הרף על החשש מפני מלחמת אחים כתוצאה משנאת השמאל כלפיהם.¹⁹ מחזה ששמו "מלחמת אחים" אף עלה באותן השנים בתיאטרון הבימה, והקהל נהר לראותו. אך מלחמת אחים לא פרצה, ואפשר שאחת הסיבות לכך היא שבהדרגה הלך והתברר שוני של ממש בין שני הסקטורים: מול מחנה אופוזיציוני מאורגן, נחוש, עקבי ומיליטנטי,

15 דויד גרוסמן, "לדמיין את השלום", ידיעות אחרונות, 29 בספטמבר 1993.

16 על ההתקרבות ראו שלג, 2000. על המטה המשותף והרכבו המגוון ראו נדב העצני, "קרבות בלימה", ידיעות אחרונות, 3 ביולי 1994.

17 צבי זינגר, "הימין יפגין", ידיעות אחרונות, 3 במאי 1994.

18 דוד הנשקה, "נצח ישראל אינו מותנה בנצח הציונות", נקודה, ספטמבר 1995.

19 למשל חיים מרגן, "מידת ההשתדלות לוקה בחסר", נקודה, יוני 1993.

שכל פלגיו התאחדו למען מטרה אחת, עמדה ממשלה נבחרת, שאמנם היה ביכולתה להשתמש בחוק, בצבא ובמשטרה, אך לצדה לא עמדה חברה אזרחית תומכת, מגובשת וחדורת תודעה. למעשה, אלו הקרויים "מחנה השלום" חשבו שהממשלה תוכל לעמוד לבדה, מה גם שהניאור ליברליזם ההולך ומתחזק תיעל את הציבור הרחב לענייניו הפרטיים, האישיים. הגיעו הדברים לידי כך שראש הממשלה יצחק רבין נאלץ לבקש במפורש עזרה מהציבור וקרא לפעילי מפלגתו להתעשת ולהתמודד על דעת הקהל והרחוב הישראלי מול קבוצות הימין הקיצוני "המשתוללות ברחובות" כדבריו.²⁰ אלא שהציבור לא הבין אז ששלום אינו מתמצה בהסכם בין מנהיגים ושאינ לתפוס אותו כהנחה אלא כמטרה שיש לשאוף אליה. במובן זה אפשר שהרוצח לא טעה בהערכתו שמותו של רבין יחסל גם את הסיכוי לשלום.

בינתיים הטילו כמה מהחשובים שברבני המתנחלים חרם על ראש הממשלה והשתמשו בכיטויים ממסורות של ימים עברו, כגון דין רודף ודין מוסר, שהם מונחים תלמודיים שמתייחסים לבוגדים ולגורלם. היו אף כאלה שהטילו פולסא דנורא, קללת מוות שמקורה בתורת הסוד. ההתקפות כוונו אישית כלפי רבין ובני משפחתו. היו שהשוו את ממשלת רבין לממשלת וישי הצרפתית, שפעלה בחסות הנאצים במלחמת העולם השנייה (Karpin & Friedman, 1998, p. 69). וכך, באוגוסט 1995 הכריזה תנועת "זו ארצנו" על מרי אזרחי,²¹ וב־5 באוקטובר, כשהכנסת עמדה לפני הצבעה על השלב השני של הסכמי אוסלו, שכלל העברת שטחים לידי הפלסטינים (בלי שום התנחלות), נערכה ההפגנה הפרועה מכולן: עשרות אלפי מפגינים נהרו לכיכר ציון בירושלים, תקעו בשופרות, צעקו "מוות לרבין", העלו פורטרט שלו באש וחילקו פוסטרים עם פוטומונטאז' של רבין במדי אס. אס. מעליהם, במרפסת מלון רון, ניצבו המנהיגים, מהמרכז ועד הימין הקיצוני. נאומיהם של אריאל שרון ובנימין נתניהו שלהבו במיוחד את הרוחות וטענו שלממשלה אין לגיטימציה לפעול, משום שהיא נשענת על קולות ערבים תומכי אש"ף.²²

לא חלף חודש, ורבין נרצח בידי צעיר יהודי, דתי, יליד ישראל, שהושפע מכל המסרים הרבניים והפוליטיים על "חוסר הלגיטימיות" של "מוסרי שטחים". "כשיריתי ברבין הרגשתי כאילו שאני יורה במחבל", אמר הרוצח בעדותו כחודשיים לאחר המעשה.²³ הציבור הופתע מהרצח, אף שלא היה אמור להיות מופתע, והזעזוע היה עמוק. היו שהפנו אצבע מאשימה לא רק כלפי הרוצח, אלא גם כלפי התשתית הרעיונית והתרבותית שעודדה אותו.²⁴ ואכן,

20 ירח טל, "רבין תקף את 'הכוזב הריוניוניסטי' ודברי הבלע של הימין", הארץ, 4 ביולי 1994.
 21 למשל, ב־5 באוקטובר 1995, באזכרה השנתית לחללי מלחמת יום הכיפורים בהר הרצל, התפרץ מישוה לעבר רבין בקריאות "רוצח, בוגד" ונעצר בידי אנשי הביטחון. גם בהרצאה במכון וינגייט שבנתניה זכה רבין לנאצות ולניסיון לפגוע בו פיזית. ראו קרפין ופרידמן (Karpin & Friedman, 1998, p. 90).
 22 אילנה באום, "זעם על כרוז שמראה את רבין במדי נאצי", ידיעות אחרונות, 6 באוקטובר 1995; נחמה דואק, "רבין: זו הלהטת יצרים", ידיעות אחרונות, 8 באוקטובר 1995.
 23 מיכל גולדברג, "כשיריתי ברבין הרגשתי כאילו שאני יורה במחבל", ידיעות אחרונות, 15 במאי 1997.
 24 ראו למשל יוסף לפיד, "יותר מרוצח אחד", מעריב, 5 בנובמבר 1995; צבי מזא"ה, "הפשע הרביעי", הארץ, 8 בנובמבר 1995; יוסי אלגזי, "חבר דראושה: ההתנקשות באה בעקבות ההסתה הפרועה של מנהיגי הימין", הארץ, 5 בנובמבר 1995; ב. מיכאל, "שורש פורה רוס ולענה", ידיעות אחרונות, 7 בנובמבר 1995; אסא כשר, "הלא אבקש את דמו מידיכם", מעריב, 5 בנובמבר 1995.

היו רבנים אחדים שהרשו לעצמם לעשות חשבון נפש בעקבות הרצח, אך רוב הציבור הדתי לא קיבל עליו כל אשמה, וגם אלה שקראו לבדק בית הושתקו עד מהרה. ואם היה נדמה שהאבל הכבד שירד על ישראל ומפגן התמיכה הבינלאומי בדרכו של רבין – שבא לידי ביטוי בהלוויה הגלובלית שנערכה לו בהשתתפות ראשי מדינות מכל העולם – יקדמו את תהליך השלום, הרי שההפך אירע.

הציבור הדתי הפך מציבור שהרוצח יצא מקהלו לציבור שמתקיף את יריביו, המנצלים, לטענתו, את הרצח לצורכיהם. מי שיכלו לפעול להמשך תהליך השלום היו אנשי החברה האזרחית. אמנם התפתחה בעקבות הרצח תופעה חדשה של "ילדי הנרות", שהתאספו ערב בכיכר המרכזית שבה נרצח ראש הממשלה והביעו את כאבם בריטואלים משלהם, אלא שדור סוציולוגי לא קם מקרבם, ומחאתם שככה.²⁵ גם בקרב תנועת העבודה התפתחה בעקבות הרצח פוליטיקה שמטרתה דווקא לרכך ולמתן את הקונפליקט בין החברה האזרחית לחברה המיליטריסטית-דתית. פרס, שסבר כי בלי הדתיים לא יוכל לכהן כראש ממשלה לאחר הבחירות הצפויות, לא חסך במאמצי פיוס. גם ועדת החקירה המדינתית שהוקמה אז עסקה בשאלות של הלחיצה על ההדק ובמחדלי האבטחה, ולא קיבלה מנדט לעסוק בהסתה הנרחבת שהובילה לרצח. מה שעמד מאחורי ההחלטה הזאת היה תפיסה של דמוקרטיה אינסטרומנטלית ופורמלית, שנשפטת על פי עקרון שלטון החוק, ולא ככזו שנמדדת על פי המוסר המדיני ושאר הנחות היסוד הערכיות שאמורות ללוות אותה (גבאי ושנהב, 1999). גורם אחר שהסיט את תשומת הלב ממשמעויותיו של הרצח היה הטרור שהופנה אז נגד ישראל.

אך לא הפיגועים עצמם, שבהם פתח החמאס כבר ב-1994, קבעו את המציאות, אלא הפרשנות שניתנה להם. רבים מהישראלים העדיפו לראות בהם "פיגועים ערביים". בכלל, לפיגועים יש אפקט אמוציונלי וסמלי, שנוקו אינו פחות מיתר הנזקים שהם מעוללים. המסר הפשטני והבינארי של החברה המיליטריסטית-דתית, שהטרור אינו מייצג מיעוט בחברה הפלסטינית, אלא את הכלל, ושהפעלתו היא בבחינת הוכחה לחוסר רצונם של כל הפלסטינים בשלום, היה קליט הרבה יותר מהטענה הנגדית, שלפיה הטרור מחזק דווקא את ידיהם של מתנגדי השלום מקרב שני העמים. וכך הופיעו בעיתונות מודעות נוסח: "רבין, מה קורה פה? הורגים בנו ואומרים שזה שלום".²⁶ ואכן, לנוכח הפיגועים, בפעם הראשונה מאז הסכמי אוסלו, העדיף הרוב בישראל את האפשרות שתוגבר עוצמתה הצבאית של ישראל על פני שיחות שלום (אריאן, 1999).

גם לאחר רצח רבין, בשנת 1996, נמשכו פיגועי ההתאבדות של החמאס, ושוב, במאבק על כינונו של הסדר המוסדי, כיכבה פרשנותה של החברה המיליטריסטית-דתית ורכשה לה תמיכה נרחבת. למשל, אחרי הפיגוע בדיונגוף סנטר שבעיר הגדולה בישראל שאל זלמן שובל: "אם כל הארץ חזית, מדוע המלחמה הזאת מתקיימת רק... בביתנו, מדוע אין ישראל

25 על פי קרל מנהיים (Mannheim, 1972), דור סוציולוגי אינו דור ביולוגי, והגחתו מעידה על קריאת תיגר נמשכת המביאה לשינוי המציאות.

26 מודעה שפורסמה בעיתון הארץ על ידי תנועת "שלום לדורות" לאחר הפיגוע בקו 5 ברחוב דיונגוף ב-20 באוקטובר 1994.

מעבירה אותה לעזה, לג'נין, לשכם, לחברון?... יאסר ערפאת אינו הפיתרון, הוא הבעיה. זו אכן מלחמה, ובמלחמה כמו במלחמה".²⁷

פיגועי הטרור אפשרו לנציגי החברה המיליטריסטית־דתית להעמיד במרכז את מוטיב אחדות העם ולתעל החוצה את העוינות הפנימית. לקראת בחירות 1996 הוצנע אפילו רצח רבין, ולא רק על ידי תועמלני הליכוד, שפחדו שאזכור הרצח יזיק להם מבחינה אלקטורלית, אלא גם על ידי אנשי העבודה, שחששו שייווצר הרושם שהם מעוניינים "לפלג את העם". מאז עוטה גם הנצחתו של הרצח – כפי שהראתה ורד ויניצקי־סרוסי (1999) – אופי מיוחד, נעדר פוליטיקה, נעדר הקשר, כדי שחלילה לא תוצג דרכו של רבין כדרך הראויה. וכך, בהגיע יום הבחירות כשלה העבודה עם שמעון פרס בראשה, ובנימין נתניהו, נציג הליכוד, נבחר לראשות הממשלה. בינתיים התברר שלתהליך הפיכת הסכוך הפנימי לקונפליקט חיצוני היה שותף גם הצבא.

פוליטיקה צבאית

כמו בצבאות רבים בעולם, גם בצה"ל התחולל בסוף שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים תהליך של "צמצום תפקודי" (כהן, 1996) ושל ויתור מודע על רבים ממאפייני האומה במדים (Ben-Eliezer, 2004). תהליך זה הביא להתפתחותו של פרופסיונליזם חדש בשורות הצבא,²⁸ שהתבטא ברפורמות שערכו הרמטכ"לים דן שומרון ואהוד ברק כשהכריזו שצה"ל יהפוך ל"צבא חכם וקטן" וש"מה שלא יורה – יקוצץ". בהתאם לכך השתנתה גם מדיניות הגיוס של צה"ל בראשית שנות התשעים: הוחל גיוס סלקטיבי, ורבים שוחררו מהשירות הצבאי. קראו לזה "שחרור מטעמי חיסכון", הגדרה שמלמדת אף היא עד כמה התבסס השיקול הכלכלי של השקעה ותשואה ביחס למגויס, ממש כמו תאגיד עסקי לענייני לוחמה, והכל ברוח הניאור־ליברליזם שהתפשט בחברה. היו שטענו שהשינויים שחלו בצבא תאמו גם את "רוח אוסלו התבוסתנית",²⁹ אך הצבא עשה כל שביכולתו להזים האשמה זו. אמנם בשל אופיו החדש החלה להיווצר בו הבחנה בין "מורעלים" ל"משתמטים", אך הצבא עודד את "המורעלים" ותגמל אותם במגוון דרכים על שירותם כלוחמים קרביים.³⁰ מבין החיילים בעלי המוטיבציה הגבוהה החלו להתבלט במיוחד הנערים הדתיים.

התחושה שצה"ל אינו מגן עליהם התפתחה בקרב המתנחלים עוד בתקופת האינתיפאדה הראשונה. גם הרצון להשפיע על הצבא ועל החברה בכללותה באמצעות השירות הצבאי גרם לרבני הציבור הדתי הלאומי לדרבן את נעריהם להצטיין בצבא. מובן שהסכמי אוסלו

27 זלמן שובל, "כמו במלחמה", ידיעות אחרונות, 6 במרץ 1996.

28 עוד על הפרופסיונליזם החדש בצה"ל ראו כהן (1996); כהן, אייזנסטאדט ובסביץ (1999); לוי (2004); בן אליעזר (Ben-Eliezer, 2001).

29 ראו למשל דברי המתנחל אליקים העזני בנושא זה: אליקים העזני, "החשוד המייד", ידיעות אחרונות, 14 באוגוסט 1996.

30 עמיר רפפורט, "מלחמת המוטיבציה", ידיעות אחרונות, 17 ביולי 1997; רון שטרן, "מהפך במוטיבציה לשירות בצה"ל", מערכות 36, 1998.

אך הגבירו את הרצון להשפיע מבפנים. וכך, בחלוף שנים מועטות, החלה להיווצר בצה"ל תופעה חדשה של קצינים דתיים, רובם עדיין בדרגות זוטרות, שראו את עצמם ואת תפקידם כמי שאמורים למנוע את הפקרת הצבא בידי השמאל, להחזיר את ישראל לימיה כאומה במדים, שהיו לדעתם ימים של אחדות לאומית וקונצנזוס סביב הצבא, ולבלום כל מגמה שתביא להחזרת שטחים מאדמת המולדת (Ben-Eliezer, 2001).

המוטיבציות הגבוהות שהסתמנו אצל הצעירים הדתיים התקבלו בצה"ל בברכה. וכי מי יהיה הקצין שימנע קידום של קצינים מצטיינים וחיילים חדורי מוטיבציה? העובדה שמקור המוטיבציה הוא באמונה דתית ובשאיפה להשליטה על הכל לא הייתה בגדר בעיה בעיני הקצונה הבכירה של צה"ל. הרי השווה הממושכת של הצבא בשטחים, בסמוך להתנחלויות אם לא בתוכן, יצרה קרבה בין הקצינים למתנחלים, ואף הביאה לידי כך שרבים מהקצינים הפרופסיונלים החלו להעריך, ולעתים אף להעריך, את עקשנותם של המתנחלים ואת מסירותם לאמונתם. בהדרגה הומרו היחסים הרגשיים לכינונו של מבנה מוסדי איתן: רבים מבסיסי צה"ל מוקמו בהתנחלויות, רבים מהמתנחלים שירתו בבסיסי הצבא בתפקידי מנהל כאזרחים עובדי צה"ל וכקצינים בקבע, חיילים בסדיר ובעיקר במילואים היו שומרים על ההתנחלויות, ומתנחלים חמושים נהגו לפטרל בכבישים כעין כוח עזר צבאי. כך הלך והיטשטש הגבול בין מתנחלים לאנשי צבא בשטחים, כפי שהתברר למשל מפרשת גולדשטיין, הרופא שביצע את הטבח במערת המכפלה בשנת 1994, שהיה ספק חייל ספק אזרח, ולמעשה בעל פני יאנוס: רופא אזרחי, שעטה על עצמו ברשות מדי צה"ל, ונשא, ברשות, נשק צה"לי. הייתה זו תוצאה של השינוי המוסדי שחל ביחסים בין הצבא למתנחלים, שהתפתח בהדרגה במיוחד מאז ימיו של רפאל איתן כרמטכ"ל.³¹

במרוצת השנים נעשו היחסים בין המתנחלים לצבא הדוקים כל כך, עד שאין תמה שבטקס חילופי מפקדים של מפקדת כוחות צה"ל ביהודה ושומרון שנערך בבסיס צבאי נשא דברים גם מזכ"ל מועצת יש"ע ואמר:

האלוף יצחק איתן הוא חוליה נוספת בשרשרת של מפקדים שהגיעו לאזור לבצע משימה צבאית ועזבו כחברים נאמנים במשפחת ההתיישבות הגדולה... [זו] צועדת כבר שנות דור יד ביד עם לוחמי צה"ל... בתוך הערפל המדיני, האופק שלנו בהיר מאוד, ואנו אומרים זאת בבירור, חזרנו לנחלת אבות, עלינו בהר ובנינו בתים.³²

כך החדירו המתנחלים את הפוליטיקה לצבא. אלא שהדברים לא הצטמצמו לאמירות בלבד, ובצדם נתקיימו מכניזמים ממוסדים אחרים שקיבעו את הפוליטיזציה של הצבא והעניקו לה לגיטימציה. כזו הייתה למשל "ההגנה המרחבית", שבמסגרתה אורגנו המתנחלים ביחידות מילואים מיוחדות שפעלו בשטחים, ושעצם קיומה העניק לגיטימציה לכיבוש. זו גם הייתה משמעותה של הפנימייה הצבאית לדתיים, שבראשה עמד הרב דרוקמן, שיותר מפעם אחת התייצב מול המיקרופונים לקרוא פסקי הלכה של רבנים שקראו לחיילי צה"ל לסרב פקודה ולא למסור שטחים לידי "גויים".³³ מכניזם פוליטי אחר שטשטש בין הצבא ובין החברה

31 נחום ברנע, "מי נתן את ההוראה", ידיעות אחרונות, 11 במרס 1994.

32 ראו מאמר מערכת, "אופק בהיר בתוך ערפל מדיני", נקודה, אפריל 2000.

33 אריה קיזל ובינה ברזל, "סערה בעקבות פסק ההלכה לסרבנות פניו", ידיעות אחרונות, 31 במרס 1994.

המיליטריסטית־דתית היה ישיבות ההסדר, אותו צבא בתוך צבא, שבמסגרתו משרתים בוגרי תיכון דתיים ביחידות נפרדות ובשירות מקוצר.³⁴ גם המכינות הקדם צבאיות הדתיות, שרובן מוקמו בשטחים ועודדו את הצעירים להתנדב ליחידות עלית, חיזקו את היחסים בין המתנחלים לצה"ל. כל זאת מתוך מחויבות לרעיון של ארץ ישראל השלמה ולתפיסת הצבא כמכשיר לשמירה עליה.³⁵

בחברה שהייתה נתונה במשבר עוד מהאינתיפאדה הראשונה ואחר כך גם בשל הסכמי אוסלו, הגבירו המכניזמים הללו את השפעת החברה הדתית בצבא. אמנם רק כ־15 אחוז מהמגויסים היו דתיים, אבל בקורסי קצינים וביחידות העלית הגיע שיעורם לכדי 30-40 אחוז מהחיילים ומהקצינים. "ההבדל בין הקצין שלנו לבין קצין עירוני", הסביר אחד מרבני המכינות הקדם צבאיות, "ששם מדובר במימוש עצמי, אצלנו מדובר בשליחות".³⁶ ואכן, למול ירידת המודל של אומה במדים, למול השתנותה של החברה הישראלית לאזרחית וליברלית יותר ולמול התמיכה באוסלו, ראו עצמם המתנחלים כנושאי שליחות פוליטית. וכפי שכתבו בעצמם, הם חשו שהם מעמידים כוח נגדי לפוליטיזציה השמאלית של הצבא.³⁷

אפשר שהם התכוונו למעורבות הקצונה הבכירה בהסכמי אוסלו, מעורבות שזיכתה אותה בביקורת של ראש הממשלה נתניהו ושל חברו למפלגה עוזי לנדאו, שכינה את הקצונה "שפוטה של המערך" בראש חוצות.³⁸ על כל פנים, האשמות מסוג זה הגבירו עוד יותר את המוטיבציה בקרב הקצונה הבכירה להעלות את יוקרת הצבא, מה גם שבאותם הימים היה צה"ל שקוע עד צוואר בדרום לבנון, ולנוכח הקולות שהחלו לעלות נגד שהותו שם חשו קציניו שפעילותם אינה זוכה לתמיכה.³⁹ וכשהתפתח מאבק ציבורי להוצאת צה"ל מלבנון, ותנועות כמו "ארבע אמהות" החלו לפעול למען הגשמתה של מטרה זו, קמו בצה"ל קצינים קרביים ששללו מכל וכל אפילו את הוויכוח הציבורי בנושא. הם ראו בו הוכחה לדפטיזם שעשוי לגרום לדה־מורליזציה של חיילים ואף לתבוסה בשדה הקרב. את הפוליטיקה הצבאית ניהלה בדרך כלל קצונה קרבית שהעבירה את התבגרותה בשדות הקטל של לבנון. אנשיה טענו שצה"ל יכול להתגבר על חיזבאללה בנקל אלמלא הוגבל בשיקולים מדיניים, הבנות, הסכמים ומורך לב של ההנהגה. מורך לב זה, אמרו הקצינים, מסכן את ביטחונה של ישראל, מכיוון שהוא מעיד על חולשה של החברה, על עייפות, על תבוסתנות. כך האשמת העם בעייפות הפכה משותפת באותן השנים לאנשי הצבא ולמתנחלים. מי שדיבר על כך היה למשל תא"ל ארז גרשטיין, קצין "עם סכין בין השיניים" ששמו הלך לפניו כמפקד אמיץ לב שאינו משאיר

34 זאב שיף, "הסדר מסוכן", הארץ, 13 בדצמבר 1995, וכן "צבא בלא הסדרים", הארץ, 12 בדצמבר 1995.

35 אבישי בקר, "מסלול דתי", מעריב, 8 במרס 1996.

36 אריאלה רינגל־הופמן, "חובשי כיפות במקום בני קיבוצים", ידיעות אחרונות, 27 באוגוסט 1993; צבי אלוש, "חיילי ההסדר קרועים", ידיעות אחרונות, 1 ביולי 1995; אביחי בקר, "מסע כפה", מעריב, 8 במרס 1996.

37 "הפוליטיזציה של צה"ל", בקודה, ינואר 1994.

38 ראו "סערה בעקבות דברי ח"כ לנדאו על קציני צה"ל", ידיעות אחרונות, 6 באוגוסט 1996.

39 ראו למשל דברי ליפקין־שחק, "דברי הרמטכ"ל בעצרת הזיכרון ליצחק רבין", הארץ, 31 באוקטובר

את דעותיו לעצמו.⁴⁰ ביוני 1998, בתדרוך לכתבים צבאיים, התבטא גרשטיין בחריפות נגד פעילותם של הארגונים הקוראים לנסיגה חד צדדית מלבנון באומרו שההפגנות עוזרות לחיזבאללה.⁴¹ כמו כן, בעת שיחת מוטיבציה עם חייליו, שהתקיימה בנוכחות עיתונאים, כינה מפקד חטיבת גולני, אל"מ שמואל זכאי, את תנועת "ארבע אמהות" בשם "ארבע סמרטוטות": "תעזבו את כל הקשקשנים שמדברים נגד ההישארות בלבנון", אמר המח"ט, "תעזבו את 'ארבע סמרטוטות', אנחנו חיילים של גולני. אני לא רוצה פחדנים, ונעשה מה שצריך... אל תתייחסו אליהן, מה באמת הן מבינות?"⁴² זו הייתה דרך המחשבה של הקצונה הניאופרופסיונלית, שסברה שהלחימה מעניקה לה את הזכות להביע את עמדתה או לתרגם את השקפתה הצבאית לפוליטיקה.

ובלחימה עצמה, כבר בדרום לבנון בשנות התשעים, התבלט הצבא בשיטות לוחמה חדישות, שמאחוריהן התגלה יחס שונה מבעבר כלפי האוכלוסייה האזרחית. היחס החדש ניכר בייחוד במבצעים "דין וחשבון", שנערך ב-1993, ו"ענבי זעם", שנערך ב-1996, שבשניהם השתמשו באוכלוסייה כקלף מיקוח. במבצע הראשון הבריחו את תושבי לבנון השיעים צפונה באמצעות אזהרות ששודרו ברדיו, הפצצות של מטוסי חיל האוויר והפגזות של תותחים וטנקים שהומטרו על הכפרים. הרציונל שמאחורי האסטרטגיה החדשה היה פשוט: גירושם יביא ללחץ על ממשלת בירות, וזו תלחץ על הסורים, שילחצו על חיזבאללה לחדול מלהציק לישראל. היו כפרים שספגו הפגזות בקצב של שני פגזים לדקה, וממשלת בירות הודיעה ש-300 אלף מתוך 550 אלף תושבי הדרום ברחו.⁴³ בהברחת התושבים צפונה אגב התעלמות ממצוקותיהם היה אלמנט של מלחמה חדשה. גם במבצע השני ניכרה בהתנהלות הצבא הרציונליות האינסטרומנטלית (instrumental rationality) של בחירת אמצעים ללא כל עכבות מוסריות, ולא פעם גם בלי קשר למטרות או לשאלה עד כמה הן מתמלאות.⁴⁴ דומה שבדרום לבנון נוצרה בצה"ל חיילות לשמה, מעין מלחמה לשם מלחמה. הדבר בא לידי ביטוי למשל בהתפעלות שנוצרה בצה"ל מכלי הנשק המשוכללים שהופעלו בשליטה מרחוק ובמבצע שנשא, כהכרות ראשי צה"ל, אופי מבוקר, אלגנטי וכירורגי, עם קליעות מדויקות כראש סיכה. המרחק שנוצר בין התוקף למותקף מנע עכבות מוסריות, וההרג נעשה מעין משחק. בערב יכלו צופי החדשות הישראלים להתמוגג מול מסך הטלוויזיה למראה דייקנותו של חיל האוויר ועליונותה הצבאית של ישראל, שהופגנה גם במסיבות העיתונאים המשותפות לדרג המדיני והצבאי, שבהן, באופן שמעולם לא התקיים בעבר, הוקרנו והוצגו סרטים משדה הקרב בלשון לקונית ובשפה מלומדה, מתוך חיקוי של השיטה האמריקאית שהונהגה במלחמת המפרץ הראשונה.

40 ראו דיווח על כך: "כותרת הידיעה", ידיעות אחרונות, 1 במרס 1999. כמו כן, אביחי בקר, "ארו של לבנון", הארץ, 1 באפריל 1999.

41 עדית אברהמי, "ההפגנות בארץ מאיימות על חיי", מעריב, 3 במרס 1999.

42 איתן גליקמן, "סמרטוטות", ידיעות אחרונות, 16 בפברואר 2000.

43 שפי גבאי, "לבנון תחת לחץ פליטים", מעריב, 28 ביולי 1993.

44 על רציונליות של אמצעים, להבדיל מרציונליות של ערכים, ראו ובר (Weber, 1968, pp. 24–26). על השימוש החשוב שעשתה בכך אסכולת פרנקפורט ראו הלד (Held, 1980, pp. 65–70).

שיטות הלחימה החדשות שהחל צה"ל לאמץ באותה העת דרשו גיבוי משפטי. באינתיפאדה הראשונה הוגבלה הקצונה על ידי החוק הצבאי. הפרקליטות הצבאית הצליחה, כדברי מי שעמד אז בראשה, להדוף לחצים שבאו מתוך הצבא פנימה לתקן את הוראות הפתיחה באש המחמירות (סטרשנוב, 1994, עמ' 141). עתה הצליחה הקצונה לכוון סדר מוסדי חדש, שלפיו, כפי שהוחלט ב־1997, פעילות מבצעית מוגדרת כמצב של מלחמה, וחקירתה לא תחרוג מתחקיר מבצעי שיתבצע על ידי קציני הצבא המעורבים בפעילות עצמה, ולא תועבר למערכת הצבאית השיפוטית. עוד הוחלט שמעתה ואילך אין להשתמש במה שנאמר בתחקיר המבצעי כבסיס לפתיחת תיק פלילי. ואכן, מאז זוכים הקצינים והחיילים להגנה כמעט גורפת על מעשיהם בשדה הקרב.

ובעוד שהלחימה בדרום לבנון נמשכת, התלקחו עימותים עם הפלסטינים בעקבות החלטתו של ראש הממשלה נתניהו ב־24 בספטמבר 1996 לפתוח את מנהרת הכותל שכירושלים למבקרים. נתניהו ראה במנהרה העוברת מתחת לכותל נכס לאומי חשוב והגדירה "סלע קיומנו". בקרבות הירי שהתפתחו בין מזוינים פלסטינים והמשטרה הפלסטינית ובין חיילי צה"ל ומקצת מהמתנחלים ספג צה"ל שישה הרוגים ושבעה פצועים, ואילו לפלסטינים היה הרוג אחד בלבד. סטטיסטיקה זו הייתה בלתי אפשרית מנקודת מבט צבאית, בין השאר מכיוון שהיא ערעה את תודעת העליונות שליוותה את צה"ל זה שנים ביחס לנכבשים. ההשפלה הייתה רבה עוד יותר כשבמקומות אחדים הגנו שוטרים פלסטינים על חיילי צה"ל מפני המון פלסטיני זועם.⁴⁵ בצה"ל התקשו להבליג על העלבון. "נוצר כעת מצב חדש", אמר הרמטכ"ל ליפקין־שחק, "מצב בלתי אפשרי ובלתי נסבל. אי אפשר להסכים עם המציאות הזאת".⁴⁶ כך נפתח חשבון בין הצבא ובין הפלסטינים, והוא עתיד להיסגר רק שנים אחדות מאוחר יותר. ובינתיים, כהתכוננות לבאות, החלו לפתח בצה"ל תורת לחימה חדשה.

את הטון המרכזי התוותה קבוצת עבודה בפיקוד מרכז, שבין השאר השתתפו בה אלוף עוזי דיין, אז אלוף פיקוד מרכז, שהיה מקורב ביותר לברק שראה בו את ממשיתו; אלוף בוגי יעלון, אז ראש אמ"ן; אלוף יצחק איתן, שהיה מפקד אוגדת יהודה ושומרון; ויוסי קופרוסור, קצין המודיעין של הפיקוד. כמו כן השתתפו ד"ר צבי לניר, אסטרטג צבאי ואיש מודיעין בכיר לשעבר, וכן שמעון נווה, שהרבה להתעמת עם לניר. הנחת העבודה של הקבוצה הייתה שבעתיד יתחוללו עימותים מסוג חדש, ושכדי להתכונן אליהם אין די באמצעים צבאיים, אלא דרושים גם אמצעים מדיניים, מכיוון שרק שילוב של השניים יביא להגשמת המטרות. ומה עושים אנשי הצבא כדי למנוע מצב שבו הצלחתם הצבאית לא תתורגם להישג מדיני? לקבוצת העבודה הייתה התשובה ברורה: יש לשכנע את המדינאים שיקבלו את עמדת הצבא לשלב בין הגורמים. והיה עוד עיקר חשוב שהגיח מעבודת הקבוצה: בעימות מוגבל הצד החלש הוא שפותח בדרך כלל באלימות, מכיוון שהוא בעל האינטרס בשינוי הסטטוס קוו. בהיותו הצד החלש הוא ינקוט, בלית ברירה, שיטות של התקוממות, חתרנות, הונאה וטרור וינסה להפתיע את הצד החזק בשיטות שאינן מורגל בהן. חברי הקבוצה הגיעו למסקנה שכדי למנוע מצב זה על הצד החזק לנקוט יוזמה ללא הרף, לשלוט במצב ולהשתמש בשיטותיו של הצד החלש.

45 אלכס פישמן, "החיילים צוידו בטיילי נ"ט", ידיעות אחרונות, 2 באוקטובר 1996; רון בן ישי, "בנצרים כמו בלבנון", ידיעות אחרונות, 25 באוקטובר 1996.

46 נתניהו: הפלסטינים הציתו אש דתית כדי לקטוף פירות מדיניים", הצופה, 29 בספטמבר 1996.

עיקר שלישי היה שבניגוד למה שסוברים, עימות מוגבל עשוי ליצור שינוי אסטרטגי ופוליטי של ממש, ולכן הוא בגדר איום קיומי. זו אינה "מלחמה קטנה" אלא מלחמה גורלית, כך הם סברו. רביעית, בניגוד למלחמה קונבנציונלית, שבה התורה הצבאית עוסקת בכיבוש קרקע כשתמרון ואש הם עיקרי הפעלת הכוח, בעימות המוגבל המאבק הוא על התודעה. היבט זה של העימות המוגבל נראה להוגי התורה החדשה מרכזי ביותר לשאלת ההכרעה. הכרעה מתרחשת בדרך כלל כשצד אחד שובר את כוח ההתנגדות של הצד האחר וכך משיג את מטרותיו, אלא שבעימות מוגבל אין ההכרעה מושגת בשדה הקרב ברמות הטקטיות והאופרטיביות, אלא בתודעת החברה שנגדה נלחמים. כפי שהסביר האלוף לשעבר ד"ר יצחק בן ישראל: "ההכרעה היא אקט מנטאלי, והיא מתבצעת למעשה בתודעתו של הצד המוכרע, כאשר זה מגיע למסקנה שהפסקת הלחימה עדיפה בעיניו על המשכה".⁴⁷ ניכר היה בתורת הלחימה שהיא מנסה לייחס ליריב מניעים רציונליים ונמנעת מלדון כלל באפשרות שהוא מודרך על ידי רגשות אתנו-לאומיים ששיקול דעת לא יכבה אותם. ייחוס מניעים רציונליים לאויב נועד להראות שקיים פתרון צבאי לסכסוך, שכן אם יובאו הפלסטינים לידי הכרה שהמלחמה אינה משתלמת, הם יפסיקו אותה. והיה לכך גם המשך, כשבהדרגה, ובעיקר בשנות האינתיפאדה השנייה, הגיעו אנשי הצבא למסקנה שלא רק תודעת החברה היריבה חשובה לניצחון, אלא גם תודעת חברתך שלך. היומרה הזאת לצריבת התודעה הוצדקה בטיעון שאם היריב רוצה להשפיע על התודעה הישראלית, נדאג אנו לתודעת חברתנו ונמנע את היחלשותה. בכך חצו הקצינים קו נוסף בגבולותיה הנזילים והשבירים ממילא של הדמוקרטיה הישראלית כשהתערבו לא רק בפוליטיקה, אלא גם בנעשה בחברה. ובאשר להכרעת היריב, זו תושג באמצעות אסטרטגיה של הוגעה, וזהו כבר המרכיב השישי בתורה החדשה. כפי שהסביר אל"מ במילואים ניר שמואלי: "לא העוצמה הצבאית היא שמכריעה את העימות, אלא תעצומות הנפש... כעת אנו ניצבים בפני עימות מוגבל... והאסטרטגיה שלו, הוגעה, היא הפוכה מאסטרטגיית ההכרעה".⁴⁸ החידוש הגדול בכך הוא שהכרעה אינה מבטיחה ניצחון. אך כיצד מתישים חברה שלמה? כיצד משנים את תודעתה? להוגי התורה החדשה הייתה תשובה: יש ליצור מנוף לחץ. מנוף, לפי ההגדרה הצה"לית, הוא מהלך יזום, הרתעתי, של הצד השלטוני, שכרוך בהפעלת כוח קטן בעל השפעה מצטברת. הייתה זו עוד מילה ממכבסת המילים של צה"ל שנועדה להסוות דיכוי של אוכלוסייה כבושה. ודומה שהצל הארוך של הרציונליזם האינסטרומנטלי שהופעל בשני המבצעים הצבאיים בלבנון הוסיף לכסות על המוסר הצה"לי כששיטת המנופים החדשה הכשירה את הקרקע לפגיעה באוכלוסייה האזרחית. ובצד המנוף הצבאי עמד גם מנוף כלכלי, שפירושו לחץ כלכלי על הצד המתקומם באמצעות מניעת יציאה לעבודה, מניעת הכנסה של חומרי גלם וייצוא סחורה, מניעת העברה של תשלומי ביטוח לאומי או מס ערך מוסף לפועלי השטחים ולמעבידיהם, מניעת יציאה לחו"ל והפסקת זרימה של מים וחשמל.⁴⁹ כלום שיטות ההוגעה הללו נועדו לשכנע את היריב שהמלחמה אינה כדאית, או שמא באו להענישו על שהעז בכלל לפתוח במלחמה? ואפשר שהן נוצרו מתוך הנחת יסוד של עליונות אתנו-לאומית

47 יצחק בן ישראל, "טכנולוגיה והכרעה – הרהורים על צה"ל בעקבות קוסובו", מערכות, יולי 2000.

48 ניר שמואלי, "אין כאן שום מלכוד", מערכות, ינואר 2003.

49 תורת הלחימה הזאת נוסחה במערכי השיעור של צה"ל באותה התקופה. ראו גם גולן ושי (2004), וכן אור

גלור, "המשימה, לנצח באינתיפאדה", מעריב, 8 ביולי 2002.

שאף חוזקה כשהופעלה תורת הלחימה? ללא ספק, מערכי הלחימה האלה סיפקו הכשר לשנאה אתנו־לאומית, שהרי הייתה בהם דה־הומניזציה אינסטרומנטלית, שבה האכזריות מולבנת בהפיכתה לשיטת לחימה שלמה, סדורה, רציונלית ובעלת היגיון פנימי, כשהפגיעה באוכלוסייה אזרחית מעודנת באמצעות מונחים כמו מנוף אסטרטגי, שינוי תודעתי והוגעה. נראה ששיטת הלחימה הזאת הושפעה לא רק מהכשל שבאירועי מנהרת הכותל, אלא אף מחוסר אמון מתמשך שהתפתח בצה"ל כלפי הפלסטינים, בין היתר בגלל טענתה החוזרת ונשנית של החברה המיליטריסטית־דתית שהסכמי אוסלו הם תרמית שתכליתה להטעות את ישראל, להרדימה ולהשמידה.⁵⁰

כך השתלבה הרציונליות של האמצעים שאפינה את הצבא הניאו־פרופסיונלי עם הלאומיות החדשה והמגמה הפונדמנטליסטית, וראשי הצבא מצאו בני ברית חדשים וחדורי מוטיבציה בקהילת המתנחלים ותומכיהם. למותר לציין שגם תפיסתם הדתית של המתנחלים וגם תפיסתו האינסטרומנטלית של הצבא עמדו בניגוד גמור להסכמים שנחתמו באוסלו ולרוח אוסלו, כלומר לעקרונות הערכיים שעמדו מאחורי הניסוחים המשפטיים והדיפלומטיים של תחילת העשור. ואף על פי כן הלכה הפרשנות החדשה והשתלטה בהדרגה ונעשתה חלק מהקשר המוסדי החדש שהשפיע על המדיניות והיה בין הגורמים שהביאו למלחמה.

“תנו לצה"ל לנצח”

בשנות כהונתו של נתניהו לא יישמה ישראל את שלושת השלבים של ההיערכות מחדש שעליהם חתמה בהסכמים: היא לא יצאה מהשטחים שהייתה אמורה להעביר לידי הפלסטינים; ביצעה רק סעיף אחד מתוך ארבעה שעסקו בשחרור אסירים פלסטינים; לא יצרה מעבר בטוח בין עזה לגדה; דחתה שוב ושוב את אישור הבנייה של שדה תעופה ונמל ימי ברצועת עזה; מנעה לפרקי זמן ממושכים העברת כספים ששייכים לרשות הפלסטינית; והמשיכה להקים התנחלויות חדשות, להפקיע שטחים ולספח אותם להתנחלויות קיימות, לבנות בהן ולהרחיב אותן. אם בשנת 1992, בתחילת תהליך השלום, מנו המתנחלים היהודים בשטחים מעט יותר ממאה אלף איש, הרי ששמונה שנים מאוחר יותר, בחסות אוסלו, הגיע מספרם למאתיים אלף איש (פונדק, 2001). הן מבחינה מעשית והן מבחינה חוקית שלטה ישראל, מתוקף הסכמי אוסלו, ב־60 אחוז משטחי הגדה (שטח A), ולזאת נוספה שליטה ביטחונית על עוד 26 אחוז מהשטח (שטח B). נוסף על כך, היא שמרה על שליטה מלאה ב־20 אחוז משטחי הרצועה, שאוכלסו בהתנחלויות ובבסיסי צבא, ובכך פיצלה את הרצועה לשניים. במובנים מסוימים, ולפחות לטווח הקרוב, אוסלו נראתה המשך של הכיבוש בדרכים אחרות. האם אין כאן עורמה ישראלית, שאלו הפלסטינים את עצמם?

מחליפו של נתניהו, אהוד ברק, לא נקט בתחילה דרך שונה. לאחר דין ודברים הוא הגיע עם המתנחלים להסכם באשר למאחזיהם הבלתי חוקיים, שעל פיו נשארו רובם על כנם. ברק

50 התפיסה הזאת התפתחה אצל יעלון, ראש אמ"ן והאיש המרכזי של תורת הלחימה החדשה, זמן רב לפני האינתיפאדה השנייה, כפי שהוא עצמו סיפר בראיונות שהעניק עם התמנותו לרמטכ"ל. ראו למשל יואב לימור, “רמטכ"ל הקוננווס”, מעריב, 12 ביולי 2002.

מצא חשיבות רבה בהסכם זה, ששיקף את שאיפתו המוצהרת להיות "ראש הממשלה של כולם", כלשונו.⁵¹

אלא שברק הקפיד להיות עקבי רק בחוסר העקביות שלו, ובצד ההסכם עם המתנחלים הוא הכריז על תפיסה אזרחית ועל כוונות לשלום, ואת זה התקשו המתנחלים לשאת. שרויים היו באיום מתמשך מאז אוסלו, והצהרותיו של ברק על ויתורים לפלסטינים, בייחוד בירושלים, נתפסו בעיניהם ובעיני רבים אחרים כחזייה של קו אדום ביחס לריבונותה של ישראל. בהתנגדותם להסכמים אפשריים כלשהם עם הפלסטינים מצאו המתנחלים בן ברית: הצבא. וכבר בספטמבר 1999, כשברק טען שאפשר לממש את תאריכי היעד להסדר קבע, הזהיר הרמטכ"ל שאין פותרים סכסוך של חמישים שנה בתוך שנה.⁵²

ראשי הצבא לא השתחררו מכעסם על ברק על שהוציא את צה"ל מלבנון במאי 2000 בניגוד לעצתם, ועתה הם פעלו כדי למנוע את האפשרות שיוותר על שטחים תמורת הסדר סופי או שלום. הנימוק שהעלו היה כמובן ביטחוני. לא פעם בהיסטוריה האנושית הפכו ההכנות למלחמה לאחד הגורמים שהביאו אותה, וכך היה גם כאן בסוף העשור. טענה זו הועלתה על ידי מי שהיה באותה התקופה ראש מטה פיקוד דרום, תא"ל צבי פוגל. לדבריו, צה"ל יצר בשטחים תהליך בלתי הפיך שהביא להתנגשות עם הפלסטינים, וזאת באמצעות מערכת של הכנות שנעשתה בשנת 2000 והייתה בבחינת נבואה שהגשימה את עצמה, משום ששברה את חוקי המשחק והוכיחה שפני ישראלים למלחמה. פוגל דיבר בראש ובראשונה על בנייתם של כעשרה מוצבים חדשים בעזה. ראשית, בניית מוצבים היא כשלעצמה עדות על כוונות: הם שידרו מסר תקיף וברור לכוחות הביטחון הפלסטיניים; טונות על טונות של בטון, מוצבים שאמורים לאייש פלוגה. "זו שפה אחרת", ציין פוגל. שנית, תהליכי הבנייה יצרו מצב בלתי נסבל, שכן צה"ל חסם צירים לשם כך ואסר את ההתקרבות אליהם. ההגבלות עיכבו את תושבי עזה שנעו בדרכים ועמדו במשך שעות ארוכות מדי יום בתורים ובפקקים. "אתם מדברים איתנו על נורמליזציה אבל הנה אתם מקשים עלינו את החיים", אמרו הפלסטינים. בצה"ל התעקשו גם שכל הפלסטינים יעברו דרך מחסום ארז וסירבו לפתוח את מחסום סופה, שהיה יכול למנוע את הסבל. פוגל מנה את ההשפלות, את ההבטחות שלא קוימו, ואחר כך גם את הפסקת הסיורים המשותפים ברצועת עזה, כגורמים שהביאו לאינתיפאדה. לשאלה עד כמה היה הדרג המדיני מודע למצב שנוצר בפיקוד, להליכה לקראת עימות בלתי נמנע, השיב הקצין בדימוס באופן שאינו משתמע לשתי פנים: "במאה אחוז. שום דבר לא הוסתר מהם, הכול היה ידוע. תגבור המוצבים, שיטת הפעולה. ההשפלות... הם עודדו את זה".⁵³

עד כמה שהדבר עלול להיראות מוזר, במאבק הפנים-ישראלי על זהות וריבונות, הפלסטינים כמעט לא נחשבו. הם שימשו רק אובייקט. מובן שהיו כאלה שטענו לאורך כל שנות התשעים המאוחרות שפניה של הרשות הפלסטינית אינם לשלום כי אם למלחמה. בלט מביניהם בני בגין, בנו של ראש הממשלה המנוח, מדען במקצועו, שלא משך את ידיו גם מהעיסוק בפוליטיקה לזמן מה. לבגין הצעיר יצא מוניטין של נץ פוליטי קיצוני בדעותיו

51 צבי זינגר ויובל קרני, "מועצת יש"ע הסכימה", ידיעות אחרונות, 14 באוקטובר 1999. על כישלונם של ברק כמנהיג, גם בשל יחסיו עם המתנחלים, ראו גרינברג (2007).

52 עומס הראל, "מופו על תאריך היעד להסדר הקבע", הארץ, 16 בספטמבר 1999.

53 פלדמן יותם, "אני אשם, אנחנו אשמים", הארץ, 21 בדצמבר 2007.

אף יותר מאביו, שמאז ומעולם התנגד להחזרת השטחים הכבושים. כאיש פוליטי מצא בגין סימנים שתאמו את השקפתו והעידו שאוסלו אינה אלא תרמית שמכוונת להשמדת ישראל. הפחד מהשמדה היה מאז ומתמיד מניע מרכזי בהכרעותיהם של מקבלי ההחלטות בישראל (בר־טל, 2007, עמ' 112-137; קימרלינג, 1996), ובגין פרט על נימים מוכרים. ואילו קציני הצבא, שעדיין ליקקו את פצעייהם הפתוחים בשל ההאשמה של לנדאו, איש מחנהו של בגין, שהם "שפוטים של המערך", התקשו לעמוד מול לחציהם של בגין ושל אחרים.

וכך נוצרה "הקונספציה". האמת הייתה שבמשך כל אותה התקופה לא היה בנמצא ולו מסמך אחד של חטיבת המחקר של אמ"ן שנתן ביטוי להערכה שערפאת רואה באוסלו מעין תרמית שתכליתה להונות את ישראל בשלבים עד שתחוסל סופית. את הטענה שלא היה בנמצא מסמך מודיעיני כזה השמיע מי שהיה בראשית האינתיפאדה ראש אמ"ן, אלוף עמוס מלכא. אלא שהעובדות הללו, כך טען, לא הובאו בחשבון על ידי הדרג המדיני. מתברר שבתוך אמ"ן גברה באותם הימים השפעתו של אלוף עמוס גלעד, ראש חטיבת המחקר, והוא שכנע את הצמרת הביטחונית והמדינית בתפיסה שאין פרטנר פלסטיני. את יכולת השכנוע של גלעד מייחס מלכא לאישיותו, לכושרו הרטורי, ולכך שהדרגים הקובעים לא קוראים את דו"חות המודיעין מפאת חוסר זמן, אלא מסתמכים על דיווחים שבעל פה. מה שמלכא לא אמר, אם כי אפשר להניח אותו, הוא שגלעד לא בדיוק עמל על שכנוע הרמטכ"ל והמדינאים בצדקת הערכותיו, אלא פשוט השמיע באוזניהם את מה שרצו לשמוע. כך החל השינוי המוסדי להשפיע על פרשנותה של המציאות. מלכא לא היה היחיד שטען זאת. גם אפרים לביא, שהיה בתחילת האינתיפאדה אחראי על הזירה הפלסטינית בחטיבת המחקר באמ"ן, דיבר על הגישה הפשטנית שהשתלטה אז ביחס להאשמת ערפאת ושנוצרה מתוך רצון להתעלם מההקשר הפוליטי והחברתי המורכב של הסכוך הישראלי-פלסטיני.⁵⁴ ואכן, ראייה מוסדית היא פשטנית מטבעה, ובאמתחתה עקרונות ברורים של פעולה.

ובינתיים נכשלו השיחות המדיניות. ודאי שגם לערפאת היה חלק מרכזי בכך, אך המדינאים הישראליים וראשי הצבא אחזו בקונספציה שערפאת הוא האשם בכישלון השיחות, והציבור הישראלי המתוסכל נתלה בכך כבקרב הצלה. הקונספציה בדבר אשמת ערפאת תהפוך להיגד פוליטי רב עוצמה בשנים הבאות, ובלי כל קשר לאמיתותו או למופרכותו הוא ייתן לגיטימציה מוסדית-תרבותית להבדל בין "אנחנו" ובין "הם". מלבד זאת, הקונספציה תקבע לא רק את היחס לפלסטינים, אלא גם את יחסי הכוחות בתוך ישראל, כשנאמני החברה המיליטריסטית-דתית ישתמשו באמירות נוסח "אמרנו לכם" לשם גריפת הון פוליטי וקביעת פני המציאות. ב־28 בספטמבר 2000 נטרפו הקלפים כשראש האופוזיציה אריאל שרון מימש את כוונותיו ועלה על הר הבית/חראם אל-שריף, שבו נמצא האתר המקודש לשתי הדתות. שרון הכריז על כוונתו לערוך את הביקור הזה כמו רצה להפגין את ממשותה של הלאומיות החדשה העוטה על עצמה גם עדיים דתיים; לאומיות שאינה נותנת מרווח ומקום לאחר, אלא אם הוא נחות וכנוע, ואשר מומחשת באמצעות ביקור הפגנתי וכוחני במקום הקדוש גם לו. זה היה עלול כמובן להבעיר את האזור כולו, כפי שהזהירו רבים, אך שרון לא נרתע. את הפרשנות לעלייתו להר נתן בעצמו כשאמר: "מדובר על לב לבו של העם היהודי, ולב לבה של ירושלים.

54 עקיבא אלדר, "ראש אמ"ן לשעבר מלכא: האלוף עמוס גלעד סילף", הארץ, 10 ביוני 2004; יואב שטרן, "קונספציה חסרת בסיס", הארץ, 17 ביוני 2004.

ואנחנו לא ניכנע לאיומים מצד הפלסטינים".⁵⁵ שרון, שהבין שראש הממשלה ברק נכון ליותר על חלקים מירושלים ושנכונותו זו, שבאה לידי ביטוי גם בקמפ דייוויד, קוממה עליו ישראלים רבים, החליט לנצל את השעה כדי להמחיש שחובה "על הערבים להכיר בזכויות ההיסטוריות והלגיטימיות של היהודים שם [בהר]".⁵⁶ שרון ידע שהאוויר בירושלים מהול בדלק ושביקורו יצית את הכל ובכך ימנע הסדר אפשרי. אך כלום לא ידע זאת גם ברק כשנתן לו אישור לעלות להר הבית עם פמליה של יותר ממאה איש ובליווי של אלף שוטרים, אף שהן הפלסטינים והן האמריקאים הפצירו בו להימנע מכך?⁵⁷ או שמא התקשה גם ברק לעמוד בפיתוי של הפגנת הריבונות הזאת ולא רצה להצטייר כציבור כמי שמנע אותה?

כבר ביום הביקור, וביתר שאת למחרת, החלו מהומות בהר ומשם פשטו לגדה כולה ולרצועת עזה. לצה"ל הזדמנה שעת הכושר שלה ציפה. כאמור, אפשר שיהיה מי שיגדיר זאת כנבואה שהגשימה את עצמה: הצבא ניבא את העימות, ייחל לו והתכונן לקראתה, ועתה הגיע הזמן להראות את כוחו. לנוכח המהומות הגיבו כוחותיו בחריפות, והתוצאות ניכרו מיד: מקרב הישראלים נהרגו במהומות היום הראשון שניים – שוטר אחד וקצין מאנשי מג"ב – וכמה עשרות נפצעו קל בעיקר מאבנים ומבקבוקי תבערה. מקרב הפלסטינים נהרגו 29 איש ונפצעו יותר מאלף. הפער בשיעור הקורבנות המחיש שבעוד שהפלסטינים הגיבו ספונטנית לפרובוקציה של שרון בדרך של מהומות, הישראלים פעלו באופן מתוכנן ומחושב. ספק אם הנמקות צבאיות יוכלו להסביר לבדן את תגובתו חסרת הפרופורציות של צה"ל לאלומות. לא הייתה זו התגוננות, וגם לא מאמץ לדכא מהומות, אלא ביטוי נמרץ לרעיון שיש לפגוע בפלסטינים פגיעה קשה כדי ללמדם לקח ולהענישם על שהעזו להתקומם נגד ישראל. במובן זה טמן צה"ל מלכודת לפלסטינים וחיכה שיילכדו בה. וכך, למול אבנים, בקבוקי תבערה, יריות ספורדיות מנשק קל, רוגטקות שיורות גולות מתכת, צמיגים בוערים ועוד כהנה וכהנה כלי נשק מהסוג הפרימיטיבי, השתמשו לוחמי צה"ל, מיד ועל פי פקודה, לא רק בנשק קל, אלא במקלעים, בטילי נ"ט מסוג לאו, בנגמ"שים, בטנקים ובכל שכלולי הטכנולוגיה העומדים לרשות צבא מהמתקדמים בעולם. גם מסוקי קרב ריחפו מעל למוקדי המהומות. ביום שני, 2 באוקטובר, כבר היו לפלסטינים 42 הרוגים וכ-1,600 פצועים, מספרים שהוכיחו שוב שמטרתה של הפוליטיקה הצבאית הישראלית לא הייתה לדכא את המהומות, אלא לממש באמצעות ירי את הנחות היסוד האתנו-לאומיות הברורות ביחס לזהות ולריבונות הישראלית.

ראשי הצבא השתמשו גם באופני פעולה מילוליים כדי להשיג לגיטימציה לפעולותיו של צה"ל. למשל, כשסגן הרמטכ"ל יעלון נשאל לדעתו על ביקור שרון במסגדים הוא אמר שהפלסטינים הם שחיכו להזדמנות להבעיר את השטח, וכך הפך את תמונת המציאות: לא ביקורו של שרון בהר הבית/המסגדים חולל את המפנה, אלא הפלסטינים, ושרון רק סיפק להם עילה. יעלון השתמש באותו היגיון מהופך כשניסה להאשים את הפלסטינים באירועי מנהרת הכותל כמה שנים קודם לכן. כשבתרבות עסקינן, העובדות אינן חשובות כמו

55 אריאל שרון, "מה גרם לאש", הארץ, 3 באוקטובר 2000.

56 שם.

57 כפי שמציין גם דו"ח מיטשל: *Sharm El-Sheikh Fact-Finding Committee, the Mitchell Report*.

הפרשנות להן, שעומדת לא אחת בפני עצמה. כך היה גם בכמה וכמה אירועים שהתרחשו בתחילת האינתיפאדה והאיצו את הפיכתה למלחמה.

צומת נצרים למשל, הסמוך לנקודת יישוב קטנה ששכנה במרכז רצועת עזה מוקפת במיליון פלסטינים, הפך לאחד המוקדים שבהם התרחשו מהומות. משמעותו הייתה בעיקר סמלית, הן עבור הפלסטינים, שהפכו את מותו של הילד אחמד דורה במקום לסמל, והן עבור צה"ל, שהרס את סביבותיו, כולל את "מגדלי התאומים" שחלשו עליו, כשקשה היה שלא להשתחרר מהתחושה שחלק מההרס נועד למטרות ענישה והמחשה והדגמה, כמקובל במלחמות חדשות. אבל הצומת היה חשוב גם למתנחלים, שעליהם הגן הצבא, כפי שהסביר אחד מהם:

האלימות הפלשתינית נראית משתלבת בתהליכים היסטוריים גזורים מראש, ומכוונים מלמעלה... הקרב על הצומת מעיד על כך שאלה שלבים בתהליך גדול עלינו, תהליך של בירורים על תפקידו בארץ ישראל. תפקידו של עם ישראל. השלבים האלה הם ניסיונות קשים בדרך לגאולה.⁵⁸

או בקבר יוסף, השוכן בלב העיר שכם, שממנו התפנה צה"ל לאחר שאחד מחייליו, מדחת יוסף, גווע למוות בתוך המתחם, לא לפני שמפקדיו הבטיחו ש"צה"ל יחזור לקבר", כאילו מדובר באיזו נקודה אסטרטגית מבחינה צבאית. מעניין שגם מתוך פרשה זו עלה רצונו המתמיד של צה"ל לפייס את דעתם של המתנחלים, כפי שהסביר אל"מ אדירי, מפקד החטיבה שהופקדה על האזור:

למרות שאני חלוק איתם [עם תלמידי הרב גינזבורג הידועים בעמדותיהם הגזעניות] לגבי הדרך, יצרתי עם ההתיישבות קשר הדוק. בשבוע שלפני הפינוי מקבר יוסף... אפשרתי להם להכניס לשם שישים 'חברה', בהם אפילו שניים שלא מורשים לשהות בתחומי יהודה ושומרון. התעקשתי למלא את כל הבקשות שלהם.⁵⁹

אדירי לא היה היחיד. הקרבה למתנחלים התהדקה לנוכח הריחוק שחשו קציני הצבא מהחברה הישראלית, החומרנית, האינדיבידואליסטית. כפי שהסביר למשל אלוף משנה גל הירש:

אני מרגיש שבשנים האחרונות הציבור התבלבל. לא היה עם מי לדבר, הצבא הפך לנטל ונתפס כמו בן ציני, הפרט היה במרכז, הכסף היה במרכז. ערכים כמו להקים, לחזק ולבסס את האומה העברית נשחקו. בסביבה שלי, הצבאית, הרגשנו שיש מספר אנשים שסוחבים את המדינה על הכתפיים.⁶⁰

58 דני שלום, "הקרב על צומת נצרים", הצופה, 13 באוקטובר 2000.

59 אותו מח"ט אישר לאחר מכן טיול של מתנחלים להר עיבל, על אף האיסור לעשות כן. הטיול הסתיים באסון כשפלסטינים ירו עליהם, הרגו אחד ופצעו כמה אחרים (שלמה צזנה ואחרים, "טיול הדמים בהר הקללה", מעריב, 20 באוקטובר 2000).

60 אראל סג"ל, "הפלמחניק האחרון", מעריב, 20 באוקטובר 2000.

בתנאים מסוימים תחושות כגון אלו, של סחיבת המדינה על הכתפיים, יכולות להוביל להתערבות צבאית ישירה בפוליטיקה. אך לא בישראל, שבה הובילה התחושה הזאת אם לא לאינתיפאדה עצמה, אזי לצביון המיוחד ולאופי המיוחד שהקנה לה הצבא.

כבר באירועי קבר יוסף, כמסקנה המתבקשת כביכול מהאירועים ובהתאמה לרטוריקה של כבוד לאומי, החליט הצבא להפסיק באופן חד צדדי את שיתוף הפעולה עם הרשות הפלסטינית.⁶¹ אך כלום היה בזה היגיון צבאי? הרי דווקא הרשות שיתפה פעולה עם צה"ל כל העת, אף על פי שהרחוב הפלסטיני לחץ על אנשיה לחדול מכך. נראה שאלמלא פעולות הרשות היה מספר הקורבנות במתחם הקבר גדול הרבה יותר, שהרי היו אלה גם אנשי הרשות שחילצו לבסוף את חיילי צה"ל.

אבל היו עדיין כאלה שחששו שפעולות הצבא תבאנה לסיכול הסיכוי המדיני. כך סגן שר הביטחון, אפרים סנה, חווה בתקופת המהומות את המדיניות הכוחנית של צה"ל, והיה ברור לו שאנשי הצבא, בעיקר מופז ועילון, מנהלים מדיניות וכופים את תפיסתם. הוא כתב מכתב קשה לברק, אך כמובן ללא הועיל. גם הרמטכ"ל לשעבר ליפקין-שחק, שריכוז בתחילה את המאמץ המדיני להפסקת אש, נוכח שכאשר הוא מגיע לסיכומים עם בכירים פלסטינים במוקדי אלימות שונים, ההוראה אינה יורדת לדרגים הנמוכים בצבא, וגם כשהיא מגיעה אליהם, היא אינה מבוצעת. ליפקין-שחק הבין מה מסתתר מאחורי "הכשל הזה" והפסיק את פעילותו (דרוקר ושלא, 2005, עמ' 36). מי שהאשים במפורש את הצבא בפוליטיקה היה ממלא מקום שר החוץ, בן-עמי, שראה בכך סכנה ממשית (בן-עמי, 2004, עמ' 320). אך קשה להאמין שברק לא השתלט על אנשי הצבא, ושאלה ייצגו סדר יום צבאי בעוד שברק, הרמטכ"ל לשעבר, ייצג מולם סדר יום אחר. נדמה אפוא שלברק היו שתי אג'נדות, וכדרכו הוא לא רצה לוותר על אף אחת משתי האפשרויות, זו הצבאית וזו המדינית, וגם האמין שהוא יכול להשתמש בשתייהן, או לשלוף בשעת הצורך את המתאימה מביניהן, כשלוף קוסם שפן מכובעו.

אלא שהמהומות לא שככו, והמתנחלים ותומכיהם הגבירו את לחצם על השלטון ועל צה"ל שיסלימו. לדידם, האינתיפאדה הייתה בראש ובראשונה מלחמת דת, והם ראו בה הזדמנות היסטורית לחיסולה של אופציית אוסלו, אם לא ליותר מכך.⁶² "צה"ל הגדול, החזק והמתוחכם", נכתב בהצופה, "לא הצליח לתת תשובות הולמות... תשובות שיוכיחו כי ההתנכלויות ייענו ביד קשה ובצורה בלתי מתפשרת".⁶³ תפיסתם הייתה פשוטה וברורה, וכתחליף לפוליטיקה של שיחות ושל דיפלומטיה הם הציעו את מה שהפך עד מהרה לסיסמה שהילכה קסם, בהיותה מתומצצת וקולעת: "תנו לצה"ל לנצח". אפשר שהסיסמה המיליטריסטית נבחרה כחלופה ל"תנו לשמש לעלות", מילותיו הראשונות של השיר לשלום, שהפך מאז רצח רבין לסלוגן של החברה האזרחית. "לנצח את מלחמת אוסלו", קראו עיתוני המתנחלים, "במלחמה כמו במלחמה", "אנו נמצאים בתוך מלחמת אין-ברירה", "זוהי מלחמת השחרור השנייה של

61 יואב לימור ואחרים, "בחוכמה שלאחר מעשה, יכולנו לפעול אחרת", מעריב, 3 באוקטובר 2000; עמוס הראל, "האמון בין צה"ל לרשות אבד", הארץ, 2 באוקטובר 2000, וראו גם עמוס הראל, "בפיקוד מרכז התכוננו", הארץ, 5 באוקטובר 2000.

62 ראו דיווח על ההפגנה: "כותרת הידיעה", הצופה, 16 באוקטובר 2000.

63 יהושע שמש, "עוברים ליוזמה, אז מה?", הצופה, 31 באוקטובר 2000.

מדינת ישראל". המתנחלים תבעו למעשה מצה"ל שיממש את השקפת עולמם בכל הנוגע לזהות הישראלית ולריבונותה. "תנו לצה"ל לנצח", הם לא חדלו לקרוא בצמתים, בהפגנות, בשיחות הסלון, ברחובות ובקניונים. ואכן, באותה השעה החל גם הצבא ללחוץ על הדרג המדיני שיאפשר לו חופש פעולה רחב יותר. או התברר, בייחוד לאחר שברק הפסיד את השלטון לשרון, שהמתנחלים, בלחצם הבלתי פוסק, העניקו רוח גבית לצבא.⁶⁴

ממהומות למלחמה

הפיכת המהומות למלחמה נעשתה בכמה וכמה דרכים. העיקרית שבהן הייתה דיכוי ההפגנות ההמוניות באמצעות נשק. לשם כך הרבה צה"ל להשתמש בצלפים שאומנו לזאת עוד לפני האינתיפאדה. הללו היו מחכים להתקרבות המפגינים וצולפים במי שנראה להם דמות מרכזית ומובילה בהפגנה. הצלפים לא כיוונו לרגלי המפגינים, מכיוון שאי אפשר לכוון לעבר הרגליים ממרחק רב ולפגוע בהן. לכן הם כיוונו אל מרכז הגוף שם הסיכוי להחטיא קטן יותר.⁶⁵ במסיבת עיתונאים שארגן צה"ל ב־15 בנובמבר 2000 סיפק אל"מ דניאל רייזנר מענף הדין הבינלאומי נתונים על המהומות בשטחים, שגם מהם היה אפשר ללמוד על המתרחש. עד לאותו הזמן, כך אמר, היו 1,351 התקפות ירי על מטרות ישראליות ו־3,734 התקפות ללא ירי.⁶⁶ משתמע מכך שאפילו לפי נתוני הצבא, ב־73 אחוז מהאירועים בתחילת האינתיפאדה לא היה ירי מהצד הפלסטיני. ואף על פי כן, רוב ההרוגים והפצועים הפלסטינים נפגעו דווקא אז. בהפגנות השתמשו החיילים ברימוני הלם, בגז מדמיע ובכדורי גומי. אט אט הם עברו לשימוש באש חיה, גם כשלא נשקפה להם סכנת חיים. כך בשלושת החודשים הראשונים של האינתיפאדה, מ־29 בספטמבר ועד דצמבר, נהרגו 272 פלסטינים מידי חיילי צה"ל ועוד שישה מידי מתנחלים. לא פעם כוון הירי לעבר נערים שיידו אבנים והבעירו צמיגים. 82 מההרוגים, קצת פחות משליש, היו קטינים מתחת לגיל 18.⁶⁷ אם משווים את מספר ההרוגים הזה לשנים שקדמו לאינתיפאדה רואים בבירור את ההבדל: במשך רוב שנת 2000, עד לפרוץ האינתיפאדה, נהרגו 12 פלסטינים, ובשנת 1999 כולה נהרגו שמונה.⁶⁸ מספרי הפצועים מלמדים אף הם שצה"ל הפך את המהומות למלחמה של ממש. לפי נתוני הצלב האדום הפלסטיני, באותם שלושה חודשים ראשונים היו לפלסטינים 10,603 פצועים, מתוכם 2,168 (כ־20 אחוז) נפגעו מאש חיה ו־4,167 נפגעו מכדורי גומי.⁶⁹ לא פעם נפצעו,

64 המונח "רוח גבית לצבא" שאול מאמירתו של יעלון בכנס הרצליה בשנת 2002 שפינוי יישובים יספק "רוח גבית לטרור".

65 בן כספית, "ישראל אינה מדינה שיש לה צבא, אלא צבא שמסונפת אליו מדינה", מעריב, 6 בספטמבר 2002.

66 מסיבת העיתונאים מדווחת אצל בצלם, מרכז המידע הישראלי לזכויות אדם בשטחים, "איפוק מדומה", דצמבר 2000, עמ' 6.

67 ראו נתוני ארגון "בצלם": www.btselem.org/Hebrew/statistics. הצלב האדום הפלסטיני (PRCS) דיווח באותה התקופה על 264 הרוגים. ייתכן שמקצתם היו פלסטינים שנהרגו בידי פלסטינים.

68 נתוני ארגון "בצלם": www.btselem.org/Hebrew/statistics

69 נתוני הצלב האדום הפלסטיני: www.palestinercs.org

ואף נהרגו, פלסטינים מכדורי גומי שהופרדו מעטיפתם, כך שפגיעתם נעשתה קטלנית. כ־36 אחוז מכלל הפצועים היו קטינים מתחת לגיל 18. בקרב הישראלים היו שיעורי ההרוגים והפצועים בשלושת החודשים הראשונים נמוכים למדי: נהרגו 18 אזרחים ו־19 אנשי כוחות ביטחון, בסך הכל 37 ישראלים, שרובם נפגעו בשטחים (בתוך ישראל נהרגו באותה התקופה ארבעה אנשים).⁷⁰ הנתונים מלמדים בבירור שערפאת לא תכנן מלחמה ולא התכוון להשמיר את ישראל בשלבים, ושאוסלו לא הייתה רק תרמית, כפי שהרבו לטעון דובריה של החברה המיליטריסטית־דתית. שאם לא כן היה מספר ההרוגים הישראלים גדול בהרבה באותה התקופה. הרי הלוחמים הפלסטינים יכלו לפגוע בישראלים רבים בנקל לו רצו בכך. לבטח יכלו לפגוע במתנחלים שהיו פזורים בכל השטחים ונעו בדרכים כל הזמן.

בהפגנות של הפלסטינים נראו לא פעם שוטרים ואנשים מטעם הרשות הפלסטינית מסתובבים בלב קהל המפגינים ומרחיקים מתוכם חמושים ואנשים במדים, אנג סיכון חייהם, ובלבד שלא לתת לצה"ל עילה לירות. הפלסטינים ליוו את ההפגנות בזריקת אבנים ובהשלכת בקבוקי תבערה, ואפילו בירי אש חיה, אך הירי לא בא בדרך כלל מתוך קהל המפגינים, אלא מהבתים שמסביב. הוא גם לא גרם נזק רב, מכיוון שהישראלים היו מוכנים ומוגנים היטב. ובכל זאת, בצה"ל הגיבו גם בירי לעבר בלתי חמושים. בכך מימש צה"ל לא רק את תורת הלחימה החדשה ואת הפוליטיקה שעמדה מאחוריה, אלא גם את הנחות היסוד התרבותיות שעליהן נסמכה. לעתים היה נדמה שמדובר במצב כאוטי ואנרכי לחלוטין, כאילו הכוחות המזוינים פועלים באופן אוטונומי, על פי רצונם, לפי שיטה שהייתה קרויה בצבא "המ"כ האסטרטגי", כלומר שהחלטתו חורצת גורלות בלי שאיש התכוון לכך. אלא שמצד צה"ל הייתה זו בדרך כלל אנרכיה מאורגנת היטב. זו לא הייתה תולדה של התפרקות יצרים של צבא מתפורר או של מדינה חלשה נעדרת סמכות מרכזית, אלא חלק מטקטיקה של שימוש בכלים של היריב ובשיטותיו הוא כדי להילחם בו. וכך השימוש בנשק לדיכוי הפגנות של בלתי מזוינים היה סממן של מלחמה חדשה שנעשית בידי מדינה חזקה. שיטה שלפיה גם הצד החזק אמור לתת ביטוי נמרץ לאלמנטים רגשיים, אתגור־לאומיים, וגם הוא, כמו היריב, חייב לשבור את הכלים. על פי דיווחיו של מלכא, ראש אמ"ן, צה"ל ירה באותם ימים ראשונים של האינתיפאדה השנייה 700 אלף כדורים בגדה המערבית ועוד כ־300 אלף כדורים ברצועת עזה. על כל כדור שנורה מרובה פלסטיני הגיב צה"ל בצרור, ועל כל צרור פלסטיני הגיב צה"ל בירי טנקים ומקלעים. לא הייתה זו התגוננות, גם לא תגובה רגילה, אלא פעולה סמלית שנועדה להראות לפלסטינים מי החזק, מי העליון, מיהם אלה שקובעים את המציאות ואת גורלם של המתגרים בהם.

ככל שנקפו הימים התברר שהמהומות אינן שוככות, ובצה"ל החלו לנקוט שיטות אופייניות למלחמה חדשה, שנועדו "לצרוב את תודעת הפלסטינים" כדי להבהיר את מחיר התקוממותם. אחת השיטות הייתה חיסולים, שמכבסת המילים של צה"ל כינתה אותה "סיכול ממוקד". הראשון שחוסל בתקופת האינתיפאדה השנייה היה בכיר התנוזים חסיין עביאת. ב־9 בנובמבר 2000 בשעה 11:30 בבוקר שיגרו מסוקי חיל האוויר טילים לעבר הג'יפ שבו נסע במורד רחוב הומה אדם בלב העיירה בית סאחור הסמוכה לבית לחם. הפיגוע הזה כבר רמוז לבאות, כשעם המבוקש נהרגו גם שתי נשים, ושלושה אחרים נפצעו קשה (קפלו, 2002). מי

שהיטיב לבטא יותר מאחרים את משמעותה התרבותית והפוליטית של הפעולה הזאת היה ברק עצמו, אבי שיטת החיסולים, שאמר שהפעולה שבה נהרג עביאת היא "לא פעולה אלא מגמה, שמעמידה סטנדרט לפעילות. מי שפוגע בנו, ייפגע".⁷¹ מותן של שתי הנשים, שגיל כל אחת מהן עלה על חמישים, לא ריפה את ידי המחליטים, וכבר ב־22 בנובמבר נהרג פעיל פתח נוסף בצומת מורג שברצועת עזה, וגם עמו נהרגו שלושה פלסטינים חפים מפשע (קפלו, 2002). בכך נחשף אי הדיק שבדבריו של ברק, כשלא רק מי שפוגע בנו נפגע, אלא גם מי שלא, כל עוד הוא פלסטיני.

מתוך דבקות בתורת הלחימה החדשה התעמר צה"ל מלכתחילה באוכלוסייה כולה גם באמצעות הפחדה, ומה שהחל בבומים על קוליים, ריחוף ממושך של מסוקים מעל לערים, הקפת ערים בטנקים וירי בלתי פוסק ולו באוויר, המשיך בענישות קולקטיביות קשות הרבה יותר. כך היו הגשרים שמעל לירדן ליד יריחו נפתחים ונסגרים חליפות בלי נימוק ביטחוני ברור. לא פעם היו אנשים מבליים ימים שלמים בהמתנה, וגם היחס כלפיהם שם השתנה. הענישות הקולקטיביות באו לידי ביטוי גם במחסומים שהוקמו בדרכים. אז הייתה הנסיעה נאסרת, ואחר כך המחסומים היו מוסרים, או מוקמים שנית, באופן שרירותי לחלוטין וללא כל הודעה מוקדמת. לעתים גם אמבולנסים לא הורשו לעבור במחסומים. הריונות הסתיימו במוות, וחולים כרוניים שנזקקו לטיפול קבוע בבתי חולים נאלצו לחזור על עקבותיהם.⁷² הפלסטינים הוגבלו בתנועותיהם גם על ידי חסימת מבואות כפריהם בסלעים שמנעו כניסה ויציאה של מכוניות. לא פעם הושמו התושבים בסגר למשך ימים רבים, לעתים לצורכי ענישה ובלי סיבות ביטחוניות מובהקות. למעשה, כמעט לאחר כל פיגוע היו יכולים מושמדים בשדות, חממות היו נהרסות, מבנים היו מגולחים, ועצים לאלפים היו נעקרים בשיטה שכונתה בצה"ל "חישוף". גם כאן ניסה הצבא לטעון שמעשיו מונחים על ידי היגיון צבאי, למשל לצורך מניעת מארבים על כלי רכב ישראליים, צבאיים ואזרחיים כאחד. אבל עד מהרה הפכה שיטת החישוף לשיטת ענישה קולקטיבית נפוצה, בעיקר בידי מפקדי החטיבות, שכל אחד מהם קיבל טריטוריה וביצע בה בהתלהבות את המצופה ממנו ואף מעבר לכך.⁷³ ימים יגיעו וגם אנשי הממסד הביטחוני הישראלי, שסיימו כבר את תפקידם, יודו שהתגובה הישראלית הייתה כבדה וחסרת פרופורציות, ושהיא הפכה בהדרגה במהלך שנת 2001 למגמה. "להרוג כל ערבי עם פטיש 500 קילו", יאמר האלוף לשעבר אברהם טמיר, "זו חריגה מכל פרופורציה".⁷⁴ אך כזו הייתה המדיניות הישראלית, שנועדה לתת מענה סמלי ל"איומים" של אוסלו, לאפשר לראשי הכוח להתבצר ביסודות התרבותיים המדירים של האתנו־לאומיות החדשה ולהפוך מהומות למלחמה.

בינתיים קיבלו ברק ובן־עמי את ההצעות האמריקאיות, אך ככל שעבר הזמן התבסס למולם כשל עיקרי, שהקשה על אפשרות להסכם: ההסלמה הבלתי פוסקת של האינתיפאדה, בידי שני הצדדים, והעובדה, כי השטח נתן את הטון, והשטח, גם זה הישראלי, רצה להילחם.

71 פליקס פריש ועלי ואקד, "ברק: מי שפוגע בנו, ייפגע", *ynet*, 11 בנובמבר 2000.

72 דו"ח ארגון "בצלם" מדבר על אורחים במצור, נייר אינפורמציה, ינואר 2001; עמירה הס, "האמבולנס נעצר במחסום", הארץ, 12 בינואר 2001.

73 עמוס הראל, "הצבא פועל כמתאגרף שעיניו קשורות", הארץ, 12 בדצמבר 2000.

74 אמנון ברזילי, "להרוג כל ערבי עם פטיש 500 זה חריגה מפרופורציה", הארץ, 5 בפברואר 2002.

כפי שהסביר בן-עמי, "לפיקוד של צה"ל היה סדר יום שונה, ורוח מפקדיו הקרינה זעם מתפרץ שהביא בסופו של דבר להרחבת מעגל הקסמים של האלימות, במקום לצמצם אותו... מח"טים ושאר מפקדים בשטח ניהלו את המלחמה כראות עיניהם" (בן-עמי, 2004, עמ' 318-321).
 כבר בפברואר 2001 הגדיר הרמטכ"ל מופז בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת את המצב בשטחים כ"מלחמה לכל דבר", ובתחילת מרס הכריז גם שהרשות הפכה ל"רשות טרוריסטית"⁷⁵. ולא שמאן דהו ביקש מהרמטכ"ל הוכחה. פרשנות מוסדית אינה דורשת זאת. הגדרת הרשות ככזאת הייתה חלק מהגדרת המציאות. במובנים רבים היו ראשי הצבא הישראלי שותפים לתזה הקטסטרופולית שנישאה בידי המתנחלים, וכבר מראשית האינתיפאדה הסביר סגן הרמטכ"ל יעלון שלא הייתה לישראל מערכה חשובה מזו מאז מלחמת 1948, ושזו בעצם המחצית השנייה של המלחמה ההיא.⁷⁶ הייתה זו אמירה אופיינית לפוליטיקה של סטטוס, שבאה להעלות את יוקרת הצבא ולהדגיש את נחיצותו בעת שגורלה של ישראל, העומדת מול אויבים שחמושים בעיקר ברובים אישיים, תלוי כביכול רק בו.⁷⁷

באותה תקופה השתפרו לאין ערוך יחסי צה"ל והמתנחלים, ונוצרה ביניהם שותפות גורל שנומקה בכך שכולם נתונים לאותם האיומים וחשופים לאותם הפיגועים. אלא שלא רק שותפות גורל הייתה זו, אלא הסדר מוסדי בלתי פורמלי של תמיכה הדדית על בסיס הנחות יסוד ערכיות משותפות של הפעלת כוח נגד הפלסטינים. יעלון למשל התקומם לא פעם על הסטיגמה שציבוריות ישראלית נרחבת יצרה כלפי המתנחלים: "אין ספק שהציבור שמצאתי בהתיישבות הוא ציבור ערכי", כך אמר, "יש לו אידיאולוגיה, יש לו אמונה, הוא מיישם אותה, הוא מוכן לשלם למענה מחיר. הפריע לי שניסו להציג את המסה הזו כמטורפים, כקיצוניים, כצמאי דם"⁷⁸.

כך גם באמצעות אופני פעולה מילוליים פעל צה"ל להשגת לגיטימציה להפיכת מהומות למלחמה, וכך היו ראשי עסוקים לא רק בלחימה, אלא גם בניהולה על פי פוליטיקה צבאית מוגדרת וברורה. אין תמה אפוא שממלא מקום שר החוץ הישראלי כתב במילים חריפות בזיכרונותיו:

לשיא תגיע ההתמרדות של הרמטכ"ל בהתייחסותו... למתווה קלינטון. הוא ראה כחובתו לא רק לקעקע את המתווה בישיבת ממשלה, אלא גם להופיע לפני התקשורת והעם, כדי להביע את עמדתו נגד מתווה, שהדרג המדיני נשא ונתן עליו ובסופו של דבר אימץ אותו. כל זאת עשה כאילו הוא דרג נבחר החייב בדין-וחשבון כלפי הציבור והעם, ולא דרג ממונה המחויב בדין-וחשבון אך ורק לדרג המדיני שמעליו.⁷⁹

75 על הכרזת הרמטכ"ל ראו גדעון אלון, "מופז: הרשות שיחררה את רוצחי דיין, זיתוני ורחום", הארץ, 21 בפברואר 2001, וכן עמוס הראל, "הרמטכ"ל: הרשת הופכת ליישות טרוריסטית", הארץ, 1 במרס 2001.

76 אמיר אורן, "איך יוצאים מזה", הארץ, 17 באוקטובר 2000.

77 על פוליטיקה של סטטוס וקבוצות סטטוס מתוך מסורתו של ובר ראו ובר (Weber, 1968, pp. 302-939-926, 307).

78 אמירה לס וגידוי וייץ, "אנחנו בבעיה", ידיעות אחרונות (מוסף), 4 ביולי 2003.

79 בן-עמי (2004, עמ' 320).

ואכן, בצד הישראלי נוצרה מעין קואליציה בין האופוזיציה, הצבא והמתנחלים, כשאמונות דתיות, אטוויסטיות, בשילוב הסתכלות מיליטריסטית שהוצגה ברגיל כראייה פרופסיונלית-ביטחונית, חברו יחד למבנה מוסדי חדש שהביא למלחמה. ברק, שניסה לאחוז במקל בשני קצותיו, איבד עד מהרה את המקל כולו, וכשימרותיו התגלו כגדולות מכוחו, תם גם שלטונו. הציבור העדיף את מי שהבטיח דרך נוקשה יותר במיגור ההתקוממות הפלסטינית והטרור, שהבטיח בנוסף אופייני למלחמות חדשות להביט על המציאות דרך הנחות יסוד אתגר-לאומיות ולהשליט את התפיסה שהאחר כלל אינו פרטנר להסכם או לפשרה, אלא אויב שיש לסמן אותו, להדיר אותו ולהילחם בו עד חורמה, פחות בשל מה שהוא עושה ויותר בשל מי שהוא.

סיכום

מאמר זה ניסה לחשוף חוקיות מסוימת שמובילה למלחמה חדשה. חוקיות זו קשורה בהשתנות התפיסות התרבותיות ובהיווצרותם של הסדרים מבניים חדשים בישראל סביב הסכמי אוסלו בראשית שנות התשעים. אמנם המלחמה החדשה שהתנהלה בין ישראל לפלסטינים מסוף שנת 2000 הייתה גם תולדה של השינויים הגלובליים שהתחוללו בעולם עם סיום המלחמה הקרה, אלא שהמאמר ניסה להסביר מלחמה לא על ידי חולשה מדינתית והתפוררות צבאית, אלא להפך, על ידי האופן שבו מבנה מדינתי מגיב לשינויים הגלובליים והלוקליים גם יחד, מתאים עצמו אליהם ופועל על פיהם. וכך חברו להם פוליטיקה מדינתית וצבאית ופרשנות אנטי אוסלואית ואנטי גלובלית של אנשי החברה הדתית, ויצרו יחד קונספציה שהסבירה כל אירוע שהתרחש, ובסופו של דבר גם הפכו מהומות פלסטיניות למלחמה של ממש, למלחמה חדשה שבמרכזה שאלות על זהות לאומית וריבונות, שאמורות לא רק להפריד בין ישראלים לפלסטינים, אלא גם לאחד בין הישראלים לבין עצמם.

במובן זה השתנתה ישראל, והשתנו גם יחסי הכוחות שבה, וגם זהותה. המלחמה נתנה לכך ביטוי. אך יש לזכור שבעידן המודרני הרפלקסיבי השתנות המציאות היא זמנית ומותנית. אפילו תיאור של ישראל במונחים של יחס דיאלקטי בין מקדונליזציה לג'יהאד, בין תומכי הגלובליזציה ובין שולליה, מחייב זהירות, מכיוון שבניגוד למקומות אחרים בעולם, הן תומכי הגלובליזציה והן שולליה לא ביטאו כאן שלילה מוחלטת ודה־לגיטימציה של המדינה ושל עקרונות היסוד שלה, כמתואר בתיאוריה הפוסט־מודרנית, אלא עסקו, מתוך ביקורת המדינה, במאבק על דמותה, זהותה וריבונותה. יתרה מזאת, הניגודים ביניהם צומצמו כאמור בעת שהעוינות הפנימית תועלה כלפי חוץ, למאבק עם הפלסטינים.

אך מטרתו של מאמר זה לא הייתה לדון בשסע המדובר ובשאלות הנוגעות לעתידו אלא בסיבות למלחמה, ונשאלת השאלה האם הסיבות שהביאו לאינתיפאדה השנייה הן יוצאות דופן, חד פעמיות. אף שלא נוהלה נגד עם כבוש, ואף שנערכה על אדמת מדינה שכנה, מלחמת לבנון השנייה הוכיחה שמלחמה חדשה ומדינה חזקה אינן בחזקת דבר והיפוכו, ושהאזור שרוי בעידן של מלחמות מסוג זה. "לרסק את החיזבאללה" קראו כותרות העיתונים

עם חטיפתם והריגתם של חיילים ישראלים בשטח ישראל על ידי לוחמי חיזבאללה.⁸⁰ הציבור הישראלי תמך ביציאה למלחמה, ובאתר האינטרנט של ערוץ 7 של המתנחלים ותומכיהם קרא חבר בחוג הפרופסורים לחוסן מדיני "לשבור את התפישה שאין לפגוע באזרחי האויב". גם ההסתכלות ה"הנטינגטונית" לא נעדרה ממנו כשכתב:

מטרת הערבים והאסלאם היא השמדת העם היהודי וכפיית האסלאם על העולם הלא מוסלמי. היה זה המופתי של ירושלים... שהצהיר עוד בזמנו שהאסלאם ונאציזם חד הם, והדמיון היום נראה ברור לכל... מאחר שהערבים יותר מפי 50 מאיתנו, על כל קרבן שלנו מותר להרוג 100. רק כך יושג גמול הולם.⁸¹

מלחמת לבנון השנייה חשפה שוב לא רק את התפיסה התרבותית האתנו-לאומית המעודדת תגובה צבאית לבעיות מדיניות, אלא גם את השפעתה הפוליטית של הקצונה בישראל. בצמרת השלטון לא עמדו בפעם הזאת גנרלים לשעבר, אלא שני "אזרחים" – ראש הממשלה אהוד אולמרט ושר הביטחון עמיר פרץ. אפשר שדווקא בשל עובדה זו הם מיהרו לשמוע בעצתו של הרמטכ"ל דן חלוץ ולהכניס את ישראל למלחמה לאחר החטיפה וההריגה של החיילים הישראליים בידי חיזבאללה. אולי הם ביקשו להוכיח שממשלה אזרחית אינה נצית פחות או נחושה פחות מממשלות שבראשיהן עמדו אנשים בעלי ניסיון צבאי עשיר. כמי שכיהן בעבר כמפקד חיל האוויר האמין חלוץ בעליונותה הטכנולוגית של ישראל וביכולתה להכריע את המלחמה מרחוק, באמצעות חיל האוויר. שוב בלטו מאפיינים של מלחמה חדשה בתקיפות "סטריליות" של מטוסים ובפגיעות באזרחים חפים מפשע רבים, ושוב בצבצה אתיקה של רציונליות אינסטרומנטלית כשהמלחמה "עם מסכי הפלזמה", שאפשרו למפקדים להביט בה מרחוק, נערכה ללא יעדים ברורים ומטרות מוגדרות, למעט ההפצצות עצמן וגיוחיהם של חיילים ללבנון שלא נתנו דבר. ובישראל הפכו טילי חיזבאללה את האוכלוסייה הישראלית לבת ערובה בפעם הראשונה מאז 1948, והגבול בין חזית לעורף היטשטש. אך תיאוריית קוסובו נכשלה, על אף ההרס הרב שנגרם לדרום לבנון. אפילו הטילים שנורו על ידי חיזבאללה לעבר צפון ישראל לא פחתו ככל שהתארכה המלחמה. דרום לבנון לא נכבשה, ומעטים היו לוחמי חיזבאללה שנהרגו או נשבו. יתר על כן, עד מהרה התפשטה בכל העולם ביקורת נגד שיטות הלחימה הישראליות, וישראל נתבעה על ידי האמריקאים להפסיק את הלחימה.

ועדת וינוגרד שמונתה לחקור את המלחמה האשימה את ראש הממשלה, את שר הביטחון ואת הרמטכ"ל בהחלטה הנמהרת לצאת למלחמה ללא שיקול דעת מספק, ללא אימון מספק של הכוחות הצבאיים, ללא הגדרה ברורה של מטרות, ובלי שהיו תכניות מבצעיות

80 מעריב, 14 ביולי 2006.

81 על תמיכת הציבור במלחמה ראו סקר שנערך בידי מכון דחף בראשות מינה צמח, שממנו התברר ש־81 אחוז מהנשאלים תמכו בלחימה נגד חיזבאללה (יריעות אחרונות, 18 ביולי 2006). הכתבה בערוץ 7 מאת צבי צפיר, "גמול הולם לאויבנו", מתוך www.inn.co.il/Articles/Article.aspx/5926, פורסם ב־16 ביולי 2006.

להגשמתן.⁸² ועדת וינוגרד לא דיברה על קיומו של מיליטריזם תרבותי בישראל ועל האופן שבו הוא תורגם מיד, כמעט אינסטינקטיבית, למלחמה. אמנם הביקורות הדגישו את היעדרה של הערכת מודיעין אזרחית בישראל שתוכל לעמוד למול הערכות הצבא, אך למעשה, הלקח המרכזי שהופק בישראל מהמלחמה הכושלת היה שעל צה"ל להתכונן ביתר שאת למערכה הבאה ושמצעתה ואילך יש למנות לתפקיד שר הביטחון אדם בקיא במערכת הצבאית שבאמתחתו עבר צבאי עשיר. הלקח הזה יושם מיד, כשרא"ל בדימוס אהוד ברק החליף את פרץ בתפקיד שר הביטחון, וגם הרמטכ"ל הכושל חלוץ הוחלף באיש חיל היבשה, גבי אשכנזי, שמיחר להכין את הצבא למלחמה הבאה. אפשר שהופקו אי אילו לקחים צבאיים מהתחקיר האינטנסיבי, כמעט נואש, שערך הצבא לאחר המלחמה, אך דומה שעם לקח אחד רוב המבקרים לא התמודדו: עם העובדה שהממשלה נתנה לצבא יד חופשית במלחמה מסוג חדש, שהתבססה על הנחות יסוד ועל ראיית מציאות שעליהן גם ועדת החקירה לא ערערה.

מקורות

- אריאן, א' (1999). ביטחון בצל איום: דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום. תל אביב: פפירוס.
- בן־עמי, ש' (2004). חזית ללא עורף: מסע אל גבולות תהליך השלום. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- בר־טל, י' (2007). לחיות עם הסכסוך. ירושלים: כרמל.
- גבאי, נ' ושנהב, י' (1999). ארוס ואינסטרומנטליות: סוציולוגיה של ועדות חקירה ממלכתיות. סוציולוגיה ישראלית, (1), 241-275.
- גולן, ח' ושי, ש' (עורכים) (2004). העימות המוגבל. תל אביב: מערכות.
- גרינברג, ל' (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל 1992-2006. תל אביב: רסלינג.
- דרוקר, ר' ושלח, ע' (2005). בומרנג – כישלון המנהיגות באינתרפאדה השנייה. תל אביב: כתר.
- הראל, ע' ויששכרוף, א' (2008). קורי עכביש: סיפורה של מלחמת לבנון השנייה. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- ויניצקי־סרוסי, ו' (1999). מי היינו, מי אנחנו: הסיפור הרשמי. בתוך ע' בשארה (עורך), בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית (עמ' 17-40). תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- טופלר, א' וטופלר, ה' (1994). מלחמה ואנטי מלחמה. אור יהודה: ספריית מעריב.
- כהן, א', אייזנסטאדט, ג' ובסביץ, א' (1999). סכינים, טנקים וטילים, המהפכה הביטחונית הישראלית. רמת גן: מרכז בגין־סאדאט למחקרים אסטרטגיים.

82 ראו הוועדה לבריקת אירועי המלחמה בלבנון, 2006 (ועדת וינוגרד) בתאריכים אפריל 2007 וינואר 2008.

כהן, ס' (1996). צה"ל והחברה הישראלית – לקראת צמצום תפקודי של הצבא? בתוך מ' ליסק וב' קנייפו (עורכים), ישראל לקראת שנות האלפיים (עמ' 215-232). ירושלים: מאגנס.

לוי, י' (2004). צבא אחר לישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.
 סטרשנוב, א' (1994). צדק תחת אש. תל אביב: ידיעות אחרונות.
 פונדק, ר' (2001). מאוסלו עד טאבה: תהליך ששובש. ירושלים: המכון ליחסים בינלאומיים על שם ליאונרד דייוויס, האוניברסיטה העברית בירושלים.
 פלד, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: רמות.
 פרי, י' (2005). יד איש באחיו: רצח רבין ומלחמת התרבות בישראל. תל אביב: כבל.
 פרס, ש' (1993). המזרח התיכון החדש – מסגרת ותהליכים לעידן השלום. בני ברק: סטימצקי.

קיגן, ג' (1996). תולדות הלחימה. תל אביב: דביר.
 קימרלינג, ב' (1996). מקורותיה של התרבות הפוליטית הישראלית, בתוך מ' ליסק וב' קנייפו (עורכים), ישראל לקראת שנות האלפיים (עמ' 395-407). ירושלים: מאגנס.
 קפלור, ר' (2002). מדיניות החיסולים של מדינת ישראל נובמבר 2000 – ינואר 2002. הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל ואלקאנון, הארגון הפלסטיני להגנה על זכויות האדם ואיכות הסביבה.

רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.

שלג, י' (2000). הרתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל. ירושלים: כתר.
 Adler, E. (1997). Seizing the middle ground: Constructivism in world politics. *European Journal of International Relations*, 3(3), 319–363.

Ashley, R. K. (1986). The poverty of neorealism, In R. O. Keohane (Ed.), *Neorealism and its critics* (pp. 255–300). New York: Columbia University Press.

Baldwin, D. A. (Ed.). (1993). *Neorealism and neoliberalism: The contemporary debate*. New York: Columbia University Press.

Barber, B. (1996). *Jihad Vs. McWorld: How globalism and tribalism are reshaping the world*. New York: Ballantine Books.

Beck, U. (1997). *The reinvention of politics*. London: Polity Press.

Beck, U., Bonss, W. & Lau, C. (2003). The theory of reflexive modernization. *Theory, Culture and Society*, 20(2), 1–33.

Ben-Eliezer, U. (2001). From military role expansion to difficulties in peace-making: The IDF after 50 years. In D. Maman, E. Ben-Ari & Z. Rozenhek (Eds.), *Military, state, and society in Israel* (pp. 137–172). New Brunswick: Transaction Books.

— (2004). Postmodern armies and the question of peace and war: The IDF in the new times. *International Journal of Middle East Studies*, 36(1), 49–70.

- Biersteker, T. & Weber, C. (Eds.) (1996). *State sovereignty as social construct*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brzoska, M. (2004). "New wars" discourse in Germany. *Journal of Peace Research*, 41(1), 107–117.
- Burk, J. (Ed.) (1998). *The adaptive military, armed forces in a turbulent world*. New Brunswick: Transaction.
- Caplan, R. & Feffer, J. (Eds.) (1996). *Europe's new nationalism*. New York: Oxford University Press.
- Cerulo, K. A. (1997). Identity construction: New issues, new directions. *Annual Review of Sociology*, 23, 385–409.
- Cohen, S. A. (2008). *Israel and its army, from cohesion to confusion*. London: Routledge.
- Copeland, D. C. (2000). The constructivist challenge to structural realism. *International Security*, 25(2), 1–19.
- Doty, R. L. (1996). Sovereignty and the nation: Constructing the boundaries of national identity. In T. Biersteker & C. Weber (Eds.), *State sovereignty as social construct* (pp. 121–144). Cambridge: Cambridge University Press.
- Elias, N. (1982). *The civilizing process, state formation and civilization*. Oxford: Basil Blackwell.
- Finnemore, M. (1996). *National interests in international society*. Ithaca: Cornell University Press.
- Giddens, A. (1985). *The nation-state and violence*. Berkeley: University of California Press.
- (1991). *Modernity and self-identity*. Cambridge: Polity Press.
- (1994). *Beyond left and right: The future of radical politics*. Stanford: Stanford University Press.
- Hall, S. (1992). The question of cultural identity. In his (Ed.), *Modernity and its futures* (pp. 273–327). Cambridge: Polity Press.
- (Ed.) (1997). *Representation: Cultural representation and signifying practices*. London: Sage.
- Held, D. (1980). *Introduction to critical theory*. London: Hutchinson.
- Holsti, K. J. (1996). *The state, war, and the state of war*. New York: Cambridge University Press.
- Hopf, T. (1998). The promise of constructivism in international relations theory. *International Security*, 23(1), 170–200.
- Howard, M. (1985). *The causes of wars*. London: Unwin Paperbacks.
- Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilization and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.

- Jackson, R. H. (1990). *Quasi states, sovereignty, international relations and the third world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, M. (1998). Reconceptualizing organized violence. In D. Archibugi, D. Held & M. Kohler (Eds.), *Re-imagining political community* (pp. 91–110). Stanford: Stanford University Press.
- (1999). *New and old wars: Organized violence in a global era*. Stanford: Stanford University Press.
- Karpin, M. & Friedman, I. (1998). *Murder in the name of God*. New York: Metropolitan Books.
- Katzenstein, P. (Ed.) (1996). *The culture of national security: Norms and identity in world politics*. New York: Columbia University Press.
- Krasner, S. (1999). *Sovereignty: Organized hypocrisy*. Princeton: Princeton University Press.
- Krause, J. & Renwick, N. (1996). *Identities in international relations*. London: Macmillan Press.
- Laqueur, W. (1996). Post-modern terrorism. *Foreign Affairs*, Sept.-Oct., 24–36.
- Lynn-Jones, S. (Ed.) (1991). *The cold war and after: Prospects for peace*. Cambridge: MIT Press.
- Mannheim, K. ([1927] 1952). The problem of generation. In his (Ed.), *Essays in the sociology of knowledge* (pp. 276–322). London: Routledge & Kegan Paul.
- Migdal, J. (1988). *Strong societies and weak states*. Princeton: Princeton University Press.
- (Ed.) (2004). *Boundaries and belonging*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Munkler, H. (2003). The wars of the 21st century. *RICR*, 85(849), 7–21.
- (2005). *The new wars*. Cambridge: Polity.
- Newman, E. (2004). The “new wars” debate: A historical perspective is needed. *Security Dialogue*, 35(2), 173–189.
- Onuf, N. (1989). *World of our making: Rules and rule in social theory and international relations*. New York: Columbia University Press.
- Peters, G. (1999). *Institutional theory in political theory*. London: Pinter.
- Rice, E. E. (1988). *Wars of the third kind: Conflicts in underdeveloped countries*. Berkeley: University of California Press.
- Shaw, M. (2003). *War and genocide*. Cambridge: Polity Press.
- Snow, D. (1996). *Uncivil wars, international security and new internal conflicts*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Pub.
- Taguieff, P. A. (1990). The new cultural racism in France. *Telos*, 83, 109–122.
- Tilly, C. (1995). *Coercion, capital, and the European states, AD 990–1992*. Cambridge, MA: Blackwell.

- Van Creveld, M. (1991). *The transformation of war*. New York: The Free Press.
- (1998). *The sword and the olive*. New York: Public Affair.
- Wendt, A. (1994). Collective identity formation and the international state. *American Political Science Review*, 88(2), 384–396.
- (1998). *Social theory of international politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, M. (1968). *Economy and society*. Berkeley: University of California Press.
- Woodward, K. (Ed.) (1997). *Identity and difference*. London: Sage Publication.
- Zalewski, M. & Enloe, C. (1995). Questions about identity in international relations. In K. Booth & S. Smith (Eds.), *International relations theories today* (pp. 279–305). Cambridge: Polity Press.

סימפוזיון לזכר ברוך קימרלינג¹

פתח דבר: ברוך קימרלינג והסוציולוגיה הציבורית

אורי בן-אליעזר*

ב-20 במאי 2007 הלך לעולמו ברוך קימרלינג, אך מורשתו נשארת עמנו. ספק אם סוציולוגים ישראלים רבים ישאירו אחריהם מורשה כה נכבדה. וגם אם פה ושם בלהט הכתיבה פגע ברוך בכמה אנשים, למשל כשכתב על היסטוריונית ידועה שספרה "ייכנס לפח הזבל של ההיסטוריה"; וגם אם פה ושם לקתה כתיבתו בחוסר בהירות, למשל בטיפולוגיה שיצר במאמרו על המיליטרזם; או באי דיוקים משוועים, למשל בדברים שכתב על יוצאי אתיופיה בספריו האחרונים; וגם אם מבחינה תיאורטית לא תמיד הצליח להימלט מהצל הרחב שהטילה התיאוריה הפונקציונליסטית-סטרוקטורליסטית על סביבתה, עדיין מדובר באחד הענקים, שהבין שאין להפריד בין ראייה סוציולוגית ובין פוליטיקה ושילב הבנה מעמיקה של החברה הישראלית עם השקפת עולם ברורה באשר לאזורנו ולגורלנו.

ברוך זכה להיקרא סוציולוג ביקורתי. היו שהשתמשו בכינוי כדי להחמיא, והיו שביקשו לגנות ולהדיר. אך מהי כתיבה סוציולוגית ללא ביקורת? וכיצד הייתה נראית היום הסוציולוגיה הישראלית בלי עבודתו? האם יש בכלל סוציולוגיה שאינה ביקורתית? ומי קובע את הגבולות? והאם קיימים סוציולוגיה או מדע נטולי ערכים?

ברוך היה סוציולוג ציבורי כשם שהיה סוציולוג פרופסיונלי. הוא הבדיל בין השניים אך ידע גם לחבר ביניהם. מצד אחד, הוא הביא את הבעיות האקטואליות אל הסוציולוגיה וניתח אותן בראייה תיאורטית מעמיקה ובפרספקטיבה רחבה על פי אמות מידה אקדמיות מדעיות. מצד שני, הוא קירב את הסוציולוגיה אל הציבור הרחב באמצעות כתיבה עיתונאית, פרובוקטיבית וישירה, כזו שנוגעת בענייני השעה. "מי צריך פינוי שקט?" הוא שאל בעת נסיגת צה"ל ופינוי ההתנחלויות מעזה באוגוסט 2005 והסביר:

בשבוע שעבר היינו עדים להצגה הגדולה ביותר שהופקה אי-פעם בישראל... במחזה האבסורד ששודר ללא הפסקה בכל הרשתות בארץ ובעולם. זהו מחזה שבזים היטב... דמעות נשפכו כמים והיריבים כביכול התחבקו ונפלו איש על צוואר רעהו בדומה לאופרות הסבון הלטיניות... המקוננים המקצועיים יבבו... תוך שימוש במאגר הבלתי נדלה של סמלי שואה וחורבן... לא הייתה זו סתם הפקה לצורכי שואר-ביזנס; לפנינו ניסו להציג מחזה חינוכי במיטבו... לא צריכים להיות חכמים גדולים כדי להבין שכל

1 המסות הבאות מבוססות על הרצאות שניתנו במושב האגודה הסוציולוגית הישראלית ב-13 בפברואר 2008, שהוקדש לזכרו של ברוך קימרלינג ולדיון בסוציולוגיה הציבורית.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

מטרתה של הפקת הענק הזו – הן מצד שרון והן מצד המתנחלים ותומכיהם... הייתה לא רק ליצור טראומת פינני בקרב כלל הציבור הישראלי, אלא להוכיח כי ישראל אינה מסוגלת לעמוד בפינויים נוספים (ברוך קימרינג, "מי צריך פינני שקט?" *Ynet*, 20 באוגוסט 2005).

בכל רמ"ח איבריו היה ברוך סוציולוג מעורב, רגיש, ענייני, חקרן, מגיב, מתעמת, מפתיע ומרגיז. הוא חיפש תדיר, וגם מצא בדרכו שלו, מגע עם הקהל הרחב, והקהל לא נשאר אדיש. הוא ייחד זמן רב לקהלו, אך הרבה גם בכתיבה אקדמית והגיע לתפוקה מרשימה בספרים ובמאמרים, שאותם הקליד בעצמו באצבע אחת. וכבר אנו מתגעגעים אליו וחסרים את כתיבתו.

ברוך לא נמנע מלבקר את עמיתיו למקצוע על אדישותם הפוליטית, על ריחוקם מהציבור, על מצבה הירוד של הסוציולוגיה בכלל והישראלית בפרט, על הנושאים שהיא מעלה לדיון ועל אלה שאינה מעלה. אומץ לבו הרחיק ממנו כמה קרובים, אך גם קירב אליו כמה רחוקים. ברוך כאב את הריחוק וביקש שגם אלה שאינם מסכימים עם דעותיו יכבדו ויעריכו את כתיבתו, אלא שלכך לא תמיד זכה. על כל פנים, את מחויבותו הציבורית לא זנח, הרי זו עמדה אצלו מעל לכל, ודומה שלא ניגדר למליציות יתר אם נשאל היכן ישנם עוד אנשים כמו האיש ההוא.

הכותבים שניאותו להשתתף בסימפוזיון לזכרו של ברוך ינסו להתמודד עם שאלות בדבר מקומה ותפקידה של הסוציולוגיה, ובייחוד של הסוציולוגיה הציבורית. נושא זה עלה בשנים האחרונות לדיון בפורומים שונים בעולם, אחרי שמייקל בורוויי (Burawoy) ירה את יריית הפתיחה בכנס השנתי של האגודה הסוציולוגית האמריקאית שנערך בסן פרנסיסקו בשנת 2004. בורוויי התייחס לפער ההולך ומתרחב בין העבודה הסוציולוגית ובין המגמות והבעיות המלוות את החברה וטען שהתרחקות הסוציולוגים ממושא מחקרם מאיימת לשחוק את הרלוונטיות הציבורית של הסוציולוגיה לטובת קולות אחרים. הטיפולוגיה של בורוויי מחלקת את הסוציולוגיה לארבעה תחומים: פרופסיונלית, ביקורתית, ציבורית ומייעצת. דומה שאין בכך כל חידוש, וודאי שאין חדש בתפיסה שסוציולוג ציבורי צריך לא רק להגיע לקהל רחב, אלא גם לעורר אותו לדיון, למחלוקת ולביקורת, שתופנה בעיקר אל פסגות הפירמידה של השלטון והכוח. גם בזאת – במעין שילוב של ס"ר מילס והברמס – אין כל חדש, אלא שהייתה זו המציאות שהפכה את טענתו של בורוויי לחשובה ולאקטואלית למצב שבו נתונה ישראל, וזו המציאות הבעייתית של הסוציולוגיה שעוררה, בעקבות דבריו של בורוויי, גלים כה רבים והביאה לפרסומים אינספור בנושא. בעטייה של ההתעניינות הזאת נערך גם הסימפוזיון שלפנינו, שבו ננסה להעלות סוגיות כגון תוקפה של סוציולוגיה שאינה ציבורית, מה בין סוציולוגיה ציבורית לסוציולוגיה פרופסיונלית, מדוע כמעט ולא קיימת סוציולוגיה ציבורית בישראל, ואם עובדה זו מרמזת על קיומה של סוציולוגיה פרופסיונלית ברמה גבוהה, או שמא ההפך הוא הנכון.

המסות המוצגות להלן עוסקות בסוציולוגיה הציבורית. הן מתייחסות גם לעבודתו של ברוך במישרין או בעקיפין ומבוססות על הרצאות שניתנו במושב האגודה הסוציולוגית הישראלית ב־13 בפברואר 2008, שהוקדש לזכרו של ברוך קימרינג ולדיון בסוציולוגיה הציבורית. ראשון הכותבים הוא סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה. מאמרו עוסק במיפוי

הסוציולוגיה הישראלית לשלושה זרמים שחלוקים ביניהם בנושאי הליבה. בתוך כך מפרט סמוחה גם את המעבר שעשה קימרלינג בחייו מסוציולוג של הזרם המרכזי לסוציולוג ביקורתי, ולבסוף לסוציולוג רדיקלי. שרית הלמן מאוניברסיטת בן גוריון בחרה לדון במצבה הלא-מחמיא-במיוחד של הסוציולוגיה הישראלית בעידן הניאו-ליברלי. קימרלינג מצטייר במאמרה כנקודת אור – גם אם לא יחידה וגם אם אינה שרויה באפלה מוחלטת – שבולטת במרחב של אצטלה פרופסיונלית נטולת כל ממד של ביקורת ושל רלוונטיות ציבורית. בנימה אופטימית יותר מתאר גם גדי אלגזי מאוניברסיטת תל אביב את מצבה של האקדמיה, וגם מתיאורו עולים קולות ביקורתיים באשר למציאות. אלגזי מוצא בכך היבט חיובי, אך מזהיר מפני פוליטיזציה יתר של האקדמיה וקורא לשמירה על סטנדרטים מקצועיים, אף שכמו קודמיו גם הוא מודע היטב לקושי שבהפרדה בין מדע לערכים.

מדברי שלושת הכותבים עולה ציפייה לעבודה אקדמית שמביאה בחשבון תמונת מציאות מורכבת, הטרוגנית, לא דוגמטית ולא מהותנית. כזו שמתאימה לעידן המכונה פוסט-מודרני, או מודרני מאוחר, או מודרני-רפלקסיבי, או מודרני נזיל, או במילים אחרות, תפיסה שמתאימה לדיון המוקדש לזכרו של ברוך.

סוציולוגיה ישראלית אקדמית וציבורית

סמי סמוחה*

פרופ' ברוך קימרלינג היה סוציולוג ציבורי, אינטלקטואל, אמיץ (עם חשיפה עצמית גדולה), אנרגטי, בעל כושר השתנות ואיש סתירות. הוא היה מודל של מלומד שעשה את כל הדרך מסוציולוג של הזרם המרכזי לסוציולוג ביקורתי, ומשם לסוציולוג רדיקלי. מורכבות התפקיד שמילא קימרלינג בסוציולוגיה הישראלית, הן כסוציולוג והן כאיש הגות, מעוררת כמה שאלות נוקבות: האם הסוציולוג הישראלי צריך להסתפק בעשייה מדעית או להיות מעורב ולתקשר עם קהלים שמחוץ לקהילה המקצועית? מה מאפיין את הזרמים בסוציולוגיה הישראלית היום, ובמה הם חלוקים בכלל ובסוגיית תפקיד הסוציולוג בפרט? האם האגודה הסוציולוגית הישראלית צריכה לנקוט עמדה בשאלות שנויות במחלוקת ציבורית? קימרלינג היה סוציולוג אקדמי וציבורי בעל עמדות ברורות, אם כי לא תמיד עקביות, בסוגיות הללו. בקריירה הארוכה ורבת התפוכות שלו הוא פרץ דרכים בחקר החברה הישראלית ואתגר מאוד את הסוציולוגיה הישראלית.

הזרמים בסוציולוגיה הישראלית ועמדתם באשר לתפקיד הסוציולוגיה

סוציולוגיה ישראלית פלורליסטית

להלן אני משתמש במילה סוציולוגיה כקיצור למדעי החברה ולמדעים קרובים. בכל זרם שיידון להלן כלולים – מלבד סוציולוגים – גם אנתרופולוגים, מדעני מדינה, גיאוגרפים פוליטיים, פסיכולוגים פוליטיים, משפטנים, היסטוריונים, פילוסופים, חוקרי תרבות ועוד. הסוציולוגיה הישראלית היום היא דיסציפלינה פלורליסטית. היא הייתה מונוליתית, עם אסכולה אחת, עד אמצע שנות השבעים של המאה העשרים. היו בה כמובן וריאציות, אך לא חילוקי דעות של ממש. מאמצע שנות השבעים ועד אמצע שנות התשעים הלכה והתגבשה אסכולה ביקורתית שערערה על הנחות היסוד וחלקה על הפרשנות של האסכולה השלטת במגוון סוגיות. מאז עלתה מקרב הסוציולוגים הביקורתיים קבוצה שהחריפה עוד את ביקורתה, בידלה עצמה ממחנה הביקורתיים ויצרה זרם חדש שטרם הוכרו עליו מפורשות, שעלינו להכיר בו כזרם רדיקלי נפרד.

היום אפשר להבחין בשלושה זרמים בסוציולוגיה הישראלית שנבדלים זה מזה בגישתם לחקר החברה הישראלית. התפתחות זו משקפת את העובדה שישראל היא חברה פלורליסטית, שסועה עמוקות, מתהווה ואידיאולוגית. האם ההתפצלות לזרמים היא התפתחות שיש לברך או להצטער עליה? לדעתי, זו תופעה חיובית שמחדדת פרספקטיבות תיאורטיות, מציעה הסברים חלופיים וחושפת הנחות יסוד והטיות אידיאולוגיות, ובכך היא תורמת למדע. עם זאת, ההתפתחות מלווה באי סובלנות ובהלגיטימציה של מחנה אחד כלפי משנהו, ועל כך יש להצטער.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

סוגיות הליבה

- סוגיות הליבה השנויות במחלוקת בין הזרמים בסוציולוגיה הישראלית הן:
1. קולוניאליזם: האם ישראל היא חברה קולוניאלית או פוסט-קולוניאלית? האם היהודים בארץ היום הם מתנחלים קולוניאליים או מהגרים-עולים?
 2. תיחום גבולות: האם גבולות החברה הישראלית כוללים את השטחים ואת האוכלוסייה הפלסטינית שמעבר לקו הירוק?
 3. משטר פוליטי: האם המשטר בישראל הוא דמוקרטיה, דמוקרטיה אתנית או אי דמוקרטיה?
 4. מרכזיות הסכסוך היהודי-ערבי: האם הסכסוך הוא גורם מכונן בחברה הישראלית או גורם חשוב אך לא רלוונטי במיוחד לעיצוב ולשינוי של החברה הישראלית?
 5. ציונות: האם הציונות היא תנועה לשחרור לאומי של היהודים שמכתיבה עדיין מחויבות לפזורה היהודית או תנועה קולוניאלית שיש להתנתק ממנה?
 6. אופי המדינה הרצויה: האם ישראל צריכה להיות מדינה יהודית-ציונית ודמוקרטית או מדינת כל אזרחיה או מדינה דו לאומית?
 7. הידע הסוציולוגי: האם זהו ידע מדעי אובייקטיבי או ידע שמויצר לשירות אינטרסים מסוימים או רק מקבץ של נרטיבים?
 8. תפקיד הסוציולוג: האם הסוציולוג צריך לחקור ולהעביר ידע לעמיתים ולתלמידים או לקיים שיח עם הציבור ועם קובעי המדיניות ולפעול לשינוי חברתי וגם לייצר ידע שישרת את סדר היום הפוליטי שלו?
- יש כמובן סוגיות ליבה נוספות שנויות במחלוקת, כמו מיליטריזם ופטריארכליות. כמו כן, יש לציין ששוררת הסכמה בין שלושת הזרמים בשאלות ליבה מסוימות, וקיימת גם מידה של מחלוקת בתוך כל זרם.

הזרם המרכזי

הזרם המרכזי בסוציולוגיה הוא הוותיק מכולם, ואף שאיבד את ההגמוניה הוא נהנה עדיין מדומיננטיות. לפי טענותיו המרכזיות של זרם זה, החברה הישראלית היא אומה לא קולוניאלית; גבולות החברה משתרעים עד הקו הירוק ללא אוכלוסיית השטחים; המשטר הוא דמוקרטיה ליברלית מערבית; הסכסוך היהודי-ערבי אינו גורם מכונן של החברה ומוסדותיה; הציונות היא תנועת שחרור של העם היהודי ומדינת ישראל מחויבת אליו; ישראל צריכה להישאר מדינה יהודית-ציונית ודמוקרטית. אלה תפיסותיהם של האבות המייסדים של הסוציולוגיה הישראלית ושל הדור הראשון שהעמידו. תפקיד הסוציולוג לפי זרם זה הוא לייצר ידע מדעי ולהעמידו לשירות המדינה אם יתבקש. הידע המיוצר מדעי ואובייקטיבי, והסוציולוג מוכן ברצון להעמידו לטובת הכלל.

אני חושב שהרוב המכריע של הסוציולוגים בישראל היום נמנים עם הזרם המרכזי, אך כלפי הערכה זו מועלות שתי ביקורות: ראשית, סוציולוגים מהזרם המרכזי אומרים בהתרסה שגם הם ביקורתיים, ואין ספק שהם אכן ביקורתיים בעיני עצמם, שכן גם הם מותחים ביקורת על החברה ועל השלטון. ברם הביקורת שלהם פנימית וכבולה בהנחות היסוד של הזרם שלהם. שנית, סוציולוגים ביקורתיים ורדיקלים טוענים שהזרם המרכזי חדל זה מכבר להיות מרכזי, כי הם הצליחו לדחוק אותו לשוליים. גם טענה זו אינה מבוססת: הזרם המרכזי הוא

ברירת מחדל עבור כל סוציולוג ישראלי, והסוציולוג הישראלי-יהודי המצוי אינו חולק על העמדות של זרם זה בסוגיות הליבה. כדי להיות סוציולוג ביקורתי או רדיקלי עליו לחלוק במפורש על עמדות היסוד של הזרם המרכזי, ורק מיעוט מהסוציולוגים הישראלים עושים זאת במחקריהם ובפרשנותם. למשל, סוציולוג שחוקר יחסי עבודה, דפוסי צריכה או תפוצה של מחלה מסוימת מקבל כמובנות מאלו את הנחות היסוד על החברה הישראלית ואינו מערער עליהן. מדעת או שלא מדעת הוא פועל כסוציולוג של הזרם המרכזי.

הזרם הביקורתי

הזרם הביקורתי מערער על העמדות של הזרם המרכזי ברבות מסוגיות הליבה, אך לא בכלן, וסוציולוגים ביקורתיים חלוקים ביניהם בדבר מידת ההסתייגות מעמדת הזרם המרכזי בכל סוגיה. על כן מחנה הביקורתיים, שהלך וגדל מאמצע שנות השבעים, נעשה מחנה הטרוגני למדי. כך למשל באשר לסוגיית הקולוניאליזם, הביקורתיים חושבים שיש אלמנט קולוניאלי או פוסט-קולוניאלי כלשהו בחברה הישראלית, אך אינם מיישמים בשיטתיות את המודל הקולוניאלי לחקר החברה הישראלית ולניתוחה. לביקורתיים יש הסתייגות מאפיון המשטר כדמוקרטיה ליברלית-מערבית, והם רואים בה דמוקרטיה לקויה או סוג ב'. לסכסוך היהודי-ערבי הם מייחסים משקל פורמטיבי מסוים. באשר לתפקיד הסוציולוג, הם סבורים שלא קל לייצר מידע מדעי אובייקטיבי, אך יש להתאמץ לשם כך. הם מוכנים להודות בהטיות של החוקר, מצדדים במעורבות בבעיות החברה וחותרים לשינוי חברתי. בעמדותיהם לגבי שאלות ליבה אלו ואחרות, הביקורתיים תופסים היום עמדת ביניים בין תומכי הזרם המרכזי לתומכי הזרם הרדיקלי שנוקטים עמדות ברורות.

הזרם הרדיקלי

הזרם הרדיקלי כולל קבוצה קטנה מאוד של סוציולוגים ומדעני חברה אחרים שיצאו ממחנה הביקורתיים בעשור האחרון. הם רדיקלים משום שהם שוללים את העמדה של הזרם המרכזי, ולעתים גם את זו של הזרם הביקורתי, לגבי רוב סוגיות הליבה. הם רואים את ישראל כחברה קולוניאלית או פוסט-קולוניאלית; גבולות ישראל הם גבולות השליטה ולא גבולות הריבונות, ולכן כוללים את שטחי הכיבוש ואת הפלסטינים שאינם אזרחי המדינה; ישראל אינה דמוקרטיה משום שהיא מפרה בכוח את עקרון השוויון בין אזרחים, בייחוד בין ערבים ליהודים ובין גברים לנשים; הסכסוך היהודי-ערבי הוא סכסוך שמכונן ומעצב את המוסדות החברתיים, ולכן בחינתו הכרחית להבנת הדפוסים והשינויים המתחוללים בארץ; הציונות היא תנועה לאומית, קולוניאלית וגזענית שעבר זמנה; המדינה צריכה להיות מדינה אזרחית או דו לאומית שבה שורר שוויון גמור בין האזרחים ובין בני שני העמים, היא צריכה להיות מדינת כל אזרחיה או לאומיה ולהתנתק מהתפוצות היהודיות, וכן להיות חברה רבת תרבותית במובן האמיתי והמלא של אידיאולוגיה זו, כלומר משטר שנותן לגיטימציה ותמיכה מלאה לקהילות שונות בתוכו, כמו ערבים, חרדים, רוסים, מזרחים, אתיופים, אשכנזים ועוד. תפקיד הסוציולוג לפי הזרם הרדיקלי הוא להשתמש בדיסציפלינה שלו כדי לקדם את סדר היום הפוליטי הזה. לא זו בלבד שהסוציולוג צריך להיות מעורב, אלא שעליו להיות מסור לשינוי חברתי-פוליטי. אין הוא מדען אובייקטיבי, שכן ידע מדעי הוא לעולם נרטיבי, כלי

לקידום אינטרסים. לכן הסוציולוג צריך לייצר ידע שישרת את סדר היום הפוליטי שלו, שהוא שינוי החברה.

לא כל הסוציולוגים הרדיקלים מסכימים ביניהם לגבי כל הסוגיות הללו. לא מעטים מהם רואים את המשטר כמו שרואים אותו הביקורתיים, כלומר דמוקרטיה סוג ב', ולא משטר לא דמוקרטי. חלקם אינם מקבלים גם את תיחום החברה הישראלית בגבולות ארץ ישראל השלמה (פלסטין המנדטורית), כולל הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה הנשלטים על ידי מדינת ישראל. ואף על פי כן, הזרם הרדיקלי הולך ומתגבש סביב המודל שהוצג.

הסוציולוגיה הישראלית והסוציולוגיה הציבורית

הסכמה על המעורבות של הסוציולוגים

באופן פרדוקסלי שוררת הסכמה בסיסית בין שלושת הזרמים שהסוציולוגיה צריכה להיות מעורבת, לתת שירותים לחברה ולחולל שינוי חברתי. יש כמובן חילוקי דעות בדבר מידת המעורבות, אופי השינוי הרצוי ומידת המדעיות או המקצועיות של הידע הסוציולוגי. מההסכמה על מעורבות אפשר להסיק שלגיטימי ורצוי שסוציולוגים כאזרחים, כאינטלקטואלים וכבעלי מקצוע יביעו עמדה ציבורית. הבעת העמדה תוסיף לרלוונטיות של הסוציולוגיה בעיני הציבור ותמשוך התעניינות ותלמידים לסוציולוגיה. גם קבוצות או קהילות מקצועיות של סוציולוגים צריכות לגבש עמדה, להציג בפני הציבור או לפעול למענה. בפועל, הסוציולוגים הישראלים מופיעים כפרשנים באמצעי התקשורת, משתתפים בצוותים לקביעת מדיניות, פעילים בתנועות חברתיות, חותמים על עצומות ועוד. אלה צעדים ראויים שיש להמשיך אותם.

האגודה הסוציולוגית הישראלית צריכה להימנע מלנקוט עמדה

עם זאת, בשל אופייה הפלורליסטי של הסוציולוגיה הישראלית ובשל ריבוי הזרמים ועומק המחלוקת ביניהם, האגודה הסוציולוגית הישראלית כאגודה אינה יכולה ואינה צריכה לנקוט עמדה בסוגיות העומדות על סדר היום הציבורי. ייתכן שאפשר להגיע לעמדת רוב, אך רבים לא ירצו שעמדה זו תוצג לציבור, הן משום שיחשבו שאין זה מתפקידה של האגודה והן מחשש שמא תתעורר התנגדות של חלק מחברי האגודה וייווצר ניכור של הציבור הרחב. ספק גם אם אפשר לבסס עמדה על ידע סוציולוגי מוצק.

קימרלינג כסוציולוג רדיקלי

התחלתי בדברים לזכרו של ברוך קימרלינג, ובכך אסיים. לברוך הייתה קריירה ארוכה שהתחילה בזרם המרכזי, עברה לזרם הביקורתי והסתיימה בזרם הרדיקלי. הדרך הארוכה שעשה יצרה אצלו סתירות בלתי נמנעות רבות וחייבה אותו להתמודד איתן. למשל, ברוך ראה את עצמו כציוני אך נקט עמדות לא ציוניות בעליל, ואפילו אנטי ציוניות. הציונות הישראלית אינה מתיישבת עם עמדה שמצדדת במדינת כל אורחיה או כל לאומיה. עמדה

ציונית אינה מתיישבת גם עם ניתוח החברה הישראלית כחברה קולוניאלית. נראה שגם לסוציולוג רדיקלי כמו קימרינג קשה היה בלי החיק החם של הקונצנזוס הציוני. לא פחות רדיקלי הוא תיחום גבולות המדינה מעבר לקו הירוק והכללת הפלסטינים שאינם אזרחי המדינה בחברה הישראלית. לפני כתרסר שנים שאלתי את ברוך בדואר אלקטרוני אם גם תושבי דרום לבנון נכללים בחברה הישראלית, כפי שמתחייב מהגדרת הגבולות לפי היקף השליטה ולא היקף הריבונות. בתוך דקות אחדות התקבלה תשובה חיובית מברוך. שמחתי על כך, כי מנקודת מבטי הצלחתי להביא אותו לידי אבסורד. ברם, שמחתי לא נמשכה זמן רב. כעבור מחצית השעה חזר אליי ברוך וכתב שדרום לבנון אינה נכללת בחברה הישראלית. הוא חש באבסורד שאליו הובילה אותו עמדתו העקרונית וחזר בו, ועל אומץ לבו זה אני מעריך אותו.

בסוף ימיו הציג ברוך עמדה רדיקלית מורכבת. הוא צעד בראש המחנה הרדיקלי, אך בניגוד לרבים מחבריו במחנה האמין במדע ובקיומה של אמת אוניברסלית מעבר לנרטיבים ולסיפורים שקבוצות מספרות על עצמן. הוא מילא תפקיד כפול של סוציולוג אקדמי וסוציולוג ציבורי. הוא היה סוציולוג אהוד בקרב הסוציולוגים הרדיקלים והביקורתיים, וגם בקרב לא מעט מהסוציולוגים של הזרם המרכזי. יהיה זכרו של ברוך – ברוך.

על האפשרות של סוציולוגיה ציבורית בעידן ניאו-ליברלי

שרה הלמן*

ברוך קימרלינג הגדיר עצמו סוציולוג ציבורי, אך ההבחנה בין הממדים הפרופסיונליים, הביקורתיים והציבוריים של הסוציולוגיה לא הייתה מקובלת עליו. במפעלו האקדמי הוא סימן כיוון חדש ושונה עבור הסוציולוגיה בישראל: הוא סלל את הדרך למעבר מהתפיסה העצמית של הסוציולוגים כמחוקקים (Bauman, 1992) שמחוברים ומחויבים בהנחות המטא-תיאורטיות שהנחו את מחקריהם לקטגוריות העל של מפעל בניו המדינה והאומה, לפרספקטיבה שחושפת את המנגנונים ואת הכוחות שעליהם מושתת מפעל זה ואת יחסי העוצמה שהוא מזין. הסוציולוגיה שנגדה התקומם קימרלינג הייתה ללא ספק פרופסיונלית: היא הניבה מחקרים, השתמשה בשיטות מחקר מתקדמות, ואף הציבה מקצת מהסוציולוגים הישראלים במרכז העשייה הסוציולוגית העולמית (Yair & Apeloig, 2006). ואולם, סוציולוגיה זו הייתה נטולת רפלקסיביות כמונחים של בורדייה (Bourdieu, Chamboredon & Passeron, 1991), מכיוון שלא בחנה את ההנחות המטא-תיאורטיות שלה, וגם לא את ההשלכות הפרופסיונליות והפוליטיות של התיאוריות שבהן השתמשה כדי לנתח את החברה בישראל. ברוך קימרלינג הציע לנו מסלול חדש ומאתגר, מעין חזרה לאופק שהסוציולוגיה הקלאסית פתחה: חשיפת המנגנונים המכוננים את החברתי, ביקורת על אופן כינון החברתי ובדיקה מתמדת של קטגוריות העל שבאמצעותן אנו בוחרים את החברתי. אופק ביקורתי זה שימש את קימרלינג כסוציולוג ציבורי, ובאמצעות מאמריו בעיתונות הוא חשף את ציבור קוראיו – בשפה נגישה אך בלתי מתפשרת – להשלכות של הלוגיקות המארגנות את החברתי בישראל, בעיקר הכיבוש והמיליטריזם.

ואולם, סדר היום שהציע קימרלינג – שהורחב בשנות התשעים של המאה העשרים במחלקות לסוציולוגיה, בכתבי עת ובכנסים – עומד בפני סכנת כרסום לנוכח השינויים שחלים בשדות המקיפים את העשייה האקדמית, שעלולים לגרום לסוציולוגיה להתעטף שנית באצטלה של פרופסיונליות נטולת כל ממד של ביקורת ונעדרת רלוונטיות ציבורית. ההבחנה בין הממדים של הפרקטיקה הסוציולוגית עמדה במרכזו של מסע שניהל מייקל ברוויי – נשיאה לשעבר של האגודה הסוציולוגית האמריקאית – בשנת 2004, שבמסגרתו ביקש להחזיר לסוציולוגיה את הרלוונטיות הציבורית שלה ולרתום אותה להגנת החברה האזרחית מפני המתקפה של השוק ושל המדינה. הקריאה של ברוויי להחיות את הסוציולוגיה הציבורית מקורה בתפנית שעברה הסוציולוגיה בארצות הברית בשנות השישים של המאה העשרים, שבהן נעשתה רדיקלית יותר. באבחון של ברוויי, לקראת סוף המילניום, כרתו המדינה והשוק ברית שמתגלמת באידיאולוגיה הניאו-ליברלית, המביאה לקולוניזציה של כל מישורי החיים על ידי הפונדמנטליזם של השוק, אגב כרסום גדל והולך

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

של זכויות חברתיות ואזרחיות ושל זכויות אדם. לדעת בורוויי, מתקפה ניאוליברלית זו לא פסחה על החצר הפנימית, קרי האוניברסיטאות הציבוריות, וחרב המסחור וההפרטה המאיימת על האוניברסיטה הציבורית היא שהביאה אותו לנסח מעין מניפסט אודות הסוציולוגיה הציבורית. עבורו סוציולוגיה ציבורית היא תגובה ומענה לרחה להפריט כל מה שזו (Burawoy, 2005).

הסוציולוגיה בישראל פיתחה בשנות התשעים של המאה העשרים סדר יום דומה לזה שהציע בורוויי בשנות האלפיים. במסגרת סדר יום חדש זה נוכחים קולותיהן של קבוצות מודרות ומנוחשות, ובולט בו שינוי מקיף בקטגוריות העל שבאמצעותן הסוציולוגיה בישראל בוחנת ומנתחת את החברת. יתר על כן, סוציולוגים וסוציולוגיות מעורבים מעורבות פעילה בתנועות חברתיות ובארגוני זכויות אדם, ואף פועלים כסוציולוגים ציבוריים אורגניים כחלק אינטגרלי מהמפעל הפרופסיונלי הביקורתי. במסגרת מפעל זה עוסקת הסוציולוגיה בישראל בביקורת של מה שבורדייה כינה האנשת השוק (Bourdieu, 2003).

אך אני חוששת שבמרוצת הזמן התעלמנו ממה שמתרחש בחצר הפנימית שלנו, באוניברסיטאות, ולא הבחנו באופן שבו שינויים שחלו בשדה התקשורתי, הפוליטי והכלכלי – שאותם אנו חוקרים – משפיעים על עצם האפשרות להמשיך ולקיים את סוג הסוציולוגיה שהתפתחה בישראל ושברוך קימרלינג מננה עם מבשריה.

אם לנסח זאת במונחים של בורדייה (Ibid.), פיתחנו מעין דוקסה סכולסטית שמתעלמת מהשתנות התנאים המאפשרים לפתח סוציולוגיה שהיא גם פרופסיונליות וגם ביקורתית, כלומר התעלמנו מהשינויים שחלו באוניברסיטאות עצמן ומיעטנו לבחון את ההשפעה של השינויים המתרחשים בעולם שאנו חוקרים על תנאי העבודה האקדמית. בין השינויים שחלו באוניברסיטאות היה הקיצוץ התקציבי, שהתבטא בצמצום דרסטי של תקנים, גידול חסר תקדים של העסקת מרצים מן החוץ, תכניות חוץ תקציביות, השלטה של הגיון השוק על שיקולים אקדמיים בענייני הקצאת משאבים ופיתוח קורסים ונושאי לימוד ומחקר. כל זה התרחש תוך כדי גידול במספר הסטודנטים והתרבות המוסדות להשכלה גבוהה, שהם אמנם ביטוי להרחבת הנגישות להשכלה הגבוהה, אך לנוכח הצמצום התקציבי הם בעצם מאיימים לחבל בהרחבת הנגישות ולייצר מערכת השכלה גבוהה באיכות נחותה. הקיצוץ במימון הציבורי לאוניברסיטאות הביא את רובן למצב משברי, ועל רקע זה הוקמה ועדת שוחט, שהציעה שינויים מבניים במערכת ההשכלה הגבוהה כדי לחלצה מהמשבר. התהליך שהביא להקמת ועדת שוחט ולפתרונות שהיא מציעה מוכר לנו מתחומים אחרים: חנק תקציבי, גידול במספר הצרכנים, עיוותים בתפקוד, משבר, ואז הקמת ועדה שמציעה רציונליזציה והתייעלות. קבלת השינויים המבניים שמציעה ועדת שוחט מבטיחה לכאורה עידן חדש להשכלה הגבוהה: החזרת תקציבים, הגדלת תקנים, שיפור מערך המחקר וההוראה, ימות המשיח.

שתיים מההמלצות של ועדת שוחט – הנהגת שכר דיפרנציאלי לסגל האקדמי והעלאת שכר הלימוד – זכו להד תקשורתי נרחב. המלצות אלה מטרידות כשלעצמן, אך אם בוחנים אותן בצד ההמלצה אודות המימון הציבורי של המחקר, מצטיירת תמונה מטרידה עוד יותר. ועדת שוחט הצהירה (דו"ח הוועדה לבחינת מערכת ההשכלה הגבוהה, עמ' 32) כי:

יש למנוע הכוונת מחקר אקדמי בסיסי. משרד האוצר מסתייג מעמדה גורפת זו. בצד חופש המחקר אין להתעלם מכך שהאינטרס הציבורי מחייב לקבוע סדר עדיפויות בכל הנוגע לנושאי המחקר השונים, ולהקצות משאבים למחקר מדעי תוך שימת דגש על צורכי הציבור ועל נושאים בעלי חשיבות לאומית. לפיכך ראוי שהממשלה תהיה שותפה לקביעת סדרי העדיפויות. בהתאם לכך יש להגדיל את מעורבותם של אנשי תעשייה ואישי ציבור בקביעת התחומים והנושאים אשר להם יוקצו משאבים למחקר באמצעות קרנות תחרותיות.

ברור מיהם אנשי התעשייה, אך אני תוהה מיהם אנשי הציבור שאמורים להגדיר מהו העניין הציבורי והלאומי ולאילו תחומי מחקר יוקצו תקציבים. אני בטוחה שאישי ציבור – בתפיסתם של חברי ועדת שוחט – מייצגים את מגוון הקולות של החברה האזרחית ברוח המניפסט של ברוויי, ואף לא את הביקורת המועילת באמצעות קולות אלו על אופן בניית המוסדות ועל יחסי השליטה, ההדרה והקיפוח הבנויים לתוכם. המלצה מהסוג הזה אודות השיקולים והסוכנים שיהיו מעורבים בקביעת אמות המידה ל"מחקר רלוונטי" מאיימת על האוטונומיה של הסוציולוגיה ושל תחומי מחקר אחרים, ואף על סוג הידע אודות העולם שאנו מפיקים כסוציולוגים.

במרכז עיסוקה של הסוציולוגיה עומד חקר יחסי העוצמה (Swartz, 2004), ותכליתם של הידע ושל המחקר הסוציולוגיים הוא לחשוף ולפרק מנגנונים שמעניקים לגיטימציה ליחסים אלה. בכך טמון התפקיד הפוליטי של הסוציולוגיה, ככזו שיש בה פוטנציאל לאיים על אינטרסים משוריינים. מכאן שדווקא השמירה על התפקיד הפוליטי הרחב של הסוציולוגיה והאפשרות להמשיך ולקיים סוציולוגיה שהיא גם בעלת איכויות מקצועיות גבוהות, גם ביקורתית וגם רלוונטית מבחינה ציבורית עוברת דרך הפיכת אנשי האקדמיה בכלל והסוציולוגים בפרט לשחקנים פוליטיים, ופירוש הדבר – להבנתי – הוא גיוס התובנות המחקריות המשמשות אותנו לחשיפת מבני עוצמה בעולם שאנו חוקרים כדי לבחון את הכוחות ואת התהליכים שמאיימים לכרסם במחקר ובהשכלה הציבורית בשם ידע אובייקטיבי, מדעי ויעיל. עלינו להפיץ כלים נגד השליטה הסימבולית שנושעת על סמכות המדע (בעיקר הכלכלה). אך אין די במחקרים שלנו ובידע שאנו צוברים ומעבירים לקהל מקצועי מצומצם, שהרי המחקר האקדמי מבודד מטבעו, ולעתים קרובות אנחנו נרתעים מלהיטמע בגופים קולקטיביים. הפיכת התוצרים של הסוציולוגיה לכלים לביקורת, ואף לחלופה של ממש, מחייבת אותנו לחרוג מהעולם הקטן של האקדמיה ולגייס אגב כך את ההון המאפיין את העולם האקדמי.

אם חשבנו שאנחנו חסונים מפני המתקפות שאנחנו מאבחנו בכרסום מדינת הרווחה, בשבירת העבודה המאורגנת, באכלוס מקומות עבודה בעובדים מבודדים ולא מאורגנים ובניהול החברתי על פי שיקולים צרים של שוק, דווקא השביתה האחרונה חשפה שאותם תהליכים מתרחשים בחצר הבית שלנו, ומכאן שההגנה על הבית האקדמי עוברת דרך הפריצה החוצה אל הפוליטי במובן הרחב. עלינו לנסח שיח חלופי לשיח הקיים, לכרות בריתות ולמצוא את הזיקה בין המאבק על חופש המחקר ועל ההשכלה הציבורית ובין מאבקים אחרים. זה לא פשוט, וזה מחייב שינוי הביטוס. אך התנאים השתנו, וכללי המשחק אחרים. אם אנחנו רוצים להמשיך ולפתח סוציולוגיה פרופסיונלית שהיא גם ביקורתית וגם בעלת

רלוונטיות ציבורית, עלינו להתייזב אל מול הכוחות המכרסמים באוטונומיה של האקדמיה. אולי כך נוכל להגן על החופש האקדמי ועל זיקתו להשכלה גבוהה ציבורית, ואף להרחיב את המסלול שסימן עבורנו ברוך קימרלינג.

מקורות

- שוחט (2007). דו"ח הוועדה לבחינת מעמד מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בראשות מר אברהם (בייגה) שוחט, יולי 2007. אוחזר ב-17 ביולי 2008 מתוך www.che.org.il/download/files/shohat-report_e.pdf
- Bauman, Z. (1992). *The intimations of postmodernity*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (2003). For a scholarship with commitment. In P. Bourdieu (Ed.), *Firing back: Against the tyranny of the market* (pp. 15–25). London: Verso.
- Bourdieu, P., Chamboredon, C. & Passeron J. C. (1991). *The craft of sociology*. New York: Walter de Gruyter.
- Burawoy, M. (2005). American sociological association presidential address: For public sociology. *British Journal of Sociology*, 56, 259–294.
- Swartz, D. L. (2004). From critical sociology to public intellectual: Pierre Bourdieu and politics. *Theory and Society*, 32, 333–364.
- Yair, G. & Apeloig, N. (2006). Israel and the exile of intellectual caliber: Local positions and the absence of sociological theory. *Sociology*, 40, 51–69.

כמה הערות על סוציולוגיה ציבורית

גדי אלגזי*

משוררים ונביאים

לפני שאלות על בעד ונגד, איך ומתי, יש טעם להתחיל במיפוי ראשוני של הקיים. מיהם בעצם אנשי הרוח המשתתפים בדיון הציבורי בישראל, אלה שמילותיהם נשמעות בדיון הציבורי, שמוזמנים לספק משמעות ואוריינטציה? נדמה לי שבכללו של דבר אנחנו עדיין חיים בסימנו של מודל שניתן לאפיינו כמודל הרוסי של המאה ה-19: פוזת איש הרוח תפוסה עדיין במידה ניכרת על ידי סופרים ומשוררים המדברים בלשון נמלצת כדוברי מצפון האומה – כלומר של מעמד שלהם – הנמצאים מעבר לפוליטיקה, ולכן מתבקשים לדבר אל תוך הפוליטיקה. בולט היעדרם של מדענים בכלל, ושל חוקרות וחוקרים במדעי החברה – סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, היסטוריה, לימודי עבודה, לימודי תרבות – בפרט, מעמדות משמעותיות בדיון הציבורי (הזמנה לקישוט ברבע לחצות בערוץ הראשון לא נחשבת). פירוש הדבר: דיבור גבוה, הרבה מורליזם, פאתוס כבד, גברים בלבד (מדי פעם מנסה סופרת להתקבל למועדון), מעט מאוד עובדות, והיעדר כל יומרה להביא לדיון כשירות מקצועית או מחקרית: המשורר קורא את נפש האומה, מחבר הרומנים מטיף בלשון נמלצת. לגיטימי לגמרי, אך לא משמעותי.

אפשר להתווכח אם מעמדם של אנשי הרוח המשוררים והמתנבאים נחלש בשנים האחרונות; אפשר לשאול גם מי מקשיב להם באמת, אך מקומם לא נתפס עדיין על ידי קבוצה אחרת כלשהי. מבין כל חוקרי החברה, היחידים שמקיימים נוכחות מובהקת ומשמעותית בדיון הציבורי בשנים האחרונות הם משפטנים (במסגרת המשפטיוזציה הכללית של יחסים חברתיים וכיועצים לעת מצוא של ראשי ממשלה), וכמובן, יותר מכל, כלכלנים (כלכלנים "רציניים", לא כלכלנים "ביקורתיים"). מהם מצפים להביא מומחיות מקצועית מובהקת, הסרת פניות, אל הדיון הציבורי בשאלות חברתיות. וכך הוא נראה (על דחיקת הסוציולוגיה ועליית הכלכלנים אל קרבת השליטים ראו סבירסקי, 2006).

אפשר לפיכך להתווכח הרבה על אפשרויות מעורבותם הציבורית של אנשי מדעי החברה ועל הדרכים הראויות לכך, אבל הצורך ליצור גיוון ולהביא איזון, לתקן את ההיעדרות הבולטת הזאת, נראה לי די ברור.

* החוג להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב

נוסח הטקסט הכתוב קרוב במידת האפשר לדברים כנתינתם בהרצאה.

הקינה על איש הרוח

בדיונים על מקומם של אנשי הרוח בארץ אפשר לשמוע שוב ושוב קולות קינה. הסגל האקדמי הרבה להשמיע קינות ונהי בנוסח זה במהלך השביתה האחרונה: איך אבדה ההערכה הציבורית לאיש הרוח? איך לא מקשיבים לגדולי המחקר והמדע? פעם, כך מספרים לנו, היו מקשיבים לאנשי הרוח, בן גוריון היה מכנס אותם, שמעון פרס עדיין מתעקש לעשות להם בחינות בקיאות בספרות, בן ציון היה די-נור וזלמן היה שו"ר. ואיפה אנחנו? למה לא שומעים לנו, אנחנו, שרצינו להציל את הישראלים מעצמם, להגיד להם את האמת? כאן אני רוצה לומר שיש משהו מרענן וחשוב בהיעדר רספקט תרבותי בחברה הישראלית, או לפחות בחולשתו היחסית. התמונה מורכבת: מצד אחד, אפשר להבחין בהערכה נמשכת בחברה לאיש הרוח ולעוסקים במחקר, בסטטוס גבוה שמייחסים לידע, ובשוק חינוך אפור, לבן ושחור עצום בהיקפו, שחלקו קשור בציפיות למוביליות חברתית, אבל גידולו מזכיר לנו את קיומם של צרכים בלתי מסופקים של ציבורים שלמים המבקשים גישה לידע. מצד אחר, אפשר להבחין בנטייה מובהקת לענות למי שמחשיב את עצמו ואת דבריו במילותיו האלמותיות של המצרי ליוסף: מי שִׁמְךָ שר ושופט עלינו? ובתרגום לעברית: למה מי אתה בכלל שתגיד לי?

היעדר הכבוד הזה, ההפנמה הבלתי שלמה, הסתירתית, של היררכיות תרבותיות מובנות יכול להיות אלים וקשה, אך הוא גם מפכח ודמוקרטי. השאלה הישראלית המובהקת, מי שמך, מנטרלת השתקה מכוח סמכות תרבותית מבוססת; מבחינות מסוימות היא מאפשרת דיון ציבורי פתוח יותר, קולני יותר, מנומס פחות – אבל הנימוס הוא במקרים רבים מערך הכללים המשעתיקים מדרגים של ידע. אני שמח לחיות בחברה, שבניגוד – נניח – לחלקים בחברה הצרפתית (לפחות זו שבספרים), לא די בה במבטא הנכון, בציטוט השמות הנכונים ובגינונים הנכונים כדי להשתיק את בן השיח או את בת השיח ולגרום לו להרגיש עלוב וכבד פה נוכח מפגן רהיטות ושליטה בצופן התרבותי הרשמי מצדו של הדובר המוסמך. ההתבססות האטית של המדרג התרבותי, ההפנמה של התרבות הלגיטימית וכלליה לא הושלמה; המאבק נמשך. כאן יש עדיין תמיד מי שיבחין בפוזה המתנשאת של איש הרוח ויחשוף את חוסר הלגיטימיות או את היעדר הרלוונטיות שלה. וטוב שכך.

אינטלקטואלים ומדיוקרטים

וריאנט כללי יותר, לא ישראלי בלבד, של קינת האינטלקטואלים על דחיקתם מעמדה של השפעה בדיון הציבורי הוא הקינה על עליית תקשורת ההמונים: איך נפלו גיבורים, איפה הימים הטובים שבהם הקשיבו לנו במקום לשדרנים.

כאן יש לדברים בסיס סוציולוגי מעניין יותר. אין צורך להזכיר שיש קשר הדוק בין מבנה מערך אמצעי התקשורת ובין תהליך הבנייתו של מרחב ציבורי, ובהתאם לכך, שמהפכות מדיאליות יכולות להיות כרוכות בתמורות במבנה המרחב הציבורי. וכאן אפשר להצביע בקלות – ובאופן גס, כמתבקש מקיצור הדברים – על שינוי שהתרחש בקצב שונה ובקונסטלציות שונות בחברות במהלך חמישים השנים האחרונות. הניסוח הצרפתי אולי הולם

כאן: המדיוקרטים החליפו את האינטלקטואלים לקחת חלק בדיון הציבורי בעזרת מאמר מכובד בעיתון מכובד, ואחרים יכלו אינטלקטואלים לקחת חלק בדיון הציבורי בעזרת מאמר מכובד בעיתון מכובד, ואחרים השתתפו בכינון קהלים פוליטיים אלטרנטיביים בעזרת עיתונות פוליטית אלטרנטיבית, הרי שמערך שלם של שינויים – מותן של העיתון הפוליטי, אם לא של העיתון המודפס בכלל, עליית התקשורת האלקטרונית ועוד – הפכו את המערך המדיאלי הזה בחלקו הגדול לבלתי רלוונטי, שינו את כללי הנגישות החברתית היחסית, ואתם את הקבוצות החברתיות שעשו בו שימוש (Debray, 2007).

אין ספק שהשתנו יחסי הכוחות, ובעיקר השתנה המערך המדיאלי הכללי, תלותו בהון וטווחי הזמן שבהם הוא פועל. כוונתי לא לטווח הקשב, אלא בעיקר לגודל ההשקעות ולטווחי הזמן שבהם מצפים להחזר. אנליזות שנוקקות לחשיפה ממושכת ולזמן רב כדי להיקלט מתקשות לשרוד בעולם מדיאלי מהיר. אני שואל את הדוגמה מרן'ים דברה: הקפיטל של מרקס נמכר, כידוע לכם, בשוק ספרים עתיק, זה של סוף המאה ה-19. היה זה שוק שבו המאבק על תשומת הלב התרחש בין מאות עותקים לאלפי עותקים, ולא בין כותרים שמופצים במאות עותקים ובין כותרים שמתפרסמים במאות אלפי ומיליוני עותקים. היה זה עולם של גדולים וקטנים, לא של ננסים זניחים הניצבים מול ענקי תקשורת והוצאה לאור. יותר מכך, המהדורה הצרפתית של הקפיטל נמכרה בתשלומים ונדפסה בקונטרסים במשך 25 שנה. נדרשו לחיבור עשרים ושלושים שנה כדי שייכנס לדיון הציבורי, ייקלט וניתן יהיה להתחיל להתווכח עליו. נסו להחזיק רעיון פורה, מחקר חשוב, במחזור הרעיונות והדיון הציבורי למשך זמן כזה בימינו, ותיווכחו שהשקעות ענק התחלתיות וטווחי החזרת הון מושקע קצרים מתנים את אפשרות הקליטה ואת משך הקשב הדרוש לרעיונות ומחקרים. הספר היה אוזל לפני שבכלל נקרא. וכל זה רק ספרים, בלי לדבר על טלוויזיה.

מה שמתבקש כאן הוא מצד אחד ניתוח טוב באמת, לא טיראדות כמו ספרו של בורדייה על הטלוויזיה, אלא ניתוחים מנומקים, כמו שמפיקים כמה מחברינו העוסקים בתקשורת. פה אכן השתנתה המציאות, אך גם כאן היא מורכבת ורצופת סתירות, ואין טעם להיקלע לקינה על גן העדן האבוד של תרבות הדפוס. יש מקום ליצירתיות, לניסיון לראות במערך המדיאלי המשתנה לא רק סכנות אלא גם סיכויים, לנכונות לפעול בשדה החדש ולראות אילו אפשרויות חדשות הוא מזמן. כך למשל, בשלב הראשון של האינתיפאדה – לפני התבוסה הצבאית והמדינית של הפלסטינים, כשהפחד הסתובב בערים, הדמוניזציה שלטה בכיפה, ואלה לא הותירו מקום לרחמים ולהזדהות, וכשהעיתונות התגייסה כולה לטובת פרויקט הכנעת הפלסטינים של ברק ושרון – רשתות דיוור אלקטרוניות תפקדו ככלי עיקרי להפצת מידע חלופי על המתרחש וגם להתארגנויות נגד זולות. בדומה לכך, בתוך רדידות הדיון החברתי באמצעי התקשורת המסחריים והיעלמותה של העיתונות המפלגתית, אתרי אינטרנט ובלוגים הם כיום האתר העיקרי של דיון חברתי. חשבו על התפקיד החשוב של אתר כמו העוקץ. אני לא מבקש לספר לכם סיפורי מעשיות על דמוקרטיית אינטרנט או פלאי הרשת. כל שאני אומר הוא שאין טעם לקונן על השינוי המדיאלי או על דחיקה מאמצעי תקשורת ממוסדים, וצריך לפתוח אופציות חדשות, כדי שהכוונות להתערב בדיון הציבורי יוכלו בכלל להתממש.

הכול פוליטי?

הנקודה הבאה שלי מאוד קצרה: היא אזהרה מפני סכנות הפוליטיזציה הפרועה. האמירה "הכול פוליטי" היא חרב פיפיות. היא יכולה לבוא מכיוון הסוציולוגיה הביקורתית, אך עלולה בקלות לשרת את מי שמבקש לשרש את הדיון הביקורתי הפוליטי ולבער אותו מן המחקר. כן, יש טעם לדעתי לשמור על סטנדרטים מקצועיים ושדות פרופסיונליים מפני פוליטיזציה יתר לא מבוקרת. נחמד ולא באמת מפתיע לגלות שיש אג'נדות פוליטיות למחקרים בכל תחומי מדעי החברה, אך לעשות להם רדוקציה לאג'נדות זו טעות אינטלקטואלית ופוליטית. לא אכביר מילים על ההתקפה הפוליטית והכלכלית: אפשר לקרוא את דו"ח ועדת שוחט, שמגלה את מדעי החברה למכללות הציבוריות ומבקש לקצץ במספר התלמידים שלהן (שוחט, 2007); אפשר לקרוא את הניתוח המבריק של אורלי בנימין, שמראה כיצד מרכיבים שלמים בהצעות הארגון מחדש של האקדמיה בדו"ח שוחט הם ביטוי מובהק לניסיון ליצור ארגונים כלכליים "קטנים ואכזריים" ולחסל את מדינת הרווחה הסמויה (בנימין, 2008) – והמאבק על קביעות ופנסיה הוא מאבק על התנאים המוקדמים המאפשרים חופש אקדמי, המאפשרים אוטונומיה וביקורת חברתית. אפשר גם לעיין בטיטת המתווה האסטרטגי של אוניברסיטת תל אביב ולהבחין – בתוך הניסוחים המעורפלים במכוון – במגמה ברורה להחליש את הפקולטה למדעי החברה ולפרק אותה ל"בתי ספר" גמישים וחסרי כושר עמידה. עם אלה עלינו להתמודד.

הדיון המקצועי וההמשגה המדעית אינם מותרות: הם קו ההגנה של מדעי החברה בתוך תהליכי הפרטה והשתלטות פוליטית. איך לעשות זאת – אין לי מתכונים; אפשר וצריך לפתוח בוויכוח. ובכל זאת, יש לי כמה דוגמאות מן ההווה ומן העבר הקרוב: דו"חות מרכז אדוה, תרומה נדירה לניתוח חלופי של תקציבים ואי שוויון שמסתננת שוב ושוב לדיון הציבורי, ומכיוון אחר – ספרן של אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן על מהגרי עבודה בישראל (קמפ ורייכמן, 2007).

הכשל הסכולסטי

השמירה על הסטנדרטים המקצועיים, על ההמשגה המדעית, על ויכוח המבוסס על ראיות ולא על זיהוי פוליטי פשטני *ad hominem*, אינה עומדת בסתירה למהלך רפלקסיבי, שצריך ללוות לדעתי כל פרויקט של סוציולוגיה ציבורית.

אולי אבהיר למה אני מתכוון: איני מתכוון לרפלקסיביות כתחביב נרקסיסטי, כמו ה-*ego-histoire* אצל היסטוריונים מאז שנות השמונים, כלומר רפלקסיביות כתירוף טוב לדבר (שוב) על עצמם, וגם לא למגמה שאני מוצא בחלק מהספרות האנתרופולוגית: מלכודת התייחסויות עצמיות מעקרת, שאינה מאפשרת להגיע למחקר עצמו ולוכדת חוקרות וחוקרים במתכונת וידויית מתנצלת במקום לעשות את העבודה, ובמיוחד – שגורות על צעירים, בשם מתן דין וחשבון הכרחי על עצמם ועל מעמדם, לכתוב דברים בנוסח הותיקים והמבוססים, אלה שבאמת יכולים להרשות לעצמם לכתוב על עצמם ושוב על עצמם. רפלקסיביות כזו – שהיא ג'סטטה של ביקורת עצמית אצל המבוססים והנערצים, דין וחשבון חלקי על עצמם ועל

מקומם – היא מתכון לשיתוק עבור החדשות והחדשים, החלשות והחלשים, בשדה מחקרי. דווקא אלה שצריכים יותר מכל לעמוד על חשיבות המסכה, הפרסונה המדעית, על חשיבותה של הצורה הנאותה ושל ההפרדה הפורמלית בין חשיבות מה שיש לי לומר (גדולה בפוטנציה) ובין חשיבותי כדובר (קטנה בינתיים) – דווקא אלה נאלצים להסיר את המסכה החשובה, תנאי המאפשר להצטרף למשחק המחקרי המודרני, ולהתוודות כל העת על מקומם ועברם ותשוקותיהם ורגשותיהם.

אני מבקש לסמן את הצורך ברפלקסיביות במובן אחר, סוציולוגי מובהק: דין וחשבון על תנאי האפשרות של מה שאנחנו עושים, התנאים החברתיים המוקדמים המאפשרים דיבור ומחקר, לא רק התנאים הדיסקורסיביים, אלא גם ובעיקר כיום התנאים המוסדיים והכלכליים, שמשום מה נשכחים בקלות רבה כל כך במסות רפלקסיביות אוטוביוגרפיות. רפלקסיביות שאינה וידוי אישי בפני כנסיית הביקורתיים והצודקים, אלא מהלך הכרחי במדעי החברה, כזו השואפת דווקא לאובייקטיביזציה, לאו דווקא לאינדיבידואליזציה, של הפרקטיקה המחקרית. לרפלקסיביות כזו יש פונקציה חשובה במיוחד כשמעזים המדעים to go public, להיכנס לזירה הציבורית, עם העמדה והתחמושת והקביעות שמעניקים המוסדות. בקיצור, אם אנחנו לא רוצים להיות מה שמקס ובר קרא Kathederpropheten, "נביאים אקס קתדרה", בלשוננו: נביאים עם קביעות, יש צורך במהלך כזה שמלווה כל התערבות ציבורית.

בלי שריון

ועדיין, מכיוון שמדובר בהתערבות בשדה פוליטי ולא בהבאת האור מטעם האקדמיה להמונים חשוכים, יש מרכיב נוסף: אם ההתערבות הזאת מבקשת להימנע מהכשל הסכולסטי, כפי שתיאר אותו יפה דווקא בורדייה עצמו, אם היא מבקשת להימנע מאותם אפקטים אקדמיים מובהקים של זרות ונטרול – זרות לזירה החברתית ונטרול המשמעות הכרוך בעצם היחס האקדמי למושאי מחקר – היא מצריכה יותר מאשר התערבות בדיון. היא צריכה לבוא בזיקה כזו או אחרת לפרקטיקה פוליטית, למעורבות חברתית. גיחות בזק מהאוניברסיטה לשדה הדיון הציבורי עלולות לשעתק את כל האפקטים הידועים של התקפה ממקום בטוח: התנשאות מובנית, אי הבנה הדדית ונטייה לשעתק מאבקים פנים-אקדמיים בתחומי הפוליטיקה (ולדמות בתוך כך שמאבקים כאלה הם גם הפוליטיקה עצמה).

יתר על כן, למעורבות יש גם יתרונות משל עצמה. המעורבות הפוליטית-חברתית מאפשרת פרספקטיבה שונה. וחשוב: המעורבות המיידית היא מקור לתובנות חשובות: החברה אינה רק כר לפעולה עבור סוציולוגיה ציבורית, היא המקום שבו מלומדים יכולים באמת ללמוד, ובמיוחד ללמוד מלא מלומדים, מבעלי ניסיון, מאלה שיודעים מכוון ההתנסות ומאלה שיודעות וממשיגות בעצמן, בניבים עממיים למיניהם.

אנשי המדעים המבקשים להיכנס לדיון הציבורי, לנקוט עמדה פוליטית, להיאבק נגד עוולות, מוזמנים לעשות זאת בלי שריון, בלי הנחות, בלי מטריית מגן. לא נביאים אקס-קתדרה. להיכנס לדיון הציבורי הדמוקרטי מתוך קבלה עמוקה של כלליו – פירוש הדבר לוותר באופן מודע על הייחוס האריסטוקרטי, על התוויות אינג' ודר' ופרופ', על השיוך

הפקולטטי ועל אותות ההצטיינות. לבקש את שני הדברים גם יחד – כלומר גם להיכנס למשחק הפוליטי וגם לבקש חסינות מטעמי ייחוס אקדמי – זה לא ישר אינטלקטואלית ולא הוגן פוליטית.

סיכום

אני רוצה לסיים בשאלות פתוחות, שאין לי להן פתרון. ראשית, נכון, לא בקלות מסירים את התוויות. לא מספיק להתעקש להופיע בדיון בטלוויזיה כשבבועה מתחת לא כתוב פרופ' קרום מהחוג לקרומולוגיה באוניברסיטת קרומפלי, אלא השם הפרטי ואולי השיוך הפוליטי. התווית דבקה בדובר. יש אפקטים של מעילה בהון, וגם של *guilt by association* (בורדייה, 2006 [1975]). לא מספיק להסיר את התווית, צריך גם להבהיר באמת שהיא אינה משנה דבר. מצד שני, יש מקרים שבהם לא צריך להסיר את התווית, אלה שבהם באמת מביאים לדיון את ההתמחות המקצועית, את הידע המבוסס (שאינו ניטרלי!), ולא רק את הדעה הפוליטית האישית. ומצד שלישי, התביעה למעול בהון, להעמיד את ההון הסמלי והתרבותי לרשות המנושלים, להשתמש בתגית בידיעה ברורה מה היא עושה, יכולה להגיע לפעמים גם "מלמטה", מהפעילים והנאבקים המבקשים לגיטימיות והכרה ומשקל לטיעוניהם (ולפעמים מלווה הציפייה הזאת גם באשליות בדבר כוחה של התגית לשנות את יחסי הכוחות). אין מתכון אחד בטוח כיצד להימנע משעתוק יחסי הכוח בין המחזיקים בסמכות אקדמית ובין מי שנאבק על קולו שלו, על קולה שלה, ובה בעת להעמיד את מה שכבר יש לנו (שקיבלנו כפריוילגיה חברתית, שאינה "שלנו" בזכות אבות). את ההון התרבותי, לרשות אלה שכה מעט משאבים עומדים לרשותם כשהם נאבקים על זכויותיהם. היעדר תשובה מוכנה מראש אינו סיבה להימנע ממעורבות, להפך, הוא מזכיר לנו שאין תשובות "תיאורטיות" שמייתרות את ההתמודדות עם הפרקטיקה הקונקרטית ועם אתגרי המורכבות שבה.

מכיוון אחר: למה שהצד הביקורתי יופיע בלי מדים, בלי תוויות, כשהצד שמנגד מגייס לצדו באופן סדיר ומובן מאליו אנשים עם תארים וסמכות, טכנוקרטים ונביאים בתשלום, כלכלנים להשכיר ומפריטים עם תואר? כאן אין לי תשובה של ממש. התשובה שתפקיד הסוציולוג לחשוף רק את מנגנוני הכוח הקיימים, את האצטלה התרבותית ואת הפרטיקולריות שמאחורי היומרה האוניברסלית – התשובה האלגנטית הזאת אינה מספיקה, משום שכניסה לדיון הציבורי לא יכולה להצטמצם לכך, זה לא שעשוע אינטלקטואלי גרידא – צריך גם לנקוט עמדות ממשיות ולנסות באמת להשפיע על מהלך הדברים.

נוסף על כך, קל לי להציע לאנשי מדעי החברה להיכנס לדיון ללא תואר וללא שריון בתור מומחה לתולדות ימי הביניים המאוחרים. איך יעשו זאת סוציולוגים שהחברה הזאת עצמה היא תחום עיסוקם, כיצד ייכנסו לדיון דמוקרטי עם כשירות ממשית אבל בלי יומרות לחסינות – את השאלה הזאת אני מחזיר לעצמנו, פתוחה. שווה שנמשיך לדבר עליה.

מקורות

- בורדייה, פ' (1975 [2006]). ביקורת השיח המלומד. תיאוריה וביקורת, 28, 70-74.
- בנימין, א' (2008). מעטים נגד רבים: תרומת דו"ח שוחט לפירוק מדינת הרווחה הסמויה. אוחזר ב-17 ביולי 2008 מתוך <http://www.tarabut.info/node/114>
- סבירסקי, ש' (2006). על כלכלה וחברה בימים של אימפריה. עיונים בתקומת ישראל, 16, 549-592.
- קמפ, א' ורייכמן, ר' (2007). עובדים וזרים. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- שוחט (2007). דו"ח הוועדה לבחינת מעמד מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בראשות מר אברהם (בייגה) שוחט, יולי 2007. אוחזר ב-17 ביולי 2008 מתוך www.che.org.il/download/files/shohat-report_e.pdf
- Hamon, H. & Rothman, P. (1981). *Les intellocrates: Expédition en haute intelligentsia*. Paris: Ramsay.
- Debray, R. (2007). Socialism: A life-cycle. *New Left Review (new series)*, 46, 5-28.

דברים לזכרה של גלית סעדה-אופיר

גלית סעדה-אופיר (1971-2008) הייתה פוסט-דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב וחוקרת ומרצה באוניברסיטה העברית. גלית לימדה באוניברסיטה הפתוחה ובמכללת אשקלון והייתה פעילה מזרחית פמיניסטית בארגונים רבים. ב-10 בדצמבר 2008 גלית ילדה תאומים בניתוח קיסרי, ולמחרת נפטרה.

מכל העולמות: דברים לגלית סעדה-אופיר

מירב אהרון*

פתאום שום דבר לא נראה מקרי. גלית כתבה על גבולות, הכלאות, מעברים. היא כתבה את ועל עצמה. בשלושה אוטובוסים, במטוסים, עם עגלת תינוק בידה וכשהמחשב הנייד על גבה היא יצרה, חצתה וחברה עולמות. בין אשקלון, ירושלים, שדרות, תל אביב וטורונטו היא כתבה והייתה. בעבודתה על להקות המוסיקה משדרות היא מזהה וסוללת בעת ובעונה אחת שלושה נתיבים שאנחנו, הדור השני של ההגירה ממדינות אסיה-אפריקה, יכול לפסוע בהם: "1. גיבוש זהות מזרחית מבודלת 2. קבלת הרעיון של כור ההיתוך, תוך בקשה לערוך שינויים במרכז התרבותי... 3. אימוץ גורף... של ערכי הישראליות השלטת" (סעדה-אופיר, 2001, עמ' 253).

אך בחייה ובמותה הייתה דרך רביעית. ב-2001, כשגלית מפרסמת את מאמר הביכורים שלה בסוציולוגיה ישראלית, היא עדיין לא אמה. ייקח לה שבע שנים ללדת את בנה בכורה זוהר. ב-2001 גלית הייתה הראשונה ליישם מושגים כמו היברידיזם וחקיינות, אזורי גבול ותרבות גבול. היא יצרה בשיח האקדמי הישראלי שפה ליישב בה את הגבולות שבין מחקר למעשה, בין מרכז לפריפריה, בינינו לבין הורינו. בשדרות היא למדה ולימדה אותנו שקווי גבול אינם רק מקומות של הפרדה אלא של חיכוך שמייצר בו בזמן גם חום וגם כעס. הרגשנו שתינו שנפתחות עבורנו אפשרויות, וכרגיל, גלית הייתה שם להוביל: היא פרסמה את מאמריה בכתבי העת המובילים, הוזמנה לכנסים וזכתה בפרסים. בד בבד חרבה על ראשינו האקדמיה הישראלית. מלגות קיום קוצצו, כדוקטורנטיות הוצאנו ממעגל התרגול וההוראה, ושלפנו מבית הורינו פרקטיקות צמצום וחיסכון חרושות עד זרא. במחלקה בתל

* המחלקה לארכיטקטורה, בצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב והמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
תודה ליובל עברי, חברים של גלית וכן זוגה ודוקטורנט בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב על עזרתו הרבה בפרויקט זה.

אביב, כשהריוני הולך לפניי, ניסיתי לשכנע שיש מקום למלגת השנה החמישית לנשים, והרי שנות הדוקטורט הן שנות הפיריון שלנו. "ואם היה לך סרטן", התריס מולי פרופ' מן המניין מהמחלקה, "תכריעי. את לא יכולה ליהנות מכל העולמות. את רוצה אקדמיה – תותרי על ילדים". ההיריון שלנו הוא סרטן בעיניו. אנחנו, שהיינו חשופות לאלפי לגלוגים, מצמוצים וקריצות של גזענות, לא דמיינו שהיא תפגע בנו בבטן הרכה, באמהות. הניכור והמאבק היו ללחם חוקנו. "מספר הגזענויות", כותב בורדייה במאמרו על גזענות האינטליגנציה, "הוא כמספר הקבוצות המרגישות צורך להצדיק את קיומן כפי שהוא, דבר שהוא תפקידה הקבוע של הגזענות" (בורדייה, 2005, עמ' 239). גלית לא ויתרה על ילדים, ולא כבה בה הלהט ליצור. גלית דיברה חכם ופשוט. הישגיה לא הגביהו את לבה. היא כתבה סיפורים ומאמרים, היא ישבה בכנסים ובוועדות היגוי. היא לא הכליאה בין עולמות. בהריונה היא הכילה את כל העולמות כולם.

בפגישתנו בניו יורק במאי 2008 כבר לא דיברנו תיאוריה או אידיאולוגיה. דיברנו על לילות ללא שינה, דיברנו על מחלות ודאגות, דיברנו על הקור הקנדי, ודיברנו על חיים במחסור. האמהות הנחושה של גלית היא הדרך הרביעית. דרך שסללה בגופה. היא לא נדרשה להכרעות או להכלאות. היא הייתה מנסרה שדרכה נשתברו רסיסים של מחוות, תפיסות עולם, ערכים ואמונות, ויצרו קשת מרהיבה של אדם שאפתני וצנוע, הישגי וחומל, חוקרת ואקטיביסטית, אינטלקטואלית ואמא.

מקורות

בורדייה, פייר (2005). שאלות בסוציולוגיה. תל אביב: רסלינג.
 סעדה־אופיר, גלית (2001). בין "ישראליות" ל"מזרחיות": הכלאות מוסיקליות מן העיר שדרות. סוציולוגיה ישראלית, ג(2), 253-276.

דברים על עבודתה של ד"ר גלית סעדה-אופיר

מוטי רגב*

סוגיית המוסיקה המזרחית בישראל לכדה ועדיין לוכדת את דמיונם הסוציולוגי והאנתרופולוגי של חוקרים בישראל, וגם במקומות אחרים. גלית סעדה-אופיר כתבה עבודת גמר לתואר מוסמך על התופעה שנהוג לכנותה "הלהקות של שדרות", והמשיכה לחקור את המוסיקה המזרחית, ובייחוד את קו התפר שבניה ובין הפופ-רוק הישראלי כולו. פרויקט מחקרי זה הניב שלושה מאמרים (אחד בעברית, והשניים האחרים פורסמו בכתבי עת מובילים באנתרופולוגיה). שלא כמו חוקרים אחרים, עבודתה של גלית על המוסיקה המזרחית הייתה רק נקודת משען שממנה יצאה לתור אחר כלים תיאורטיים שיסייעו לה לפענח את המורכבות של הזהות המזרחית בישראל. הומי באבא, פול גילרוי, אדוארד סעיד ואחרים הם ההוגים שאצלם חיפשה גלית תובנות, הארות וכלים כדי להקיש על האופן שבו מוסיקת הפופ-רוק שיוצרים וצורכים יוצאי ארצות ערב והאסלאם בישראל מבטאת את הייחודיות של מצבם התרבותי. החיבור שיצרה, בין תובנות מבית מדרשם של אלה ובין המוסיקה של להקות שדרות והמוסיקה המזרחית בכלל, הניב כאמור עבודות שבזמן הקצר שעבר מאז פורסמו כבר הספיקו להציב ציוני דרך בחקר האנתרופולוגי והסוציולוגי של המוסיקה הפופולרית בישראל.

במוקד עבודתה של גלית מצוי פירוק של הקטגוריה מוסיקה מזרחית, שחושף את ריבוי התודעות, הכיוונים התרבותיים והפרקטיקות המוסיקליות שדרכם ניסו יוצרים וקהלים בישראל לשמר מצד אחד קשר עם מורשות יהודיות-ערביות, ומצד שני לממש שייכות עכשווית ומודרנית, אם להקשר קוסמופוליטי כלשהו ואם לישראליות ההגמונית. פופ של אזורי גבול (borderland pop), כינתה זאת גלית באחד המאמרים, שבו מתערבבים ומתנגשים הקשרים תרבותיים מגוונים. לא אחידות סגנונית ולא דיכוטומיה פשטנית בין מזרחיות לאשכנזיות. גלית חשפה בניתוחיה את הגיוון היצירתי בתחום הפופ-רוק שצמח בקרב היהודים-הערבים, כפי שהעדיפה לכנותם. היא היטיבה גם למקם את ההגיוון החברתי שמניע את הגיוון הזה, והוא האילוץ של קבוצה זו להתמודד עם מה שהוצג בפניה ככוחות תרבותיים סותרים. בין ביקורת מתוחכמת, לא בוטה, כלפי המציאות התרבותית של ישראל, ובין אהדה מסויגת למושא מחקרה, גלית הציגה מבט אנתרופולוגי מפוכח, רחוק מחנופה, נקי מהתנשאות, על העשייה המוסיקלית של פופ-רוק בקרב יוצאי ארצות ערב בישראל.

ב-2006 השלימה גלית את הדוקטורט, בנושא הפעילות הסטודנטיאליה באוניברסיטה. עבודתה המחקרית של גלית הייתה חכמה, מרחיבת דעת, ובמובן מסוים גם אמיצה. היא נעשתה מתוך תשוקה אינטלקטואלית, סקרנות אמיתית ומחויבות אישית רבה. וזו הייתה אמורה להיות רק ההתחלה.

* המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

מקורות

- סעדה, גלית (1999). עמדות ואסטרטגיות פעולה לכינונה של זהות מזרחית: עשייה מוסיקלית בעיר שדרות. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- סעדה־אופיר, גלית (2001). בין "ישראליות" ל"מזרחיות": הכלאות מוסיקליות מן העיר שדרות. סוציולוגיה ישראלית, ג(2), 276-253.
- (2006). האוניברסיטה העברית כזירת פעילות סטודנטיאלית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- Saada-Ophir, Galit (2006). Borderland pop: Arab Jewish musicians and the politics of performance. *Cultural Anthropology*, 21(2), 205–233.
- (2007). Mizrahi subaltern counterpoints: Sderot's alternative bands. *Anthropological Quarterly*, 80(3), 711–736.

זה לא נגמר הסיפור: דברים לד"ר גלית סעדה-אופיר

אלי ברקת*

...מכל וכל, כשישבת לידי מורתי החמדמדה מזל, ידעתי, שלא רק שהתחנונים לא עזרו לי, גם הגסיסה לא תגיע. ואז כשנסענו באוטובוס הכחול לבן של יעקב, כל הילדים באוטובוס שרו "הנהג שלנו חברמן, הוא ייקח אותנו לתימן" הוא חיך אליהם דרך המראה וזמזם בשקט שיר בערבית. אני לא שרתי עם כל התלמידים, אני לא אוהבת לשיר ביחד. גם אבא כשהוא שר, הוא שר עם עצמו לבד במקלחת שירים בערבית. יודה פעם אמר לי שלא יפה לדבר ערבית, כי הערבים הם האויבים של המדינה שלנו, ואנחנו חייבים לדבר בשפה העברית, כי זה עוון לדבר ערבית. אני ת'אמת אגיד לכם לא כל-כך האמנתי לו, למרות שידעתי שהערבים הם האויבים של מדינתנו היפה והיקרה, אבל קוראי החמדמדים, אבי לא אישר עושה לא עושה עוונות ככוונה. אבל באותו הלילה שיהיה, על כל מקרה, אני דיברתי עם הבבא סאלי הקדוש מהשמיים, שיסלחו לאבא, כי גם אם הוא עשה עוון, זה לא ככוונה, מה לעשות ככה זה התפלק לו שיר בערבית במקלחת... (מתוך גלית סעדה, "זה לא נגמר הסיפור", ביטאון תא צ"ח – עזות מצח, חורף 1998, עמ' 64)

"גלית סעדה, פעילה פמיניסטית. תלמידת תואר שני בחוג לסוציולוגיה", כך, בתמציתיות סתמית, כתבנו לפני עשר שנים בדף הסוגר של ביטאון תא צ"ח (צדק חברתי), שגלית הייתה בין מקימיו. גלית, שעבדה ב"קול האישה" והייתה מעמודי התווך של היחידה למעורבות חברתית, עשתה אתנו את הדרך המחשלת מפעילי ציבור ואייסף להקמת צ"ח להקמת הקשת הדמוקרטית המזרחית להקמת ממזרח שמש, והייתה שותפה בסיפור החיים, בפריצה אל תוך מחוזות ההשכלה הגבוהה, ברצון לפתוח את הדלת בפנים, בעדינות הנדרשת, בצורך להתקדם ולהצליח בלי לנטוש את האחים בבית.

לגלית הייתה דרך מיוחדת. כמו יסמין בסיפור שלה, היא ידעה למי להאמין ולמה לא להאמין, אבל את "חדות הבחנתה ויכולת הביטוי הגבוהות שלה" היא שמרה לשיחות שאחרי. אז, כשכל המתדיינים השתקו, היא, בשלושה משפטים, הייתה מסמנת "מה באמת קרה פה" ו"מי משרת מה". גלית לא אהבה לשיר ביחד, היא העדיפה לחייך ולהציב מראה. היא זמזמה בשקט והמשיכה לכתוב.

...פעם אני ואמא ראינו סרט בטלוויזיה, ואני שקשה עלי לקרוא את התרגום, כי אני בכיתה של אהבלים או כמו שאמרה פעם היועצת לאבא שלי: "בהשוואה לילדים אחרים בעלי קשיי למידה ליסמין יכולות מפתיעות, היא חדת הבחנה ובעלת כושר ביטוי גבוה". ואז אבא הסתכל עלי, שישבתי בדיוק באותו הזמן לידו בחדר של היועצת החמדמדה יפעת, שהיא יפה בגלל עיניה הכחולות המבריקות ובגלל עורה הלבן, ואז

* ממזרח שמש, המרכז למנהיגות יהודית חברתית

הוא ליטף לי את הראש ושתק, ונגע בעינו השמאלית כמו ניגב דמעה דמיונית. ואני הייתי כלי־כך גאה על חרות הבחנתי ועל יכולת הביטוי הגבוהה שלי כך שהחלטתי, קוראי היקרים והחמדמדים להיות סופרת ולא סופרת של סתם... (שם, עמ' 61)

גלית נהייתה סופרת, ובהחלט לא סופרת של סתם. בהרבה מובנים, בסיפור שלה, היא כתבה גם את הסיפור שלנו, סיפור של מאבק מתמשך, וכמו שהיא כתבה, בהחלט לא נגמר הסיפור.

בסיפור הדמיוני שלה היא כתבה שהיא מרגישה "שיש לי מין נחש קטן ושחור בראות בתוך הבטן שלי, וככה הוא גדל והולך, גדל והולך" (עמ' 64). אני מניח שהיא רצתה לתאר באופן סימבולי את הסכנה שבכאב, את החשש מהזעם שיעלה על גדותיו. מי העלה אז על דעתו את מותה בטרם עת של סיפור ההצלחה שלנו. הסיפור שלה הוא גם שלנו. ולא, לא נגמר הסיפור.

ביקורות ספרים

יגיל לוי. מצבא העם לצבא הפריפריות.
ירושלים: כרמל, 2007. 382 עמודים

פאנל בכתב
בהשתתפות: אורנה ששון-לוי*, עדנה לומסקי-פדר** ואייל בן-ארי***
מגיב: יגיל לוי****

ממיליטריזם חומרני לצבא של פריפריות, האומנם?

הספר החדש של יגיל לוי, מצבא העם לצבא הפריפריות, הוא המשך ישיר לספרו צבא אחר לישראל: ממיליטריזם חומרני בישראל, ויש לראות בהם מקשה אחת. יחד שני הספרים מערערים את הניתוח המקובל בספרות על צבא בישראל, מחדשים עליו ומאתגרים אותו בכמה וכמה מובנים.

בספר הראשון טוען לוי שהמיליטריזם בישראל התגבש כמיליטריזם חומרני. אם ממיליטריזם מציין מצב שבו אלימות מאורגנת, מלחמה והכנות למלחמה נתפסות כדרך לגיטימית ואף רצויה לפתרון בעיות פוליטיות, הרי ממיליטריזם חומרני הוא מצב שבו קבוצות חברתיות מפיקות מהלחימה המתמשכת תגמולים סמליים וחומריים. במילים אחרות, ממיליטריזם חומרני הוא מצב חברתי שבו למשאבים מהשדה הצבאי יש ערך גבוה, ולכן גם יכולת ההֶמְיִרוּת (convertibility) שלהם לשדה האזרחי גבוהה. ביתר פירוט, הממיליטריזם בישראל ניוון מהתועלת הכלכלית והסימבולית שהמעמד הבינוני, ובעיקר גברים מערביים חילונים, הפיקו ממצב המלחמה. תועלת זו תורגמה לשליטה חברתית ולאיי שוויון חברתי. לכן בתוך הצבא הובנתה היררכיה ששיקפה ושעתקה את ההיררכיה בחברה האזרחית, ומבנה האזרחות עצמו עוצב ונקבע על פי מידת התרומה של יחידים וקבוצות לביטחון המדינה. ואולם, אחרי מלחמת 1973, טוען לוי, החל הממיליטריזם לשקוע; מצד אחד עלו מחירי המלחמה ונעשו גבוהים מרווחיה, ומצד שני הציעה הגלובליזציה מקורות חדשים לתגמולים כלכליים עבור הקבוצות המערביות החילוניות, והן החלו להתרחק מתמיכה בצבא ואף משירות בצבא. תהליך הדה-ממיליטריזציה שעברה הקבוצה הדומיננטית אפשר כניסה של

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והתכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר אילן
** בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים
*** המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
**** המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

קבוצות חדשות לצבא – דתיים-לאומיים, נשים, מזרחים ממעמד נמוך, מהגרים חדשים, דרווים וברדואים – שנלחמו על מעמדן בחברה בישראל דרך מאבק לשירות שווה. כך התאפשר לצבא לאייש את השורות בכוח אדם שמגלה נאמנות לאופן ההתנהלות הצבאית, ונכנתה בו ארכיטקטורה חברתית חדשה. כניסתן של הקבוצות החדשות והמאבק של חלקן לגיוס שווה הביא לרה-מיליטריזציה, כלומר לתחייה של הצבאיות בחלקים מהחברה ובצבא עצמו.

אם כן, המצב היום הוא שבחברה הישראלית מתקיימות בה בעת שתי מגמות סותרות: שקיעה של צבאיות (דה-מיליטריזציה) בקרב האליטות המערביות החילוניות, בצד עלייה של צבאיות (רה-מיליטריזציה) בקרב קבוצות פריפריאליות שקוראות תגר על הדומיננטיות המערבית החילונית. הצבא עצמו נעשה מוקד של מאבקים בין-קבוצתיים בעלי אופי אתני-מעמדי, מגדרי ובין-תרבותי.

בספרו השני ממשיך לוי את הטיעון של הספר הקודם, שלפיו המשוואה הרפובליקנית, כלומר יחסי חליפין הוגנים בין תרומה של קבוצות חברתיות ובין התמורה שהן מקבלות מהמדינה בדמות תגמולים חומריים וסמליים, הופרה בשנות השמונים, ומפתח את הדיון בהשלכות של תהליך זה על השינויים בארכיטקטורה החברתית של הצבא ועל אופן פעילותו. הספר מנתח את "תהפוכות העשור" שהתרחשו מ-1995 ועד קיץ 2006 כדי להבין את ה"זיג-זג" המהיר שעשתה ישראל מניסוח הסכמי אוסלו (ואף התחלת מימושם), לפעולה תוקפנית באינתיפאדת אל-אקצה, להתנתקות, שנתפסת כמהלך מתון, ולמלחמת לבנון השנייה. בעשור זה, טוען לוי, באה לידי ביטוי ביתר שאת הפיכתו של הצבא לגוף המוכפף לכללי השוק והכלכלה הגלובלית ולא לכלליה של המדינה בלבד. בד בבד מלמד לוי בניתוחו שהארגון הצבאי אינו רק מוכפף לסדר חברתי אלא הוא סוכן חברתי שפועל באופן אקטיבי ויוזם בתוך סדר זה ותורם במידה רבה לעיצובו.

לשינוי במבנה החברתי של הצבא יש, לפי לוי, כמה השלכות מרכזיות:

1. כדי לשמר במצבת כוח האדם של הצבא את הקבוצות החדשות שנכנסו אליו, הוא מגיע להסדרים דתיים, מגדריים, כלכליים ותרבותיים חדשים, ובמובן זה נעשה "צבא של פריפריות".
2. מתפתח פער לגיטימציות שממוקד בפעולת הצבא. מצד אחד מתרחבות ההסכמה החברתית והתמיכה בהפעלת כוח צבאי נגד אויבי המדינה, ומצד שני הולכת ופוחתת הנכונות לקבל את המחיר האישי והחברתי הכרוך בנפגעים ואת המחיר הכלכלי של הפעלת כוח צבאי.
3. הצבא מתפצל למעשה לשני ארגונים: צבא שיטור, שרוב הלוחמים המרכיבים אותו באים מהפריפריות ומסכנים את גופם ואת חייהם בעבודת לחימה, וצבא טכנולוגי, שחייליו מגיעים מהמעמד הבינוני ועוסקים בלחימה באמצעות טכנולוגיות מתוחכמות (למשל טיס) או בשירות במערכים טכנולוגיים אחרים, כגון מודיעין או ממר"ם. גבריותם של חיילים אלה מבוססת על תפיסתם כמנהלים בעלי ידע ורשתות חברתיות שמניבות הון חברתי רב ערך. לכל אחד מהצבאות יש הגיון פעולה אחר, תרבות ארגונית אחרת ומטרות אחרות.
4. כתוצאה מהשינוי במבנה החברתי של הצבא ומההתפצלות לשני ארגונים, הצבא פועל באופן אלים וכוחני יותר. הקבוצות המוחלשות ראות בצבא זירה של תחרות מול קבוצות המקור שמהן באו, וכן מול קבוצות אחרות בצבא. על מנת להצדיק את גיוסן, וכן כדי

להוכיח גבריות מועצמת והישגים צבאיים, הן תבחרנה בדרך פעולה אלימה ולוחמנית יותר. תחרותיות זאת, בצד היעדר ריסון פנימי, מביאה לעלייה במפלס האלימות של הצבא.

5. נסיגת המעמד הבינוני מהיחידות הלוחמות מביאה לאדישות של ההורים בני מעמד זה כלפי דרכי פעולתו של הצבא ואופי משימותיו, ולכן גם לירידה בעוצמת המחאה נגד הצבא. במעמדות הנמוכים, מניח לוי, תהיה פחות מחאה ויותר השלמה עם השכול, וכשיש מחאה, היא אינה מאתגרת את החשיבה הצבאית, אלא היא אינסטרומנטלית ונשארת בתוך השיח הצבאי, כפי שאכן ראינו במהלך מלחמת לבנון השנייה (דו"ח קשב, 2007).

המסקנה העיקרית שאליה חותר לוי, ושנגדה הוא יוצא, היא שהשינויים הכלכליים, החברתיים הטכנולוגיים והתרבותיים שהצבא עובר, בצד גורמים גיאופוליטיים, מובילים אותו לאמץ מודל גיוס סלקטיבי ובהדרגה להפוך לצבא מקצועי, דוגמת השינוי שעשו רוב מדינות המערב בשלושת העשורים האחרונים. גיוס סלקטיבי קיים כבר היום ביחס לנשים ולחיילי מילואים, והוא הולך ומתגבש גם ביחס לגיוס הגברים. לגיוס סלקטיבי, לפי לוי, יש כמה השלכות שליליות. ראשית, גיוס סלקטיבי יחליש עוד את מעמדו של הצבא ויצמצם את ערכם של התגמולים הסמליים שהוא מעניק, מכיוון שהשירות יתפס כמשלח יד שמחייב תגמול חומרי ותו לא. או אז יגדל עוד יותר חלקן של הקבוצות הדתיות המתגייסות מתוך אידיאולוגיה, וכן חלקן של הקבוצות המוחלשות שימצאו בצבא ערוץ אפשרי למוביליות. לפיכך צבא מקצועי יגביר את אי השוויון בנטל הלחימה, שכן הלוחמים יבואו מהקבוצות העניות ביותר. כאן לוי אינו נוקט לשון עדינה: המדינה, הוא אומר, רוכשת תמורת סכום נמוך יחסית את גופם של צעירים מקבוצות חלשות, תוך ניצול מצוקתם. מהלך זה אינו שונה מזנות או סחר באברים! יתר על כן, עם שקיעתה של מדינת הרווחה יתרחב הפער בין התרומה הצבאית של הקבוצות המוחלשות ובין התמורה שהן מקבלות מהמדינה, תהליך שמעורר שאלות מוסריות, ממש כמו שעורר בשעתו ייצוג היתר של שחורים בין ההרוגים של צבא ארצות הברית בוויטנאם.

מכיוון שבני המעמד הבינוני ירגישו מנוכרים מן הצבא ואדישים לדרכי פעולתו ומשימותיו, תרד רמת הפיקוח האזרחי על הצבא, וכך יהיה קל יותר להפעיל אותו למשימות שנויות במחלוקת. ההיררכיה בין צבא השיטור לצבא הטכנולוגי תתחדד, והצבא יהפוך לזירה של מאבקים חלוקתיים. ללא המיגון של "צבא העם", עשוי שיח הזהויות בצבא לחזק אתנוצנטריות, הומופוביה, גזענות וסקסיזם. ובעיקר, התחרות בין היחידות תעלה את רף הלוחמנות, והצבא עצמו יאמץ מדיניות לוחמנית יותר. לכן, כדי להיזהר מהפעלת הצבא למשימות שנויות במחלוקת ובאופן הכרוך בכוחניות יתר, לוי קורא באופן ברור, אם כי אולי לא ברור מספיק, לשמר את גיוס החובה, קריאה שאינה פופולרית בלשון המעטה במחקר הביקורתי על הצבא.

עבודתו של לוי מרשימה ביותר בשל יכולתו להציע תיאוריה שמבוססת על ניתוח המשלב תהליכים היסטוריים, חברתיים, פוליטיים, גיאופוליטיים ותרבותיים ושואב מדיסציפלינות מגוונות: מדעי המדינה, היסטוריה, סוציולוגיה וכלכלה. הספר אוסף אל תוכו את מגוון המחקר המקומי העוסק בצבא (עבודות של חוקרים כמו אורי בן-אליעזר, שרית הלמן, סטיוארט כהן, יורם פרי, אורי רם, גרשון שפיר ויואב פלד, וכן כותבי סקירה זו) ומציע ניתוח מקורי ומרתק

של הקשר בין תהליכים פנים־צבאיים ובין תהליכי מיליטריזציה ודה־מיליטריזציה שהחברה עוברת, מתוך דגש על מגמות שינוי בצד תהליכי שעתוק.

החידוש בעבודתו של לוי הוא בהכנסת הממד החומרי לניתוח של יחסי צבא־חברה בישראל. לוי כותב בתוך המסורת הסוציולוגית הרואה בישראל חברה מיליטריסטית, אבל הוא מכניס לתוכה פרמטר חדש שהיה סמוי עד כה: אינטרסים כלכליים חומריים. הכוחות המניעים את המיליטריזם הם התגמולים הכלכליים והסמליים שהקבוצה השלטת מקבלת (או לא מקבלת) ממצב של מלחמה. זהו אפוא שילוב בין ניתוח ניאו־מרקסיסטי לניתוח ובריאני: הניתוח הניאו־מרקסיסטי, שלפיו התהליך הכלכלי הוא הקובע, אבל אין כאן רדוקציה לכלכלה, אלא המדינה היא כשלעצמה גורם פעיל בתהליכים הכלכליים; וניתוח ובריאני, משום שבצד המבנה החומרי, לוי מעניק חשיבות מרכזית ליוקרה ולסטטוס חברתיים כמשאבים קריטיים שמעצבים בתורם את המבנה החברתי.

עבודתו של לוי ייחודית גם בכך שהוא משמיע קול עצמאי שאינו נכנע להלכי רוח מקובלים בשיח הביקורתי. גם בספר זה הוא מנהל ויכוח עם תפיסות כמעט מובנות מאליהן בשיח הביקורתי בכלל ובשיח הפמיניסטי בפרט. הוויכוח הראשון הוא עם הקריאה לבטל את חובת הגיוס ולבסס צבא מקצועי קטן למטרות הגנה בלבד, מתוך הנחה שמהלך זה יביא לחברה פחות מיליטריסטית. לוי מראה שזו הנחה שגויה, שכן המעבר לצבא מקצועי יכול להביא דווקא למדיניות ולפרקטיקות לוחמניות יותר, כמו שמלמדת ההיסטוריה של ארצות הברית, שצבאה היה מעורב בלחימה לעתים קרובות מאוד מאז ביטול גיוס החובה והקמת הצבא המקצועי ב־1973.

הוויכוח השני נוגע לקשר שבין מיליטריזם ובין מדינת הרווחה. קבוצות פמיניסטיות וקבוצות שמאל חברתי קושרות בין שלום ובין רווחה ומנגידות בין מיליטריזם לרווחה חברתית. הטענה הרווחת היא שההשקעה בביטחון באה על חשבון השקעה בחינוך, בבריאות וברווחה. לוי מראה בספרו שבארץ נסיגות צבאיות משולבות בנסיגה של מדינת הרווחה. הדוגמה הבולטת היא תהליך אוסלו שלווה בהאצה של מדיניות כלכלית ניאו־ליברלית שהחלישה את מדינת הרווחה. בישראל, טוען לוי, אין קשר הכרחי בין תקציב הביטחון לאי שוויון חברתי. בעוד שאי השוויון צמח בין 1980 ל־2002 ביותר מ־20%, הרי שחלקה של הצריכה הביטחונית בתמ"ג (תוצר מקומי גולמי) ירד בשנים אלה בכ־60%. כלומר בניגוד לטיעון הרווח שאם נשקיע פחות בביטחון – למשל ברכישת נשק או בסלילת כבישים עוקפים – יתפנה כסף לרווחה, לוי מראה שתקציב הביטחון אינו יכול להימנות עם מחוללי אי השוויון בחברה הישראלית, אלא תהליכי השוק הם שהשפיעו בה בעת הן על הצבא והן על מדינת הרווחה, כשאי אפשר עוד לטעון שזה בא על חשבון זה. זאת ועוד, הקישור הנפוץ בין ביטחון לעוני בשיח הציבורי מאפשר דווקא לבעלי ההון להסיט את הדיון מגורמי העוני האמיתיים (שכר המינימום הנמוך ואי אכיפתו, הקלות במיסוי של בעלי הון, מעבר מחוזים קיבוציים לחוזים אישיים, העסקה דרך חברות כוח אדם ועוד).

הניתוח של לוי מדגים אפוא את היופי ואת הכוח שבתזות גדולות המצביעות על תהליכים רחבים ומאלצות אותנו לחשוב מחדש על הסוגיות העומדות במרכז הוויכוח הציבורי והאקדמי. זה כוחו של הניתוח בספר, אך זו גם חולשתו, בייחוד מנקודת המבט של קוראים שבוחנים את הצבא ממבט פנומנולוגי ואנתרופולוגי.

מפרספקטיבה ביקורתית יש לשאול האם הצבא העכשווי הוא אכן צבא של פריפריות? האומנם במקום "צבא העם" הפך הצבא ל"צבא של עממים", כפי שטוען לוי? לרגע נדמה שלוי שואף לחזור לצבא הישן, הלכאורה אוניברסליסטי, לכאורה אחיד והומוגני. אבל צריך לזכור שגם הצבא הישן היה מובנה באופן היררכי על בסיס לאומיות, מעמד, אתניות ומגדר (ראו למשל סבירסקי, 1995; סמוחה, 1983), וייתכן שדווקא הצבא הנוכחי הוא צבא העם, שכן יש בו ייצוג לקבוצות חברתיות מגוונות יותר, כולל קבוצות שבעבר הודרו ממנו או מהליבה שלו. הטענה לצבא הפריפריות אינה בעייתית רק מבחינה נורמטיבית, אלא גם עובדתית, שכן רוב בנייהן ובנותיהן של הקבוצות הפריפריאליות הגדולות – חרדים וערבים – אינם משרתים בצבא, ובהקשר של החרדים תהליך זה מתרחב עם השנים. אמנם אפשר לטעון שהצבא נעשה פריפריאלי יותר בגלל הנסיגה של הקבוצות הדומיננטיות ממנו, אך קשה לטעון שהוא נעשה צבא של פריפריות.

נקודה בעייתית שנייה היא אופיו המבני והדטרמיניסטי של הניתוח. הניתוח של לוי ממוקד בלוגיקה של המבנה החברתי ולא בתהליכים המתרחשים במסגרתו. כך הוא עוסק בעקרון הפעולה של המערכת, אך אינו מראה את האופן שבו השחקנים פועלים בתוכה. לוי מבקש לחבר בין גישת חליפין לגישה מבנית, אבל למעשה אינו מראה לנו את התהליך ואת הדינמיקה של החליפין, אלא מניח את כללי החליפין ואת האינטרסים והמוטיבציות המניעים יחסים אלה. יש כאן במידה רבה כרוניקה ידועה מראש שנותנת מעט מאוד מקום לאלה שמפעילים אותה ושעשויים אולי לשנותה. כמה דוגמאות תסייענה להבהיר את הדברים:

תהליך ההתנתקות מעזה נתקל בהתנגדות מעטה יחסית מצד חיילים ששייכים למחנה הציוני-דתי. הסברו של לוי לתופעה מתמקד באופן שבו הצבא הפך למשוקע בתוך הרשתות החברתיות של קבוצה זו, שהאינטרסים שלה הם לשמור על הזיקה לצה"ל ולהמשיך להתקדם בשורותיו. טיעון זה מניח שחישוב רציונלי של חברי הקבוצה הוא שהנחה אותם שלא להיכנס לעימות חריף עם הצבא. ואולם, האומנם אפשר להניח תהליכים כה רציונליים, מחושבים ונשלטים כפי שלוי מתאר ביחס לתהליך ההתנתקות? לטעמנו, לוי נוטה להמעיט בערכו של מרכיב הנאמנות למדינה שיש לו משמעות דתית בקרב חיילים אלה וששיחק תפקיד חשוב בצד האינטרסים. כמו כן, בנייתו את ההתנתקות מפחית לוי בחשיבותם של מרכיבי חוסר הוודאות ובפעולות של ניסוי וטעייה בהתנהלות הצבא.

אותה בעייתיות עולה מהניתוח שלו את מלחמת לבנון השנייה. על פי לוי, הבעיה במלחמת לבנון לא הייתה בתהליך קבלת ההחלטות של הממשלה וגם לא בתפקוד של צה"ל, אלא היא תולדה של תהליכים חברתיים רחבים כלליים. אך האם אפשר להסביר את כישלוננו של הצבא רק כתולדה של תנאים חברתיים? שהרי החלטות פוליטיות אינן מתקבלות אוטומטית כנגזרת של תהליך דטרמיניסטי, כפי שאכן מעידים הוויכוחים שהיו בתוך הממשלה. באותו אופן אין להבין התפתחויות פנים-צבאיות, כמו תפיסת השליטה והלחימה של צה"ל בשטחים הכבושים, רק כנגזרת של גורמים חברתיים חיצוניים. אין ספק שלוי מאיר בפנינו "עובדות חברתיות" מרתקות, אך בשאיפתו להציע ניתוח סוציולוגי-מבני הוא לעתים מרחיק לכת יתר על המידה.

הניתוח המבני בעייתי גם בדרך שבה מציג לוי את פעולתן של הקבוצות החברתיות השונות. בבסיס הספר עומדת תפיסה של שוק חופשי שמניחה שלקבוצות חברתיות יש תודעה קיבוצית חזקה ושהן בוחרות להיכנס לצבא ולצאת ממנו לפי רצונן החופשי. למעשה,

המבנה של צבא חובה הוא מבנה כפוי שמנהל את הכניסה והיציאה לארגון, כשלקבוצות החברתיות יש דרגות חופש שונות בהתנהלותן מולו. כך כניסתם המוגברת של מזרחים בני מעמד נמוך לצבא אינה בהכרח ביטוי לפעולה מתוך שיקולים כלכליים רציונליים של בני הקבוצה הנובעים ממיליטריזם חומרי, אלא ייתכן שזו תוצאה של היותם קבוצה חלשה יותר (בהשוואה למשל לאשכנזים בני המעמד הבינוני) ומאורגנת פחות (בהשוואה למשל לחרדים), ולפיכך גם חשופה יותר לכוח הגיוס (כמו לאי גיוס) של המדינה. יתר על כן, הכוח הכופה של המדינה, כמו האינטרסים והמוטיבציות של הקבוצות, פועלים באופן שונה לחלוטין בהקשר של צבא הקבע בהשוואה לצבא החובה. ההבדלים בין שני ה"צבאות", כמו המוטיבציות השונות של חיילי חובה בהשוואה לחיילי קבע, אינם נדונים באופן שיטתי ומסודר בפרקי הספר.

באשר להתנהגותה של הקבוצה הדומיננטית: גם אם אנו שותפים לטענה הכללית של לוי, שקבוצה זו נסוגה בהדרגה מהאתוס הצבאי, הרי ברור שאין לדבר על קבוצה זו בהכללה גורפת. כפי שראינו לאחרונה בפרסומים צעקניים בעיתונות, בניה ובנותיה של קבוצה זו מככבים הן ברשימת בתי הספר ה"קרביים" והן בבתי הספר ה"לא קרביים".¹ יש לבחון אפוא את מגננוני הביניים, כמו למשל תרבות בית הספר, שמסבירים את ההתנהגות המגוונת בקרב בני הקבוצה. הגדרה כללית וגורפת מעין זו מאפיינת את הדיון גם בקבוצות החברתיות האחרות הנדונות בספר, ולעתים קרובות מתעוררת תחושה של אי נחת מהעדר ניתוח מעודן ומבוסס אמפירית.

באופן דומה, המוטיבציות של הקבוצות הן ציר מרכזי בניתוח של לוי, אך הוא אינו מציג ביסוס מחקרי שמגבה את הטענה על המוטיבציות הללו, אלא משער אותן מתוך התוצאות בשטח. לוי מודע לבעייתיות זו (ראו למשל עמ' 99), ובכל זאת פורש תזה רחבה בלי לבססה. למשל, הספר טוען שהמבחן להוכחה עצמית של הקבוצות הפריפריאליות מתבטא בהפעלת אלימות יתר. אך המבחן להוכחה עצמית יכול להיות גם דרך היכולת לפרנס, דרך השתלבות בקורס קצינים או דרך השתלבות במקצועות טכנולוגיים שגם יקנו לחייל מקצוע עתידי ממקצועות המעמד הבינוני. כך או כך, טענה כזו צריכה להתבסס על מחקר פנומנולוגי, ובלעדיו היא נשארת בגדר השערה בלבד.

ומכיוון אחר: האם איננו מאבדים יותר מדי מכוח ההסבר כשאנו מפרשים את ההתנהגות של הציונות הדתית במושגים של המשוואה הרפובליקנית ולא במושגים דתיים? הקידוש של השירות הצבאי בקרב חלק ניכר מבני הציונות הדתית הוא ביטוי לצורך לשלב בחקר השירות הצבאי מסגרת תיאורטית ששמה במרכז את עולם המשמעות של המתגייסים. על פי זה, את קידוש השירות אי אפשר להבין רק במושגים של חליפין חברתיים ותגמולים סמליים, אלא יש לפרש את המניעים של בני קבוצה זו להתגייס ואת המחויבות שלהם לצבא מתוך עולם המשמעות שלהם. יש להבין זאת גם מתוך האמונות שלהם ביחס למדינה, חזונו המשיחי ביחס לעם היהודי, ותפיסתם באשר לתפקידה של הציונות הדתית במימוש חזון זה. ללא מחקר פנומנולוגי, התיאוריה נופלת להכללות מאחדות: ההנחה שלנשים, בדואים, מהגרים

1 יוסי יהושע ותמר טרבלסי חדר, "בית ספר לחיילים מתחילים", ידיעות אחרונות, 23 בנובמבר 2007, חלק א', עמ' 2-3.

וחרדים יש אינטרסים דומים שיושגו על ידי השתתפות אלימה יותר בצבא מתייחסת אל כל הקבוצות כאילו היו מקשה אחת.

ונקודה אחרונה: על פניו, הניתוח של לוי בא ללמד על כרסום בכוחה של האזרחות הרפובליקנית ועל עלייתם של כוחות השוק בעיצוב השירות הצבאי, אך בו בזמן הספר מניח את ההגמוניה של האזרחות הרפובליקנית, וכן את הדומיננטיות של הגבריות הצבאית הלוחמת המזוהה אתה. הדיון בהשתתפותן החברתית של הקבוצות השונות מצד אחד ובהתנהלות הצבא מצד שני ממוקד במשוואה הרפובליקנית, כלומר בשינוי מאזן התגמולים הצמודים לה ובהרכב הקבוצות המבקשות להשתמש בה. יתר על כן, הדיון המשווה בין מספר ההרוגים לפי מעמד ומוצא הוא דיון שלא רק עולה תיאורטית מתוך המשוואה הרפובליקנית אלא אף מחזק אותה נורמטיבית. כלומר גם בעיני הכותב עצמו הנפילה בקרב היא המדד האולטימטיבי של אזרחות והשתתפות. וכאן נוצר פרדוקס: אם הספר קורא למדיניות לוחמנית פחות, אולי צריכה לעלות ממנו גם קריאה למדינה המושתתת לא על תפיסת אזרחות רפובליקנית שבה האזרח נמדד על פי מידת תרומתו לביטחון, אלא על תרומה מסוג אחר כמו שירות בארגונים של החברה האזרחית או תפיסת אזרחות ליברלית ומכלילה יותר. תפיסת אזרחות רפובליקנית מעודדת ריבוד על פי תרומה, הגדרה נוקשה של גבולות הקולקטיב והדרה של רבים אל מחוץ לגבולות אלה, וכן פעולה לוחמנית ואלימה לשימור הגבולות. אף שהספר עוסק בצבא, אולי כדאי לבחון, באופן קולקטיבי, עידוד של תפיסות אזרחיות שהן מעט פחות רפובליקניות ומעט יותר ליברליות. במדינה כזאת מספר ההרוגים לא יהיה מדד לרמת השתתפות יותר מאשר תשלום מסים, שמירה על חוק וסדר או שירות אזרחי בבתי חולים.

למרות בעיות אלה, ספרו של לוי הוא קריאת חובה לא רק למי שעוסק ביחסי צבא-חברה בישראל, אלא לכל מי שמנסה להבין את התהליכים החברתיים העוברים על ישראל בעשורים האחרונים.

אורנה ששון-לוי, עדנה לומסקי-פדר ואייל בן-ארי

מקורות

- סבירסקי, ש' (1995). זרעים של אי שוויון. תל אביב: ברירות.
- סמוחה, ס' (1983). עדתיות וצבא בישראל: תזות לדיון ולמחקר. מדינה, ממשל ויחסים בין-לאומיים, 22, 5-33.
- קשב – מרכז להגנת הדמוקרטיה בישראל (2007). מלחמה עד הרגע האחרון: התקשורת הישראלית במלחמת לבנון השנייה. ירושלים: קשב.

תגובה

אני מודה לחבריי אורנה ששון-לוי, עדנה לומסקי-פדר ואייל בן-ארי על ההצגה הבהירה של טיעוני בספר מצבא העם לצבא הפריפריות ועל הערותיהם הביקורתיות.

מצבא העם לצבא הפריפריות מבקש להבין כיצד תהליכים שמתרחשים בתוך הצבא משפיעים על דפוסי תפקודו כמכשיר למימוש מדיניות פוליטית. העוגן המרכזי בספר זה הוא המשוואה הרפובליקנית, כלומר ניתוח הזיקות שבין ההקרבה הצבאית של הקבוצות המשרתות בצבא ובין התועלת שהן מפיקות מההקרבה הזאת במונחים של תגמולים סמליים וחומריים, ובמרכזם זכויות ומעמד חברתי. רמת האיוון בין הקרבה לתועלת קובעת את עוצמת האנרגיה המזינה את המיליטריזם. הממד הדינמי של המשוואה מוקנה לה דרך ההתבוננות בהמירות, כלומר יכולתה של קבוצה חברתית להמיר משאבים שהיא צוברת בצבא במשאבים בעלי ערך בזירה החברתית, בראש ובראשונה זכויות שמעצבות את מעמדה החברתי. הספר עומד על תהליך של "המירות פוחתת" בשנות השמונים והתשעים, שמקורו בהתפתחויות חברתיות (כמו גלובליזציה). במסגרת תהליך זה, קבוצות חברתיות עתירות-הקרבה בעבר – בעיקר המעמד הבינוני-האשכנזי-חילוני – חשות שהתועלת הסמלית של השירות הצבאי פחתה עבורן או שעלו תועלות ממקורות אחרים, ועל כן חלה ירידה בנכונות שלהן להקרבה (פחת מוטיבציוני). לחלופין תובעות קבוצות אלה לפצות על ירידת התועלת באמצעות העלאת התגמולים החומריים עבור ההקרבה (למשל תגמולי המילואים והתביעה לתשלום שכר הוגן לחיילי חובה). במילים אחרות, המשוואה הרפובליקנית הופרה. התוצאה של תהליך זה היא החלשת יכולת הגיוס של קבוצות אלה למאמץ המלחמתי.

כדי לאזן את המשוואה מחדש, ובהיעדר יכולת להגדיל במידה ניכרת את התגמולים לקבוצות העבר, השתיתה המדינה את הדרג הלוחם, בעיקר מאמצע שנות התשעים, על שיעורים גבוהים יותר של קבוצות דתיות ופריפריאליות, שלהן התגמולים על ההקרבה עדיין נראים מספקים. נוסף על כך, המדינה מימשה מנגנוני איוון נוספים של המשוואה הרפובליקנית, כדוגמת מיתון מדיניותה הלוחמנית בשנים 1985-2000, שמשמעותו הקטנת הדרישה להקרבה, במשולב עם המרה של כוח אדם בטכנולוגיה והגדלה מתונה של התגמול החומרי. איוונה מחדש של המשוואה באמצעות שינוי ההרכב החברתי של הצבא אכן הגביר את חופש הפעולה של הצבא, ושינוי זה ניכר היטב עם פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה.

ההערות הביקורתיות של חבריי מתייחסות להיבטים נורמטיביים, אמפיריים ותיאורטיים-מתודולוגיים של הספר. לעומת המושג "צבא הפריפריות" שהספר מציע, חבריי שואלים שמה "דווקא הצבא של ימינו הוא צבא העם, שכן יש בו ייצוג לקבוצות חברתיות מגוונות יותר, כולל קבוצות שבעבר הודרו ממנו או מהליבה שלו". ובכן "צבא העם" הוא תבנית אידיאולוגית ורטוריקה מגייסת. מה שאני מתאר הוא תנועה של קבוצות מתוך ה"עם" כלפי הצבא וממנו הלאה: חלק אחד מן "העם" – הקבוצות הוותיקות המבוססות – מתרחק מהצבא, ואילו חלק אחר – הקבוצות הפריפריאליות והדתיות – מתקרב אליו. השאלה המרכזית היא מהן ההשלכות של שינוי חברתי זה. אני סבור שהתהליך מוביל לייצוג יתר לקבוצות הדתיות והפריפריאליות ולכינון של צבא מקצועי. שתי תוצאות אלה עלולות להעצים את הפרופיל הלוחמני של הצבא, להקשות את הבקרה הפוליטית עליו ולהקל על הפעלתו במשימות

שבעבר היו שנויות במחלוקת. אלה מסקנות ניתוחיות שבוודאי ניתנות גם לפרשנות נורמטיבית, אך נכון יהיה שלא לבלבל בין הממדים.

במישור האמפירי חבריי מעלים את השאלה עד כמה הצבא אכן עובר את תהליכי הפריפריאליזציה שאני מתאר. ובכן, את טענתי על השינוי החברתי של הצבא יש לקרוא במונחים של תהליך ולא של מצב נתון. המגמה ברורה לכול: ההרכב החברתי של הצבא משנה את פניו. אין פירושו של דבר שהשכבות המבוססות נעלמות ממנו כליל, אלא שנוכחותן ותמיכתן בו נחלשות. הצבעה על מגמה ברורה וחד כיוונית אינה בגדר הכללה בעייתית כל עוד הגוונים אינם משנים את הצבע.

ומכאן למחלוקות התיאורטיות והמתודולוגיות. חבריי מציגים את החולשה הגלומה בניתוח מבני בהשוואה לניתוח פנומנולוגי. לדבריהם, הסקת מסקנות מהתנהגות חיילים באשר למוטיבציה שלהם היא בגדר השערה כל עוד לא נמצא לה ביסוס במחקר פנומנולוגי. אני חולק על כך. פנומנולוגיה היא רק דרך אחת לפענח מוטיבציות. מתוך הבנת התפקיד שממלאים מוסדות בעיצוב העדפות ואינטרסים של סוכנים, גישות מוסדיות מבקשות להתנתק מהכשל הביהביוריסטי (המאפיין גם חלק מהמחקר הפנומנולוגי) שאינו מבחין בין ההעדפה "האמיתית" של הסוכן ובין ההעדפה המובעת על ידי הסוכנים הנחקרים (Immergut, 1998). יתר על כן, בהגדרה רחבה יותר, המאמץ הפנומנולוגי מיועד לחשוף את המבנה המכונן של מודעות הפרט לחוויה החברתית ולא רק להתמקד בחוויה עצמה (ראו Throop & Murphy, 2002). קישור המבנה אל החוויה צריך להיעשות אפוא לפני הניתוח הפנומנולוגי. במקרה זה ניסיתי להראות שתפקודו של החייל אינו מנותק מזיקתו לסביבות חברתיות אחרות, שבחלקן הוא מצוי בתחרות. בעיניי, הניתוח הפנומנולוגי פורה רק לאחר שהוצעה זיקה בין סוכנות למבנה. לכן, למשל, שיקול הדעת שהפעילו החיילים הדתיים בהתנתקות ושהביא אותם להשלים אתה עמד בזיקה ברורה למעמד ולאיינטרסים שלהם בתוך הצבא כמי שמתקרבים לרכישת עמדות השפעה מכריעות בארגון. הבאתי לכך סימוכין מדברי מנהיגיהם. נאמנות למדינה, שאותה מזכירים חבריי כהסבר אפשרי, יכולה לגרום גם להתנהגות החותרת תחת סמכות הצבא ולא רק לכזו המחזקת אותה. טענתי ששיקול מעין-רציונלי הנחה את הדתיים אינה דורשת ניתוח שמראה את מודעותם המלאה למערך השיקולים שהנחה אותם. בכלל, גם עבודות המבוססות על תיאוריה של "בחירה רציונלית" אינן טוענות בהכרח שפענחו את הנעשה בתודעתם של השחקנים, אלא מניחות חוקיות רציונלית שאישישה מבוסס על בחינה אמפירית (ראו עבודתה של מרגרט לוי על הציות לגיוס בצבאות המערב: Levi, 1997). החשוב הוא שאפשר לתאר את ההתנהגות בהנחה שנעשתה באופן מכוון ולא דווקא להראות כי כך היה בפועל (Ferejohn & Satz, 1995). במקרה זה יש להניח שלו איישו המגויסים הדתיים עמדות שוליות בצבא, התנהגותם הייתה משוחררת יותר, והם יכלו להתנגד להתנתקות בהיקף רחב יותר.

ההיגיון המוסדי המנחה את עבודתי מסביר גם רבות מהתופעות במלחמת לבנון השנייה. זאת חרף הביקורת של חבריי, הגורסים שהוויכוחים שהיו בתוך הממשלה מעידים על האוטונומיה של הסוכנות הפוליטית ושלפיקך אין להסביר את המלחמה רק כתולדה של תהליכים חברתיים רחבים וכלליים. אטען את ההפך: אין להבין את המלחמה ללא ניתוח מבני שתחילתו בתקופה שקדמה לפריצתה. תהליכי קבלת ההחלטות במלחמה הושפעו ממה שהמשגתי כתסמונת של "פער הלגיטימציות", כלומר הלגיטימיות הגבוהה לשימוש בכוח

מול הלגיטימיות הנמוכה להקרבה. הדינמיקה של קבלת ההחלטות – שחסרה כמו בעבר דיון נוקב במטרות המלחמה ובחלופות למלחמה – אכן מעידה שתהליכים מוקדמים ועמוקים יצרו את ההטיה התרבותית-פוליטית המקשה על מנהיגות חסרת ניסיון צבאי לממש פתרון מדיני או כוחני-מוגבל. בה בעת, הלגיטימיות הנמוכה להקרבה יצרה הטיה ברורה לטובת תהליך חפוז של קבלת החלטות, הישענות על מכת אש אווירית, נטייה לקצר את משך הלחימה באמצעות הפעלת כוח מסיבית, פעילות קרקעית הססנית והצבה של יעדי מלחמה שאפתניים.

לסיכום, אני רואה את הביקורת של חבריי כחלק מדיאלוג חשוב ומפרה בין גישות שונות בתחום חקר צבא וחברה בישראל. דיאלוג כזה מתקיים בינינו זה זמן רב, והמשכו חיוני.

יגיל לוי

מקורות

- Ferejohn, J. & Satz, D. (1995). Unification, universalism and rational choice theory. *Critical Review*, 9(2), 71–84.
- Immergut, E. M. (1998). The theoretical core of new institutionalism. *Politics and Society*, 26(1), 5–34.
- Levi, M. (1997). *Consent, dissent, and patriotism: Political economy of institutions and decisions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Throop, J. C. & Murphy, K. M. (2002). Bourdieu and phenomenology: A critical assessment. *Anthropological Theory*, 2(2), 185–207.

לב גרינברג. שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל בשנים 1992-2006. תל אביב: רסלינג. 2007. 416 עמודים

גיא בן-פורת*

תהליך השלום (עם או בלי מירכאות) הישראלי-פלסטיני נע מראשיתו בין רגעי אופוריה של חתימה על הסכמים ובין מעגלי אלימות הולכים ומתרחבים. ספרו המקיף של לב גרינברג שלום מדומיין, שיח מלחמה מתחקה אחר תהליכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים כדי להסביר את המהפך שהתחולל בין ימי האופוריה של אוסלו (שלום מדומיין) ובין קריסתו של התהליך באוקטובר 2000 (שיח מלחמה). מסגרת הניתוח משרטטת שלושה מעגלים (המטריקס המשולש) שקשורים זה בזה ומעצבים זה את זה – מעגל פנים-ישראלי, מעגל פנים-פלסטיני והמעגל הבין-קהילתי – וכן ארבע טענות עיקריות שמסבירות את השינויים: ראשית, הסכמי אוסלו אפשרו לישראלים לדמיין את השלום בגבולות 67', אף שבפועל נמשכה השליטה בפלסטינים. שנית, דמיון זה של שלום העביר את מוקד הפוליטיקה הישראלית לקונפליקטים פנימיים פוסט-סכסוכיים. שלישית, התפרקות פנימית זו החלישה את יכולתה של המנהיגות הישראלית לתווך ולהשיג פשרות פנימיות, וגם את יכולתה לנהל משא ומתן עם הפלסטינים. רביעית, כשנתקע המשא ומתן, לאכזבת הפלסטינים שהספיקו גם הם לדמיין מדינה, הוא הוחלף באלימות.

הסכמי שלום, מראה גרינברג, מאפשרים לדמיין גבולות יציבים, אך תוצאתם אינה ידועה מראש מפני שהיא תולדה של "הדינמיקה של המרחבים הפוליטיים". מרחב פוליטי שמאפשר תיווך ומשא ומתן נפתח כשנציגי הקבוצות המסוכסכות מגיעים להכרה שאי אפשר להכריע את הסכסוך באופן חד צדדי, ומתאפשר תהליך דמוקרטי של ייצוג, מיקוח ופשרה. ואולם, תהליך זה עשוי להיעצר בשל פער בין דמיונות השלום של הצדדים ובשל תהליכים שמתרחשים בתוך המעגלים הפנימיים, המושפעים מהמעגל החיצוני ומעצבים אותו בעת ובעונה אחת. מכיוון שהנציגים אינם זהים לקבוצות שהם מייצגים (שאינן מקשה אחת) מתקיים המשא ומתן בכמה ממדים, וכתוצאה מכך המרחבים הפוליטיים הנפתחים (דמוקרטיזציה) עשויים להתרחב, להתכווץ או להיסגר לחלוטין כנגזרת של הדינמיקה הפוליטית.

בשל היעדר גבול מוסכם בין הישראלים לפלסטינים (למעט אולי בדמיון של חלק מהישראלים) נעשתה יצירת הגבולות חלק מרכזי במשא ומתן, שלא נשא פרי ונגרר להסכמי ביניים שלא סיפקו אף לא אחד מהצדדים והחלישו את המנהיגות. המנהיגים בשני הצדדים נזקקו לגיטימציה פנימית כדי להמשיך בהידברות ולהגיע לפשרות, אבל ייצגו צדדים שהפערים הגדולים בצפיפות שלהם באו לידי ביטוי כבר בתחילת הדרך. מלכוד זה התבטא בהסדרי הביניים שביטאו פחות חזון משותף ויותר ניסיון (לא מוצלח) לרצות את הציבור מבית. מלכוד זה הגיע לשיאו בקמפ דייוויד 2000, פסגת שלום שאלה באו המנהיגים ללא תמיכה פנימית וללא לגיטימציה לסיים את הסכסוך, ושאחריו גם השלום המדומיין חדל מלהתקיים.

* המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

כישלונה של הדמוקרטיזציה (ההידברות) חיזק לא רק את הדה־קולוניזציה (התנגדות עממית לשלטון כובש) אלא גם את השיח השבטי הישראלי, שסגר את המרחב הפוליטי.

יתרון הניתוח שמציע גרינברג באמצעות המטריקס המשולש הוא שבירת החלוקה המלאכותית שבין פוליטיקה פנימית ובין מדיניות חוץ, שבישראל, כמו בכל מקום אחר, אינן מתקיימות בנפרד זו מזו. לניתוח זה מסורת ארוכה יחסית בחקר יחסים בינלאומיים וקבלת החלטות של מדיניות חוץ בהקשר של פוליטיקה פנימית. פירוש הדבר שבמשא ומתן בינלאומי מחשבים מקבלי החלטות לא רק עלויות־תועלות של ההסכם עצמו, אלא גם את השפעתו על מעמדם בעיני ציבור הבוחרים (Putnam, 1988). בתוך המציאות המורכבת הזאת יכולים לעתים מקבלי ההחלטות להשתמש בדעת הקהל במשא ומתן כקלף מיקוח ("ויתורים כואבים"), אבל לעתים קרובות הם יכולים גם למצוא עצמם שבויים בידי דעת הקהל המגבילה את מרחב התמרון שלהם ("אין מנדט"). מציאות מורכבת זו מתבררת גם במקרה הישראלי־פלסטיני, שבו תהליכי סכסוך ופיוס מתקיימים במרחב רב ממדי – אזורי וגלובלי, עכשווי והיסטורי, כלכלי ופוליטי – שכוחות ואינטרסים רבים פועלים בו ושאליו נדרש ההסבר של ההתפתחויות בשני העשורים האחרונים.

חלקו האמפירי של הספר מתבסס בעיקר על סקירת העיתונות הישראלית בשנים 1993-2006. הכרונולוגיה הרציפה והצפופה של האירועים מציירת תמונה רחבה ועם זאת ממוקדת של השינויים שחלו באותן השנים ושל הקשר בין הצהרות, יוזמות, פעולות ותגובות. את כל אלה ממקם הספר בהקשר היסטורי שלעתיים קרובות אינו מוכר. ואולם, להסתמכות זו על העיתונות הישראלית יש גם מגבלות: מערכת הסינון של התקשורת עצמה, הפרספקטיבות של העיתונאים שהופכות ל"עובדות", ובעיקר החסר בהבנת החלק הפלסטיני במטריקס. מגבלה זו, שהכותב מודע לה, משפיעה לא רק על הבנת הפוליטיקה הפלסטינית אלא גם על הבנת הדינמיקה שבין שני הצדדים. עם זאת, הספר מספק תמונה מקיפה של הדינמיקה הישראלית הפנימית ושל כישלונה של המנהיגות "לתזמן ולתאם את המרחבים הפוליטיים בשלושת מעגלי המטריקס, תוך כדי שמירת השליטה בידיהם במטרה להוביל להתרת היחסים הסבוכים, והפיכת הגבול המדומיין בין הקהילות הלאומיות לגבול ממשי, שיוסכם בין שני הצדדים, בין שתי מדינות" (עמ' 32). המסגרת האנליטית של המטריקס המשולש רחבה דיה כדי להכיל את התהליכים השונים ואת הגורמים הרבים, אבל אינה מצליחה בהכרח להסביר את ההתפתחויות. להסבר של קריסת התהליך מציע הספר גורמים רבים שהשפיעו – א־סימטריה, צבא, אליטות אשכנזיות – אך לא תמיד ברורים ההיררכיה והקשרים ביניהם. בחירות '92 היו, לטענת גרינברג, נקודת מפנה שבה ניסה השמאל הישראלי לחולל שינוי היסטורי באמצעות מנהיגות כריזמטית בדמותו של יצחק רבין, אשר "גילם באישיותו, דיבורו, התנהגותו וחזונו את הסתירות המרובות בחברה, והרצון והשאיפה להיחלץ מהן" (עמ' 61). מתוך תפיסתו כ"מר ביטחון" פעל רבין גם כ"מנהיג כריזמטי המסוגל להכיל את הניגודים בחברה, שהזדהות אישית אתו תאפשר שינוי בדעת הקהל ותמיכה פוליטית בתהליך, וקיווה שכך תוענק לו לגיטימציה" (עמ' 69). אם כך, מדוע לא הגשים רבין את השלום המדומיין באמצעות קביעת גבול? לו רצתה ממשלת ישראל לפנות את המתנחלים, טוען גרינברג, יכולה הייתה לעשות זאת בקלות יחסית באמצעות פינוי־פיצוי, אך בחרה שלא לעשות כן. "עזיבה המונית מרצון" באמצעות פיצויים של המתיישבים מעבר לקו הירוק היא טענה שקשה מאוד להוכיח אותה, אבל על פי גרינברג, רבין וערפאת השתמשו בקיצוניים – כל

אחד בקיצוניים מצדו שלו – כקלף טקטי במיקוח על הסכם הקבע. בחירה טקטית זו נעשתה מלכוד אסטרטגי כשפתיחת המרחב הפנימי להידברות ופשרות עם הקיצוניים סגרה את המרחב הפוליטי הבין-קהילתי של המשא ומתן הישראלי-פלסטיני.

האם אכן הייתה כאן בחירה אסטרטגית או שמא חולשה פוליטית שהפכה את המנהיגים שבויים בידי הציבור ובידי הקיצוניים והגבילה את אפשרויות התמרון שלהם? שאלה זו מעלה שאלות גם בדבר השפעותיו של רצח רבין על המשך התהליך. הטענה שהכריזמה של רבין ויכולתו לשבור את הדיכוטומיה ימין-שמאל אחרי ש"יצר תנועה שהיה בה פוטנציאל להמשיך ולנוע, יצר קואליציה רחבה ורוב ציבורי התומך ביציאה מהשטחים" (עמ' 159) נכונה חלקית לכל היותר. על פי נתוני מדד השלום של מכון שטיינמץ, בחודשי האופוריה עמדה התמיכה הכללית בשלום על 65% והתמיכה בהסכם אוסלו עמדה על 55%-48%, אך עד רצח רבין הלכה והצטמצמה התמיכה בשלום ל-55% או פחות, והתמיכה באוסלו לא הגיעה ל-50%. פירושה של שיעורי תמיכה נמוכים אלה הוא לא רק שהתהליך הפך למשחק סכום אפס שבו ניסה כל צד להגדיל את רווחיו – בין שמדובר בהסכמים כלכליים או טריטוריאליים – על חשבון הצד השני ולטובת עמדת מיקוח טובה יותר למשא ומתן הסופי, אלא גם מגבלה של ממש בכל הנוגע ליכולתם של המנהיגים להתעמת עם מתנגדי התהליך ולהוביל מהלכים של קביעת גבולות.

המסגרת האנליטית שמציע הספר מנסה (בצדק) לקשור בין תהליכים פנימיים לחיצוניים, אבל לעתים חורגים תהליכים אלה מתחומה ומההסבר שהיא מציעה, בעיקר בכל הנוגע לשתים קבוצות, מזרחים ופלסטינים אזרחי ישראל. במשוואה שמציב גרינברג, כשמעגלי המטריקס פתוחים מתקיים בהם מרחב ציבורי שמאפשר ויכוח, דיון ופשרה, וכשנסגר אחד מהם, נסגרים גם האחרים. האומנם? דווקא נציגו המובהקים של סדר היום הפוסט-סכסוכי, עמיר פרץ ובנימין נתניהו, התעמתו במערכת בחירות שבה היה המעגל החיצוני סגור כמעט לגמרי סביב קונצנזוס ה"אין פרטנר". בחינת התהליכים שהתחוללו באותן השנים בישראל מסמנת דווקא שהמעגלים נסגרים ונפתחים בו בזמן, וחשוב מכך, שתהליכים של דיאלוג ופתיחת מרחבים פוליטיים מלווים לעתים בהדרה ונסמכים על סגירת מרחבים פוליטיים אחרים.

אשליית השלום, לטענת גרינברג, יצרה סדר יום פוסט-סכסוכי שבתוכו צפו ועלו סוגיות של זהות ושוויון שהחלישו את יכולתן של המפלגות לייצג ולפשר. כך, בשנות התשעים קיבלה המזרחיות תנופה חברתית ופוליטית עד שיצרה איום של ממש על האליטות האשכנזיות (שבבחירות '99 תבעו מברק: "רק לא ש"ס"). אך תהליך זה של יצירת זהות מזרחית התחיל עוד קודם לכן, ודווקא במציאות מסוכסכת שחיברה בין מזרחיות, דתיות ונציות. ייתכן שב-92' סימנה כניסתה של ש"ס לקואליציה שבירה של הדיכוטומיה, אבל הספר מתקשה להוכיח זאת, אולי מכיוון שהיוניות של ש"ס לא הייתה אלא אפיוזודה חולפת. האם האיום של ש"ס אכן היה "פתיחת המרחב לאופציה של זהות קולקטיבית חדשה החיה בשלום עם המזרח ואיננה מסוכסכת אתו", (עמ' 347) או שהפשרה עם ש"ס (ולא רק עמה) חייבה סגירה של חלק מהמרחבים האחרים לטובת "המדינה היהודית" ולא שלום עם המזרח (למשל, המרחב לנשים, הומוסקסואלים ואחרים)?

שאלה זו של פתיחת מרחבים וסגירתם באה לידי ביטוי ברור גם במעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל. ההשוואה של הדיון הפנים-יהודי (מזרחי-אשכנזי, דתי-חילוני) עם הדיון הפנים-ישראלי (ערבי/פלסטיני-יהודי) מצביעה על מתח נוסף בתוך המטריקס:

פתיחת מרחבים לדיון פנים-יהודי סוגרת את המרחב הפוליטי לדיון פנים-ישראלי בין יהודים לערבים. המשא ומתן לשלום עם הפלסטינים מותנה בפיוס פנים-ישראלי (ופנים-פלסטיני) שיעניק לגיטימציה לפשרות (קואליציה עם ש"ס והמפד"ל). אבל הפיוס הפנים-ישראלי הפך, בעיקר אחרי רצח רבין, לפיוס פנים-יהודי ויצר את המשוואה "אנחנו כאן, הם שם". במילים אחרות, לא זו בלבד שהשלום עם הפלסטינים דומיין כבסיס למדינה יהודית עם רוב דמוגרפי, אלא שבשיח שאימץ חלק מהשמאל רוב יהודי היה ההצדקה האולטימטיבית לפשרה טריטוריאלית. לפיכך, הקו הירוק לא רק "שורטט מחדש" אחרי התפרצות האלימות באוקטובר 2000 (עמ' 257), אלא גם טושטש, כש"אנחנו כאן, הם שם" נתן לגיטימציה לרעיונות של חילופי שטחים ולהדרה המתמשכת של הציבור הפלסטיני בישראל.

מקורות

Putnam, R. D. (1988). Diplomacy and domestic politics: The logic of two-level games. *International Organization*, 42, 427–460.

אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים). אליטות חדשות בישראל.

ירושלים: מוסד ביאליק, 2007. 484 עמודים

דניאל ממזן*

הספר אליטות חדשות בישראל, בעריכת אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג, מקבץ שורה נכבדה של כותבים: חלקם חוקרי אליטות מובהקים, מקצתם מומחים בתחומי ידע משיקים, ואחרים כתבו מתוך התרשמויות וניסיון אישי בהיותם שחקנים מרכזיים יותר או פחות באליטות המדוברות. זהו ספר מגוון ביותר שחלק מהמאמרים בו הם תרומה חשובה למדף הספרים העברי הדל על אליטות בכלל ועל אליטות בישראל בפרט.

בספר שבעה שערים: הקדמה כללית, אליטות מרכזיות (פוליטיות, שירות המדינה ואליטות העסקים), אליטות פרופסיונליות (צבאית, משפטית, תקשורתית ואקדמית-אוניברסיטאית), אליטות של מחוזות (פמיניסטיות, קיבוצים), אליטות דתיות ועדתיות (מזרחים, חרדים, דתיים לאומיים ורוסים), אליטה פוליטית של המיעוט הערבי וסוף דבר. המאמר של גבי שפר עוסק בכמה מושגי יסוד, ובצירוף המבוא שכתבו העורכים הוא מעניק לספר תשתית מושגית. הפרק מתמקד בעיקר ביצירת האליטות, במעמדן ובעוצמתן, ומציג כמה הוגים מרכזיים בתחום: פארטו, מוסקה, מיכלס, ובר, שילס ואייזנשטדט. הפרק תמציתי ומציג בקווים כלליים את השאלות המרכזיות המעסיקות חוקרי אליטות. חבל שלא נמצא בו מקום לספרות חדשה ועדכנית יותר.

חזה עציוני-הלוי טוענת במאמרה "אליטה פוליטית במבחן" שבעשור האחרון נעשה ההרכב החברתי של האליטה הפוליטית מגוון יותר מבחינת מוצא, ותק ומגדר, אם כי נשמרה ההגמוניה של גברים אשכנזים. עם זאת, הגיוון החברתי לא השפיע על הקו האידיאולוגי או על המדיניות שמקדמות קבוצות האליטה. למסקנה דומה הגיעו גם חוקרי אליטות אחרים בחברות אחרות ובישראל: הם טענו שלאינטרסים הארגוניים שבשמש פועלים חברי האליטות ולאינטרסים האישיים שלהם (כמו מערכות היחסים והקשרים ביניהם) יש חשיבות רבה יותר מאשר להרכב החברתי בקבלת החלטות. בהמשך לתזה שפיתחה בשנות התשעים ממשיכה המחברת וטוענת שהקשרים ההדוקים העכשוויים בין האליטה הפוליטית ובין האליטה העסקית והמשפטית תורמים לכשל החמור בדמוקרטיה הישראלית.

גבי שפר בוחן לאורך זמן את השינויים בשירות המדינה ובאליטה שבראשו. לטענתו, חוסר היציבות הפוליטית בעשורים האחרונים הביא לעלייה במינוי פקידים בכירים שנאמנים לפוליטיקאים. מלבד זאת, ההרכב החברתי של האליטה המנהלית נעשה הטרונגי יותר: גדל חלקן של נשים בדרגים הבכירים; אין עוד הבדלים בצמרת שירות המדינה בין מזרחים לאשכנזים; חלקם של פלסטינים אזרחי ישראל נותר נמוך, כמו חלקם של חרדים ושל מהגרים מרוסיה ומאתיופיה; ועלו הגיל ורמת ההשכלה של הבכירים. כמו מאמרים רבים אחרים בקובץ, גם במאמר זה לא הוצגו נתונים שיטתיים, והמחבר נסמך חלקית על ריאיון עם נציב שירות המדינה לשעבר.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

יאיר אהרוני מתמקד באליטות העסקיות. לטענתו, מאז שנות השישים, ובייחוד מראשית שנות התשעים, שינתה האליטה העסקית את פניה כתוצאה משינויים מבניים מקיפים בכלכלה, בהם שינויים טכנולוגיים, צמצום היקף מעורבותה של הממשלה והתעצמות תהליכי גלובליזציה. האליטה העסקית מורכבת כיום מכמה קבוצות: מנהלי תאגידים בבעלות המדינה, שקשרים פוליטיים מוסיפים למלא בהם תפקיד מרכזי; אישים שמחזיקים בעמדות בכירות בזכות היותם יורשי הון; יזמים שהצליחו להקים תאגידים מצליחים; ולבסוף, נותני שירותים ליזמים, כמו עורכי דין, רואי חשבון ופרסומאים. המאמר דן גם בקשרי גומלין בין אליטות עסקיות ופוליטיות ובוחר את יכולתה של האליטה העסקית להשפיע על המערכת הפוליטית ועל המדיניות הממשלתית. לדעת אהרוני, האליטה העסקית נוטה כיום להתחכך פחות באליטה הפוליטית עקב צמצום מעורבותה של המדינה בכלכלה והתחזקות תהליכי הגלובליזציה. לדעתי, מדובר במסקנה מעט מרחיקת לכת: הארגונים המדינתיים ממשיכים למלא תפקיד מרכזי בכלכלה ובחברה גם בעידן הגלובליזציה, ועל כן נמשיך להיות עדים לזיקה הדוקה בין הון לשלטון.

יורם פרי במאמרו החשוב טוען שאופייה של האליטה הצבאית החדשה ומעמדה הוא תולדה של תמורות בסביבה חברתית שבה היא פועלת ושל הצורך להתמודד עם סוג חדש של מלחמות. בעבר הורכבה האליטה הצבאית מגברים אשכנזים, חילונים, מתנועת העבודה, ואילו הקצונה הצבאית העכשווית מורכבת בעיקר מאנשי הציונות הדתית, מזרחים ומהגרים דוברי רוסית, שיתפסו בעתיד עמדות מרכזיות באליטה הצבאית. לדעת המחבר קיימת זיקה הדוקה בין ההרכב החברתי הנוכחי והעתידי ובין העמדות הפוליטיות שנוקטים הקצינים הבכירים. השתנות ההרכב החברתי עלולה להביא להיעדר התאמה אידיאולוגית בין האליטה הצבאית לאליטות האזרחיות, ולפער אידיאולוגי-פוליטי מעין זה יש פוטנציאל מסוכן.

דן כספי בוחן במאמרו את הקשר בין התמורות במפת התקשורת ובין הרכב האליטה התקשורתית. כתוצאה מהפרטת העיתונות הכתובה והמשודרת עלה מעמדם של משקיעים, בייחוד ברוני התקשורת, מנהלים וכוכבים מפורסמים, וירדו חשיבותם ומעמדם של עורכים ועיתונאים. כניסתם של יזמים כלכליים הוליכה לשינוי היחסים בין העיתונאי לשדר ובין הקורא לצופה. עבור היזמים מטרת כלי התקשורת אינה לשרת קהל של קוראים, מאזינים או צופים, אלא לייצר מצרכים לטעמם של הצרכנים לפי כללי רייטינג. יתר על כן, גדל מספר החברים באליטה התקשורתית, והיא נעשתה הטרוגנית יותר ומאופיינת בשיעור ניכר של תחלופה פרסונלית. בכירי התקשורת אמנם נותרו גברים, יהודים, אשכנזים וחילונים, אך התקשורת המגזרית והמקומית מגוונת יותר מבחינת הרכבה החברתי.

כמו כותבים אחרים בקובץ שדנים בהרכב החברתי של האליטות, גם ריקי טסלר מתמקדת בהרכב העדתי של האליטות בישראל. במאמרה "אליטות מזרחיות – ממוסדות וחוקי-ממסדיות" טוענת טסלר שחלקם של המזרחים גדל באליטה הפוליטית, הביורוקרטית והצבאית, אך נותר שולי באליטה העסקית והאקדמית, וזאת משום שהסביבה הכלכלית והאקדמית חסומה בפניהם. סגירות של תחומים חברתיים מסוימים הוליכה להתגבשות אליטות חוקי-ממסדיות (דתיות, תרבותיות ואינטלקטואליות), שבהן צומחות אליטות של מזרחים בעלי תודעה ועוצמה.

לסיום, הקובץ אליטות חדשות בישראל, ובעיקר המאמרים שמתכתבים ישירות עם הספרות בתחום, הוא תרומה חשובה לחקר אליטות בישראל. עם זאת, מסקנה עגומה שעולה

מחלק לא מבוטל של המאמרים היא שהקטגוריה "אליטה" הפכה חובקת כל, קטגוריה שתחת כנפיה חוסות שלל סוגיות ושאלות. הדברים בולטים בעיקר בשער החמישי, שכמה מאמרים בו אינם מתכתבים כלל עם ספרות של אליטות, ואף לא עם המבוא המושגי שהוצג בשער הראשון. מאחר שאפשר לעשות שימוש רחב וחופשי במושג אליטה, עולה שאלת התועלת של השימוש בקטגוריה זו דווקא. כמו כן, מאמרים רבים לא טרחו להציג את ההגדרות האופרטיביות שבהן השתמשו כדי לאפיין את האליטות. ראוי היה לנקוט משנה זהירות באשר לטענות על היקף המשכיות והשינוי של ההרכב החברתי של האליטות, בעיקר מפני שהמחברים הסתמכו על עבודות קודמות שהשתמשו בהגדרות אחרות. לבסוף, אוסף המאמרים מלמד על הכרחיותם של מחקרים אמפיריים עתידיים, כולל מחקרים השוואתיים.

אורי כהן, אבי בראלי, אפרים יער ואליעזר בן-רפאל (עורכים). ישראל והמודרניות – למשה ליסק ביובלו. באר שבע, ירושלים ותל אביב: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון, יד יצחק בן-צבי, המכון לחקר הציונות וישראל על שם חיים ויצמן, מרכז צ'ריק לחקר הציונות, היישוב ומדינת ישראל. 2006. 689 עמודים

שלמה פישר*

אין זה סוד שב-15 השנים האחרונות ניטש מאבק בתוך הסוציולוגיה הישראלית: מן הצד האחד ניצבת הפרדיגמה הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית, המזוהה (בעיקר על ידי יריביה) עם הממסד (הישן). מן העבר השני נמצאת הסוציולוגיה הביקורתית. משה ליסק הוא מהשחקנים הבולטים בוויכוח. לספר ישראל והמודרניות, המוקדש לו ביובלו, תרומה מעורבת לסוגיה הזאת: מחד גיסא, הספר מציג את האוריינטציה התיאורטית הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית של ליסק באופן בעייתי, בעיקר נוכח החשיבה הסטריאוטיפית והמהותנית שמאפיינת כמה מהמאמרים. מאידך גיסא, הספר מצביע על היבטים חשובים בוויכוח.

אורי כהן ושמואל הירש מייחדים מאמר ארוך לסוציולוגיה הפוליטית של דן הורוביץ ומשה ליסק, הקושרים את האוריינטציה הפונקציונליסטית עם נרטיב היסטורי. כפי שמופיע במאמר, אציג את שניהם שזורים זה בזה: הנרטיב מתחיל ביהודי אירופה (בעיקר מזרח) שמקימים תנועה של שינוי מהפכני, היא התנועה הלאומית, בתגובה למצבם האומלל שנגרם עקב האנטישמיות המודרנית, הפוליטית והמדינתית. תנועה זו יצרה במחצית הראשונה של המאה העשרים בפלסטינה-א"י חברה חילונית ודמוקרטית בעלת מוסדות וארגונים מודרניים. החברה אופיינה במרכז פוליטי ערכי בעל כריזמה שנתן למשתתפים בו תחושה של זהות, שייכות והכוונה נורמטיבית ופוליטית. החברה הזאת היא כמובן העובר של החברה הישראלית, וכמו עובר גם היא נתנה לחברה הישראלית את קווי המרכזיים: חילונית, מודרנית ולא מסורתית מבחינת אופי הסולידריות והלגיטימציה של מוסדותיה – ודמוקרטית.

ואולם, פעמיים נכנס הנחש לגן. הפעם הראשונה הייתה בעשור הראשון לייסוד המדינה. כפי שכותבים כהן והירש, השלטון של מפא"י באותן השנים "עוצב מתוך שילוב הולך וגובר של היבטים כוחניים ומעמדיים שחתרו להדיר ממוקדי כוח קבוצות חלשות וחדשות" (עמ' 40). הפעם השנייה הייתה אחרי מלחמת ששת הימים. בתקופה זו "חזיונות דתיים משיחיים כמשתנים המגדירים את גבולות הזהות הקולקטיבית" ערערו וזעזעו את שלמות המערכת החברתית בישראל (עמ' 44).

בהתאם לכך התחלקה ההיסטוריה של החברה הישראלית לשלוש תקופות כפי שמסכמים כהן והירש: בתקופה הראשונה התגבשה "חברה מהפכנית אזרחית שמוקמת מבראשית ופועלת מתוך אימוץ העיקרון של רציונאליות קומוניקטיבית" (עמ' 38). את הרציונליות הקומוניקטיבית כוננה ספרה ציבורית, שהמרכיב המכריע בה היה שיח ביקורתי, שבמסגרתו ניצח הטיעון הרציונלי הטוב ביותר ולא זהות המתדיינים וכוחם. מצב זה התאפיין בשוויוניות

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

הדדית (egalitarian reciprocity), שבמסגרתה היה לכל משתתף בזירה הציבורית "סיכוי שווה להחל בקומוניקציה ולהמשיך אותה" (עמ' 44 ובהערה 7).

התקופה השנייה היא העשורים הראשונים לקום המדינה. אף על פי שבתקופה זו התחזקו כאמור היסודות הכוחניים שבאו לידי ביטוי בייחוד בקליטת העולים, עדיין התבססה הזירה הציבורית על ערכים מודרניים מובהקים. זירה זו התאפיינה ב"דיאלוג אמיתי ובלתי מופר... על קביעת הטוב המשותף", וכן ב"דחיקת אידיאולוגיות בלתי רציונאליות ובראשן האתוס הדתי משיחי" (עמ' 45).

השלב השלישי הוא התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, שבה עלו – מלבד החזיונות הדתיים המשיחיים – גם אידיאולוגיות של השוק החופשי, שפגעו בשמירה על סולידריות החברתית.

הבחירה ברציונליות הקומוניקטיבית של הברמס כמאפיין מרכזי של החברה הישראלית מעוררת תהיות. יש לציין שהורוביץ וליסק לא טענו זאת בעצמם. הניתוח שלהם על החברה היישובית התבסס על המושג כריזמה ועל המרכז הכריזמטי במובן שטבע אדוארד שילס (Shils, 1975), המנוגד ללגיטימציה הרציונלית. יתר על כן, הברמס עצמו פיתח את מושג הרציונליות הקומוניקטיבית תוך כדי ביקורת על התפיסה הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית, הרואה את ההסכמה החברתית כמבוססת על שיתוף בערכים כריזמטיים. אבל מלבד שאלות של תיאוריה יש כאן בעיה של תיאור המציאות החברתית. אם בספרה הציבורית הצינונית היישובית השתרר מצב של שוויוניות הדדית, הרי היה זה משום שהספרה הזאת כוננה באמצעות הדרה כוחנית של קבוצות אחרות: הדרה פורמלית של ערבים, חרדים וקומוניסטים והדרה לא פורמלית (אבל אולי אף משמעותית יותר) של מזרחים ונשים. אם כן, הטענה שבחברה היישובית התקיים ideal speech situation היא מוזרה ביותר. יוצא אפוא שהתיאור של הורוביץ וליסק עצמם פותח פתח לדיון פורה ומעניין יותר בהדרה מאשר הניסיון של כהן והירש לייפות אותו.

נוסף על כך, חלק מהמאמרים שבספר נגועים כאמור בחשיבה סטריאוטיפית ומהותנית. דוגמה לכך היא ההתייחסות לדת. ראינו שבמאמרם של כהן והירש הדתיות המשיחית הלא רציונלית היא האחר שממנו מתכונן הסובייקט המודרני, הרציונלי והחילוני. התייחסות זו, שמנגידה בין דת למודרניות באופן סטריאוטיפי, מאפיינת כמה מהמאמרים בספר, ובכלל זה את הקדמת העורכים (עמ' 2).

במאמרים אחרים, כגון זה של אפרים יער, חשיבה סטריאוטיפית זו לא באה כהיגד מפורש אבל מביאה כמדומני להחמצת הזדמנות. בעקבות מאמרם של רונלד אינגלהרט וויין בייקר (Inglehart & Baker, 2000) בודק יער את ההעדפות הערכיות של החברה הישראלית. ממצאיו מלמדים שלדתיים יש עמדות פוסט-מטריאליסטיות, היינו שביחס לנושאים מסוימים הם נוטים לכיוון של ביטוי עצמי יותר מלכיוון של הישרדות. ואולם, יער אינו שואל מה פשר הממצאים האלה ומה בכלל יכול להיות הקשר בין דתיות לפוסט-מטריאליזם. זאת אף שההתחדשות הדתית בישראל (עליית ש"ס, המתנחלים, העידן החדש, התנועה האסלאמית) חופפת בזמן פחות או יותר עם המעבר של ישראל מחברה מטריאליסטית שרוב עובדיה מועסקים בתעשייה וממוקדים בהישרדות לחברה פוסט-מטריאליסטית שרוב עובדיה מועסקים בשירותים וממוקדים בביטוי עצמי. דומה שחשיבה צרה מדי, שאינה מכירה

ביכולתה של דת להיות מחוברת לשלבים המתקדמים ביותר של החברה המודרנית, מנעה מהמאמר להיות מעניין יותר.

יוצא מן הכלל חשוב בסוגיה זו הוא מאמרם המעניין של צ'רלס ליבמן ויעקב ידגר בנושא המסורתיות. הם מדגישים עד כמה למסורתיות – קטגוריה שבדרך כלל קושרים אותה ל-tradition, ולכן רואים בה נחותה ואף פרימיטיבית – יש מאפיינים מודרניים, ועד כמה בחירה באורח חיים היא חלק מרכזי בהווייתם, יותר מבקבוצות אחרות.

החשיבה המהותנית נוגעת גם לנושאים אחרים: אליעזר בן-רפאל ונסים ליאון נוטים לתפיסה מהותנית של החכמים המזרחים. מיוחסים להם, כנראה מעצם טבעם ובלי התייחסות להקשר היסטורי או סוציולוגי, פתיחות אינטלקטואלית לחכמות כלליות, איזון וריסון רגשי והתנגדות לקיצוניות מכל צד. זאת כמובן בניגוד לחכמי אשכנז הטוטליים והקיצוניים (יש לציין שמאמרו של שלמה דשן בנושא קרוב חף ממהותנות זו).

למרות הבעיות שבגישה הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית ולמרות הפגמים שמנית, אני סבור שבספר זה יש תרומה שראויה להכרה. הגישות הביקורתיות המתחרות בגישה זו אינן נותנות מקום ראוי לתודעה העצמית של השחקנים החברתיים הצינניים. הספר הזה, ובייחוד מאמרו של דוד ויטל על פעילות יהודית מהפכנית בסוף המאה ה-19, מזכירים עד כמה דחוק ולחוץ היה מצב היהודים במזרח אירופה לפני מאה שנה, ושהצינונות – לפחות בהבנתה העצמית – לא באה כתנועה קולוניאלית אלא כדי לפתור את "בעיית היהודים". התפקיד של ההיסטוריה והסוציולוגיה הישראליות הוא בדיוק זה: להסביר כיצד תנועה שהיו בה מאפיינים אמנציפטוריים הפכה לחברה שבה ההדרה, הכוחניות והניצול הם כה ניכרים. נכון לעכשיו הסוציולוגיה הפונקציונליסטית (ממסדית) מדגישה יותר מדי את התודעה העצמית של האליטה הצינונית ומתעלמת מההדרה ומהשליטה שהיו בפועל, ואילו הביקורת עושה את מלאכתה קלה בכך שהיא מייחסת את התוצאות השליליות לכוונה תחילה. שתי התפיסות פשטניות מדי.

דומה שיש לנקוט בשתי אסטרטגיות משלימות: ראשית, יש לזכור שהסוציולוגיה היא במידה רבה המדע של התוצאות הבלתי צפויות. מה שמעניין בסוציולוגיה אינו הפעולה שתכננו בני האדם ושאכן התרחשה, אלא התוצאות שלא התכוונו אליהן. כאן אני חושב שהזנחנו קצת את המקצוע שלנו; עלינו לבדוק ביתר שאת כיצד בניין סולידריות יוצר הדרה וכיצד שוויון יוצר היררכיה.

האסטרטגיה השנייה היא הכרה נכוחה במהותה של התנועה הצינונית. לדעתי, המושג קולוניאליזם אינו עומד על הספציפיות האנליטית של התנועה הצינונית כתנועה מהגרת מתיישבת בהשראת התנ"ך. דומה שהצינונות, כמו התנועות המתיישבות התנ"כיות שהיגרו לאמריקה הצפונית (ארצות הברית) ולדרום אפריקה, אינה באה להשתלט על האוכלוסייה המקומית (כמו הקולוניאליזם הבריטי בהודו), אלא להחליפה. אני חושב שרק הבנה כזו תסביר את החברה והכלכלה האוטרכית של תקופת היישוב והמדינה, ואת הדינמיקה שהתפתחה בעקבות המהלך הזה בין היהודים לפלסטינים במשך מאה שנה ועד עצם היום הזה.

לסיכום, דבר מה על הסוציולוגיה של המפעל הסוציולוגי הזה: את הכשרתי הסוציולוגית קיבלתי במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית, והקורס שמשא ליסק לימד בה עם ש"ג אייזנשטדט, "מבוא לחברה הישראלית", היה עבורי חוויה מכוננת. לכן קשה היה לי שלא לשים לב לעובדה שעורכי הספר אינם מנמים עם סגל המחלקה

לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה בירושלים, שבה לימד ליסק במשך למעלה מארבעים שנה (אף שהמחלקה תרמה כסף להוצאת הספר). מחלקה זו גם זוכה לייצוג מועט בלבד בקרב הכותבים שתּרמו לספר. לעומת זאת, בספר מצוי ייצוג נכבד לחבריו הדוריים של ליסק ולשותפי האוריינטציה התיאורטית שלו, כמו אפרים יער ואליעזר בן־רפאל. לפיכך ייתכן שלא יהיה זה בגדר השערה דחוקה לאתר קשר – ישיר או עקיף – בין העמדה המיליטנטית למדי שנקט משה ליסק נגד הסוציולוגיה הביקורתית בשנים האחרונות ובין הרכב הכותבים בספר ועיקרי משנתם. מבחינה זו, ספר היובל הוא עדות לכיתתיות שעדיין מאפיינת את הסוציולוגיה הישראלית.

מקורות

- Inglehart, R. & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65, 19–51.
- Shils, E. (1975). *Center and periphery: Essays in macro-sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

יוחנן פרס ואליעזר בן־רפאל. קירבה ומריבה – שסעים בחברה הישראלית.
תל אביב: עם עובד והמכללה האקדמית ספיר. 2006. 296 עמודים

דן סואן*

ספרם של יוחנן פרס ואליעזר בן־רפאל הוא בראש ובראשונה ספר טוב וגם שימושי. טוב, משום שהוא משרטט תמונה בהירה של השסעים העיקריים בחברה הישראלית: הלאומי, הערתי, הדתי-חילוני והאידיאולוגי. שימושי, מפני שלאורכו משרטטים המחברים תמונה רחבה, שהקורסים על החברה הישראלית הניתנים באקדמיה מבקשים להקנות לתלמידיהם. מטרת הספר, על פי ניסוח המחברים, הן למפות את מערכת השסעים, לנסות להסביר כיצד נוצרו, ולהסתכן בנבואה אם יימשכו ובאיזה אופן. מסקנתם האופטימית, שלא הכל יסכימו אתה – ושהם מזימים אותה בעצמם בשולי אחדים מפרקי הספר – היא שהעיונות שנדונו בספר נוטים להצטמצם, אך לא להיעלם. שני משפטי הסיום של הספר מתמצים את האופטימיזם המופלג של המחברים: "מול תהליכי המריבה מופיעים גם תהליכים ממתנים ואפילו מקרבים. החשוב והמבטיח מבין תהליכים אלה הוא התחזקות האדם הרבת־תרבותי, שהוא בן בית בתרבויות אחדות ומסרב לבחור ביניהן" (עמ' 273).

הספר בנוי מתשעה פרקים ודיון מסכם. הפרקים משרטטים את תמונת השסעים והעיונות, ובדיון המסכם מביעים המחברים את דעתם על תמונת המצב שהתוותה לפניו. הפרק הראשון מציג בפני הקורא את מושגי היסוד הנדונים מאוחר יותר בהקשר הישראלי מתוך שרטוט הקונפליקטים המטלטלים את החברה הישראלית. בין המושגים הזוכים לטיפול תמציתי ויעיל נמנים הפלורליזם, שסעים חברתיים, זהות, סובלנות, ריבוד, עולמיות (גלובליזציה) ורב תרבותיות. בתוך הדיון משלבים המחברים גם היכרות עם גישות תיאורטיות שמאפשרות הבנה עמוקה של המושגים הללו.

הפרק השני מתווה את דיוקנה הסוציולוגי של ישראל. הוא עומד על מה שהמחברים מכנים "אבני הבניין הבסיסיות של החברה בישראל" ומנתח את מקורות השסעים בה: הקונפליקט הלאומי, הקונפליקט האתני הפנים־יהודי והקונפליקט הדתי-חילוני. המחלוקת האידיאולוגית, שבפרק ט' מיוחסת לה משמעות קיומית, משום מה אינה נזכרת בפרק זה. עוד עוסק הפרק בגורמים שמחזקים את הלכידות הישראלית, למצער ככל שמדובר במגזר היהודי של האוכלוסייה (האויב המשותף, הזהות היהודית, השפה הייחודית והבלתי מובנת לזרים, התפתחותה הכלכלית המואצת של ישראל והדמוקרטיה הישראלית). "קריאת הכיוון" של המחברים היא שאמת המידה המרכזית שעל פיה יש לבחון את החברה הישראלית היא מידת התסכול, העוול והסבל הנגרמים בה לקבוצות חלשות. עם זאת, הם קוראים שלא לתת לנקודות ראות אלו עמדת מונופול, ולו כדי שלא לראות "רק את הפינות החשוכות" (עמ' 44).

פרקים ד"ט' מבוססים על ניתוח של ארבעה מדגמים אקראיים: 1,200 נסקרים בשנת 1999, 1,159 נסקרים בינואר 2000, 1,911 נדגמים באוגוסט 2000, ו־663 נדגמים באוקטובר

* המחלקה הרב תחומית במדעי החברה והרוח, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון ובית הספר למוסמכים, מכללת סמינר הקיבוצים

2000. הבעיה העיקרית היא שכל הסקרים סמוכים זה לזה ונערכו לפני המפץ הגדול של מאורעות אוקטובר 2000, שבהם התעמתה משטרת ישראל כזכור עם מפגינים מקרב ערביי ישראל, פתחה באש לעברם, הרגה 13 מהם ופצעה רבים אחרים. ההשפעה הקטקליזמית של אירועים אלה על השסע היהודי-ערבי – העמוק מבין השסעים בישראל גם לדעת המחברים – אינה באה לידי ביטוי בניתוחים.

שסע זה, היהודי-ערבי, הוא עניינו של הפרק הרביעי, שמעלה שתי שאלות עיקריות: מה מקומו של שסע זה בין שאר השסעים בחברה הישראלית, ואם הוא נוטה להעמיק ולהתרחב או שמא להצטמצם. המחברים מנסים למצוא את התשובות באמצעות ניתוח הזהות החברתית של שני המגזרים, היהודי והערבי, וכן באמצעות ניתוח המרחקים החברתיים ביניהם וביניהם ההשפעה ההדדית שלהם זה על זה. הם עושים את ההבחנה החשובה בין אמר לעשה, בין עמדות שני הצדדים ובין התנהגותם. מסקנתם הכללית היא שתחושת השייכות של ערביי ישראל לחברה הישראלית יורדת ושתפיסת היחס ההדדית (של היהודים את הערבים ולהפך) נעשית שלילית יותר. גם הנכונות למפגש בין הצדדים פוחתת והולכת, ופירוש הדבר, לדידם, שהשסע מחמיר. זהו בעצם הפרק הפסימי ביותר בספר, והוא מנוגד להצהרות האופטימיות שהביעו המחברים בראשית הספר. כאמור, הפרק מבוסס על סקרים שנערכו לפני מאורעות אוקטובר, ויש להניח שמסקנתם הייתה פסימית עוד יותר לו התבססו על סקרים שנערכו מאוחר יותר.

הפרק החמישי עוסק בקונפליקט בין דתיים לחילונים ומגדיר אותו כעימות העמוק, הרחב והמרכזי מבין העימותים המפלגים את מה שהם מכנים העם היהודי-ישראלי. לפני ניתוח הממצאים של המדגמים מנתחים המחברים את הדתיות-חילונית כרצף ועומדים על הגורמים המפרידים (פער תרבותי, ניגודי אינטרסים) והמקרים בין הציבור הדתי לחילוני. הפרק בוחן את הדתיות ואת השפעתה על תחושת השייכות לחברה הישראלית, את המתחים בין קטגוריות דתיות שונות ואת הקשר בין דתיות לאידיאולוגיה פוליטית. לבסוף מסכמים המחברים את שתי הגישות הרווחות באשר להתפתחות השסע הזה: הגישה האינטגרטיבית, החווה צמצום של השסע, והגישה הקונפליקטואלית, החווה את החמרתו. הם מחווים את דעתם שלהם באומנם שעל סמך ממצאי מחקריהם המנותחים בפרק, השסע צפוי להתחדד ולהגיע לכלל מאבק מתקטב והולך. גם זו מסקנה פסימית שאינה עולה בקנה אחד עם האופטימיות שהביעו בראשית הספר.

הפרק השישי עוסק בשסע העדתי, שלדעתם הולך ומאבד מחומרתו. המחברים מביאים אסמכתאות לכך שהחפיפה בין הקונפליקט הבין-מעמדי לקונפליקט הבין-עדתי הולכת ומצטמצמת. לדעתם חלה התקרבות בין אשכנזים למזרחים. עם זאת, הם עומדים על ההיבט הפוליטי של השסע העדתי ועל השפעתו על המפה הפוליטית בישראל. על סמך ניתוחי מדגמיהם מגיעים המחברים למסקנה שהעדתיות ממלאת תפקיד פחות ופחות חשוב במרחב החיים של הפרט בישראל. עוד הם אומרים שהשסע העדתי השתנה לא רק מבפנים אלא גם מבחוץ, מפני שהופיעו עימותים חמורים ודחופים יותר שהופכים אותו למשני. ראוי לציין עם זאת שאפילו על פי ממצאי הסקר שלהם עצמם, 35% מהמזרחים, 23% מהאשכנזים ו-25% מהישראלים הצהירו שמוצאם העדתי חשוב להם או חשוב להם מאוד. 24% מהמזרחים ו-47% (!) מהאשכנזים הגדירו את זהותם בצורה כזו או אחרת בהתבסס על מוצאם האתני.

הפרק התשיעי עוסק במחלוקת הקיומית בין ימין לשמאל. הפרק מתאר את התפתחות טווח המחלוקת הרחב מאז מלחמת ששת הימים ומסביר כיצד הפכה בעיית השטחים לנושא

מרכזי בכל מערכת בחירות מאז 1969. הפרק בוחן את הזיקה בין האידיאולוגיה להתנהגות הפוליטית ובודק את השפעת הגורמים הסוציודמוגרפיים על העמדות הפוליטיות. עוד הוא עוסק בהשתלבות הממד הפוליטי של ימין-שמאל במערכת האמונות והדעות של הציבור היהודי-ישראלי. לסיכום הפרק מביעים המחברים את דעתם, שהדומיננטיות של הנושא המדיני-ביטחוני ושל השסע ימין-שמאל הצטמצמה במקצת. לטענתם, המחלוקת בין ימין לשמאל אינה מגיעה לידי הכרעה משום שכל אחד מהצדדים חושש מיישום מלא של הפתרון שלו הוא מטיף, ומאזן החששות יוצר שיווי משקל יציב. יתרה מזאת, המחברים מסבים את תשומת הלב לכך שבכל פעם שממשלת ישראל מתקרבת לנקודת הכרעה מדינית כזו או אחרת נמצא גורם שבולם התפתחות זו! כך או אחרת, יש לציין שהספר נכתב לפני ההתנתקות ופינוי גוש קטיף, והמתח שנוצר אז בין ימין לשמאל לא בא לידי ביטוי במדגם הנבדק.

בצד הטיפול בשסעים שבחברה הישראלית מייחדים המחברים שני פרקים לניתוח יחסי הגומלין בין הישראלים הוותיקים לגלי העלייה מחבר המדינות ומאתיופיה. הפרק העוסק בעולי חבר המדינות עוסק לכאורה בשסע שבינם ובין הוותיקים. הפרק העוסק בעולי אתיופיה מתמקד בכעיות הקליטה הייחודיות של קבוצה זו, הנובעות מהפער הגדול בין תרבות העולים ובין התרבות הישראלית המודרנית, וכן מצבע עורם. כל אחד משני הפרקים מעלה שאלות חשובות ומלווה בניתוחים מעניינים. בעיקר ראויות לציון השאלות האם ישראל מסוגלת להתמודד עם שוני שמתבטא בצבע עור ובהופעה חיצונית, ומהם המאפיינים המגדירים יהדות. בפרק הפתיחה מגדירים המחברים שסע חברתי כצירוף של שני ממדים: גודל הפער התרבותי בין שני מגזרים וחומרת הקונפליקטים ביניהם. דומה שעל פי אמת מידה זו אפשר לכלול את הסוגיה האתיופית במסגרת השסעים הנדונים בספר, אך ספק אם המפגש בין עולי חבר המדינות ובין ישראל הוותיקה מצדיק גם הוא שימוש במונח זה.

לסיכום, לספר תרומה לא קטנה להארת הקונפליקטים המשבשים את חיי היומיום של החברה בישראל. הוא כתוב בלשון בהירה ושווה לכל נפש, וגם אינו עמוס במונחים מקצועיים שיש בהם כדי להרתיע מי שאינם סוציולוגים. עם זאת, ראוי להעיר שמהוצאה בעלת מוניטין כעם עובד (קל וחומר מספריית אופקים שלה) אפשר היה לצפות הן להקפדה גדולה יותר בעריכה ובהגהה והן להשקעה באסתטיקה ובצורה. הגרפים (למשל תרשים ד.2, תרשים ד.5 ותרשים 4.ז) אינם עושים הבחנה גרפית בין הקטגוריות. במקרים אחרים נדרשו להצללה בלתי מובנת (כמו בתרשים 1.ז ובתרשים 2.ז). יתרה מזאת, במקרים רבים אין עמודי הטקסט ממוספרים, אם בראשם מופיע לוח או ראש פרק. אבל מעל לכל, בספר נפל לא מעט שגיאות שאפשר היה למנוע בעריכה קפדנית יותר ובהגהה קפדנית יותר. כמה מהלוחות (למשל לוח ה.9, לוח ו.1 ולוח 3.ו) משובשים כל כך עד שקשה להבין את הטקסט. את כל הסרכות הללו בהחלט אפשר היה למנוע.

Larisa Fialkova & Maria N. Yelenevskaya. Ex-Soviets in Israel: From Personal Narratives to a Group Portrait.

Detroit: Wayne State University Press. 2007. 373 pages

תמר הורוביץ*

בחמש השנים האחרונות פורסמו כמה עבודות אתנוגרפיות של חוקרים וחוקרות עולים מברית המועצות לשעבר, שנותנות לקורא הצצה רבת תובנות אל חיי המהגרים בני ארצם בישראל. תובנות אלה מלמדות על עומק מחקרי שלא הושג על ידי חוקרים שאינם עולים מברית המועצות, ואפשר שהן מעמיקות אף בהשוואה למחקרי הגירה שנערכו במקומות אחרים בעולם.

הספר *Ex-Soviets in Israel: From Personal Narratives to a Group Portrait* הוא פרי מחקר של לריסה פיאלקובה ומריה ילנבסקיה, והוא שייך לקטגוריית המחקרים האתנוגרפיים. הספר מנסה ליצור פרופיל קבוצתי של העולים מברית המועצות לשעבר באמצעות ניתוח סיפורי חיים בדרך ייחודית מאוד. ההנחה של החוקרות היא שסיפורי חיים הם כלי חשוב בהבנת הפנומנולוגיה של חיי היומיום הן בפרספקטיבה של תרבות חברת המוצא והן בזו של החברה המקבלת. לסיפורי חיים יש כמה יתרונות חשובים: ראשית, הם עוזרים להבין תהליכים אישיים בכמה נקודות זמן. שנית, הם מאפשרים לראות את הפרט כפעיל בתהליכים חברתיים. שלישית, הזיכרון המעובד המתבטא בסיפורי חיים נותן משמעויות להתנסויות ומבליט את החשובות בעיני המראייין. גם שיטת ההצגה של החומר בספר מעניינת: כל פרק ותת פרק מציג את ההיבט התיאורטי, לאחר מכן מובאים המקורות וההתרחשות של החוקרות, קטעי ספרות, היסטוריה, עיתונות, צילומים ושלטי רחוב, ולבסוף מוצג הקישור בראיונות.

לספר שישה פרקים שמציגים את היבטיה של ההגירה: הגירה והתפתחות הזהות; דימוי האחר; ממד הזמן והמרחב; צירופי מקרים, מזל ונסים בחיי המהגרים; לשון וזהות; והחייאת הפולקלור הסובייטי בישראל. כל פרק מראה כיצד האינטראקציות בין המהגרים לחברה הישראלית מתקשרות עם העבר בברית המועצות לשעבר.

הפרק הראשון מדגים היטב את הרב ממדיות בתהליך ההחלטה לעלות לארץ: לא עוד גורמים דוחפים וגורמים מושכים, אלא מערכת שלמה של שיקולים רציונליים ובלתי רציונליים. ניתוח מעניין במיוחד הוא החלק העוסק באנטישמיות. לפי המראיינים, לאנטישמיות יש ממדים רבים – של המדינה, של הקהילה הסובבת ושל פרטים – ולכל אחד מהם השפעות שונות. אף הקשר בין אנטישמיות להגירה אינו פשוט, שכן לדברי המראיינים, אנטישמיות אינה מביאה להגירה, אלא לנכונות להגירה, וזו לא תמיד מתגשמת. מעניינת במיוחד ההתייחסות לאנטישמיות הפופולרית – הפמיאט (pamyat) – כולל תיאור האווירה בעקבות הופעתה וסוג החרדה שהיא גרמה לאלה שעלו לארץ.

* המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

גם המושגים יהודיות (Jewishness) וזהות יהודית הם רב ממדיים בעיני המרואיינים: לא רק יהדות כדת מול יהדות לאומית, אלא גם יהדות גנטית, קהילתית, אירופית ומערך של תכונות אינטלקטואליות. יהדות זו מקוטעת וכוללת מנהגים יהודיים, שירים, זיכרונות שואה ופוגרומים. ואף על פי כן, קיימת מידה של קוהרנטיות סביב המושג, ולמרואיינים יש תפיסה עצמית יהודית וקשר ליהדות כקהילה תרבותית ולאומית.

הפרק על דימוי האחר מוסיף היבט של זהות העולים. הללו מרגישים זרים בתוך עמם, אף שהסטטוס שלהם גבוה מזה של קבוצות מהגרים אחרות בישראל. בחלקו הדבר קשור ברצון להתחבר עם קבוצת הדומים להם, ובחלקו הוא קשור להתייחסות הוותיקים. האחרים של המרואיינים הם גם העולים מהארצות הלא אירופיות של רוסיה, גם העולים מאתיופיה (שצבע עורם הביא לגיבוש דעות קדומות) וגם הערבים. בעיקר מעניין הניתוח של האחר הערבי, שדמותו השליטית עוצבה עוד בברית המועצות תחת המשטר הקומוניסטי במסגרת מפגשים עם סטודנטים מארצות האסלאם ותושבי מרכז אסיה שהגיעו לחלקים האירופיים של רוסיה. תפיסה זו חוזקה לאחר מכן במציאות הישראלית, שבה הערבי נתפס כאויב.

פרק נוסף מציג את הזמן והמרחב הישראלי, היהודי והרוסי ומראה למשל את השונות בין לוח השנה הרוסי ללוח השנה היהודי. הפרק דן בשאלות כמו מהו בית ואנטי בית, האם הבית כיום הוא הבית הרוסי והאנטי בית הוא הישראלי או להפך, וכן בשאלות של משמעות הגבולות של רוסיה וישראל, ארץ גדולה מול ארץ קטנה, מרחב פנימי וחיצוני ונופים. העולים התייחסו לממדים אלו, וכל אחד בנה את המרחב שלו ואת תפיסות הזמן שלו מול המרחבים האחרים והזמנים האחרים.

הפרק על צירופי מקרים, מזל ונסים מתייחס לדברים לא צפויים שקרו לעולים בחייהם. מכיוון שרוב העולים הם חילונים, ההסבר של נסים לא עלה מפהם בתדירות גבוהה, אך הסברים של צירוף מקרים ומזל עלו רבות, בייחוד בתחום מציאת עבודה. צירוף מקרים ומזל מצוינים בנרטיבים רבים של מהגרים, ומבחינה זו עולי ברית המועצות אינם שונים. המעניין הוא שבישראל מעט מאוד מחקרים התייחסו לנושא זה.

נושא חשוב בקליטת העלייה הוא הלשון, והפרק הרלוונטי עוסק בתגובות לשינוי לשוני. המחברות מגדירות את מטרת הפרק כמחקר של פיתוח תודעת הלשון של קבוצה שבאה מחברה מונולינגוויסטית לחברה מולטילינגוויסטית. בברית המועצות לשעבר העולים ידעו למעשה שפה אחת בלבד – רוסית. חלק מהם אמנם גרו ברפובליקות שהיו בהן שפות מקומיות, אך השפה הדומיננטית הייתה רוסית, כך שהחשיפה לעברית בישראל הייתה בעצם חשיפה לשפה שנייה. בהגיעם לישראל רכשו חלק מהעולים, ובעיקר הפרופסיונלים שביניהם, את השפה האנגלית עם העברית, ולעתים בבחירה בין עברית לאנגלית העדיפו אנגלית. בשל גודלה של קבוצת העולים מברית המועצות, ובגלל סובלנות גדולה והולכת של הממסד כלפי לשונות ותרבויות אחרות בשנים האחרונות, יכולים העולים להמשיך ולהשתמש ברוסית. בכך מסייעים גם מוסדות "רוסיים": מפלגות, בתי ספר של אחר הצהריים, שירותים שניתנים ברוסית, שידורי טלוויזיה ברוסית ומרכזי תרבות. כתוצאה מכך, העולים מסרבים להיפרד משפתם ורואים בה חלק מתרבותם. עם זאת, רכישת השפה העברית נעשית במהירות רבה יחסית, שלא כמו בארצות אחרות, שבהן תהליך רכישת השפה המקומית מתמהמה (ובכלל זה יוצאי ברית המועצות לשעבר בארצות הברית). מעניין יחסם של המרואיינים ליידיש: בהיותם ברוסיה, לפני תחילת גל העלייה, הייתה היידיש קשורה בעיניהם לזהות

היהודית יותר מעברית, בעיקר משום שהשלטונות הרוסיים ראו בה את שפת היהודים, אך עם ההתעוררות לעלייה הפכה הלשון העברית ללשון המסמלת את האותנטיות היהודית. לתהליך רכישת השפה המקומית על ידי המהגר יש שני היבטים: הרצון להיטמע מול הרצון להתבדל. חלק ניכר מהעולים ראו בתחילה את תפקיד הלשון כעוזרת להם להיטמע, ומאוחר יותר החלו להדגיש את השימוש ברוסית כחלק מזהותם. היו כאלה שראו בעברית שפה של עבודה ושל "העולם החיצוני", ואילו ברוסית ראו את שפת הבית, המשפחה ופעילות הפנאי התרבותית.

פרק אחר עוסק במקומו של הפולקלור הרוסי – אנקדוטות, בדיחות, סיפורים, התייחסות לגיבורים וחגים – בחיים החדשים של העולים, ומראה כיצד מסייע הפולקלור לעולים להרפות מתח, ליצור סולידריות בין חברי הקבוצה ולבנות גשר לחברה הישראלית. העולים החדשים הרגישו קרבה לתרבות הרוסית, כולל היבטים של פולקלור על שלושת מרכיביו – יהודי-רוסי, מסורתי-רוסי וסובייטי-אורבני. מעניין ניתוח ההתייחסות לראש השנה האזרחי. הכותבות מראות כיצד ברוסיה התגבש החג ממסורת פגאנית דתית למסורת אזרחית שהתקבלה גם על ידי המשטר הרוסי אף שלא היה לה קשר לחגים של המדינה הקומוניסטית. בהמשך הן מראות כיצד קיבל החג לגיטימציה גם בחברה הישראלית בכלל וכמערכת החינוך בפרט, אך לא בלי מאבק.

לסיכום, לפנינו ספר עשיר בתוכן, מעמיק ומרתק, שמסביר את ההווה הרוסית על כל גווניה מתוך ניתוח האינטראקציות בין עברם של העולים בכרית המועצות ובין חייהם בארץ, וכל זה בראייה דינמית לאורך זמן.

רבאח חלבי. אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית.

תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 2006. 144 עמודים

נעמי וינר-לוי*

על כריכת הספר אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית נגלה לעיני הקורא תצלום גבר שעומד מתחת לפתח אבנים מקושת שספק מגוון עליו ספק נשען עליו ומכופף את דמותו. הצילום והכותרת שבדף השער הם בבחינת הקדמה לספר הפורש תמונת זהות כאובה של צעירים דרוזים בישראל.

הספר מתבסס על עבודת הדוקטורט שכתב רבאח חלבי, בן העדה הדרוזית, מרצה בחוג לחינוך באוניברסיטה העברית ומנהל מכון המחקר של בית הספר לשלום בנווה שלום, שבו הוא מכהן גם כעורך הראשי של כתב העת פתחון פה הרואה אור במסגרתו.

המניע לכתיבה, מציין חלבי, הוא מסע חיפוש אישי, והספר הוא בגדר מסע לתוך נפשו וזהותו של הכותב. ואכן, מלבד ניתוח ראיונות עם חמישים סטודנטים וסטודנטיות דרוזים, הוא מציג גם את עמדותיו באשר לקשרים וליחסים בין העדה הדרוזית ובין הערבים הפלסטינים, וכן בינם ובין היהודים והממסד היהודי. הספר מצטרף לשורת ספרים אחרים בתחום המחקר הביקורתי המתאפיין בכתיבה מתוך השוליים, וחשיבותו בולטת בשני תחומים: תיאור הזהות העולה מניתוח הראיונות של סטודנטים דרוזים וביקורת חברתית נוקבת.

חלק הארי של הספר מתמקד בהבניית זהות ובהתמודדות אישית של סטודנטים דרוזים עם מציאות חברתית ותרבותית מורכבת, רבת פנים ומרובת קונפליקטים. המחבר משרטט מגוון עשיר ומרתק של זהויות ורבדים ממרקם חיי הדרוזים במרחב הפריפריאלי ושוור בתוך כך סוגיות של מעמד, אתניות ולאומיות. זהותם של הצעירים בני העדה הדרוזית – המושפעת מהשיח החברתי-תרבותי, מהסכסוך הישראלי-פלסטיני ומהאפליה שממנה הם סובלים במדינה – היא זהות מפוצלת ותלושה שכוננה במרחב שבו הם נדחים על ידי הערבים, מודדים מהתרבות הישראלית-יהודית ומופלים כאזרחים. מלבד זאת, זהותם מושפעת ממיצובם בין החיים בחברה המשמרת את ערכי המסורת הדרוזית ובין עולם ערכים מערבי, ליברלי ומתירני, "בין מסורת למודרנה", במילותיו של חלבי (עמ' 119).

שלושה היבטים נמצאו במחקרו של חלבי כמאפיינים עיקריים בזהות: הווייה של "דרוזים בכל נימי נפשם" (עמ' 32), המאופיינת בזיקה עמוקה לזהות הדרוזית ובתחושת קשר כמעט מיסטי לעדה. שני ההיבטים האחרים – "ערבים לא שלמים" (עמ' 55) ו"ישראלים אבל לא ממש" (עמ' 73) – דנים בכינון זהות מתוך רצון להשתלב בשיח התרבותי והחברתי של תרבויות אלה ובחזויית הדחייה מהן, וכן מתחושת האפליה שלהם הם נידונים מהממסד הישראלי בשל חוסר האפשרות להשתלב בחברה הישראלית-יהודית. חלבי מתאר באופן מרתק חילוף זהויות ומעבר בין זהויות שמתרחשים בהקשר של תנועה בין חברות ותרבויות ובין ערכים ונורמות שונים. תיאורים אלה של הבניית זהות מורכבת, לעתים מסוכסכת ומפוצלת וכאובה, מדגישים את דבריו של פאנון (Fanon, 1967) שתחושת שניות (twoness)

* המכללה האקדמית דוד ילין

בזהות אינה נובעת מבחירה אלא מכוננת על ידי כוחות חיצוניים שנכפים על הפרט במצבים של קולוניאליזם או של חיים בקרב חברה זרה.

לשם ניתוח משמעותה של הזהות עבור אלה שחווים אותה, ולשם קישורה לשיח הרב ממדי באזור, בחר הכותב לנקוט שיטת מחקר איכותנית הרמנויטית המתוארת בהרחבה בספר, ובצד התיאור המתודולוגי נפרש גם תיאור רפלקסיבי של מיקומו של חלבי כחוקר שמשליך על הממצאים.

הביקורת החברתית-פוליטית המשולבת בניתוח ההיבטים המשפיעים על הזהות היא תמה נוספת ששזורה בין דפי הספר. האפליה ואי השוויון כלפי הדרוזים במדינה צורמים, בייחוד לנוכח המחיר בנפש ששילמה העדה, והם חוזרים וצצים בדברי המרואיינים. אכזבה עמוקה מיחסה של המדינה כלפי העדה מובילה את הדור הצעיר "להתפכח מחלום הישראליות" (עמ' 114) ולחפש מחדש את זהותם. יתר על כן, טוען המחבר, הממשלות בישראל או "מעללי הממסד הציוני" (עמ' 12) פעלו ליצור הפרדה וקרע בין הדרוזים ובין הערבים הפלסטינים. הפרדת מערכת החינוך הדרוזית מהערבית למשל נועדה "ליצור דרוזי-ישראלי וחייל צייתן" (עמ' 11), להביא לנתק סופי בין הדרוזים למוסלמים, לעקור אותם מתרבותם ולשמר רמת לימודים נמוכה. חוק גיוס חובה לצה"ל (שנחתם ב-1956) הוא בעיני חלבי נקודת ציון מכרעת בעיצוב זהותם של הדרוזים בישראל, שכן הוא נועד, על פי חלבי, ליצור שנאת חנם בינם ובין ערביי ישראל והשטחים הכבושים, ואף לא הבטיח את שילובם של הדרוזים בחיי המדינה כאזרחים שווים. מטרתה של המדינה (בין השאר גם בהקמת בתי דין דתיים ומועצות דתיות ב-1957) הייתה להגביר את השנאה ולהקשות את השתלבותם של הדרוזים בחברה הערבית-מוסלמית. ניתוחים אלה, שפורשים היבט מסוים, מתעלמים מהקשרים וממורכבויות היסטוריים וחברתיים כמו היחסים העכורים בין הדרוזים למוסלמים וההתנכלויות, הרדיפות ומעשי הטבח שמהם סבלו הדרוזים מרגע כינונה של הדת עד 1948, כולל ציוויים דתיים בסורת אל-תובה שבקוראן הקוראים לראות בדרוזים כופרים ומשומדים, להימנע מלשהות בקרבם ולהורגם, ציוויים שהובילו אף לצורך בהנהגת "תקיה" (סאלח, 1998, עמ' 36; Firro, 1992; Layish, 1985). זאת ועוד, פרשנות זו מתעלמת מרצונם של זרמים ומנהיגים דרוזיים שפעלו לבידולם של בני העדה מהמוסלמים שבאזור, לטובת שימור של הייחודיות הדרוזית. חלבי מפנה מבט ביקורתי גם כלפי העדה פנימה ומעלה נושאים שמטרידים רבים מקרב הצעירים והצעירות הדרוזים, בייחוד אי שוויון בין המינים ומעמד האישה בעדה. המרואיינים מתארים את חייהם המתנהלים על פי נורמות ופרקטיקות שמקובלות בתרבות הדרוזית והיהודית ומעלים את יחס המורכב לקשר המיני, לאיסור הנישואין מחוץ לעדה ולסוגיית כבוד האישה. המרואיינים מבקרים את מנהיגי הדת, המנציחים לטענתם את אי השוויון כמניפולציה לשמר את מנהיגותם בעדה. אולם חלבי מטיל את האחריות לשינוי בנושא זה על כל בני העדה הדרוזית, ובעיקר על עמיתיו הגברים. במצבים שבהם אנשים אינם נשמעים לנורמות, הוא טוען, המציאות הוכיחה שאנשי הדת מתגמשים ומשנים אותן.

בכתבת הספר עמדו בפני הכותב כמה וכמה אתגרים, ובראשם תיאור הזהות המורכבת, ניתוחה וקישורה לתיאוריות ולמחקרים. מתוך תיאור הזהות התמודד הכותב גם עם בחינת מצבם של צעירים בעדה והדגיש נושאים שמטרידים את הדור הצעיר. אתגר אחר כרוך בניסיון לבחון זיקות בין רמת המיקרו לרמת המקרו, או בין הזהות האישית לתהליכים

חברתיים ומדיניים שכווננו זהות זו. כדי להבין את הזהות המורכבת מבקש חלבי להתוודע גם אל הגורמים החברתיים, הפוליטיים וההיסטוריים שכווננו סיטואציות שהשפיעו על הזהות. תיאורי הזהות שהוצגו בספר באמצעות תמות מסודרות ורלוונטיות שמקלות את ההבנה מעלים תמונה מורכבת ורב ממדית שניכרות בה תחושות של ריבוי, שונות, מבוכה, תלישות וזיקה. תיאורים אלה מלאים עומק ועניין, קונפליקטים פנימיים, ניגודים ופשרות. בדיון מוצגים תיאורים ומחקרים רלוונטיים שמאירים רבדים והיבטים בזהות שעלו בראיונות, ולפיכך הוא תורם לשזירת הקשרים רחבים של זמן, מקום ותרבות עם ממצאים ותופעות שעלו במחקר בקרב בני העדה הדרוזית. חלבי משתמש בין השאר במחקרים ובתיאוריות בפסיכולוגיה חברתית, אך שימוש בתיאוריות זהות פוסט-מודרניות, שרווחות גם בתחום זה אך נעדרות מהספר, היה עשוי לשאת תרומה מסוג אחר להבנת מצבי זהות מורכבים של אלה החיים בין ובתוך תרבויות.

המורכבות והעומק שאפיינו את תיאורי הזהות פוחתים כשהכותב מנסה לבחון את הזיקות בין רמת המקרו לרמת המיקרו וכשהוא מנתח את הנסיבות החברתיות-פוליטיות שהשפיעו על כינון זהותם של דרוזים. התהליכים ההיסטוריים וההקשר החברתי והתרבותי – המאופיינים ביחסים לא פשוטים בין שלוש החברות שפעלו והשפיעו על הזהות הדרוזית הייחודית – מוגבלים לעתים בין קווי התיחום של שחור ולבן ומוצגים לפרקים אגב התעלמות מגורמים היסטוריים וחברתיים מוכרים. בהולכה זו אל המקרו ואל התהליכים החברתיים והמדיניים שהובילו למצבים החברתיים המשפיעים על הזהות, הכותב אינו מנסה לפרוע את הסדר בין ההגמוניה למיעוט, או לנער את השיח הבינארי, והרצון להבין, לסדר ולייצר היררכיה פוגע בעומק הדיון.

למי מיועד הספר?

ככוחו של הספר לסייע בידי כל דרוזי או דרוזית שהגדרת זהותם אינה מניחה להם, כותב חלבי (עמ' 13), אך הספר אינו מיועד רק לצעירי העדה הדרוזית או למתעניינים בבני העדה; הוא מוסיף ידע ועניין לכל מי שמבקש לבחון הבניית זהות בתוך שיח רווי קונפליקט בין-תרבותי ובמרחב בין זהויות מתנגשות ונאבקות, וכן לכל מי שמבקש להבין את תחושותיו של זה הנחשב מיעוט במדינה. הוא רלוונטי גם למנהיגות הדרוזית, מפני שהוא מתאר את תחושת בני העדה באשר לאוזלת ידה ואובדן דרכה, וכן את החשש מפני הבאות.

הספר הוא בכחינת מסמך ביקורתי נוקב שמיועד גם לציבור היהודי והערבי בישראל שחי במרחב שמשפיע על זהותם של הדרוזים, אך ראוי שייקרא בראש ובראשונה על ידי החברה הישראלית-יהודית ומנהיגיה, שקיבלו את הדרוזים לתוכם כברית דמים, ולמרות האהדה הרבה וההערכה לעדה, מתנכרים להם כאזרחים מתוך אטימות, אי צדק וגרימת עוול. בזהותם של צעירים דרוזים משתקפים גם היבטים שמושרשים אצל עמי האזור ואף אצלנו, קרי חוסר יכולתנו לקבל לתוכנו מיעוט שונה ואפליית אזרחים שותפים. ספר זה חושף בפני הקורא את ההשלכות של חיים כמיעוט במדינה יהודית ושל חיפוש זהות במצב של דחייה מהחברה הערבית ואפליה וחוסר קבלה על ידי החברה הישראלית.

מקורות

סאלח, ש' (1998). עיקרי האמונה הדרוזית. בתוך: נ' דנה (עורך), הדרוזים (עמ' 29-36). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

Fanon, F. (1967). *Black skin, white masks*. New York: Grove.

Firro, K. (1992). *A history of the Druze*. Leiden: Brill

Layish, A. (1985). Tagiyya among the Druze. *Asian and African Studies*, 19, 245–281.

ישראל דורון. משפט, צדק וזיקנה.

ירושלים: אשל והאגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן. 2007. 220 עמודים

טובה גמליאל*

הספר נח פתוח ומדוּפדף על שולחן הסלון בדירת בלי שהיה בנוכחותו כדי להפריד ביני ובין חדשות הטלוויזיה בכמה ערבים של אמצע דצמבר. השבוע שבו עיינתי בספר היה פרק זמן שבו שלוש מהדורות חדשותיות הביאו אל המסך תמונות של זקנים ישראלים חבולים בפניהם ובגפיהם, שוכבים במיטות בתי החולים, וגם תמונות אופייניות של הנאשמים בבתי המשפט, צעירים שטומנים את פניהם בכפות ידיהם המגואלות, לעתים בדם ולעתים בדמים, כסף שהצליחו לשדוד בחבטות אחדות. הכתבים ליוו את התמונות העגומות בנתונים שלא היה בהם כדי ללמד על צירוף מקרים מפליא – קריאה בספר וחדשות השבוע – אלא על עלייה ברמת האלימות כלפי קשישים. עוד הם לימדו שיש לצפות להישנות סוג זה של אייג'יזם (ageism) פושע ולפרסום התרחשותו חדשים לבקרים. בעטיים של נתונים אלו עולה שאלה מדאיגה: האם יהא די בהחמרת הענישה שנוקט בית המשפט בזמן האחרון? האם היא תיתן את אותותיה?

הספר משפט, צדק וזיקנה עוסק בכגון זה ממש. שאלות משפטיות בנושא אלימות כלפי קשישים זוכות להתייחסות מעמיקה בפרק ליבה שכותרתו "כשהחוק פוגש התעללות בזקנים". אולי לא בכדי מופיע פרק זה באמצע שמונת הפרקים, שכל אחד מהם מפגיש בין הזיקנה כייצוג של זכויות מקופחות ובין חוק, שיש לכל הפחות להצמיח לו שיניים. הזיקנה מנקזת אליה את האלימות כסוג של יחס חברתי שכיניו הרווחים בשיח הסוציולוגי הם הדרה, תיוג, סטריאוטיפיזציה, פטרונות, אחרות וכדומה. האלימות, כפי שמעייין בה דורון, היא צורתה המזוקקת ביותר של שאט נפש של חברה כלפי זקניה. הוא סוקר תיאוריות שמסבירות את התופעה, גורמי סיכון ומחקרים רבים, ומשלב זאת בהצבת האלימות על דוכן הנאשמים, שם יורדים לפרטים, שם היא מכוערת ומשחירה את פני החברה שבה אנו חיים. הקורא הנאור לומד לדעת שהתעללות בזקנים קיימת גם קיימת, ושהיא אחת ממופעי האימה של האלימות. היא "התנהגות המתרחשת בעקביות ובעוצמה כזאת, שיש בה פגיעה פיזית, פסיכולוגית, חברתית וכלכלית, והיא גורמת סבל המתבטא בכאב, באובדן או בהפרה של זכויות" (עמ' 85). רוב ההתעללות נעשית בהיחבא, והיא כרוכה ברגשות בושה ופחד של הקורבן, ולעתים קרובות מוגנת בקשר משפחתי. במילים אחרות, יש לה תנאים מואפלים לשגשג. עוד לומד הקורא שיש להבין את המובא אלינו כמידע חדשותי לא רק כקצה קצה של מסכת יחסים, של מעקב שבו הסדיסט הופך לצל של קורבנו, אלא כתוצאה של תודעה חברתית. הכותב גוזר ממנה כמה מבעיותיו של החוק ואף שואף לעצבה באמצעות תיקונו.

הספר מבטא שליחות של המבקש לעשות צדק. החשיבה הביקורתית שהוא מציג בדבר מימוש זכויותיהם וכבודם של זקנים מתייחסת לזירת הפעולה של החוק והמשפט, ויש בה כדי להדגים את מאמר קהלת, שלפיו – ובניגוד לציפיותינו – לעתים "מקום הצדק שמה

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

הרשע" (קהלת ג, טז). טענתו המרכזית היא שבמפגש האידיאלי בין זקנה למשפט תפקידו של המשפט לאפשר לזקנים להגשים את רצונותיהם מתוך התחשבות בהשלכות של החלטתם על סביבתם ועל החברה כולה. עיקר הספר הוא ניתוח סדרה של מפגשים מורכבים בין זקנה למשפט, שככל הנראה לא היו מועילים על הכתב אילולא היה בהם מן הכשל, זה הנובע מקוצר ראייה משפטי, מזלוול בנושאי הדיון ומהיעדרה של מסירות למען ביצועו של המעשה הנכון, המוסרי. על בסיס זה אני מוצאת שאמרתו של הסופר הצרפתי דה וובנארג (de Vauvenargues), "אין אתה יכול להיות צודק, אלא אם אתה אנושי", קולעת לרוחו של ספר זה. גילוייה של אנושיות, זו הרודפת אחר הצדק, ניכרים בספר בכמה רבדים: בראש ובראשונה, הניתוח הדקדקני של זקנה וזקנים בראי החוק – על גלגוליו ועל התגלמותו המעשית – מנוסח באופן מאיר עיניים, והוא נהיר גם למי שאינם מצויים בו'רגון המשפטי. שנית, ניתוח המפגשים של זקנה וחוק מלווה בסקירה של תיאוריות ומחקרים רלוונטיים במדעי החברה (העוסקים למשל בטיפול לא פורמלי של בני משפחה בקשישים, בהתעללות ובדיירים בבתי אבות) וכולל את מחקרו של המחבר על המודעות לכלי מניעה ותכנון לקראת זקנה. שלישית, הכותב מציג את עולם המשפט והחברה ככזה שאינו נוטה אחר הזקנה וכמעט מוציא את העיסוק בה מתחומיו. הקובלנה הדון קישוטית הנשנית בספר מצביעה על היעדר קולם של זקנים בבתי המשפט ובהליכי החקיקה הנוגעים בענייניהם. לבסוף אני מוצאת שהכותב עושה צדק עם נשוא לימודו בתור שכזה. נראה שבהכירו את אי המשיכה, את הנטייה הצפויה של הקורא לייחס מידה של כובד לזיווג עניינים חסר חן כמו זקנה ומשפט, הוא מתעלה מעל לנדוש, מקבל את פניו של הקורא בסיפור, מזמין אותו לבחון את מסריו באמצעות מטפורת הקולנוע וניתוחם של סרטים הוליוודיים, מציע לו את קולו המדבר והמדריך בראשיתו ובסיומו של כל פרק ושל הספר כולו במבנה סדור, שבו תיאור הטעון שיפור קודם להמלצות, להערכות ולעמדות ערכיות.

פרק המבוא מציג סיפור אפשרי למדי של אלמנה ערירית בת 83, חולה ומאושפזת בבית החולים. יחסם הפטרוני של פרופסיונלים שעניינה הוא עניינם, כגון עובדת סוציאלית, רופאים ושופט, חובר למצבה הירוד ומעלה את שאלת כשירותו של אדם למינוי אפוטרופוס, את חשיבות תחום האפוטרופוסות המשפטית בחייהם של זקנים ואת הרלוונטיות שלו לזכויות האזרח של המבוגרים. הפרק השני הוא על אודות מה שהכותב מכנה המפגשים הבלתי נראים בין המשפט לזקנה. הוא ממחיש את אי הנראות של זיווג שני התחומים באמצעות המדיום הקולנועי, דרך מרעננת לטעמי. בחירה זו מוסברת בדמיון שבין עולם המשפט לעולם הקולנוע מבחינת היכולת לבנות עולמות דמיוניים פסבדו-מציאותיים שמשקפים בכל זאת את ההוויה האנושית, וכן בהיעדרו של המשפט מחזית העלילה על אף חשיבותו המכרעת מאחורי הקלעים. הסרט הנהג של מיס רייזי והסרט האגם המוזהב נמנים עם הסרטים הנבחרים. הראשון משמש את הדיון בזכות לנהוג בגיל זקנה ואילו השני משמש את הדיון ביחסים המשפטיים בין סבים לנכדים. בכל אחד מהסרטים המתוארים בפרק נדון התסריט לעומת התשתית המשפטית שמאחורי הקלעים, בין שהיא ראויה ובין שהיא טעונה תיקון. בפרק השני מוצג מודל רב ממדי של תחום המשפט והזקנה. זהו מודל מורכב שמציג מכלול של כלים משפטיים המתייחסים לאוכלוסייה הזקנה בישראל, שאפשר לבחון אותם על ציר של ערכים מנוגדים (פטרנליזם וקהילתיות לעומת אוטונומיה ואינדיבידואליזם) וציר של התערבות (ישירה או עקיפה), והוא משמש את הניתוח שמציג הכותב בהמשך.

המכנה המשותף לשלושת הפרקים הבאים הוא מצבים של אובדן כבוד וזכויות בסיסיות עקב חולשה פיזית בזקנה. הפרקים מפגישים את החוק עם זקנים בבתי אבות, עם זקנים שנעשים קורבנות התעללות ועם זקנים שמטופלים על ידי בני משפחותיהם. בפרק השלישי דן הכותב בעיקר במצב תקנות הפיקוח על בתי אבות בישראל ובשאלת האינטרסים של הדיירים הזקנים וזכויותיהם לחיות בכבוד. חלקו הראשון של הפרק הרביעי מתאר את תופעת ההתעללות בזקנים בישראל, ובחלקו השני מוצגת התפתחות היסטורית ואידיאולוגית של המשפט הישראלי תוך כדי זיהוי של ארבעה דורות של התמודדות חוקית עם התופעה בלי שהתעללות בזקנים זוכה להתייחסות נפרדת ממעשי אלימות אחרים. חלקיו הראשונים של הפרק החמישי עוסקים בטיפול הממושך של בני משפחה בזקנים, במאפייניו ובמתח הצפוי בין הצורך של המטפלים להמשיך ולהתפרנס מעבודה ובין דאגתם ליקיריהם חסרי האונים. החלק השלישי דן במדיניות התמיכה במטפלים, בתמיכה התעסוקתית במשפט הישראלי ובביקורת על המצב המשפטי בישראל בצד הצגת פתרונות.

שלושת הפרקים האחרונים עומדים בסימן אלטרנטיבה גם ביחס למצבי החסות, חוסר האונים והתלות של זקנים וגם מבחינת אופי התרופות המשפטיות העשויות לשמש בזקנה. הפרק השישי עוסק בכלי תכנון משפטיים של הזקנה. הוא מתמקד בתחום המשפט המונע, שעניינו יכולתו של המשפט לזהות ולחזות אירועים הכרוכים במחלוקת משפטית, למנוע את היווצרותם או לצמצמם, וזאת כדי להגביר את שליטתו של האדם בתופעות הנלוות לזקנתו העלולות לגרוע מזכויותיו ומכבודו. דוגמה לכלי מעין זה בתחום הרפואי היא "צוואה בחיים" המאפשרת לאנשים בגירים וכשירים להצהיר במסמך משפטי על רצונם שחיייהם לא יוארכו באופן מלאכותי בשעה שיהיו נתונים במצב סופני ולא יוכלו להביע את רצונם. בפרק זה מציג דורון את מחקרו שנערך במטרה לספק מידע ראשוני על המודעות לכלי תכנון משפטיים בקרב אוכלוסיית הזקנים בישראל ועל מידת השימוש בהם. המחקר דגם 150 נבדקים בני חמישים ומעלה מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל והציג להם (במתכונת של סקר טלפוני) שאלות על מידת ההיכרות, הידיעה והיישום של שלושה כלים משפטיים. הממצא הכללי הוא שמידת השימוש בכלי תכנון משפטיים לקראת זקנה בישראל היא נמוכה, והדבר נכון הן באופן מוחלט והן בהשוואה לארצות הברית. הפרק השביעי מפגיש את החוק עם אזרחים ותיקים. הוא מציג את לידתו של החוק בשנות השמונים של המאה העשרים, את גלגוליו ואת המהמורות שעמדו בדרכו, עד הצגתו כדוגמה לכישלון המשפט הישראלי להגשים ציפיות לגיטימיות של האוכלוסייה הזקנה. בפרק זה, בניגוד לקודמיו, הכותב עוקב אחר קריאות החוק בכנסת ואחר הצהרות ועמדות של חברי כנסת בדיונים. החוק נכשל בהקמת גופים לקידום מעמד הזקנים בישראל (למשל במינוי יועץ לממשלה בעניינם), וכן בהענקת הטבות לזקנים (ההנחה בארנונה שנקבעה בו אינה אוטומטית). הכותב רואה בחוק האזרחים הוותיקים הזדמנות שהוחמצה בגין התנהלות לקויה של הממשלה, משרד האוצר והסתדרות הגמלאים.

פרק הסיכום של הספר מציג למחוקק הישראלי לעשות למען שלוש סוגיות מפתח במצבם של זקנים, שהן בבחינת מדרגות בהישגיו ההומניים של חוק שנע מהמצב המצוי אל עבר מצב רצוי. האחת ממליצה על תנועה מפטרנליזם לאוטונומיה, כך שתכובד האוטונומיה של זקנים ותורחב יכולת הבחירה שלהם כיצד לחיות את חייהם. השנייה ממליצה על תנועה מכיבוד האוטונומיה להעצמת זקנים, ובכך מכוון הכותב לחיזוק מערך ההסברה והחינוך כדי

שתושג התכלית החקיקתית התומכת בזכויות זקנים ובמטפליהם. השלישית ממליצה על תנועה מהעצמת זקנים להפיכתם לשותפים כאזרחים שווים ופעילים. השקפת הכותב היא שבחירת מפלגת הגמלאים לכנסת במרס 2006 היא אירוע מעודד, אך כזה שצריך לעמוד במבחן. נחוצים מנגנונים חוקיים שיאפשרו לזקנים להשמיע קול ולהשפיע על גורלם, כלומר לשאת ולתת באפקטיביות עם הרשות המבצעת.

שתי השגות עקרוניות אני מבקשת להעלות באשר לאופן שבו מתקף דורון את טענותיו, ושתייהן נוגעות לסוגיית הפרטיקולריות-אוניברסליות בהבנת קבוצות. בפרק הדין בתופעת ההתעללות מצר הכותב על התעלמות החוק מהיבטים ייחודיים של ההתעללות בזקנים ועל כך שהוא מחיל עליהם מודלים שפותחו עבור קורבנות אלימות שאינם זקנים (ילדים ונשים). גישת החוק, שאפשר לראותה כא־פרטיקולרית, תורמת לדעתו לסטיגמטיזציה של הזקנים ולתפיסתם כחסרי ישע. בדומה לכך, בפרק העוסק באזרחים ותיקים הוא קובל על כך שבית המשפט מאמץ בפסיקתו את מבחן הנוקקות בבואו לקבוע את זכאותם של קשישים להטבות כלכליות. לדעתו, באופן זה דוחה בית המשפט את הגישה האוניברסלית המעניקה זכאות אוטומטית לקשישים על בסיס גיל בלבד. בעניינים אלה ובאחרים מבקש הכותב להעמיד את הזקנים כקטגוריה חברתית אחידה ומיוחדת לעיונו הפרקטי של החוק מתוך אמונה שזו הדרך להיטיב עמם (מסיבה זו אולי אין מדובר בגישה אוניברסלית אלא בגישה מאחדת בלבד, כזו שאפשר להגדירה עם גישה דיפרנציאלית שמבדילה בין זקנים על בסיס קריטריון לא גילי). כאנתרופולוגית שעוסקת בזקנה שאלתי היא: האומנם? האומנם חוק שמשתק יחס חברתי ממדר ומעגן את הגדרות הסמלים סביב "הזקנים" כקטגוריה אחת עשוי להיטיב עמם? מאחר שהכותב עצמו נדרש מדי פעם למעמדם החברתי של זקנים ולדימויהם כקבוצה מתויגת סבורתני שטענותיו אלו יוצרות סתירה פנימית ומנתקות את הדיון המשפטי מהדיון הסוציולוגי. האם תועיל העמדת זקנים בצד נשים וטף? הספר אינו מתעכב כראוי על שאלת ההשלכות החברתיות של העצמתם החוקתית של זקנים, כלומר בהשלכות של הפיכתם למעין סקטור נזקק ופגיע בהגדרתו. נראה שעניינו מוטה יותר כלפי מה שיאמר השופט לעת נקישת פטישו לטובת צד זה או צד נשואי עניינו של הספר.

תרומתו של הספר היא בהבהרת החשיבות והרלוונטיות של החוק לאיכות חייהם של זקנים, ובכך אני מסכימה עם הגדרתו של הכותב. עם זאת, אני מוצאת שהצגת הדברים, המתייחסת לחוק במאפייניו המערביים, רואה בו את חזות הכל. אפשר היה לאזן הטיה זו בהחשבת החוק כפרקטיקה תרבותית שמתקיימת לצד אחרות בזיקות שבכוחן להבנות תפיסות של זקנה. ההשראה לביקורת אנתרופולוגית זו היא ספר אחר שבאופן מופלא מצא את דרכו לשולחן הסלון בדירתו ונח אף הוא פתוח בצד הספר הנדון. זהו ספרה של אקיקו השימוטו (Hashimoto, 1996), *The Gift of Generations*, המשווה בין הפרספקטיבות האמריקאית והיפנית כלפי הזקנה וכלפי החווה החברתי הקשור בה. מעניין ללמוד למשל שיפנים נוטים לצפות ליותר פגיעות בזקנה בהשוואה לאמריקאים, ולכן הם שואפים להשיג ביטחון על ידי הגברה מקסימלית של ודאות התמיכה שתינתן להם יותר מאשר על ידי צמצום התלות למינימום. האמריקאים, לעומת זאת, צופים תרחישי זקנה מגוונים יותר ונוטים לחפש ביטחון על ידי הרחבת האוטונומיה למקסימום האפשרי. על יסוד הבדל זה מציגה המחברת שתי תפיסות תרבותיות שונות בדבר ההוגנות ביחסים שבין הדורות ובדבר מרכיבים חשובים אחרים בחווה החברתי. לענייננו ראויה השאלה אם החוק והצדק מייצגים ערכים, כלומר

את תפיסותינו התרבותיות על איכות חייהם של זקנים, ואם הגזרה השווה למשפט, למחקר ולקולנוע האמריקאי, שתופסת מקום נרחב בספר משפט, צדק וזיקנה, היא אכן כה מובנת מאליה. גם שאלת הזיקה בין תפיסת הצדק המוצגת בספר להקשר התרבותי הישראלי (שאינו אחיד) היא מתבקשת.

אך מעבר לביקורת זו ראוי לומר שקיימת מוסכמה שאינה שנויה במחלוקת ושכוחה להבליט את ערכו ותרומתו של הספר: חברות מערביות נוטות להפלות לרעה את חבריהן הזקנים. מפעלו של דורון מייצג בעיניי שליחות אמת ואומץ מקצועי שנדרשים כדי לעסוק בנפקדים חברתיים, אנשים שאילולא הפכו לאייטם מעורר חמלה (או השתאות) לא היו נבזקים לתודעתנו בשעות שיא של הצפייה בטלוויזיה.

מקורות

Hashimoto, A. (1996). *The gift of generations*. Cambridge: Cambridge University Press.

**יאיר בוימל. צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב
האזרחים הערבים – השנים המעצבות: 1968-1958.
חיפה: פרדס. 2007. 446 עמודים (כולל סיכום באנגלית)**

עזיז חיידר*

רוב המחקר בנושא המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הערבית מדגיש שהמדיניות שנקטה ישראל בעשור הראשון לקיומה היא שעיצבה את היחסים בין אוכלוסייה זו ובין המדינה והרוב היהודי בה עד היום. יאיר בוימל, לעומת זאת, טוען שהעשור השני הוא שעיצב את מעמד האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל: "ייחודו של העשור הנחקר בכך שהמדיניות שנקטה בו ישראל כלפי אזרחיה הערבים נבעה לראשונה מהנחת הממסד שקיומם של אזרחים ערבים במדינה איננו בר חלוף אלא הוא תופעת קבע ושלפיכך יש למסד את מקומם המיוחד במערכות המדינה" (עמ' 15). קביעה זו מבוססת על הפירוש שמציע המחבר לפעילויות שנקטה המדינה אחרי הטבח בכפר קאסם בשנת 1956: "...מטרתן הכוללת והמרכזית היתה למנוע הצטברות הון ואמצעי ייצור אחרים במגזר הערבי ועל ידי כך למנוע את הפיכתו למגזר כלכלי עצמאי או לבן תחרות למגזר היהודי" (עמ' 16). לטענתו, תוצאות מלחמת 1956 והטבח בכפר קאסם היו בגדר מפנה בגישת הערבים כלפי המדינה ובמדיניות הפיקוח. ואולם, הטענה בדבר חשיבותו של העשור השני אינה משכנעת לדעתי, משום שהמחבר אינו מתייחס לשינוי המדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית בהקשר של ההתפתחויות בכלכלה הישראלית, שינוי שבא לענות על צורכי שוק העבודה הישראלי עם תחילת תהליך התיעוש.

המחבר מתאר פעולות שמעידות שהיחסים בין המיעוט הערבי למדינה עוצבו עוד במהלך מלחמת 48', בעיקר פעולות שמטרתן הייתה להפחיד ולהבריח את הערבים ושיש בהן עדות ברורה ליחס המנהיגות הישראלית אליהם. ביצוע מפקד האוכלוסין הראשון במהלך המלחמה היה גם הוא בעל השפעה רבה על מעמד הערבים, על גורל נכסיהם ועל יחס המדינה אליהם, שכן באמצעותו הוגדרו הקבוצות הלאומיות והדתיות, ונוצרו הקטגוריות "נוכחים נפקדים" ו"פליטים פנימיים", שלעצם הגדרתן הייתה משמעות מעצבת על האוכלוסייה הערבית. בשנת 1949 נמנו בקטגוריה הראשונה כ-75 אלף מתוך 160 אלף ערבים, ומספר הפליטים הפנימיים היה 23 אלף. כמו כן, רישום הלאום בתעודת הזהות שימש כלי מרכזי בפיקוח על הערבים ותנועותיהם. כבר במהלך המלחמה הופקעו נכסיהם של הנוכחים הנפקדים, ובמהלך השנים הראשונות אחרי קום המדינה הופקעו עוד כמיליון דונם אדמה שהיו בבעלותם של אזרחים ערבים שלא נמנו עם שתי הקטגוריות המוזכרות. מלבד זאת, הוטל ממשל צבאי נוקשה מאוד, וגם הוא שימש כלי בידי השלטון להפקיע אדמות, למנוע תחרות בשוק העבודה ולעצור את פיתוח היישובים הערבים.

המחבר מודה אפוא שבעשור הראשון לא שולבו הערבים בתהליך הפיתוח, ושעד סוף שנות החמישים הם הפכו לא רק למיעוט דמוגרפי, לאומי ודתי שנתון לשלטון הממשל

* מכון ון ליר בירושלים, מכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים והמכללה לחינוך על שם דוד ילין

הצבאי, אלא גם למגזר העני ביותר בישראל (עמ' 22). כמו כן, במהלך העשור הראשון לא פסקו המאמצים לגרום לבריחתם או להגירתם "מרצון" של הערבים. קביעות אלה אינן מתיישבות עם טענתו המרכזית אודות חשיבותו של העשור השני בעיצוב מעמד הערבים בתחתית הסולם החברתי-כלכלי והפוליטי: "מבחינתה של האוכלוסייה הערבית הייתה התוצאה המסכמת של מדיניות הממסד בתחומי הכלכלה והקרקע בעשור השני העברת רוב אמצעי הייצור שנותרו במשק הערבי – קרקע ומים, הון, כוח אדם – למשק היהודי" (עמ' 315). למעשה, גם המשאבים שנותרו בבעלות ערבית, ובייחוד האדמות, לא נוצלו, משום שבעליהן לא הצליחו להשיג היתרים מהממשל הצבאי, ואדמותיהם הוברו. השיח החדש שמציג המחבר בעשור השני נועד אך ורק לאפשר את ביצוע המדיניות שנוקטה בעשור הראשון באמצעים אחרים, למנוע את התפתחות הכלכלה והחברה והארגון הפוליטי ולגייס את הערבים למימוש מטרות הציונות. גיוס כוח העבודה הערבי היה אחד האמצעים לכך. תיאור מפורט של המדיניות בתחומי הכלכלה והפיתוח – שהובילה במכוון לסטגנציה של הכלכלה הערבית, פיגור לעומת הכלכלה היהודית, תלות במגזר היהודי וגיוס המשאבים למען פיתוח המגזר היהודי – מופיע בפרק הרביעי.

יתר על כן, המחבר מודע לכך שהדרת האוכלוסייה הערבית אינה מדיניות שהחלה בעשור השני לקיומה של ישראל אלא אפיינה אותה מיום הקמתה. מדיניות זו נבעה מהגדרתם ותפיסתם של הערבים כאויב וכאיום דמוגרפי, תפיסה שאפיינה בעיקר את דוד בן גוריון, אך נשמעה גם מפי קברניטי מדינה אחרים, שדאגו לעתיד הרוב היהודי והביעו חשש מפני סכנה דמוגרפית.

אחת התרומות החשובות של הספר היא בתיעוד תהליכי קבלת ההחלטות והבלטת עמדותיהם של מנהיגי המדינה בנושא המדיניות כלפי הערבים. המחבר מגלה ויכוח שנוצר בתוך מפא"י בין התפיסה של בן גוריון, שראתה בערבים גורם זמני שיש לעודדו לצאת את הארץ או להביא ליציאתו, ובין תפיסתם של פנחס לבון ומשה שרת, שראתה בערבים גורם יציב וקבוע שיש להביאו בחשבון ולנסות לשלבו במידה מסוימת במדיניות הפיתוח, הכלכלה והתשתיות של המדינה. אך דווקא בשאלה החשובה של זהות קובעי המדיניות המחבר אינו עקבי: תחילה הוא טוען שבכל הנוגע למדיניות הממסד כלפי הערבים ועדת מפא"י לענייני ערבים הייתה הגוף שבו התקיימו הדיונים, והוועדה המרכזית לביטחון בראשות ראש הממשלה קיבלה את ההחלטות העקרוניות והחשובות ביותר. קביעה זו סותרת את טענתו לקראת סוף הספר שוועדת מפא"י היא שקבעה את המדיניות, בעוד שהוועדה המרכזית לביטחון השפיעה רק על קצב השינוי.

אחד הנושאים החשובים ביותר שהושפעו מהמדיניות שנוקטה כלפי האוכלוסייה הערבית הוא החינוך וגיבוש הזהות הלאומית. המחבר מצביע בהקשר זה על סתירות במדיניות: במרכז תחום החינוך עמד "המאמץ למנוע מהערבים את התפתחותם כמיעוט לאומי ערבי מאוחד, בעל הכרה, זהות והנהגה מגובשות" (עמ' 315). כמו כן, מטרת הערביסטים במפלגה הייתה לטשטש את זהות הדור הצעיר ולהובילו לאימוץ "מערכת ערכים חדשה, שבמרכזה הזהות העברית-הישראלית" (שם), כלומר להביא לישראליות של הערבים. בהמשך מסיק המחבר ש"לא הצליח הממסד לחולל הטמעה תרבותית של הערבים בחברה הישראלית" (עמ' 317), ומכאן שהממסד אכן היה מעוניין בהטמעה תרבותית כזאת. ואולם, שאיפות אלה של הממסד מנוגדות להגדרת המדינה כמדינה יהודית ואינן עולות בקנה אחד עם המדיניות

של ממשלות ישראל ועם טענת המחבר שמטרת הממסד הייתה "השארתם מחוץ למעגל הסוציאליזציה של החברה הישראלית" (עמ' 80).

מסקנה נוספת שעולה מהספר היא ש"בהיבט ההיסטורי הצר של העשור הנחקר בלבד, נראה שהממסד הישראלי הצליח להגשים את מטרתו המרכזית בכל הנוגע למגזר הערבי: ביטול היותו של מגזר זה קיבוץ לאומי המאיים או המסכן לכאורה את מימוש מטרות הציונות" (עמ' 316). לדעתי, המחבר מערב כאן מין בשאינו מינו: אמת הדבר שהמדינה יכלה לנטרל את איום האוכלוסייה הערבית על מימוש מטרות הציונות, אך לא היא זה נכון לטעון שהיא הצליחה לבטל את היותו קיבוץ לאומי. מדיניות ישראל, ובייחוד הבידוד של היישובים הערביים מבחינה חברתית ומוסדית, דווקא סייעה מאוד בשימור המבנה החברתי, המורשת התרבותית והמסורת של הערבים. מבחינה פוליטית-לאומית הזהות הערבית התפתחה דווקא, ותחושת השייכות לפן-ערביות התחזקה ואף הגיעה לשיא בשנות השישים, עת נשיא מצרים, ג'מאל עבד אל-נאצר, הפך לאישיות הנערצת ביותר על הערבים.

אחד הדיונים המעניינים בספר נוגע למדיניות ישראל כלפי הווקף המוסלמי. לטענת בויםל, מדינת ישראל מתנהגת בהקשר זה כאילו הייתה מדינה מוסלמית שזכותה להלאים את נכסי הווקף, אך שלא כמו מדינות ערב – שעושות זאת לשם הגברת הייצור והגדלת הצמיחה הכלכלית – ישראל לא השתמשה בנכסי הווקף לעידוד הייצור והתיעוש במגזר הערבי.

בנושא הטלת הממשל הצבאי על הערבים הספר אינו מחדש ומציג את הטענות המקובלות: הממשל נגזר מתפיסת הממסד הישראלי את הערבים כסיכון ביטחוני, ועל כן תפקידו העיקרי הוא פיקוח ביטחוני, וכן שהממשל הצבאי שימש את מפי"י למטרות נוספות בהיותו כלי להבטיח את קולות הערבים בבחירות (עמ' 225-226), להגביל את תנועת הערבים ולמנוע כל צורה של התארגנות פוליטית. כמו ברוב הספרים המטפלים באוכלוסייה הערבית, גם בספר זה בולט היעדרו של דיון בשיטות ביצוע המדיניות של ממשלות ישראל בשטח, אף שהתנהגות הפקידים המבצעים, ובעיקר אנשי הממשל הצבאי, הייתה מכרעת בקביעת יחסם של רוב הערבים כלפי המדינה. חוסר הטיפול בהיבט זה אינו מאפשר להבין רבות מהתופעות המאפיינות את התנהגות הציבור הערבי בעבר ובהווה.

הספר צל כחול לבן, כמו כל המחקר הישראלי במדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית, נסמך בראש ובראשונה על התיעוד בארכיונים ישראלים, ולפיכך אין דיון במדיניות שיושמה בשטח אך לא תועדה. כמו כן, חסרה התייחסות למאפייני האוכלוסייה הערבית שאפשרו את הצלחת המדיניות של הממסד הישראלי. רק התייחסות רצינית למדיניות המעשית, ולא רק זו המוצהרת, מצד אחד, ולתגובות הערבים מצד שני, יכולה לאפשר הבנה של ההווה המיוחדת של הערבים בישראל ושל התפתחות היחסים בינם ובין הרוב היהודי והמדינה. עמדה זו אינה מבטלת את החשיבות הרבה של המחקר המבוסס על התיעוד הארכיוני, שיכול להאיר נקודות חשובות בחיי הערבים. בתחום זה מוסיף הספר צל כחול לבן ידע רב מאוד.

אורי אבירם, ג'וני גל ויוסף קטן (עורכים). **עיצוב מדיניות חברתית בישראל: מגמות וסוגיות**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. 2007. 359 עמודים

תמר גוז'נסקי*

קובץ המאמרים עיצוב מדיניות חברתית בישראל – מגמות וסוגיות נותן מבט כולל על המדיניות החברתית בישראל עם התייחסות ספציפית לכמה תחומים חשובים, כמו חינוך, בריאות, דיור, נכים, ילדים ועולים.

מבחינת טווח הזמן ומבחינת המשקל של הדיון התיאורטי, אין בקובץ אחידות: בצד מאמר שעוסק בעיצוב המדיניות בתחום בריאות הנפש בשנות השבעים (אורי אבירם וניקול דהאן) ומאמר שמנתח את המדיניות כלפי אנשים עם נכויות מאז קום המדינה (אריק רימרמן, שירלי אברמי וטל ארטן-קמחי), מובאים מאמרים שמציגים חלק תיאורטי בינלאומי כהקדמה לביתוח המצב בישראל (יוסף קטן; אברהם יוגב). ההרכב המגוון אמנם מסכיר את ההגדרה "מגמות וסוגיות" המצויה בכותרת, אך ייתכן שמוטב היה לקבץ מאמרים שמתייחסים למגמות בעיצוב המדיניות החברתית בטווח היסטורי מוגדר, וכך לאפשר הבנה כוללת ועמוקה יותר של המדיניות הממשלתית בתחומים החברתיים בתקופה מסוימת.

מדיניות ההפרטה

אחת התרומות החשובות של הקובץ שלפנינו לביתוח מדיניות הממשלה בתחום החברתי היא הניתוח של תהליכי ההפרטה של השירותים החברתיים. מלבד שני המאמרים החשובים המוקדשים לנושא ההפרטה – "הפרטה חלקית של שירותי רווחה אישיים" מאת יוסף קטן ו"הפרטת השיכון הציבורי: שינוי או המשכיות במדיניות הדיור" מאת אליה ורצברגר – מתייחסים להשלכות ההפרטה גם אורי אבירם, ג'וני גל ויוסף קטן בהקדמה; אברהם דורון במאמרו על מדיניות הרווחה; ברוך רוזן וגבי בן-נון במאמרים על חוק ביטוח בריאות ממלכתי; ואלעזר לשם במאמרו על הרפורמה בקליטת העלייה.

במציאות הכלכלית-חברתית הישראלית בעשור הראשון של המאה ה-21, הפרטה היא אכן אבן היסוד של המדיניות הממשלתית (אחת היא מהו הרכב הממשלה). יוסף קטן מביא במאמרו דברים שאמר בשנת 2006 אורי יוגב, שהיה הממונה על אגף התקציבים באוצר. יוגב, בגילוי לב שאינו אופייני לפקידי האוצר, קרא להפריט "כל מה שזו": בריאות, חינוך, בתי כלא, מתנ"סים, שירותי רווחה. תפקיד המדינה מבחינתו הוא למכור את השירותים החברתיים, ובד בבד לקנות שירותים ממפעילים פרטיים.

ואכן, כפי שמלמד הקובץ שלפנינו, הממשלות ששלטו מאז 1984 מימשו מדיניות זו בחריצות רבה. תחומים חברתיים-ציבוריים מובהקים – מוסדות למפגרים ונכים, שירותי

* המכללה האקדמית תל אביב-יפו והמכללה החברתית-כלכלית

רווחה אישיים, חינוך, רפואה מונעת, שירות תעסוקה, קליטת עולים, בתי כלא ועוד – כבר הפכו תחומים עסקיים לכל דבר ועניין.

שאלה חשובה, שעליה הקובץ נותן רק תשובות ראשוניות, היא מדוע התאפשרה מדיניות ההפרטה. אברהם דורון ואלעזר לשם מצביעים על האינטרס של עולם העסקים בהשתלטות על תחומים חברתיים; אברהם דורון, ג'וני גל ונטע אחדות מצביעים על הירידה בכוחם של ארגוני העובדים כגורם שמקל את ביצוע ההפרטה, שבמקרים רבים מביאה לידי צמצום נוסף – ואפילו לחיסול – של העבודה המאורגנת בשירות שהופרט. חולשת ההסתדרות הכללית אפשרה גם את ההפרטה של קרנות הפנסיה אגב פגיעה ניכרת בזכויות הפנסיה של המבוטחים, כפי שמזכיר במאמרו אברהם דורון.

סוגיה חשובה אחרת היא ההשלכות של ההפרטה על התקציבים המופנים לשירותים החברתיים, על הנוזקים לשירותים החברתיים (איכות השירות), על השכר ותנאי העבודה של העובדים המועסקים בהם (שרובם נשים), ועל הנגישות והשוויון בצריכת השירותים. זכורים לי למשל התיאורים קורעי הלב שפורסמו בשעתו לגבי בתי החולים הפרטיים לחולי נפש, שבעקבותיהם התקבלה החלטה במשרד הבריאות לפעול לסגירתם ולהעברת החולים לבתי חולים ציבוריים. דוגמה אחרת הייתה ההכרזה של בעלי בתי אבות סיעודיים שאין בדעתם להתמודד על מכרז משרד הבריאות, משום שהממשלה קיצצה בשירותיות את תעריף יום האשפוז.

לכך יש להוסיף תחום חשוב של הפרטת המימון של שירותי הבריאות, החינוך והרווחה בדרך של העברת חלק גדול של המימון מכתפי הממשלה לכתפי המשפחות. במהלך עשור אחד חלה ירידה של כ-30% באספקה של שירותי בריאות לציבור במימון הממשלה. מגמה זו בולטת גם בהשוואה בין ישראל למדינות המפותחות: במהלך עשור עלתה ההוצאה הלאומית לתלמיד בישראל ב-2% בלבד, ואילו בארצות OECD (הארגון לשיתוף פעולה כלכלי ופיתוח) עלתה ההוצאה לתלמיד ב-33% (קופ, 2006).

ניתוח של הפרטת הדיור הציבורי, שעומד במרכז מאמרו של אליה ורצברגר, תורם תרומה חשובה להבנת המשמעות החברתית של חוק הדיור הציבורי שיוזם ח"כ רן כהן ושל החלטות הממשלה למכור דירות לדיירים בדיור הציבורי בהנחות גדולות. ורצברגר מבהיר מדוע מכירת הדירות בדיור הציבורי, המובילה בפועל לחיסול הדיור הציבורי, מנוגדת לתפיסה החברתית, שלפיה דיור הוא זכות חברתית שאמורה להיות זמינה לכל דורש במחיר עלות. בהקשר של חוק הדיור הציבורי מזכיר ורצברגר גם את הצעות החוק הפרטיות בנושא שהגישו בשעתו חברי הכנסת רן כהן, מקסים לוי, רומן ברונפמן וכותבת שורות אלה. אך בניגוד להצגה של ורצברגר, כאילו כל הצעות החוק היו כמעט זהות, הצעות החוק שיוזמתי אני היו במגמה הפוכה: הן תבעו הרחבה של היקף הדיור הציבורי. בהצעת החוק שיוזמתי בשנת 1992 דובר שהממשלה תקציב בכל שנה במסגרת תקציב המדינה סכום לבנייה ציבורית בהתאם למספר הבקשות לרכישה או לשכירה של דירות, כשהזכות להגיש בקשה שמורה למי שאין בבעלותו דירה. בהצעת החוק משנת 1997, שהייתה מפורטת יותר, נוסף שזכאי שלא אוכלס בדירה במסגרת הדיור הציבורי יהיה זכאי לקבל סיוע בשכר דירה. הממשלות פעלו בנחישות נגד הצעות חוק אלה, שעמדו בסתירה גמורה למדיניות ההפרטה, ולכן הן מעולם לא אושרו. הצעות חוק אלה לא זכו גם ללובי הציבורי שלו זכתה הצעת החוק שיוזם רן כהן, וזה נושא שראוי למאמר כשלעצמו.

מדיניות הקיצוצים בתקציבים החברתיים

בקובץ מובאים נתונים מבוססים רבים בדבר הקיצוצים שבוצעו בתקציבים החברתיים, לרבות בקצבות הביטוח הלאומי ובמימון סל הבריאות ומערכת החינוך. אך מצער שרק אברהם דורון ואלעזר לשם נדרשו לשאלה החשובה מה נעשה בחיסכון שחסך האוצר על חשבון הילדים, הנכים, הנשים, החולים והקשישים. דורון ולשם, כל אחד בדרכו, מסבירים כיצד השתמש האוצר באותו "חיסכון" כדי לחלק הטבות מס נדיבות למעסיקים ולבעלי הכנסות הגבוהות.

לדעתי, ניתוח של מדיניות חברתית נותר צולע אם בצד התיאור של הקיצוצים בתקציבים החברתיים ושל המחיר שהם גובים לא מצוין מי מרוויח מקיצוצים אלה. אברהם דורון כותב במאמרו על אסטרטגיה של הורדת מסים ושל גירעון נמוך בתקציב המדינה, שהובילה לצמצום המשאבים המועברים מהאוצר למוסד לביטוח לאומי ולהקטנת התשלומים של המעסיקים כחלקם בביטוח עובדיהם בביטוח הלאומי. אלעזר לשם מנתח את הנהגתה של הקליטה הישירה של העולים בהתייחס לתפיסות של הפרטה, ביזור ומסחור של מדיניות הרווחה. הוא מתאר את נסיגת הממשלה מאחריותה למימון הקליטה, תוך כדי העברת העול לרשויות המקומיות, שרבות מהן קורסות תחת הנטל, שכן רוב העולים רכשו או שכרו דירות דווקא ביישובים העניים.

למדיניות המשולבת של הטבות מס לחברות, למעסיקים ולבעלי הכנסות גבוהות ושל הפרטת שירותים ציבוריים וחברות ממשלתיות מצד אחד, ושל קיצוצים בהוצאה הממשלתית בתחומים החברתיים מצד שני, יש כיסוי אידיאולוגי ברור: התפיסות הניאו-ליברליות מבית מדרשם של הימין החדש (מילטון פרידמן) ושל השמאל החדש (הדרך השלישית). דורון מכנה מדיניות זו פונדמנטליזם קפיטליסטי, שמקדש את עקרונות השוק החופשי והממשלה הקטנה.

בהתוויה ובביצוע של המדיניות הניאו-ליברלית נוטלים חלק מרכזי גורמים שמתוארים בדרך כלל כמקצועיים ונטולי פניות: האוצר ובנק ישראל. אך מאחורי המקצועיות מסתתרות השקפת עולם ניאו-ליברלית נוקשה והתוויה של מדיניות שמחסלת הישגים חברתיים. לכן היה מועיל לקובץ שלפנינו, העוסק בעיצוב המדיניות החברתית, לנתח לעומק את תפקידם של מוסדות אלה ואת ההשלכות החברתיות של פעילותם, ובייחוד בשני העשורים האחרונים.

מהפכת זכויות הילד

בסופו של הקובץ מובא מאמרם של אשר בן-אריה ומיכל קמחי, שעוסק במהפכת זכויות הילד ובשירותים החברתיים לילדים. המחברים, המצוידים בידע רב בנושא, מפרטים במאמר את ההשפעה החיובית של האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד (1989) על תפיסת זכויות הילד בישראל, ובעיקר על זכות הילד לכבוד ולהשתתפות בהכרעה בנושאים הנוגעים לו. לטעמי, הצגת הנושא בכללותו ורודה מדי.

הבעיה אינה רק בהיעדר סל שירותים לילדים בסיכון (עניין שמוזכר במאמר) ובהיעדר הכרה מספקת באוטונומיה של הילד. במדינה שבה שיעור הילדים החיים בעוני הוא הגבוה

ביותר בקרב המדינות המפותחות (37%); במדינה שבה במהלך חמש שנים קוצץ סך קצבות הילדים כמעט בחצי; במדינה שבה מוזנח במכוון החינוך של ילדים מקבוצות חלשות (כפי שמסביר היטב אברהם יוגב במאמרו בקובץ זה על מדיניות החינוך); במדינה שבה ילדים אינם מקבלים חיסונים במועד בשל הפרטת השירות הרפואי לבתי הספר; במדינה שבה ילדה מתה מקור משום שהיא מתגוררת בכפר לא מוכר בנגב – במדינה כזאת זכויות הילד נמצאות בנסיגה.

לסיכום, הקובץ שלפנינו הוא תרומה חשובה להבנת הדרכים והמגמות בעיצוב המדיניות החברתית בישראל. נקווה שבקבצים דומים שיפורסמו בעתיד יוארו גם שאלות חשובות שלא מצאו מקום בקובץ זה, כמו המדיניות כלפי נשים, מובטלים, עובדים עניים ואזרחים ערבים.

מקורות

קופ, י' (עורך) (2006). הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2006. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

ראובן כהנא. נעורים והקוד הבלתי פורמלי: תנועות נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט־מודרניים. ירושלים: מוסד ביאליק, 2007. 273 עמודים

יותם חותם*

ספרו המקיף של ראובן כהנא עשיר בידע ובתובנות על הופעת הנעורים במאה העשרים, על חשיבותם ועל משמעותם החברתית, התרבותית והפוליטית. עבור כהנא נעורים הם מודל של אי פורמליות, דהיינו המשגה של סדר חברתי שמקיים את חוקיו הפנימיים הוולונטריים ושכולל הצטרפות לארגון מרצון, פעילות חופשית, גמישה, פתוחה, שוויונית והדדית. מנקודת מבט זו נעורים הם קיום צעיר ועצמאי – מעין מחוז של צעירים – שעומד אל מול מסגרות החברה, התרבות והחוק וכתשובה למה שאלו מייצגות בעיני הצעיר. עם זאת, עבור כהנא נעורים אינם מרד איקונוקלסטי וחסר תוכן בהסדרים החברתיים והתרבותיים הראוי לגינוי, אלא הם איקונוגרפיים, כלומר מסגרת ליצירתם של סדרים חברתיים ותרבותיים אלטרנטיביים, תופעה חברתית עצמאית, מקורית, אותנטית, דמוקרטית, שראויה להגנה. לפי כהנא, הנעורים אינם ניכור, חוסר מחויבות, חיים חסרי משמעות וערכים, אלא כמיהה למקוריות, יצירתיות, אותנטיות, ערכים ומשמעות. כהנא מגיש אפוא כתב הגנה על קוד התנהגות בלתי פורמלי. החשיבות ההיסטורית והסוציולוגית של הנעורים הבלתי פורמליים טמונה בכך שהם מתבטאים במגוון אופנים ובקשת של תופעות חברתיות, החל בתנועות הנוער של תחילת המאה העשרים וכלה בתרבות הפופ, חברות ההונק (סטארט־אפ) והירוקים של ימינו אנו. נעורים – כביטוי של הוויה צעירה – הם עבורו תור החיים המודרניים והפוסט־מודרניים.

על רקע זה, מטרת הספר היא לנתח "את תנועות הנוער כתגובה ראשונית לתנאי העולם המודרני והפוסט־מודרני המבוסס על קוד של בלתי פורמליות" (עמ' 2). כמו הסוציולוג זיגמונד באומן (Bauman, 2000), גם כהנא מגדיר את הפוסט־מודרנה (או את המודרנה המאוחרת, במינוח של באומן) כמציאות של אי ודאות, מורכבות רבה ושינויים מהירים, חברתיים וטכנולוגיים. במסגרת מטרתו הכללית לנתח את הנעורים כתגובה למודרניות הזאת מתמקד כהנא בחמש שאלות מרכזיות: מהם מאפייניה של תרבות הנעורים הבלתי פורמלית; מהם מקורותיה ההיסטוריים; כיצד משתקפת תרבות נעורים בהקשר הישראלי הקונקרטי; מהן השלכותיה הפדגוגיות; ולבסוף, מה משמעותה של תרבות נעורים בחברה פוסט־מודרנית בת זמננו. לשאלות אלו יוחדו חמשת חלקי הספר בהתאמה.

חלקו הראשון של הספר מציג בבהירות את מודל הנעורים, המושתת על מה שכהנא מכנה "קוד של בלתי פורמליות", כלומר צורת חיים חופשית, וולונטרית, פתוחה, שוויונית ואותנטית. כאן ניכר שעבור כהנא נעורים בלתי פורמליים קשורים בדרך הטבע בנטיות דמוקרטיות וליברליות, בפתוחות ובהגשמה עצמית, שאותן כהנא רואה בחיוב.

* החוג ללמידה, הוראה והדרכה, אוניברסיטת חיפה, המכללה האקדמית בית ברל והמרכז להיסטוריה גרמנית על־שם ריכרד קנבר, האוניברסיטה העברית בירושלים

חלקו השני של הספר בוחן מנקודת מבט היסטורית שלושה מודלים של תנועות נוער מסוף המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים – תנועת הנוער הגרמנית וונדרפוגל, תנועת הצופים האנגלית מיסודו של באדן פאול (Powell) והקומסומול הסובייטית – כמבשרי תופעת הנועורים המודרנית והפוסט־מודרנית.

החלק השלישי של הספר מתמקד בתנועות הנוער הציוניות בתחילת המאה העשרים ובגלגוליהן לאחר הקמת המדינה. תנועות אלו, כמו השומר הצעיר, הנוער העובד והלומד ובני עקיבא, משלבות לטענתו של כהנא יסודות משלושת הדגמים הקלאסיים על ידי התאמה של התרבות האירופית של התקופה להקשר יהודי. בהקשר זה רואה כהנא את תור הזהב של תנועות הנוער היהודיות בשנים 1925-1960. על פי כהנא, בשנות השישים חלה תפנית, כאשר "למול תנאים כלכליים, דמוגרפיים ופוליטיים משתנים" נפגעה יכולתן של תנועות הנוער "להגיב למצב המעברי של הצעירים ולהציע להם מסגרת ממוסדת שמכילה חופש, ספונטניות ואפיקי יזמות" (עמ' 96).

את חלקו הרביעי של הספר מייחד כהנא להשפעות חינוכיות של הקוד הבלתי פורמלי בבית הספר, בתנועות הנוער, במסגרת המשפחה ובתרבות הפוליטית בכלל. כאן עושה כהנא שימוש נרחב במושג מורטוריום, כלומר מגדיר את הנועורים כתקופה של השהיה שמאפשרת "בחיינה חופשית של תפקידים, ניסוי וטעייה ואף סטייה נורמטיבית, בתוך גבולות רחבים אך מתוחמים היטב" (עמ' 146). מצב זה מאפיין את המעבר מילדות לבגרות ואת יכולתם של צעירים לפתח חוויה של אותנטיות. באופן כללי יותר אפשר לומר שכהנא בוחן בפרק זה – באמצעות מחקרי שטח ומדגמים – עד כמה מחלחל הקוד הבלתי פורמלי לתוך מסגרות החיים והפעילות הפוליטית בארץ ועד כמה הוא משפיע עליהן. כך הוא מסיק למשל בהקשר הפוליטי ש"תמיכת הישראלים בעקרונות דמוקרטיים מקורה במבנה חברתי שמכיל מספר גדול של התאגדויות וולונטריות מתחרות וסוכנויות בלתי־פורמליות" (עמ' 167). רוצה לומר, נעורים הם כיפת הברזל הדמוקרטית של החברה הישראלית.

לבסוף, בחלק החמישי פונה כהנא לבחון את קוד הנועורים הבלתי פורמלי בעידן הפוסט־מודרני. זהו הפרק החשוב בספר, משום שבמסגרתו קושר כהנא את קוד הנועורים הבלתי פורמלי עם תופעות חברתיות ופוליטיות של ימינו, כמו תרבות פופ, מחאה ומרידות של צעירים, ירוקים, אנרכיסטים, אנטי־גלובליסטים, חברות הזנק ועוד. הצעה זו של כהנא ראויה למחשבה מעמיקה. למשל, פוליטיקה של הגנה על הסביבה, שתופסת יותר ויותר את מרכז הבמה הפוליטית והציבורית היום, מקיימת קשר מיוחד עם נעורים, משום שמקור המושגים טבעי וטבעיות זהה בשניהם. על הקשר הזה יכולה להעיד למשל הרצאתו של הפילוסוף הגרמני לודוויג קלאגס (Klages) "אדם ואדמה" (Mensch und Erde) שנישאה ככנס המכונן של תנועות הנוער הגרמניות בשנת 1913 בשטוטגרט, לרגלי הר מייסנר הגבוה. הרצאה זו קראה לנעורים לממש עצמם על ידי שמירה על הטבע נגד כוחן של המודרנה והקדמה! הירוקים של ימינו לא היו יכולים לנסח את עמדתם טוב יותר. בה במידה, האפשרות לקשור בין קוד נעורים בלתי פורמלי ובין המציאות של חברות ההזנק היום מעניינת במיוחד, משום שחברות אלו מפיצות אתוס של תרבות צעירה, משוחררת, בלתי פורמלית, יצירתית וגמישה (Beck).

2000; Castells, 2000).² בצער אפשר לראות כיצד הספיק כהנא אך להתחיל לבחון את תוקף המודל הבלתי פורמלי בכל הקשור להווייה הדיגיטלית על שלל ביטוייה. כהנא מבסס את מחקרו על מחקרי שטח, מדגמים ופיתוחים תיאורטיים סוציולוגיים, אך משלב היטב ובאופן מעמיק בין מחקר סוציולוגי לפרספקטיבה היסטורית. שילוב זה מאפשר למקם את שלל הביטויים של נעורים בתוך הקשר היסטורי, ובעצם במסגרת תפיסה כוללת של העולם החילוני-מודרני. הלכה למעשה, כהנא מאתר את ראשית הנעורים הבלתי פורמליים במרכז אירופה של סוף המאה ה-19 וראשית המאה העשרים. באותה התקופה התגבש אידיאל של קיום צעיר ועצמאי מחוץ למסגרות החברה, התרבות והחוק הבורגניים, הליברליים, הרציונליים, נגד המסגרות הללו וכתשובה למשבר שבו הן שרויות לכאורה. למושג זה של נעורים היה טווח רחב של משמעויות בהגות, בספרות, באמנות, בדימוי האסתטי, ובוודאי בתנועות הנוער שקמו. כך למשל דיבר קרל יונג על ארכיטיפ העלם הנצחי (puer aeternus), קרל מנהיים פיתח את המושג דוריות (Generationalität), וגם הסגנון הפיגורטיבי שגובש באותה התקופה, אר-נובו, קיבל בגרסתו הגרמנית (Jugendstil) משמעות של נעורים. תנועת הנוער שצמחה בגרמניה כמרוצת השנים והתרבות הייחודית שהתגבשה במסגרתה היו אפוא רק ביטויים של תופעה רחבה יותר. גיל הנעורים, חוויית הנעורים, מחוץ של נעורים, הפסיכולוגיה של הצעיר, סגנון צעיר – כל אלה הפכו למטפורות מרכזיות במסגרת התרבות של התקופה.³

כהנא משתמש בתפיסת הנעורים שהתגבשה במרכז אירופה של אותה התקופה והופך אותה למודל סוציולוגי. במילים אחרות, אירוע היסטורי – גיבושו של מושג חדש של נעורים במרכז אירופה דובר הגרמנית בסוף המאה ה-19 – מומר אצל כהנא למודל סוציולוגי. ההמרה מההיסטוריה אל הסוציולוגיה מאפשרת לכהנא מסע אינטלקטואלי במרחב ובזמן, מעבר לגבולות ההיסטוריים שבהם גובש מושג הנעורים ומעבר לגבולותיו הגיאוגרפיים. בנקודה האחרונה טמונה עוצמת הספר, משום שהוא אינו טוען לתוקף של אתוס הנעורים רק במגוון תופעות בשליש האחרון של המאה העשרים, אלא גם עומד על חשיבות המודל של הנעורים הבלתי פורמליים בכל הקשור לעולם "הלא מערבי" כפי שהוא מכנה אותו (עמ' 210). זהו אפוא מודל אוניברסלי של נעורים. אך כאן טמונה גם החולשה של טיעונו, משום שהמודל האוניברסלי מבוסס על התפתחות היסטורית מקומית, ששייכת להיסטוריה המרכז אירופית המודרנית.

חולשה נוספת קשורה בכך שכהנא כמעט אינו עוסק במשמעות המגדרית של מודל הנעורים. נעורים בתחילת המאה העשרים היו בסופו של דבר פרויקט של אדם מסוג מסוים: זכר בורגני. התופעה נגעה בעיקר לגברים צעירים והתגבשה עבורם, ותנועת הנוער היא ראייה לכך: האחוזה בתנועת הנוער הייתה אחווה גברית, ואידיאל הנעורים, כפי שהראה ההיסטוריון ג'ורג' מוסה (Mosse, 1982, 1985), התייחס לגוף הגברי. הוא הדין בפסיכולוגיה של הצעיר: חוויית היסוד שיוחסה לו בתהליך התגבשותו בשנות ההתבגרות שלו, ושקובעה

2 אני מודה לגב' יפעת ראובני על שחלקה אתי ממצאים ממחקרה על חברות ההונק.

3 תופעה חדשה זו הובילה למשל את פיליפ ארייס (Aries, 1962) לראות בהמצאת הנעורים את התופעה המכוננת של המאה העשרים, באותו אופן שהמצאת הילדות חשובה בעיניו בכל הקשור להגדרת החברה במאה ה-19.

במדע הפסיכולוגיה של התקופה כחוויה הנורמטיבית, מניחה בתשתיתה צעיר זכר בלבד (ראו למשל גיליגן, 1995, עמ' 165-186). זאת ועוד, אם נשיות קיבלה משמעות כלשהי בהקשר זה, היה זה רק בהיותה אירוע גברי פנימי: היא תפסה את מקומה בין השאר בנימה ההומורארוטית, זו שעל פי הנס בליהר (Blüher, 1919) – הראשון שחקר את תנועות הנוער – ליוותה את תנועת הנוער מרגע כינונה. קשה לעסוק באופן ממצה בתופעה כמו נעורים בלא תשומת לב מיוחדת לשאלות של זהות מגדרית ותרבות גוף.

בדברים אחרונים אלו אין כדי לגרוע מחשיבות מחקרו של כהנא. אין ספק שאתוס של נעורים כפי שהגדירו כהנא הוא מרכזי להבנת קורות החברה והתרבות המודרניים והפוסט-מודרניים. עצם הדבר שכהנא הספיק לגעת בביטויי הנעורים בעולם הדיגיטלי ובחלל הסייבר באופן כללי הוא למעשה הזמנה למחקר שימשיך ויעסוק בקורותיו של אתוס נעורים בלתי פורמלי במציאות החברתית והתרבותית של ימינו.

מקורות

גיליגן, ק' (1995). בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה. תל אביב: ספריית הפועלים.

Aries, P. (1962). *Centuries of childhood: A social history of family life*. New York: Knopf.

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Malden, MA: Blackwell.

Beck, U. (2000). *The brave new world of work*. Cambridge: Polity Press.

Blüher, H. (1919). *Wandervogel: Geschichte einer jugendbewegung*. Berlin: Weise.

Castells, M. (2000). The contours of the network society. *Foresight: The Journal of Future Studies, Strategic Thinking and Policy*, 2(2), 151–157.

Mosse, G. L. (1982). *The image of man: The creation of modern masculinity*. New York: Oxford University Press.

— (1985). *Nationalism and sexuality*. New York: Howard Fertig.

Stauth, G. (1994). Critical theory and pre-fascist social thought. *History of European Ideas*, 18(5), 714–725.

**Yael Hashiloni-Dolev. A Life (un)Worthy of Living:
Reproductive Genetics in Israel and Germany.**

Dordrecht, the Netherlands: Springer-Kluwer. 2007. 195 pages

אביעד רז*

ספרה של השילוני-דולב נושא תרומה רבת ערך לספרות המחקרית על רפואה וחברה, ויש בו מזיגה – נדירה בדרך כלל – של מחקר אמפירי שיטתי ודיון רפלקסיבי, צירוף שרישומו גדול עוד יותר בהתחשב בכך שזהו ספרה הראשון של המחברת. הנושא שבו עוסק הספר מצוי בכותרות בשנים האחרונות: בדיקות גנטיות לעובר נעשו חלק בלתי נפרד ומובן מאליו מסוללה של שיטות אבחון טרום לידתי. הן מצטרפות לטכנולוגיות רפואיות אחרות, כגון אולטרה-סאונד ובדיקות ביוכימיות, שמאפשרות לאתר מראש בעיות גנטיות, כגון סיסטיק פיברוזיס ואיקס שביר, ומומים מולדים, כגון ציסטות במוח ושפה שסועה. עם התקדמות הטכנולוגיה הולכות בדיקות אלה ונעשות מגוונות, מוקדמות ומדויקות יותר ויותר. כמו במקרים אחרים שבהם התקדמותה המואצת של הטכנולוגיה השפיעה על חיינו באופנים שלא נחזו או תוכננו, כך גם במקרה זה מתעוררות שאלות חברתיות ואתיות. ואכן, בדיקות גנטיות לעובר מתוארות על ידי הורים רבים כברכה וקללה בעת ובעונה אחת: מצד אחד יש תועלת באפשרות לקבל מידע רב ורלוונטי, ומצד שני יכול מידע זה לגרום לחרדה ולחוסר הבנה, בעיקר כשהוא מורכב ורב משמעי ומחייב את ההורה לקבל החלטות קשות. הדילמות הקשורות לבדיקות הגנטיות נעשות תובעניות וקשות יותר כשההורה צריך להחליט איזו בעיה בעובר, אם מתגלה כזו, היא בגדר סיבה מספקת לסיים את ההיריון. האם איברים קצרים או גמדות הם סיבה מספקת? ומה באשר לחירשות מולדת, לבקנות או תסמונות גנטיות שעלולות לגרום לפיגור שכלי? במקרים של אבחנה הסתברותית, שמציגה טווח בלתי ידוע של סיכון (אבל גם סיכוי), וכשהתוצאה עלולה להיות חמורה או קלה ואין דרך לדעת מראש מה יהיה ביטויה בפועל, ודאי שהדילמה נעשית קשה וכמעט בלתי אפשרית. יועצים ורופאים, שמטרתם המוצהרת היא להיות ניטרליים ואובייקטיביים, מציפים את ההורים במידע מדעי ומותירים בידם את ההחלטה הקשה. אולם גם הייעוץ הזה נעשה מלכתחילה במסגרת תסריטים תרבותיים מסוימים שאותם הוא ממשיך לשקף, כגון תפיסות של נורמליות ושל נכות, של אחריות הורית ושל חיים ששווה (או לא שווה) לחיותם. ספרה החשוב של יעל השילוני-דולב מצטרף לשורה הולכת ומתארכת של מחקרים סוציולוגיים בינלאומיים שעניינם בסוגיות החברתיות והאתיות של הטכנולוגיות הגנטיות החדשות. הספר מתבסס על מחקר הדוקטורט שלה, בהנחיית פרופ' יהודה שנהב ופרופ' חיים חזן מאוניברסיטת תל אביב, שמשווה עמדות של יועצים גנטיים בישראל ובגרמניה. בסיס הנתונים הראשוני (207 שאלונים) מקורו בסקר בינלאומי רחב שערכו החוקרים ורץ ופלטצ'ר (Wertz & Fletcher, 2004) בשנים 1993-1995. מההשוואה הבינלאומית בין 37 מדינות עלה שישראל וגרמניה נמצאות, מבחינת עמדותיהם המוצהרות של הגנטיקאים

* התכנית למדעי ההתנהגות, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

והיועצים הגנטיים שנבדקו, בשני קצותיו של הרצף. לדוגמה, 14% מהישראלים הסכימו ש"מטרת הייעוץ הגנטי היא להפחית את מספר הגנים המזיקים באוכלוסייה". בגרמניה הסכימו רק 0.2% עם טענה זו. לטענה ש"מבחינה חברתית זהו חוסר אחריות ללדת ילד חולה במחלה גנטית חמורה בתקופה שבה יש אבחון טרום-לידתי מתקדם" הסכימו 68% מהישראלים, אבל רק 8% מהגרמנים. מצד שני, 38% מהגרמנים סברו ש"הימצאותם של אנשים עם נכויות חמורות הופכת את החברה לעשירה ומגוונת יותר"; בישראל – רק 10%. עמדתם הממוצעת של הגנטיקאים האמריקאים שענו לשאלון זה הייתה מצויה בעקביות בתוך שבין נקודות הקיצון הגרמנית והישראלית. לממצאי רקע אלה הוסיפה השילוני-דולב 88 שאלונים שהעבירה ליועצים גנטיים בגרמניה ובישראל, 32 ראיונות עם יועצים בשתי המדינות, וכן ניתוח השוואתי של חקיקה, הצהרות מדיניות של גופים מקצועיים הקשורים לייעוץ גנטי וכתבות עיתונות. הספר מחולק לפרקים שמייצגים את הנושאים שעלו בניתוח ההשוואתי, כגון תפיסת הקוד האתי המקצועי של היועץ, סוגיית ההפלה המלאכותית בעקבות אבחון גנטי, בעיות גנטיות הקשורות לפיריון והיחס החברתי לפיריון בשתי המדינות, הסוגיה המשפטית של תביעות על רקע מה שקרוי "הולדה בעוולה" (wrongful birth) ו"חיים בעוולה", כיצד תופסים הגנטיקאים הורים שבחרים להוליד ילד עם מחלה גנטית ועוד. בכל הנושאים הללו חוזר ומופיע הניגוד בין העמדה הישראלית לזו הגרמנית. ניגוד זה מתבטא בין היתר בהעדפתם של היועצים הישראלים לעודד הפלה גם במקרה של מחלה גנטית שחומרתה היחסית קלה וביטויה מוטל בספק, העדפה שמוצאת חיזוק גם בחוק ההפלות הישראלי, בגישתה של מערכת המשפט הישראלית המקבלת תביעות של הורים ביחס לחיים "בעוולה", ובנהירה של הציבור הישראלי אחר בדיקות גנטיות ואחרי "הילד המושלם".

הדיון הסוציולוגי בגורמים להבדלי העמדות הללו בין ישראל לגרמניה הוא סבוך ומורכב, והספר סולל את הדרך להבנת המורכבות הזאת. כפי שמראה השילוני-דולב, תפיסתם של נציגי הממסד הרפואי את הבדיקות הגנטיות ואת השימוש בהן מקבלת את משמעויותיה החברתיות על רקע הקשרים רחבים יותר, כגון חוק ומשפט (בגרמניה קיים "חוק להגנת זכויות העובר"; בישראל עבר "חוק ההפלות" שינויים בעקבות לחץ המפלגות הדתיות); היסטוריה פוליטית ולאומית (למשל הבדלים בין מזרח ומערב בגרמניה המאוחדת והשפעתה של האידיאולוגיה הציונית על עידוד הילודה ועל היחס לגוף הבריאי); השפעות דתיות (היהדות מגדירה שלבים במעמדו המוסרי של העובר, ואילו הכנסייה הקתולית מייחסת את תחילת החיים האנושיים לרגע ההפריה); תפיסות חברתיות וצרכניות של טכנולוגיה, מדע ורפואה (הסתמכות אופטימית על האוטופיה של הקדמה המדעית בחברה הישראלית, לעומת ביקורת וחשש שיונקים מתסריטים דיסטופיים בחברה הגרמנית); והקשרים נוספים. מעל כל אלה, מרוחקת אבל קרובה תמיד, מרחף כמובן צלה של השואה.

כיצד שתי מדינות, שההיסטוריה המודרנית שלהן במחצית השנייה של המאה העשרים נשענת על אותה נקודה ארכימדית, התפתחו בשני קווים מנוגדים כל כך, לכאורה, מבחינת עמדותיהן המוצהרות? השבחת הגזע (אאוגניקה), שיש הרואים בבדיקות הגנטיות ביטוי "מעודן" שלה, היא אידיאולוגיה שתוצאותיה הומחשו באופן הבוטה ביותר בשואה. ייתכן אפוא שהבדלי העמדות המקצועיים המוצהרים ביחס לבדיקות הגנטיות הם סימפטום לזרמים עמוקים של "מורשת השואה", כפי שהיא מתבטאת באופן שונה בגרמניה ובישראל. זוהי השערה מורכבת ומאתגרת, והמוצא הקל ביותר הוא להציע לה הסברים סטריאוטיפיים.

לדוגמה, יהיה מי שיראה בעמדה הגרמנית המוצהרת צדקנות שמייצגת ריאקציה לזוועות העבר. בהתאם לכך יימצא מי שיכתיר את מחקרה של השילוני-דולב כאוטו-אנטישמי, וכבר פורסם פוסט בנימה זו באינטרנט. אך מעלתו של הספר בכך שהוא נמנע בדרך כלל מהכללות גורפות, ויש להחמיא למחברת על שהצליחה להציג את מורכבותו של הדיון.

כך למשל מצליחים הראיונות עם היועצים להמחיש למי שקורא בהם בתשומת לב את השונות האינדיבידואלית שמעבר למכנה המשותף הלאומי. היועצים אינם רובוטים שנענים בפסיביות לתכתיבים לאומיים או ממסדיים. בין היועצים הגרמנים למשל יש כאלה שביטאו ביקורת כלפי מה שנתפס בעיניהם כהיעדר דיון פתוח בהנחות המוסריות (ואולי המוסרניות) שמאחורי גנטיקה ורבייה בגלל ההיסטוריה הנאצית (פרק 8). גם בין היועצים הישראלים יש כאלה שביטאו ביקורת כלפי היעדרו של דיון כזה בישראל. המחברת גם מודעת לכך שהעמדות שהיא מציגה משקפות הטיה חברתית של הצהרתיות ברמה אידיאולוגית, ושיש להמשיך ולחקור אם וכיצד היא באה לידי ביטוי ברמה הפרקטית, כגון בשיעור ההפלות היחסי על רקע מומים מולדים או בשיעור התביעות המתקבלות על רקע "הולדה בעוולה" בגרמניה ובישראל. התפלגות העמדות שמציג המחקר היא נקודת מוצא הכרחית לדיון כזה, אבל הסטיסטיקה – אחרי ככלות הכל – מצלמת את המצב הקיים ואינה מסבירה מה גרם לו.

בנקודה זו מתחיל דיון מורכב, רפלקסיבי, מכאיב לעתים, שאפשר לומר עליו שהוא – תרתי משמע – בדמנו. אפשר כמובן לחלוק על כמה מהסבריה של המחברת. האפילוג שצורף בסוף הספר מציג דיון קצר (שמונה עמודים) לצורך הרחבה של הניתוח ההשוואתי המסכם של הממצאים. המחברת ממקמת את ממצאיה בהקשר של שישה צירים רחבים – פריון, מעמד העובר, יחסים בין דוריים, חיים (שולא) שווה לחיותם, אאוטגיקה ועמדות כלפי טכנולוגיה ומדע – אך לא מוסבר מדוע נבחרו והובדלו זה מזה שישה צירים אלה דווקא (לדוגמה, מה דובר ציר עצמאי של השואה או של הדת?), והדיון בצירים מסוימים עדיין מותיר שאלות פתוחות. כך למשל לא ברור כיצד הדגש הישראלי על פריון, המתבטא בשיעור לידות גבוה לאישה ביחס למדינות מערביות, גורם לראייה ציבורית ורפואית חיובית של בדיקות גנטיות, הרי ראייה חיובית כזו הייתה יכולה להיגרם באותה המידה, ואולי אף ביתר שאת, במצב של מיעוט לידות. הדיון בדבר השפעתה של היהדות מייחס לה גמישות בהשוואה לעמדה הקתולית; כך למשל נטען שהדת היהודית "מגדירה את תחילת החיים רק לאחר הלידה" (עמ' 98-101, עמ' 149). אפשר היה להוסיף בהקשר זה שהיהדות מעניקה לעובר זכויות בהדרגה וכתלות בהתפתחותו ברחם, ועד היותו בן ארבעים יום (מועד כניסתה של הנשמה) הוא נחשב מיא בעלמא, כלומר מים (תלמוד בבלי, מסכת יבמות ס"ט ע"ב). נראה לי גם שטענותיה על כך שהמסורת היהודית מתעלמת מהעובר כאדם חי ותומכת במניעת חיים עם נכות לוקות בפשטנות. הדיון בעמדה הדתית – הרשמית והמעשית – מתואר בפירוט בגוף הספר ומתוך הכרה בסתירות הקיימות, אך ייתכן שהיה ראוי לנסח את הטענה הכללית המופיעה באפילוג שהיהדות "דוחה אנשים עם נכויות ומונעת את לידתם" (עמ' 151) באופן ספציפי יותר. למשל, מניעת לידתם של ילדים בעלי מחלות גנטיות קשות נעשית באמצעות תכנית "דור ישרים" המבוססת על התאמת נשאים לפני הנישואין. כלומר, בעוד שישראלים חילונים מרבים להשתמש בבדיקות גנטיות לעובר (94% מהנשים הישראליות החילוניות בנות 35 ומעלה עוברות בדיקת מי שפיר), הקדימו החרדים את השימוש בבדיקות הגנטיות

לתקופה שלפני הנישואין, וכך אחוז הנשים החרדיות העוברות בדיקת מי שפיר שואף לאפס. טוב הדבר שהספר פותח בדיון שיכול לפרנס עוד ספרים הרבה, כולל – יש לקוות – פרי עטה של המחברת. לסיכום, זהו ספר חשוב המבוסס על מחקר מרתק שמספק מסגרת ומבוא לדיון סוציולוגי מורכב באחד הנושאים המרכזיים ברפואה המודרנית, והוא בבחינת חומר קריאה הכרחי לחוקרים ולסטודנטים בתחומי הסוציולוגיה של הרפואה, ידע ואתיקה פרופסיונליים ומחקר בין תרבותי של ביואתיקה וחברה.

מקורות

Wertz, D. & Fletcher, J. (Eds.) (2004). *Genetics and ethics in global perspective*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

אילנה ארבל. פוקן וההומניזם.

אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר. 2006. 222 עמודים

אורי רם*

ספרה של אילנה ארבל על פוקן וההומניזם מתחיל בציטוט של מישל פוקן האומר "המורשה המעיקה ביותר שהורישה לנו המאה ה-19 – והגיעה השעה להיפטר ממנה – היא ההומניזם..." (עמ' 9). בספר זה מבקשת ארבל להציג את פוקן הצגה בהירה, ומתוך כך להסביר אותו ולקעקע את עמדתו בעת ובעונה אחת.

מהו הומניזם? הומניזם הוא הגרעין האידיאולוגי של המודרניות, תפיסה שלפיה מטרת ההיסטוריה היא מימוש עצמי אנושי הנסמך על תבונה ומוסר אוניברסליים. לשאיפה זו שותפים גם ליברלים וגם מרקסיסטים (שאותם מייצגת ארבל), אם כי הם חלוקים ביניהם בדבר האמצעים. מנגד, הפוסט-סטרוקטורליסטים (או הפוסט-מודרניסטים), שפוקן הוא נציגם, רואים בהומניזם שיח מתוחכם שמסתיר את הצורות המעודנות יותר אך המהודקות יותר של השעבוד המודרני. ארבל מבקשת להכניס סדר בוויכוח החשוב הזה, המתנהל זה עשורים אחדים.

בעיני מודרניסטים ביקורתיים, המשטרים הטוטליטריים של המאה העשרים הם בגדר סטייה מההומניזם. בעיני פוסט-מודרניסטים, ההומניזם הוא שסלל את הדרך לנאציזם ונתן את הציוד לקומוניזם, וזאת בשל הפיכת האדם האוניברסלי לאובייקט מופשט שמגויס ומשועבד לאוטופיות חברתיות. מנקודת ראות זו המשטרים הללו מעוגנים באותן התפיסות והשיטות שבהן מעוגנים המשטרים הקרויים דמוקרטיים; אלה ואלה הופכים בני אדם בהמוניהם לאובייקטים של מדע ושליטה. לפי פוקן, אין לאידיאות מעמד מיוחד, שונה, מזה של המעשים, שכן אידיאות הן מעשים מילוליים או מילים מעשיות. זה מקור ההבדל בין מושגים כמו שיח (דיסקורס) או סיפר (נרטיב) הלקוחים מהמילון הפוסט-סטרוקטורליסטי, ובין מושגים כמו מדע ואמת השייכים למילון המודרניסטי. בעוד המודרניסטים הביקורתיים מאמינים באידיאות של אמת ושחרור, אף אם הם שוללים חלק מיישומיהם ההיסטוריים, הפוסט-מודרניסטים גורסים שהאידיאות הנאצלות הללו הן רק מומנטים בפעולת המגרסה של ידע-כוח. זהו על רגל אחת הוויכוח הגדול בין המודרניות הנאורה לפוסט-מודרניות המתכחשת לנאורות: האם חשובים ההצדקה, התיאוריה, הרציונל, שבהם דבקים דוברי התבונה (למשל יורגן הברמס בתקופתנו), או ההבניה והפרקטיקה, כפי שסוברים "מכחישי התבונה", ובראשם מישל פוקן.

ארבל מבקרת את פוקן על כך שאינו מבטל אמצעי מודרניסטי כזה או אחר או מטרה מודרניסטית כזאת או אחרת כמקובל בוויכוחים פנים-מודרניסטיים, אלא את עצם אפשרות קיומן של אמות מידה רציונליות ואוניברסליות שעל פיהן אפשר להבחין בין נכון ללא נכון (האמת) או בין טוב לרע (הצדק) (בדבר ה"יפה" כבר הוסכם בתרבותנו שזהו עניין שרירותי למדי). יצירת אמות מידה כאלה, או יצירת ההצדקה להן, הייתה עיסוקה העיקרי של הפילוסופיה המערבית הנאורה וההומניסטית, שהיא מושא ביקורתו של פוקן. אמות מידה כאלה סיפק למשל עמנואל קאנט, שהניח סובייקט טרנסצנדנטלי כמסד הכרחי לקיומה של אוניברסליות

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

ואובייקטיביות; או גיאורג וילהלם פרידריך הגל, שתיאר את ההתפתחות ההיסטורית לעבר הכוליות כמסע דיאלקטי אל האמת והשחרור; או קרל מרקס שגרס שהאידיאות של המעמד השליט הן האידיאות השליטות, ולכן כשהמעמד השליט יהיה האנושות כולה, כשהיא מגולמת במעמד העובדים, יתאחו זו עם זו האמת היחסית והאמת המוחלטת.

באו מישל פוקו וסוללה של פוסט־סטרוקטורליסטים אחרים והכריזו על כל האמיתות המוחלטות והשיטות להגיע עדיהן כעל לא יותר מאשר נרטיב על, סיפור גדול שנועד להצדיק משטר כזה או אחר, הטלת משמעת כזאת או אחרת או החדרת מוטיבציה כזאת או אחרת; מוטיבציה לגלות את האמת, מוטיבציה להתגבר על הניכור, מוטיבציה לגאול את האנושות, מה לא. ומי שילם את המחיר? מאות מיליוני בני אדם שנרתמו והתגייסו ועבדו ונאסרו ונגרסו ונרמסו. ומכאן המסקנה הפוסטית: די לסיפורים הגדולים של המדע, של הלאום, של האנושות, המבטיחים עתיד טוב יותר. קדימה אל הלא־כולום (וההכול) העכשווי, המקרי, היומיומי, החד פעמי. את האנטי רציונליות הזאת ואת האנטי נורמטיביות הזאת מבקשת ארבל לשלול.

בספר שלושה פרקים עיקריים. בפרק הראשון מוסבר מושג הכוח של פוקו – המעבר מכוח ריבוני (סוברני) של המשטר הישן (המלוכה האבסולוטיסטית) לכוח ממשמע (דיסציפלינרי) מודרני – ומוסבר ההבדל בין גישת פוקו ובין הגישות המודרניסטיות ביחס לכוח. הגישות המודרניסטיות רואות את הכוח כיכולת של סוכן א' לכפות את רצונו על סוכן ב', כשברקע מצויים אינטרס או אידיאולוגיה. אצל פוקו הכוח הוא מעין פקעת חוטים שאין לה התחלה וסוף, מפעיל או תכלית. היא מצויה בכול ויוצרת סובייקטים בעלי דפוסי התנהגות מסוימים. הכוח אינו אוסר, הוא מנרמל; להיות נורמלי פירושו להיות נתין של הכוח. אין הבדל בין בית חרושת לבית ספר לבית סוהר – כולם מוסדות ממשמעים. מוסדות אלה מייצרים בו בזמן גם ידע על בני אדם וגם את הכוח לנהל אותם ולשלוט בהם כאובייקטים (של הפסיכיאטריה, של הפאנולוגיה, של הרפואה וכיוצא באלה).

הפרק השני עוסק בהומניזם גופא. ההומניזם הוא התפיסה שהאדם הוא במהותו יצור תבוני, מוסרי ואוטונומי, ושהתכלית ההיסטורית היא אמנציפציה של האנושיות. פוקו והפוסט־סטרוקטורליסטים שוללים ייחוס מהות אחת כלשהי לאדם ורואים את מאבקי השחרור הנעשים בשם ההומניות כהטלת סד מונוליטי וטוטליטרי על בני אדם, המחויבים להתאים עצמם לתבנית מומצאת כלשהי.

הפרק השלישי מתמקד ביחסים בין פוקו למרקסיזם. מאחר שהמרקסיזם הוא ענף עקבי במיוחד של המודרניות ההומניסטית, הרי הביקורת של פוקו, על המודרניות בכלל ועל מושגי האמת והשחרור ההומניסטיים שלה בפרט, חלה ביתר שאת על המרקסיזם. במידה לא מבוטלת ממשיך פוקו בקו טיעון שהתוו מרקסיסטים מערבים לפניו, ובייחוד הורקהיימר ואדורנו בספרם הריאלקטיקה של הנאורות (Horkheimer & Adorno, 1973) שבו הראו כיצד התבונה הופכת משחררנית (אמנציפטורית) לדכאנית. אבל לפי ביקורתה של ארבל, פוקו איבד את המומנט הדיאלקטי, שמשאיר שמץ של תקווה. פוקו שלל את המרקסיזם לא רק משום שלא האמין בדטרמיניזם הכלכלי, אלא משום שלא האמין באפשרות של חברה משוחררת.

ארבל מזדהה עם הזעזוע שחש נועם חומסקי לנוכח מה שהוא הגדיר ה"א־מוסריות המוחלטת" של פוקו (עמ' 59). הביקורת של ארבל ואחרים המצוטטים על ידה היא שפוקו מאבד כל יכולת להבחין בין משטרי דיכוי ובין דמוקרטיה ליברליות, בין מחנה כפיייה לבית הבראה. הקובלנות העיקריות של ארבל כלפי גישתו של פוקו הן שתיים: "ראשית יש קושי

להסביר במסגרתה כיצד המאבק לשינוי מהסוג שהוא מציע בכלל אפשרי; ושנית – לא ניתן להעניק באמצעותה טעם למאבק למען שינוי“ (עמ' 118). במילים אחרות, תפיסת הידע-כוח של פוקו שומטת את הקרקע הן מתחת לאפשרות להבין את החברה (גילוי האמת) והן מתחת לאפשרות לשנות את החברה (מאבק פוליטי). יתרה מכך, גם אם אפשר היה להבין ולשנות, לא היה לשם מה, לא היה טעם בדבר, שכן אין כל נקודה ארכימדית מוסרית שממנה מתבקש מאבק שחרור. בעיני ארבל, אם יש טעם לביקורת ההיסטורית של פוקו על המודרניות, הרי זה דווקא בגלל שהוא כן ממשיך – למרות הצהרותיו – את המסורת ההומניסטית הביקורתית; כי אם נקבל את הצהרותיו כלשונן, אזי אין טעם לביקורת ההיסטורית שלו (עמ' 14).

הבעיה הטמונה בביקורת של ארבל היא שהיא נכונה לשיטתה, אבל לא לשיטתו. מנקודת ראות מודרניסטית אכן קשה להבין איך ייתכן שינוי ומדוע בכלל לשנות לפי שיטת פוקו. אבל לנהל את הוויכוח בדרך זו פירושו לנהל שיחה בין חירשים. הרי פוקו שולל את נקודת הראות המודרניסטית שממנה ארבל מבקרת אותו. פוקו מסביר שאינו מעוניין בסוג השינוי שבו מעוניינים ההומניסטים ואינו זקוק לסוג ההצדקה שלו בזקקים ההומניסטים כדי לחולל שינוי. אך ארבל ממשיכה להתווכח אתו כאילו זה העניין, והרי זה העניין שלה, לא שלו. אדרבה, פוקו גורס שהמטור ההומניסטי אינו אלא מסווה נוסף למשטור ולמשמור של בני אדם ושאידאולוגיית השחרור ההומניסטית אינה אלא מסווה נוסף לתיאולוגיה משעבדת. ועכשיו ארבל תשאל שוב – אז מה כן, ופוקו ימשיך להשיב ב־אז מה לא. התשובה “אז מה לא” אינה מספקת מענה לשאלה “אז מה כן”; את פוקו מוטב לקרוא בשביל הלא, לא בשביל הכן. כשמדברים על הומניזם אומר פוקו: “לא נותר לנו אלא לענות בצחוק פילוסופי – כלומר... בשתיקה” (עמ' 56).

הביקורת של ארבל מובילה לשתיקה מהסיבה שאותה כינה ההיסטוריון-פילוסוף של המדע תומאס קון חוסר קישוריות (incommensurability) בין פרדיגמות: אפשר ליישב מחלוקת כשיש מערכת מוסכמת של כללים ליישוב מחלוקת, אבל כשהכללים הללו הם נושא המחלוקת, יישוב המחלוקת נזקק לכלים חוץ פילוסופיים. לפיכך כדי לבקר את פוקו צריך לחרוג מהדיון הפילוסופי ולראות אותו עצמו – את גישתו – כסימפטום למצב היסטורי או לתודעה האנושית בנקודה היסטורית מסוימת. עצם הדבר שפוקו אינו מאמין בהומניזם לא חשוב כל כך; אבל האפשרות שהאנושות אינה מאמינה עוד בהומניזם, או לחלופין שכבר ברור שאמונה כזאת יכולה להביא לידי תוצאות בלתי נצפות הפוכות – זה כבר מעניין. אולי זה קשור לאושוויץ? או להירושימה? או לטלוויזיה? השאלה היא אפוא אם אפשר להתייחס עוד אל האידיאות המודרניסטיות וההומניסטיות הגדולות כאל אמת או טוב צרופים, או שמא המציאות בכבודה ובעצמה מחייבת להיות פחות מציאותניים – במובן האפיסטמולוגי – ביחס לעצמה, ויותר קונסטרוקציוניסטים (הֶבְנִייתִים). אף שברמה אחת אני מזדהה עם ארבל (ועם חומסקי), וגם אני איני יכול או רוצה להימלט מההומניזם, הרי ברמה אחרת נדמה לי שארבל מנהלת דיון על פוקו ולא עם פוקו, כלומר דנה אותו על בסיס הנחות שהוא שולל את תקפותן.

מקורות

Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (1973). *The Dialectic of Enlightenment*. London: Allen Lane.

קול קורא למלגה בתר־דוקטורית מטעם מכון הורוביץ לחקר החברה והכלכלה

מכון הורוביץ יעניק בשנת הלימודים תש"ע מלגה אחת למשתלם/ת בתר־דוקטורית לשנה אחת. גובה המלגה כ־65,000 ש"ח.
רשאים להגיש את מועמדותם בעלי תואר Ph.D. במדעי החברה שזכו בתואר בארבע השנים האחרונות. כמו כן, יתקבלו פניות מדוקטורנטים במדעי החברה שעתידיים להיות זכאים לתואר עד אוקטובר 2009.

להגשת המועמדות יש לצרף את המסמכים הבאים:

- אישור שמעיד על זכאות ועל מועד הזכאות לתואר "דוקטור לפילוסופיה" או אישור על מועד הגשת עבודת הדוקטורט לשיפוט.
- מכתב מאת חוקר/ת בכיר/ה בפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל אביב שמוכנה להדריך את המשתלם/ת.
- שני מכתבי המלצה במעטפות חתומות.
- תיאור קצר (עמוד או שניים) של תכנית ההשתלמות (בשלושה עותקים).
- קורות חיים ורשימת פרסומים (בשלושה עותקים).
- עותק של עבודת הדוקטורט או של פרקים מתוך העבודה.

כתובת להגשת הבקשות:

המכון לחקר החברה והכלכלה על שם דוד הורוביץ, הפקולטה למדעי החברה על שם גרשון גורדון, בניין נפתלי, חדר 312, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, 69978.

מועד אחרון להגשת המועמדות: 15 במרס 2009.

יטופלו רק בקשות מלאות.

לברור פרטים נוספים ניתן לפנות בדוא"ל: horwinst@post.tau.ac.il

Exploring Alternative Biographies in Israeli Cinema

Avi Shoshana

To better comprehend how the cinema serves as an important arena for the construction and maintenance of the self in the daily lives of viewers, this article introduces the concepts “alternative biographies” and the “biographical gaze”. These emerge from a textual analysis of the identity work of the protagonists of the Israeli film *Sh'chur*. I suggest that by linking the structure of the identity work of the film's protagonists to the gaze offered to the viewers, we will better appreciate qualities inherent in the cinema that make it a medium for control and maintenance of daily order in contemporary societies.

Old Conflict, New War: A Changing Institutional Context for Exerting Power in Israel's Wars

Uri Ben-Eliezer

In recent decades Israel has been involved in “new wars.” The academic literature regards these wars as the result of states' weakness and the collapse of national armies in the Third World under a new global situation. The article presents a different hypothesis, namely that global processes can elicit new cultural perspectives and new institutional arrangements that encourage belligerent solutions to political problems. These processes do not necessarily characterize a weak state but one flexible enough to adjust itself to the new global situation and make the most of it with the help of some sectors within society itself. This thesis is illustrated by an analysis of the causes of the second Intifada between Israel and the Palestinians.

The Relationship between Paid Work and Family Structure: Changes over Time among Jewish Women in Israel

Barbara S. Okun and Amalya L. Oliver

Drawing on four Israeli population censuses conducted between 1961 and 1995, we consider whether there has been significant convergence over time in patterns of paid and full-time work among Jewish women who differ by marital status and number of children. We find that (1) there has been strong convergence in patterns among married, divorced and single women; (2) among the married, only moderate convergence across women by number of children; and (3) among the divorced, divergence across women by number of children. We conclude that while Jewish women's role as "wives" no longer conflicts with paid employment, their role as "mothers" still conflicts with paid work and there has been little weakening of this conflict over time.

Immigration in Israel: A Map of Trends and Empirical Research: 1990-2007

Rebeca Raijman

Abstract. A general portrayal of new migration trends to Israel and the general characteristics of the migrants themselves are presented, arrayed along two major axes that have characterized migration flows to Israel since the end of the 1980s: migration under the auspices of the Law of Return (mostly Jewish) and non-Jewish labor migration. Four main challenges have emerged within the Israeli context of immigration during the last decades: (1) migration from the Former Soviet Union; (2) migration from Ethiopia; (3) non-Jewish migration under the auspices of the law of return; and (4) labor migrants and refugees. These challenges are likely to leave their imprint on Israel's regime of incorporation and society.

ABSTRACTS

Generations Apart: Generational Perspective on the Sociological Discourse

Hanna Herzog

This article develops a theoretical and methodological discussion of generational units as a method for analyzing society and social change, and suggests the concept of generational unit as a tool for socio-analysis of academic discourse. Generational unit analysis reveals the complexity and multiplicity, as well as the simultaneity, present in society. It facilitates the telling of the dominant narrative, but over and above this, it compels us to utilize socio-historical analysis to extricate the voices and actions of groups whose generational semantics and/or achievements have been confined to the margins, silenced, and/or concealed. Generational perspective explains the emotional intensity of inter-generational and intra-generational struggle in the academic discourse. The paper illustrates two dimensions for sociological discourse analysis: the analytical unit and the periodization selected by researchers as basis for their study.

Palestinians and Jews at Work: On the Sociology of Work Practice and its Contribution to Understanding the Conflict

Asaf Darr

Working life in Israel routinely brings Jews and Palestinians into contact in work organizations. These social encounters constitute an important component in the dynamic infrastructure of the ethnic/national/religious conflict yet this domain remains almost unknown to researchers. This article suggests a systematic research program on relations of Jews and Palestinians in work organizations in Israel. The project is set in the tradition of sociology of work practices, which has developed theoretical and methodological tools especially fit for this purpose. A review of the literature from proximate sub-disciplines such as historical and political sociology reveals the important potential of implementing the proposed research program, both for understanding the complexity of the conflict and for reformulating its social components.

In Memory of Galit Saada-Ophir

Meirav Aharon	Of All Possible Worlds: In Memory of Galit Saada-Ophir	457
Motti Regev	On the Work of Galit Saada-Ophir	459
Eli Bareket	The Story Is Not Over: In Memory of Galit Saada-Ophir	461
	Book Reviews	463

CONTENTS

Editorial 255

Articles

Hanna Herzog **Generations Apart: Generational Perspective on the Sociological Discourse** 259

Asaf Darr **Palestinians and Jews at Work: On the Sociology of Work Practice and its Contribution to Understanding the Conflict** 287

Barbara S. Okun and Amalya L. Oliver **The Relationship between Paid Work and Family Structure: Changes over Time among Jewish Women in Israel** 307

Rebeca Raijman **Immigration in Israel: A Map of Trends and Empirical Research: 1990-2007** 339

Avi Shoshana **Exploring Alternative Biographies in Israeli Cinema** 381

Uri Ben-Eliezer **Old Conflict, New War: A Changing Institutional Context for Exerting Power in Israel's Wars** 403

Symposium In memory of Baruch Kimmerling

Uri Ben-Eliezer **Preface: Baruch Kimmerling and the Israeli Public Sociology** 437

Sammy Smooha **Israeli Sociology – Academic and Professional: Gesture to Baruch Kimmerling** 440

Sara Helman **Is Public Sociology Possible in the Neo-liberal Era?** 445

Gadi Algazi **Public Sociology: Some Comments** 449

Israeli Sociology

Founded in 1998, *Israeli Sociology* is published in Hebrew twice yearly. The journal serves as a platform for local studies, yet in dialogue with sociological scholarship around the world. The journal encourages a variety of theoretical and methodological approaches, in line with the heterogeneity of the discipline. It further offers a platform for debating the sociological research agenda in general and the sociological reality in Israel in particular.

The journal also includes an extensive book-review section that allows readers a wide-range view of the Israeli social scene.

The journal accepts only original manuscripts. Submitted articles are anonymously peer-reviewed.

Instructions for Authors:

- Manuscripts should be sent by e-mail in Word format to:
socis@post.tau.ac.il
- Manuscript should not exceed 9,000 words (including full bibliography & footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 100–120 words. Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page indicating the title in Hebrew and English, the author's name, address, phone numbers, e-mail address, and his or her academic/professional affiliation.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself, should comply with the APA rules.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in exceptional cases. If manuscript is accepted for publication, the author must then submit a version in Hebrew.
- Authors will receive a proofread copy of their manuscripts before publication, so that they may check for typographical errors.

Israeli Sociology

**A Journal for the Study of
Society in Israel**

Vol. 10 No. 2

2009

π

Pardes Publishing House